

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉNKÖNYVE XVI**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1977

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XVI

MISKOLC, 1977

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

BODÓ SÁNDOR
közreműködésével
szerkesztette
SZABADFALVI JÓZSEF

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

TARTALOM INHALT

RÉGÉSZET—ARCHEOLOGIE

CSÓKÁS JÁNOS—GÁDOR JUDIT—GYULAI ÁKOS: Geofizikai módszerek az archeológiai kutatásban	7
Geophysikalische Methoden bei archäologischen Forschungen	33
ZÁDOR MIHÁLY: Föld alatti műemléki falmaradványok műszeres kutatásai	35
Instrumentale Erforschung unterirdischer Denkmal-Mauerreste	40
HELLEBRANDT MAGDOLNA—PATAY PÁL: Újabb rézkori temetők Dél-Borsodban	43
Neuere Friedhöfe aus der Kupferzeit in Süd-Borsod	74
GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA: A Herman Ottó Múzeum ásatai és leletmentései 1976-ban	77

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

TAKÁCS BÉLA: Habán edények észak-magyarországi református templomokban	85
Habanische Gefäße in nordungarischen reformierten Kirchen	102
DÓKA KLÁRA: A Bodrog szabályozása	105
Die Regulierung des Bodrogs	131
SZABADFALVY JÓZSEF: Herman Ottó, a miskolci képviselő	133
Ottó Herman, der Parlamentsabgeordnete der Stadt Miskolc	149
LAGZI ISTVÁN: Lengyel menekültek tábori viszonyai Észak-Magyarországon	151
Lagerverhältnisse der in Ungarn einquartierten polnischen Flüchtlinge	188
VÉGVÁRI LAJOS: A perspektivikus képlátás ellentmondásai és a kettős kép	191
Widersprüche des perspektivischen räumlichen Sehens: Entstehung des Doppelbildes	217

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE .

GUNDA BÉLA: Egy magyar vadászadoma	219
A hungarian hunting anecdote and reality	225
NIEDERMÜLLER PÉTER: Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében	227
Interethnische Beziehungen im Volksbrauchtum der Dörfer in dem Zempléner-Gebirge	237
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Geszten Józsi Borsodban II. közlemény	239
Józsi Geszten in Borsod. II.	266

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA: Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában . . .	269
Ethnische Grenzen und Einflüsse der Nationalitäten im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén bei der Hanfverarbeitung im Stadium der Faseraufberetung	292
PETERCSÁK TIVADAR: Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban	295
Die Rolle des Waldes bei der Tierhaltung im Hegyköz	309
VIGA GYULA: Kecsketartás az Aggteleki Karszton	311
Ziegenhaltung im Aggteleker Karst	343
TERMÉSZETTUDOMÁNY — NATURWISSENSCHAFT	
GYULAI PÉTER: A Bükk hegység Macrolepidoptera faunájának ökofaunisztikai-állatföldrajzi vizsgálata II. Diurna 2.	345
Ökofaunistisch-zoogeographische Untersuchung der Macrolepidoptera-Fauna im Bükk-Gebirge. II. Diurna 2.	373

GEOFIZIKAI MÓDSZEREK AZ ARCHEOLÓGIAI KUTATÁSBAN

CSÓKÁS JÁNOS—GÁDOR JUDIT—GYULAI ÁKOS

A felszín alatt elhelyezkedő archeológiai tárgyak fizikai sajátosságai eltérnek a környező talajétól. Felszínen végzett geofizikai mérésekkel megmérhetők azok a fizikai mennyiségek, amelyek a talaj és az archeológiai tárgyak fizikai paramétereinek közötti eltérésre utalnak. Ezért alkalmasan kiválasztott geofizikai módszerekkel archeológiai tárgyak felkutathatók. A dolgozat épületmaradványok, sírok és vastárgyak geoelektromos és mágneses módszerrel történt felkutatásáról mutat be példákat.

I. GEOFIZIKAI MÓDSZEREK ALKALMAZÁSA

A Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar Építészettörténeti és Elméleti Intézete, valamint Pápoc község Tanácsa kezdeményezésére a Nehézipari Műszaki Egyetem Geofizikai Tanszéke 1975. november 22-én archeogeofizikai kutatásokat kezdett kísérleti jelleggel Pápoc község (Vas megye) XIII. századból fennmaradt műemlék temetőkápolnája mellett két kis területen geoelektromos és magnetométeres eljárással abból a célból, hogy az ott már elkezdett ásatások folytatásához további támpontot nyújtson.¹

A pápoci mérési tapasztalatok alapján a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumi Igazgatóság (Herman Ottó Múzeum) közreműködésével Sály-Lator (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) Rózsa u. 59. sz. 5132/15. hr. sz. telken végzett a Tanszék az említett két eljárással 1976. április 6-án további vizsgálatokat kettős céllal. Az egyik az volt, hogy az előző évben feltárt és régészetiileg térképezett, majd visszatemetett területen milyen indikációkat okoznak az ott hagyott leletek és a talaj megbolygatása. A másik cél a még fel nem tárt területen azokat a helyeket kijelölni, ahol régészeti tárgyak rejtőzhetnek a felszín alatt, illetőleg ahol nincsenek, tehát ahol a feltárás értelmetlen lenne. A mérésekkel sikerült az említett kettős célt elérni.²

Ezek után a miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai keretében 1976. április 22-én, majd november 4—5., és 8—9-én már rutinszerűen történt-

tek az archeo-geofizikai mérések a Kulturális Minisztérium által az 5. ötéves tervben távlati tudományos feladatként jóváhagyott „*Királyi, nemzetségfői, ispánsági központok kutatása*” c. témához kapcsolódva az Abaújszárlati Földvár területén.

1. *A geofizikai módszerek archeológiai alkalmazásának elvi alapjai*

1.1. *A föld felszíne alatt elfedett ásványtelepek és földtani szerkezetek* (vetők, felboltozódások, lesüllyedések) felkutatására számos geofizikai eljárást használnak. Felszíni mérésekkel általában azok a földtani objektumok mutathatók ki, amelyek átmérője az eltakarási mélységüknél nem sokkal kisebb. A geofizikai kutatási módszerek a fizika azon törvényein alapulnak, amelyek szerint a földtani objektumok közelében, tehát a felszínen is a földi természetes erők (nehézségi-, mágneses-, elektromos- és elektromágneses, radio-metria stb.) eltérnek attól, ami abban az esetben volna mérhető, ha nem lennének ott. Ugyanez érvényes a felszínen gerjesztett mesterséges erők (elektromos, szeizmikus), például a talajba vezetett elektromos áramokra is. A felszínen mérhető térerősségek vagy más fizikai mennyiségek értékeit sokszor elméleti alapon ki lehet számítani arra az esetre, ha a föld alatt nem helyezkedik el a teret módosító földtani objektum (szerkezet, vagy ásványi telep). Ha a zavartalan földtani viszonyokra elméletileg számított és a felszíni mérések adataiból meghatározott értékek nem egyenlők, akkor ott geofizikai rendellenesség (anomália) térképezhető, aminek okát, a földtani objektumot, a térképen ábrázolt adatok értelmezése útján határozzák meg.

1.2. Az archeológiai tárgyak helyzete annyiban hasonlít az említett földtani objektumokéhoz, amennyiben egyrészt a felszín alatt helyezkednek el lefedve, másrészt fizikai sajátásaik eltérnek a beágyazó talajtól. Ebből következik, hogy megváltoztatják a természetes és mesterséges földi terek nagyságát, tehát felszíni geofizikai mérésekkel felderíthetők. Abban viszont különböznek a földtani objektumoktól, hogy jóval kisebb méretűek és sokkal kisebb mélységben helyezkednek el.

1.3. Az archeológiai tárgyakat a geofizikai módszerek szempontjából négy csoportba sorolhatjuk: épületmaradványok (falak, kőomladékok); betemetett gödrök (sírok); vas tárgyak; nem vasból álló fémtárgyak. Az épületmaradványok és a betemetett gödrök által elfoglalt közegnek az összes számbavehető fizikai paramétere közül az elektromos fajlagos ellenállása tér el a legnagyobb százalékban, tehát felkutatásukra a geoelektromos módszerek közül célszerű kiválasztani a legalkalmasabbat. Vastárgyak felkutatását mágneses mérésekkel végzik, mivel a földi mágneses teret torzítja el a legnagyobb mértékben egy vastárgy, amely maga is mágnesként viselkedik.

Egyéb fémtárgyakat elektromágneses módszerrel célszerű kutatni, ugyanis a mélységükhöz képest kicsi a méretük, ezért a talaj elektromos fajlagos ellenállását csak közvetlen közelükben változtatják meg, a felszínről fajlagos ellenállás méréssel nem mutathatók ki. Ezzel szemben indukciós eljárással örvényáramok gerjeszthetők bennük és ezeket már lehet a felszínen érzékelni. A kutatás az ún. akna-kutatók vagy kincskeresők módszerével történhet.

Az említett fizikai paraméterekben mind az archeológiai tárgyak, mind a földtani objektumok esetében kb. ugyanakkora eltérés fordul elő. A felderíthetőség a térfogat és a mélység hányadosától függ. Mivel a régészeti tárgyak esetében ez a hányados körülbelül ugyanakkora, mint a földtani tárgyak esetében, azaz amennyivel kisebb térfogatúak az épületmaradványok illetőleg betemetett gödrök pl. egy szénhidrogén szerkezet vagy érctelep térfogatánál, annyszor kisebb a felszíntől számított mélységük is, tehát megfelelő geofizikai módszerekkel felkutathatók az archeológiai objektumok is.

1.4. A földtani kutatásban a geofizikai mérési pontok közötti távolságokat kisebbre kell választani, mint a keresett objektum horizontális kiterjedése, azért, hogy legalább 1-2 mérési pont a tárgy fölé essen. A régészeti kutatásban is meg kell tartani ezt a szabályt, nehogy átlépjék az objektumot és észrevétlen maradjon. Ez azt jelenti, hogy ahányszor kisebbek a régészeti testek a földtaniaknál, annyszor kisebb mérési közökkel szükséges a terepi méréseket végezni. Például egy víztároló kavicslencse vízszintes irányú kiterjedése pár száz méter nagyságú, ezért felkutatását és lehatárolását 50—100 m-es mérési állomás-közökkel végzik. Az archeológiai objektumok minimális szélessége 1-2 m, tehát a mérési hálóközt is ennek megfelelően 0,5—2,0 m-nek célszerű választani.

2. A geoelektromos módszer

2.1. *Talajok és kőzetek elektromos fajlagos ellenállása.* A geofizikában a talajok fajlagos ellenállásán azok 1 m^3 kocka alakú részének az ellenállását értik, ha benne az áram iránya a kocka valamelyik élével párhuzamos, egységét ohmméternek nevezik (ohmm). A talajok és kőzetek túlnyomó többségében az elektromos áramot az egymással összeköttetésben álló hézagaikban (pórusok) elhelyezkedő talaj vagy rétegvíz, mint elektrolit vezet, a benne oldott sók disszociált ionjai útján. A kőzetek szilárd váza gyakorlatilag elektromosan szigetelő. A talajok vezetőképességére azonban különös hatással vannak az ún. agyagásványok, ezek úgy viselkednek, mintha áramvezetők lennének.

A kőzetek és talajok porozitása, fajlagos ellenállása és a pórusokban levő talajvíz fajlagos ellenállása között az alábbi tapasztalati összefüggés érvényes agyagmentes kőzetekre és talajokra, ha a hézagok 100%-ig telítve vannak vízzel, tehát a talajvíztükör alatti térben:³

$$R_o = R_w \frac{a}{\Phi^m}, \quad (1)$$

ahol R_o a talaj fajlagos ellenállása, amit a felszínen végzett mérésekből meg lehet határozni. R_w a talaj- (réteg) víz fajlagos ellenállása; Φ a porozitás = pórustérfogat per közettérfogat; $a=0,81$ és $m=1,5—3,0$ között egy adott talajra vagy kőzetre jellemző állandó.

A régészeti leleteket rejtő talaj azonban sokszor agyagos. Ebben az esetben

a víztükör alatt az előbbi mennyiségek és az anyag R_{sh} fajlagos ellenállása között az alábbi összefüggés érvényes:

$$R_o = R_w \cdot \frac{1}{\Phi^2 + 2,5 p^2 \frac{R_w}{R_{sh}}} \quad (2)$$

ahol p a talaj agyagtérfogat-százaléka.⁴ A talajvíztükör fölött a szellőzött zónában a talajok és kőzetek hézagai csak részben vannak telítve talajnedvességgel, és ennek a telítettségnek a mértéke nagymértékben befolyásolja a fajlagos ellenállásukat.

Ha a talaj szellőzése és kiszáradása folytán a deszaturáció olyan mértékűvé válik, hogy a talajban levő hézagok felületét bevonó vízfilm megszakad, a talaj fajlagos ellenállása rohamosan megnő. Mivel a szellőzött zóna a felszíntől lefelé kis mélységig terjed, az egybeeshet a régészeti szempontból érdekes mélységzakasszal vagy annak egy részével. Ebből az következik, hogy a geoelektromos méréseket egy területen lehetőleg azonos időjárási (hőmérséklet és csapadék) viszonyok között célszerű elvégezni, mivel egyébként a talajnedvesség időbeli változása hamis indikációkat okozhat. A talajkiszáradás azonban még agyagmentes (homok) talajban is nagyobb területen egyöntetű, ezért az inhomogenitást jelentő régészeti objektumok ilyen esetben is felderíthetők, mivel helyileg rendellenes értékeket okoznak a mért adatok között. Agyagos talajok nedvességtartama még nagyobb szárazság idején is csak a felső pár deciméteres sávban szokott lecsökkenni.

A szellőzött (nem teljesen víztelített) talajok R_t fajlagos ellenállását az alábbi képlettel szokták leírni.⁵

$$R_t = a \cdot R_o S_w^{-n} \quad (3)$$

ahol R_o ugyanazon talaj fajlagos ellenállása, ha 100%-ig telített ugyanazon talajvízzel, és $a=1$ addig a kritikus S_{wc} szaturációig, amíg a pórusfelületeket bevonó vízfilm nem szakad meg. A „ a ” értéke 1,0—0,05 között változhat. Az n szaturációs kitevő a kritikus telítettségig rendszerint 2,0, az alatt 4 és 5 közötti értékű. Az állandókat talajmintákon kísérleti úton lehet meghatározni. Könnyen belátható és a tapasztalat is azt mutatja, hogy a régészeti objektumok porozitása, tehát az R_o fajlagos ellenállása lényegesen eltér a körülvevő talajétól akár eltemetett épületelemokről, akár betemetett gödrökről (sírok), akár kitöltetlen üregekről (kripta) van szó, ezért azokat az átmérőjük és lefedési mélységük nagyságrendjébe eső mérési hálópont közzökkel végzett geoelektromos mérések indikálni fogják.

2.2. *A rétegszondázás elmélete.* Felszínközeli érc tömzsök kutatására bevált az ún. „egyenlő elektród-távolságú dipol-dipol” vagy „eltran elektród elrendezés” (1. kép).⁶ Az A_n és B_n elektródokon a talajba bevezetett I áramerősség az M_n és N_n elektródok között V potenciálkülönbséget hoz létre. Az áramot, a feszültséget és az elektród-távolságokat megmérjük. Ha x a dipólok

elektródja közötti távolság, és $L=nx$ az egymáshoz közelebb levő áram és potenciál-dipól elektród közötti távolság (Pl.: B_1N_1), akkor a talaj látszólagos fajlagos ellenállása a következő képlettel számítható:

$$R_a = n(n+1)(n+2) \frac{V}{I} \quad (4)$$

ahol $n=1, 2, 3, \dots$. A fajlagos ellenállás értékeket azokra a pontokra vonatkoztatjuk, amelyek az elektróda-terítések középpontja alatt $h=(n+1) \cdot x/2$ mélységben helyezkednek el. Ilyen módon a különböző mélységekre vonatkozó felületeken a látszólagos fajlagos ellenállásértékekből ponthálózat-térképet szerkeszthetünk. Az egyenlő fajlagos ellenállású pontokat összekötő vonalakat izoohm-vonalaknak nevezik (2. kép). Az izoohm térképről megállapítható a nem bolygatott talajra jellemző, anomália-mentes fajlagos ellenállás érték-tartomány. Ahol ettől eltérő értékek jelentkeznek (anomália), ott régészeti objektum helyezkedik el, mivel annak a fajlagos ellenállása a zavartalan talajétól eltérő. Az ábrákon látható izoohmtérképek $h=2$ m és 3 m-es szintre vonatkoznak. A 2 m-es szintre vonatkozó látszólagos fajlagos ellenállás értékeket, mivel $AB=MN=x=2$ m volt, az

$$R_a = 12 \cdot \pi \cdot \frac{V}{I} = 37,7 \frac{V}{I} \quad (4/a)$$

a 3 m-es szintre vonatkozó értékeket pedig

$$R_a = 48 \cdot \pi \cdot \frac{V}{I} = 150,8 \frac{V}{I} \quad (4/b)$$

képletekből számítottuk.

2.3. A mágneses mérés elmélete. Ismeretes, hogy vastárgyakban vagy vas-tartalmú anyagokban Földünk mágneses tere mágneses kettős pólusokat, elemi kis mágneseket indukál és ettől azok mágnesként viselkednek. Ebből az is következik, hogy maguk is mágneses teret létesítenek, ami a földi mágneses térhez hozzáadódik. A vastárgy mágneses térerőssége a tőle mért távolság növekedésével rohamosan csökken. A régészeti vastárgyak a felszín alatt azonban legtöbbször elég kis mélységben vannak és elég nagy méretűek ahhoz, hogy megfelelő érzékenyséű magnetométerrel meg lehessen mérni azt a különbséget, amivel megváltoztatják a földi mágneses teret.

A Föld mágneses térerősségének nagysága hazánkban nagyjából $0,5$ oersted. A geofizikában 10^{-5} oe = 1γ egységet használnak és a gyakorlatban használatos nukleáris magnetométerek leolvasási pontossága is 1 gamma.

Eltemetett vastárgyakat tehát úgy lehet felkutatni, hogy kellő érzékenyséű magnetométerrel a terület felszínén olyan sűrű hálózat pontjain végzünk leolvasásokat, amely pontokból legalább egy, de inkább több olyan közel essék

a vastárgyhoz, ahol mágneses térerőssége minimálisan 2-3 gamma. Különböző mélységben levő vastárgyak mágneses térerőssége a felszínen tájékoztatásul az alábbi:

Súly gr	Mélység h (m)	Térerősség gamma
1	1	1
1000	10	1

Célszerű minél sűrűbb mérési hálót kitűzni és a magnetométer érzékelőjét az észleléskor a felszínhez minél közelebb helyezni. Egy méteres hálóköz általában megfelelő, csak ha nagyon kis tárgyakat is fel kívánunk kutatni, akkor érdemes 0,5 m-es háló pontjain mérni. A nukleáris magnetométerek egy része csak viszonylag homogén mágneses térben működik (proton-magnetométerek régebbi fajtái), a talaj felszínén viszont nem homogén a mágneses tér, ezért ilyen esetben a felszín fölött kb. 0,5 m magasságban lehet csak méréseket végezni.

Sűrű mérési hálót úgy praktikus kitűzni, hogy egy hosszát (50—100 m) húzásra legfeljebb csak kis mértékben változtató zsinóron csomókkal vagy más módon megjelöljük a hálóközoeket (1-2 m), majd a zsinór két végpontját a talajon pl. földbe vert facövekkel rögzítjük, amit majd geodéziailag bemérünk és helyét térképre felhordjuk. A méréseket a zsinór megjelölt pontjainál végezzük. Lehet zsinórokból sík-hálót is készíteni hasonló célból.

A földi mágneses tér erőssége azonban az ionoszféra áramok hatása miatt pillanatról pillanatra változik, ezt meg kell határozni és korrekcióba kell venni. A földi mágnes tér erőssége azonban változik a földrajzi hely szerint is. A földfelszín különböző pontjain nem egyforma még akkor sem, ha a felszín alatt nincsenek mágneses testek. Egy terület mérési adatait ezzel a hatással is korrigálni kell.

A kutatási terület megfelelő méretarányú térképére felhordjuk null-körökkel a mérési pontokat, melléjük írjuk az állomás-sorszámokat és az anomália-értékeket. Összekötjük az interpolációval kapott azonos anomália értékű helyeket pl. 1 γ közű izovonalakkal. Ezzel megkapjuk az ún. izogamma vonalakat (12. kép). A legtöbb vasat tartalmazó tárgyat kettős mágneses anomália jelez, egy maximum és minimum. Ezek alakja, egymáshoz viszonyított elhelyezkedése és nagysága a vastárgy mélységétől, térfogatától, alakjától és fekvésétől függ.

Mágneses testeknek az izogamma térképek alapján történnő meghatározásával sok geofizikai kézi és tankönyv részletesen foglalkozik.⁷

3. A geofizikai térképek értelmezése

Az előzőekben ismertetett geoelektromos és mágneses módszerrel végzett mérések alapján szerkesztett geofizikai térképek ismertetését és értelmezését az átlábbiakban foglalhatjuk össze.

3.1. *Sály—Lator kutatási terület geoelektromos rétegtérképe.* A terület geoelektromos térképe 2 m-es szintre vonatkozóan a 2. képen, a 3 m-es szintre vonatkozóan pedig a 3. képen látható. Mint említettük, a méréseket kettős céllal végeztük. Az egyik kérdés: milyen indikációval jelentkeznek az előző évben feltárt, majd visszatemetett régészeti leletek és gödrök. A 2. ábrán a feltárt terület be van keretezve, a régészeti leleteket berajzoltuk illetve nevüket beírtuk. Látható, hogy ahol építőkő maradványok voltak, azokat a helyeket 90—100 vagy még nagyobb értékű izoohm vonalak határolják azért, mert a tömör kövek nem tartalmazznak sem talajvizes pórusokat és főleg nem tartalmaznak jó vezető agyagot úgy, mint a körülöttük levő talaj, ezért a fajlagos ellenállásuk a talajénál jóval nagyobb. A talaj fajlagos ellenállása, amint a bolygatatlan anomália-mentes részen látható, 50—70 ohmm közé esik ezen a területen. Az is látható a 2. kép és a 3. kép (a 2 m-es és a 3 m-es szint) egybevetéséből, hogy a feltárási zónában 3 m-től a talaj már bolygatatlan (60—70 ohmm), tehát a leletek itt kis mélységben helyezkednek el. Mindössze a „kőkemence” hatása nyúlik mélyebbre, amit a 80—90 ohmm-es izovonalak jeleznek. Valószínűleg a talaj kiégése is növelte a fajlagos ellenállást.

Látható tehát, hogy a régészeti leletek nagy pozitív geoelektromos anomáliát okoznak, a mérési módszer felkutatásukra alkalmas. A legnagyobb értékű maximum azonban a feltárási folytatásában helyezkedik el a 130 ohmm-es izovonal alatt és környékén (2. kép). Ez a kerek anomália a 3 m-es szintben is folytatódik, a 90-es izoohm vonal zárja körül. A feltárást itt kell majd folytatni. Véleményünk szerint a 2. képen látható 130-as és a 3. képen látható 120-as izovonal körül készült épületmaradványt jelez.

További objektumot indikálnak azok a 90-es izoohm vonalak, amelyek a 2 m-es szintben a 95,4 ohmm-es érték miatt, a 3 m-es szintben pedig a tőle 1 m-re levő 96,8 ohmm-es érték miatt adódtak. Kiemelkedő érték adódott még a környezetéhez viszonyítva a 3 m-es szintben, amely régészeti leletre utal (3. kép), az előbbiektől kissé távolabb, melyet a 80-as izovonal jelez. Erre mutat az is, hogy a 2 m-es szintben két 70 ohmm-es izovonal is záródik az előbbi mellett. A terület zavartalan talajának a fajlagos ellenállása az utcától a telek végét lezáró domb felé haladva fokozatosan csökken kb. 60 ohmm-től mintegy 40 ohmm-ig. A régészeti leletekre utaló relatíve magasabb értékek ebből a regionális változást mutató fajlagos ellenállás értékhalmból emelkednek ki.

3.2. *Az Abaújházi Földvár geoelektromos rétegtérképe.* Az Abaújházi Földvár területén történt először geofizikai módszerekkel olyan régészeti kutatás, ahol a leletek helyére vonatkozóan nem volt előzetes ismeret.

A 2 m-es és 3 m-es szintre vonatkozó geoelektromos térképek az 18. sz. képen láthatók egymás mellett. Az ábrázolásból kihagytuk a bolygatatlan rész legnagyobb részét (102—135 m között). A 2 m-es szint térképére bejelöltük azokat a helyeket (ld. jelmagyarázat), amelyeket a fajlagos ellenállás maximumok alapján feltárássra javasoltunk. A térképekről látható, hogy a Sály-Lator-i területhez képest kissé magasabb értékek (kb. 50—70 ohmm) közé esik a bolygatatlan talaj fajlagos ellenállása. A régészeti leletek indikációi ettől jóval nagyobb értékűek, tehát biztosan kijelölhetők. Az első feltárássra

magától értetődően a legnagyobb értékű maximumot javasoltuk (4. kép), melyet a feltáráskor IV. és V. régészeti szelvénynek neveztek el. A 2 m-es szintben 120—140 ohmm-esek a legnagyobb értékű izovonalak, a 3 m-es szintben viszont 150 ohmm. Ez azt jelenti, hogy a maradvány nagyobb kiterjedésű és mélységű. Amint az a feltáráskor igazolódott, itt helyezkedik el egy templom kőből készült alapfala és omladéka. Az izovonalak lefutása a kör alakú alapfalak elhelyezkedésére is utal, annak ellenére, hogy a fal mellett kőomladékok is voltak szabálytalanul felhalmozódva.

A falak közelében elhelyezkedő kőomladékok általában torzítják az egyébként szabályos geometriai elhelyezkedésű falak ugyancsak szabályos geoelektromos izovonalait, ha az omladékok által elfoglalt térfogat nagysága a mellette levő falszakaszt megközelíti.

Egy másik feltárássra javasolt rész az 5. képen látható. Ez a II. szelvény. A 80—120-as izovonalak jól körülhatárolják a jóval nagyobb fajlagos ellenállású kőhalmazt. Alatta még további feltárást indokoltak a 3 m-es szint 80—100-as záródó izovonalai.

A 6. képen látható az a nagyobb mélységű gödör, melyből további maradványok kerültek elő a 3 m-es szintre vonatkozó 80—100-as izovonalakkal határolt részből. A 7. kép arra mutat példát, hogy a 2 m-es és a 3 m-es szintre vonatkozó izovonalak együttes vizsgálatából milyen következtetések vonhatók le. A 2 m-es szintben a III. és VIII. szelvény határán egy kis területű zárt 80-as izovonal jelzi, hogy a felszín alatt valamilyen nagyobb fajlagos ellenállású objektum helyezkedik el, tehát feltárássra biztosan javasolható. A 3 m-es szintben a 80-as vonal jóval nagyobb területet vesz körül. A fotókon látható, hogy amíg a 80-asnál nagyobb értékek kőmaradványokat jeleznek, addig a sírok (csontvázak) a 60—80-as közben helyezkednek el.

A csontvázak a talaj fajlagos ellenállását a kőmaradványoknál sokkal kevesbé növelik meg, mivel a térfogatarányuk a talajhoz viszonyítva kisebb. A bolygatatlan talaj fajlagos ellenállása mind a két szintben 50—60 ohmm közé esik. Ahol tehát 70 ohmm-nél nagyobb értékű zónákat találunk mindkét szintben, ott a talajt megbolygatták, tehát feltárássra javasolható. A 8. kép annak a területnek (VII. szelvény) az izoohm vonalait mutatja, amelynek egyik részén a 2 m-es szintben egy 76 ohmm-es és egy 67,8 ohmm-es pont helyezkedik el a zavartalan talajra jellemző 50—60-as értékű pontok között. A 3 m-es szintben nagyobb a látszólagos fajlagos ellenállás (80 ohmm), mint a 2 m-es szintben, ez mindenképpen régészeti leletre utal.

Kísérletképpen feltárták az anomálishan nagy értékű zónát és ott eltemetett csontmaradványokat találtak. Ellenőrzésül feltárták a mellette levő és zavartalanannak minősített 50—60 ohmm-es zóna egy részét is. Itt semmiféle maradvány nem volt, sőt a feltárási gödör alján a talaj színéről is élesen elhatárolható volt a bolygatott és a zavartalan talaj érintkezési vonala, az izovonalakkal megegyezően. A 9. képen ugyanez fényképen is látható. A bolygatott talaj sötétebb, a zavartalan világosabb színű.

3.3. *Az Abaujvári Földvár területének további kutatása.* A geoelektromos rétegszelvényezés mint láttuk, három esetben feltárásokkal igazolást nyert. Kézenfekvő volt ezután a Megyei Múzeum Igazgatóság azon álláspontja, mi-

szerint régészeti feltárássra kijelölendő területet előzetes geofizikai térképek alapján célszerű körülhatárolni. Ez történt az Abaújházi Földvár későbbi feltárási területére vonatkozóan is.

A geoelektromos rétegszelvénytérképnek a már feltárt temetőkapolnáról csatlakozó folytatását a 10. kép mutatja. Ezen együtt láthatók a 4. képen már bemutatott izovonalak és a csatlakozó, még fel nem tárt területen mért izovonalak is. Látható, hogy a templom alapfalai, omladékai és a körülötte elhelyezkedő temető folytatódna a 70-es izovonallal körülvett területen. Ezután zavartalan zóna következik. A 11. képen térbeli ábrázolás mutatja a 2 m-es szint izohm vonalai alatt 2 m-es és a 3 m-es szint között a talaj különböző fajlagos ellenállású zónáit. Látható a templom alapfalainak földalatti elhelyezkedése és folytatása a még fel nem tárt területen. A geoelektromos térkép alapján most már a régész konkrét objektumra ásathat tervszerűen, mivel előre látja annak elhelyezkedését és csak az így kijelölt területet szükséges a tulajdonostól a feltárással idejére igényelni.

4. Mágneses mérések

Az archeológiai leletek között gyakran vastárgyak is előfordulnak, amelyek azonban a talaj fajlagos ellenállását nem változtatják meg olyan nagy térfogatban, ami geoelektromos mérésekkel kimutatható lenne. Mágneses mérésekkel azonban viszonylag kis vastárgyak (patkó, mezőgazdasági szerszám) is kimutathatók, ha a magnetométer elég érzékeny és a vastárgy nincs túl mélyen. Az Abaújházi Földvár területén talált kb. 2 m-es, vízszintesen fekvő vasrúd mágneses hatása látható a 12. képen rajzolt izogamma térképen. A hatása az általa okozott minimum és maximum között kb. 20 gamma.

Mágneses testek helyzetét és mélységét a geofizikában gyakran az izogamma maximum és minimum legnagyobb értékén átfektetett szelvényből szokták számítással meghatározni. A kézikönyvekben sok hasonló példa és szabály található. Az említett anomáliákon át szerkesztett mágneses szelvényt a 13. kép mutatja. Ezen látható a tárgy mélysége, nagysága, elhelyezkedése és az okozott mágneses rendellenesség is.⁸

Csókás János—Gyulai Ákos

II. ARCHEO-GEOFIZIKAI TÉRKÉPEK ALAPJÁN TERVEZETT BORSOD MEGYEI ÁSATÁSOK TAPASZTALATAI

1. Nagy kiterjedésű régészeti feltárássok tervezésének egyik nagy problémája, hogy a felszíni leletek nem nyújtanak kellő támpontot az ismeretlen szerkezetű objektumok és a régészetileg indifferens területek elkülönítésére. Az eddigi gyakorlat szerint a módszeres „átfésülés”, a hagyományos régészeti feltáró munka gyakran eredményezett üres szelvényeket, hosszú, csak szakaszonként értékelhető kutatóárkokat. Az is előfordulhat, hogy az ezek által

nem érintett területeken számottevő leletegyüttes marad feltáratlanul. A kutatások korlátozott időtartama és anyagi erőforrásai miatt indokolt gyorsabb és hatékonyabb módszerek bevezetésének igénye: a feltárandó régészeti objektumok várható feltalálási helyének, a terepbejárásokon szerzett adatokon túlmenő, annál lényegesen pontosabb előzetes meghatározása.

A nemzetközi gyakorlat többfajta módszert ismer. Így többek között a fotogrammetriát, a légifényképezést, ezen belül a sztereo-felvételek felhasználását, a fémkereső műszerekkel végrehajtott vizsgálatokat, illetve különféle geofizikai módszereket.

A geofizikai módszerek közül a geoelektromos eljárás alkalmazására Magyarországon is történt néhány kísérlet. Ezek eredményei azonban nem voltak egyértelműen értékelhetők. Közülük egyedül a pilismaróti római őrtoronynál végrehajtott előzetes méréseket értékelte pozitívan az ásató régész.⁹ Archeo-geofizikai mérések rendszeres hazai alkalmazására ezért mindeddig nem került sor. Az eddigi kutatások még a legszűkebb szakmai körökben sem váltak kellően ismertté, azok megfigyeléseit nem publikálták.

2. A Herman Ottó Múzeum ásatainál is gyakran jelentkeztek az említett tervezési problémák. Ezért örömmel fogadtuk a Budapesti Műszaki Egyetem és a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem kezdeményezését, mely ásataink területén kísérleti geofizikai kutatások végrehajtását javasolta. Közös megbeszélések után a kísérletek céljára két ásati területet jelöltünk ki. Elsőnek Sály-Latorban részben már feltárt és visszatemetett, részben további kutatásra kijelölt területek geoelektromos és mágneses méréseit vettük tervbe, majd ennek eredményei alapján további kutatási területként az abaújházi földvárban végzendő ásatok helyének meghatározását tűztük ki feladatul.

A kísérleteket a NME Geofizikai Tanszéke végezte.

Sály-Latorban 1972. őszén leletmentő ásítás során egy Árpád-kori körtemplom alapfalait és 51 sírt tártak fel a Múzeum ásatai.¹⁰ Az ennek szomszédságában húzódó, 400 □-öl területű szalagtelken (Rózsa utca 59. hrsz. 5132/15.) terepbejárás alkalmával a szántásból Árpád-kori és későközépkori cseréptöredékeket gyűjtöttünk. A felszíni leletek nagy mennyisége indokoltá tette a templomhoz csatlakozó terület vizsgálatát is. 1975. évben az előzőkhöz kapcsolódó szelvényekben újabb sírokat és a temető kerítőfalának nyomait sikerült feltárni. Egy földbe mélyített ház alapjai és néhány gödör, kőkemence is előkerült.¹¹ A szelvények visszatemetésekor a kemencéket részben in situ állapotban hagytuk, hogy a következő ásítás során ismét azonosíthatók legyenek. A szelvények metszeteiből kitűnt, hogy a temető és a település tovább húzódik K- és Ny-felé egyaránt. K-en a további feltárást az utca és a Latorpatak akadályozta. A rendelkezésre álló területen a település Ny-i szélének megkeresése volt csak lehetséges. Ebben az irányban a kb. 140 m hosszán elnyúló telken mindenhol találhatók felszíni leletek. A pataktól távolos terület archeológiai feltárását, mivel ott kisebb sűrűségben találhatók cserepek, szondázó szelvényekkel tervezte a Múzeum.

Az archeológiai feltárási tervezés e fázisában jött létre a kutatási kapcsolat az NME Geofizikai Tanszékevel. A Sály-Latorban végzett geoelektromos és mágneses mérésekről készített térképeket (2—3. kép) a régészeti megfigyelé-

sekkel egybevetve kedvező eredmény adódott. A már feltárt és visszatemetett szelvények helyén mind az izoohm, mind az izogamma vonalak jól értelmezhetően jelzik a feltárás okozta talajkülönbségeket, a kemencék gócat, a bolygatatlan talaj elválását. A metszetekben megfigyelt helyeken is mutatták a régészeti objektumok további kiterjedését.

Régészeti szempontból a feltáratlan terület vizsgálatának legfontosabb eredményét a középkori település szélének pontos elhatárolása hozta. Geofizikai módszerrel kimutathatóvá vált, hogy a terület Ny-felé csak kb. 40 m hosszúságban tartalmaz régészeti leleteket. A további szakaszok régészetileg érdektelenek, a mérések bolygatatlan talajt jeleztek. A felszíni leletek valószínűleg csak a telek hosszirányában végzett szántással kerültek erre a területre. Így az ásást a geoelektromos és mágneses méréseknél két gócban jelentkező nagyobb értékek helyének feltárására korlátozhatjuk. Természetesen a mérési eredmények helyességét teljes mértékben az archeo-geofizikai térképek alapján végzett ásítás igazolná, de erre 1976-ban már nem kerülhetett sor. Helyességüket azonban valószínűsítik a visszatemetett területen végzett mérések adatai.

A Sály-Latorban végzett kísérlet biztató eredményei után az említett két módszerrel Abaújvár-Vár területén végzett a Geofizikai Tanszék méréseket.

3. Az abaújvári földvárban 1974-től végez a Múzeum archeológiai kutató-sokat. Elsőként a sánc átvágásával (14—15. kép) a várfal építési szerkezetének meghatározása történt.¹³ Ezután a Vár belső településének vizsgálatát tűztük ki feladatul.

A megközelítőleg 200×150 m-es, kisparcellás mezőgazdasági művelés alatt álló terület bejárásakor több helyen is volt a településre utaló régészeti lelet. A vár É-i egyharmadában K—Ny-i irányban húzódó kisebb domb K-i részén habarcsos törmelék és nagymennyiségű kő került felszínre a szántások következtében. Az ettől távolabb eső részeken a felszíni leletek alapján nem lehet következtetni a feltételezett házak, hulladék-gödrök, stb. elhelyezkedésére. Sajnálatos módon az ÉNy—DK irányú keskeny, különböző művelési ág alatt álló parcellák nem teszik lehetővé a domborzati viszonyok alapján célszerűnek látszó K—Ny irányú feltárás együtemű elvégzését, még az épületnyomokat mutató szakaszon sem. Az 1976-os ásítás céljára egy 160×20 m-es parcella állt rendelkezésre (16. kép), a mezőgazdasági kár megtérítése ellenében. A dombnak csak a K-i csücske nyúlik erre a szakaszra, ezért nem számítottunk arra, hogy az itt álló épület érdemleges részét megtaláljuk. Geofizikai mérések hiányában a parcella teljes hosszában egy 1 m széles kutatóárkokkal kezdődött volna az ásítás. Ezt követően történtek volna nagyobb felületen rábontások a kutatóárok metszetében mutatkozó régészeti objektumokra.

A geofizikai mérések alapján készült térképeken nagyobb, jól körülhatárolható területeken mutatkoztak régészeti leletekre utaló mérési értékek és az izoohm vonalak jól mutatták a bolygatatlan szakaszokat.

Mivel geofizikai térképek alapján ezideig nem végeztünk feltárást olyan területen, amelyről egyéb adataink nem voltak, ezt az ásást kísérletnek tekintettük. Bizonyítani kívántuk a geoelektromos és mágneses mérési módszerek régészeti alkalmazásának hasznosságát.

A mérések eredményeit az ásátások kétséget kizáróan igazolták.

A feltérési szelvényeket a geoelektromos mérések magas értékeket mutató izoohm vonalaival körülhatárolható szakaszokon jelöltük ki (18. kép). Az így meghatározott területen, az alapponttól 35—45 m közötti szakaszon két nagyobb objektumot jeleztek a mérési értékek. (II.—III. szelvény). Mindkét helyen, 30—40 cm mélységben, szabálytalan formában, szorosan egymás mellett fekvő kövekből álló réteget találtunk (5. kép). A kövek felszedése után két nagyobb méretű gödör feltja rajzolódott ki (6—7. kép). A faszenes laza feltöltés állatcsontokat, cserepeket tartalmazott. A gödrök mélysége 150, illetve 170 cm volt. A 45—61 m közötti szakaszon íves lefutású, a 3 m-es szint térképén jobban körülhatárolható tömbben haladnak az izoohm vonalak. A domb közép-vonalában fekvő IV.—V. szelvényekben 20—30 cm mélységben teljes felületen habarcsos kötőrmelék és nagyobb kváderkövek mutatkoztak (19. kép). Ezeket lebontva kb. 53—61 m között egy félköríves falszakasz rajzolódott ki, mely körül több rétegben egymás felett fekvő sírokat bontottunk ki (4. kép). Átlagosan 150 cm mélységben mutatkozott a bolygatatlan talaj. Az ásátás során (35—83 m között) 586 sírt tártunk fel. A nagyobb értékű izoohm vonalak helyén általában sűrűbben feküdtek a sírok, vagy alattuk kisebb gödrök, kőhalmazok helyezkedtek el (18. kép). Egyes helyeken, ahol idő hiányában már nem volt lehetőség ásátásra, de a feltárt szelvény széléhez közel magasabb értékek jelentkeztek, a metszetsfalakban jól láthattuk az érintett gödrök kereszt-metszeti feltját (II., XIV. szelvények).

4. Az eddigiekben ismertetett eredmények alapján felvethető az a kérdés, hogy ilyen leletsűrűség (20. kép) és a felszínen is észlelt előzetes jelzések alapján jelen esetben szükséges lett volna-e a szelvények kijelöléséhez geofizikai mérésekre, illetve a több mélységi szintben készített térképek adatainak előzetes ismeretére. Az előzőekben vázoltuk már, hogy a domborzati viszonyok és a felszíni leletanyag alapján is e területen vártuk a feltérás legtöbb eredményét. Ha az eredeti terv szerinti kutatóárokka kezdjük az ásátást, az keresztezte volna a feltárt temető területét. Így a csontvázak jelentkezése után a sírokat ez esetben is minden bizonnyal kibontottuk volna. Igen nagy azonban a valószínűsége annak, hogy a teljesen elpusztult, többnyire csak habarcsnyomokkal jelzett templomfal helye elkerülte volna figyelmünket. A templom feltárt íves falszakasza ugyanis az ásátásra kijelölt terület szélére esik, abba csak mintegy 2,5 m-es szélességben nyúlik be. A környező ásátási terület egész terjedelmében habarcsos omladékkal borított (17. kép). Amennyiben a kutatóárok csak a habarcsnyomokat érinti, abból a hajdani templomfal nyomait nem lehetett volna egyértelműen meghatározni. A megfigyelési körülményeket a csontokkal kevert kő és habarcsanyag szétterültsége erősen befolyásolta. Hasonlóképpen feltératlanok maradtak volna az előbbiekben említett hulladék-gödrök is, mivel azokat a tervezett kutatóárok nem érintette volna. A geoelektromos térkép félkörívben lefutó izoohm vonalai jól kirajzolták a templomfal nyomait, illetve elég pontosan a gödrök kiterjedését és mélységét is. A nagy gondossággal történő bontással sikerült a félköríves templomfal alapjának habarcsrétegét összefüggő állapotban feltérni, így annak helyét pontosan meghatározni.

5. Mivel a nagyszámú sír kibontása az ásátás időtartamát erősen elnyúj-

totta, a geofizikai mérések hatékonyságának további igazolásául olyan terület-szakasz feltárását végeztük el, ahol sem domborzati, sem felszíni leletek nem utaltak várható régészeti objektumokra. Az izoohm térképek viszont erre engedtek következtetni, mivel a 0 ponttól számított 136—140 m közötti szakaszon két mélységi szelvényben végzett mérések adatai jól észlelhető talajelváltozásokra utaltak. A VII. szelvényt úgy jelöltük ki (130—140 m között, 2 m szélességben), hogy a jelzett objektumot kb. egyharmadában metssze és a mérések által bolygatatlannak jelzett területre is kiterjedjen. A feltárás eredményei egyértelműen igazolták a méréseket. Az érintetlennek jelzett részen a termőréteg lebontása után egyöntetű bolygatatlan talaj mutatkozott, míg a nagyobb különbségeket mutató értékek helyén egy kb. 60—80 cm mélységű gödör részletét tártuk fel (9. kép). Ennek feltöltését kevert laza föld, sok állatcsont és néhány cserép képezte a feltárt szakaszon. A Ny-i metszetsfalban látható volt, hogy a gödör nagyobb kiterjedésű ebben az irányban. Ezért az izoohm vonalak által jelzett szélességben a parcella határáig kiszélesítettük az ásatási szelvényt. A gödröt, melynek szélét még ekkor sem értük el, kb. 5×4 m-es területen tártuk fel (8. kép). Legnagyobb mélysége 2 m volt. Feltöltése állatcsontokon kívül sok cseréptöredéket, köveket, megszenesedett famaradványokat, égett agyag-rögöket is tartalmazott. A gödör alja bizonyos részeken vörösre égett. Így az is értelmezhetővé vált, hogy a 3 m-es szintben mutatkozó izoohm vonalak miért mutatnak nagyobb értéket és sűrűséget ezen a szakaszon, mint a 2 m-es szintben.

6. A területen mágneses mérések is történtek. A mágneses térkép izogamma vonalai ez esetben nem mutatnak jelentős eltéréseket. A feltárt régészeti leletek ismeretében érthetővé vált, hogy miért nincsenek nagyobb értékű mágneses indikációk. Kisebb vastárgyakon kívül (koporsószög, sarló, kés) csak az V. szelvényben egyetlen helyen találtunk egy 2 m hosszú vastárgyat, ennek hatása jelentkezett is a mérések során (13. kép).

7. Megállapítható tehát, hogy az archeo-geofizikai módszerek régészeti alkalmazása ásatásaink területén eredményes volt. Az ásatással feltárt régészeti leletek igazolták a mérések adatait. Alkalmazásukkal tervszerűbben és gazdaságosabban végezhetők a feltárások, elsősorban azért, mert elkülöníthetők a bolygatatlan és a régészeti leleteket tartalmazó területek. Előnyös az is, hogy a több mélységi szelvényben végzett mérések az ismeretlen objektumok horizontális és vertikális kiterjedésére is támpontot nyújtottak. Az ásatás tapasztalatai alapján a különböző mélységi szintek adatai a leletanyag relatív mélységi változásaira is utalnak.

Az abaújházi földvárban a következő években folyamatosan végezzük a belső terület feltárását. Munkánkhoz évente előre meg kell jelölnünk a mezőgazdasági művelés alól felszabadítandó területet. Ennek költségkihatásai a feltárára fordítható pénzfedezetet terhelik, tehát mindenképpen törekednünk kell, hogy lehetőleg csak a biztosan feltárandó területeket határoljuk be.

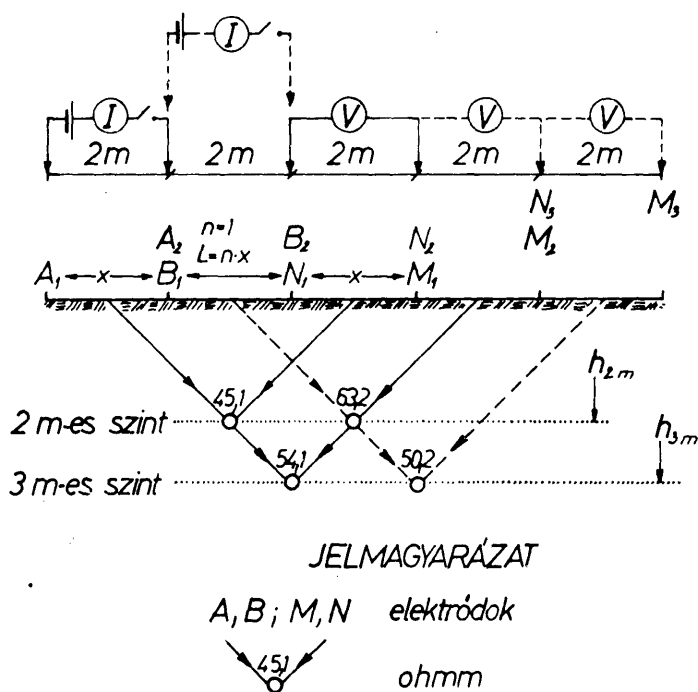
Az 1976-ban kísérletképpen végzett geofizikai mérések ásatási tapasztalatai alapján célszerűnek láttuk a további területek előzetes, az eddig alkalmazott geofizikai módszerekkel történő megkutatását. A Herman Ottó Múzeum meg-

bízásából a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Geofizikai Tanszéke 1976 őszén elvégezte a K—Ny irányú domb 80×120 m-es szakaszának geoelektromos felmérését. Ennek segítségével jelöltük ki a következő évi ásatás területét, (10. kép) melynek célja a templom feltárása és a temető Ny-i szélének megkeresése.

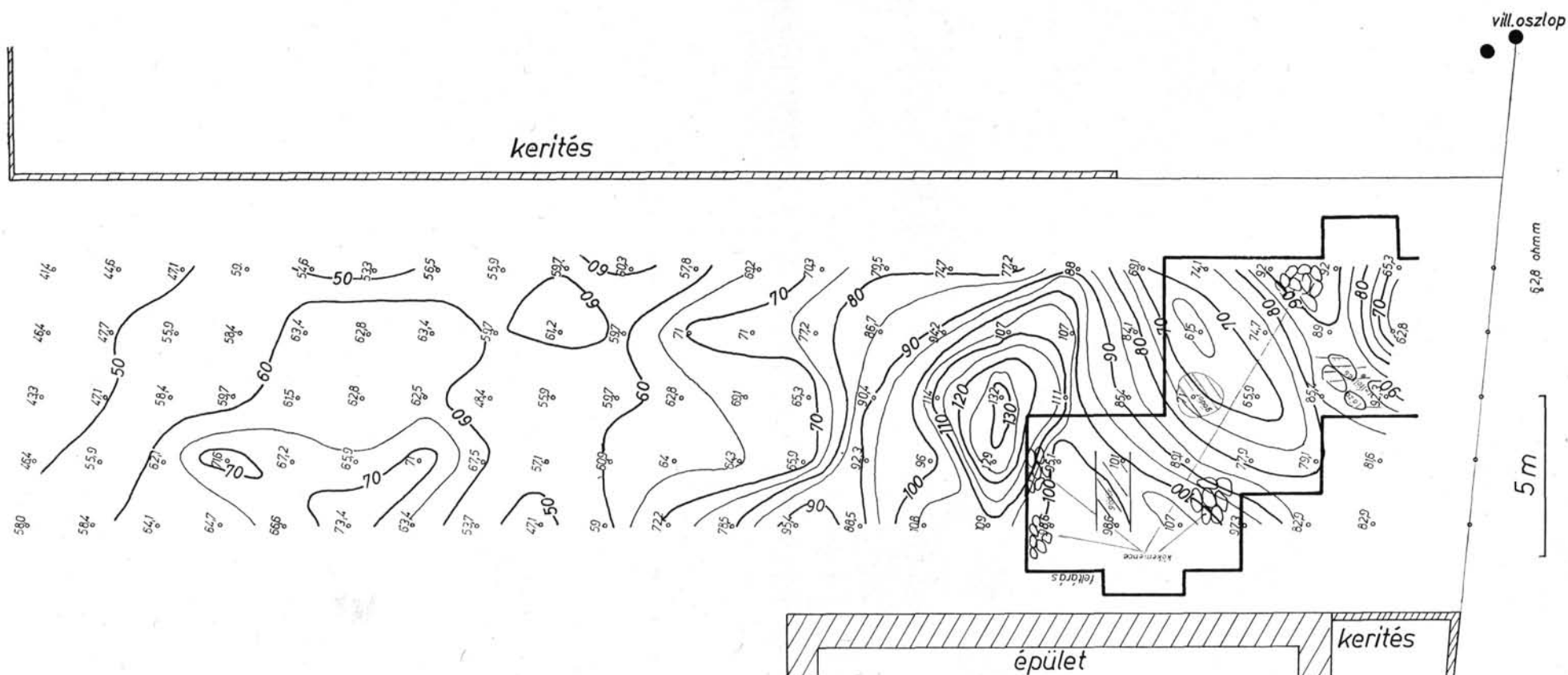
8. *Összefoglalás.* Az archeo-geofizikai térképek alapján végzendő ásatásoktól további olyan eredményeket várunk, melyek lehetővé teszik mind a módszerek továbbfejlesztését, mind pedig a magyarországi régészeti kutatásokban a két tudományág szorosabb együttműködését.

Az archeo-geofizikai kutatásokat minden olyan esetben célszerű alkalmazni, amikor a keresett leletegyüttes pontos helye, illetve kiterjedésének határai, elhelyezkedése ismeretlenek és emiatt részletes feltárás csak hosszadalmasan és sok meddő munkával volna megoldható. Ilyen esetekben jelentős megtakarítást eredményezhet a geofizikai módszerek alkalmazása, amellyel megoldható a régészeti szempontból érdektelen területek kiszűrése. Így ezeken a területeken a mezőgazdasági művelés, vagy egyéb gazdasági célú hasznosítás zavar-talan.

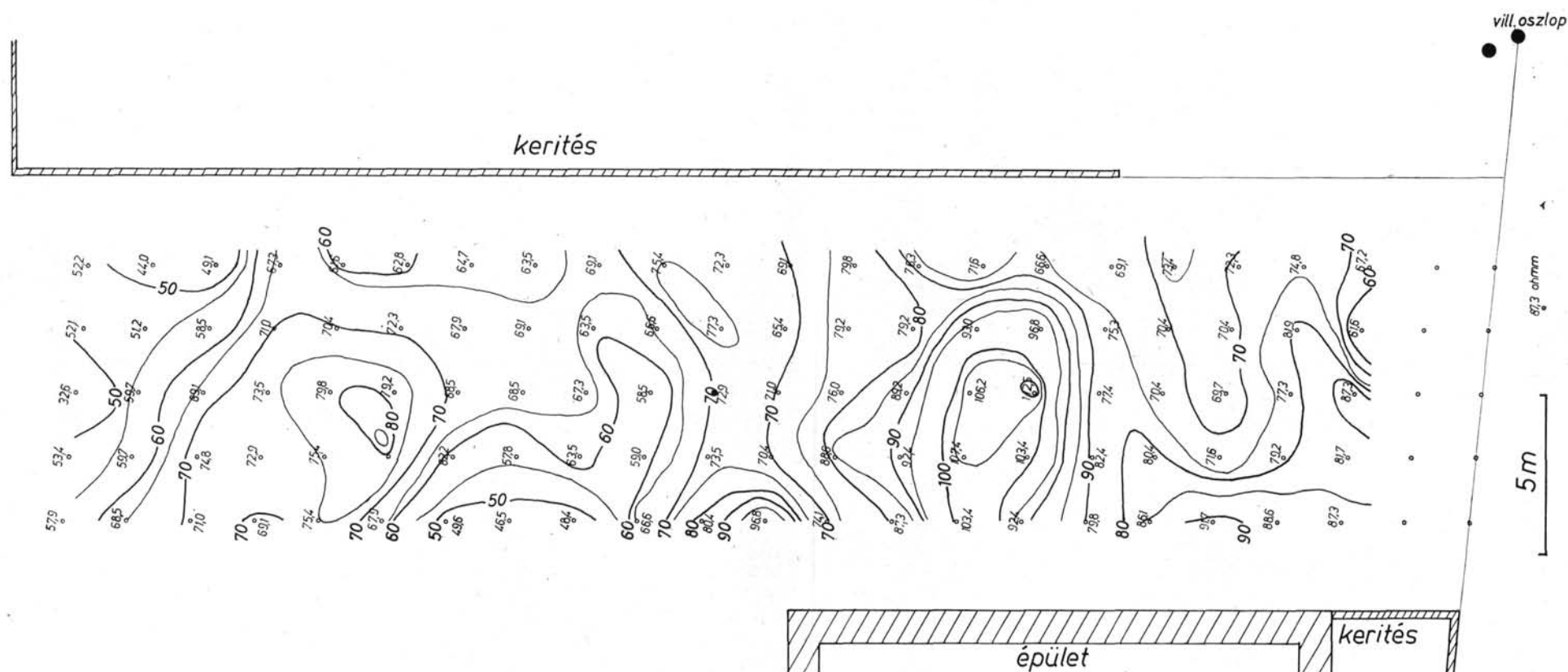
Gádor Judit

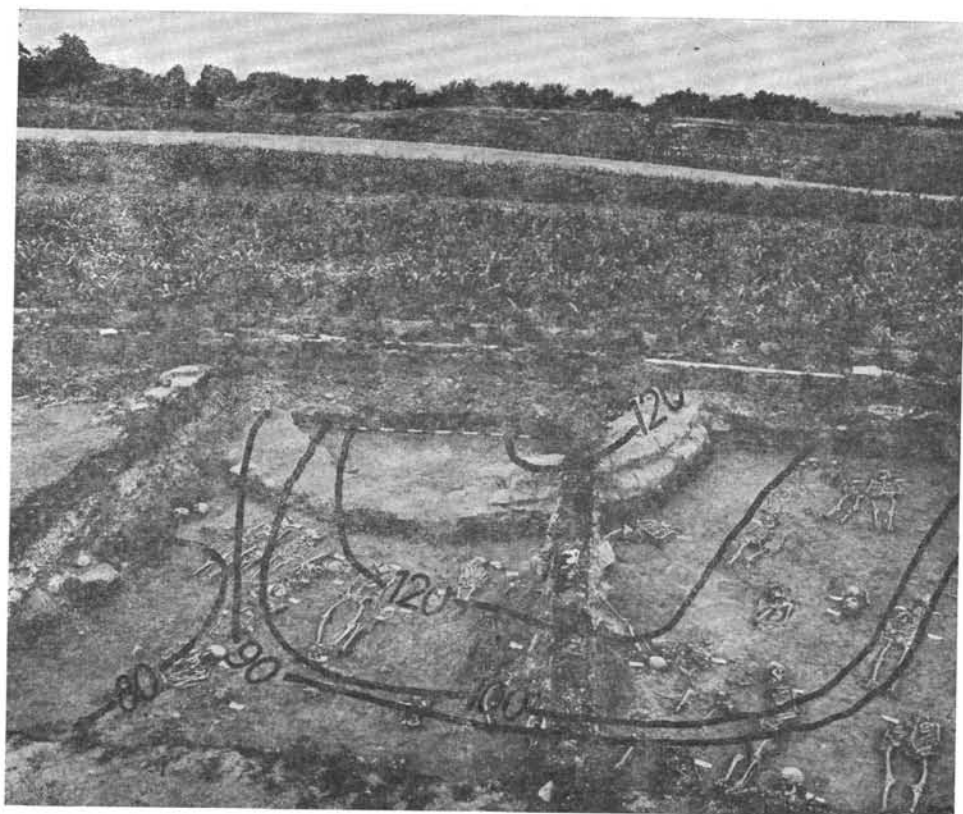
1. kép. Geoelektromos rétegszelvényezés. Elektródok elhelyezkedése és a mért értékek vonatkozási pontjai

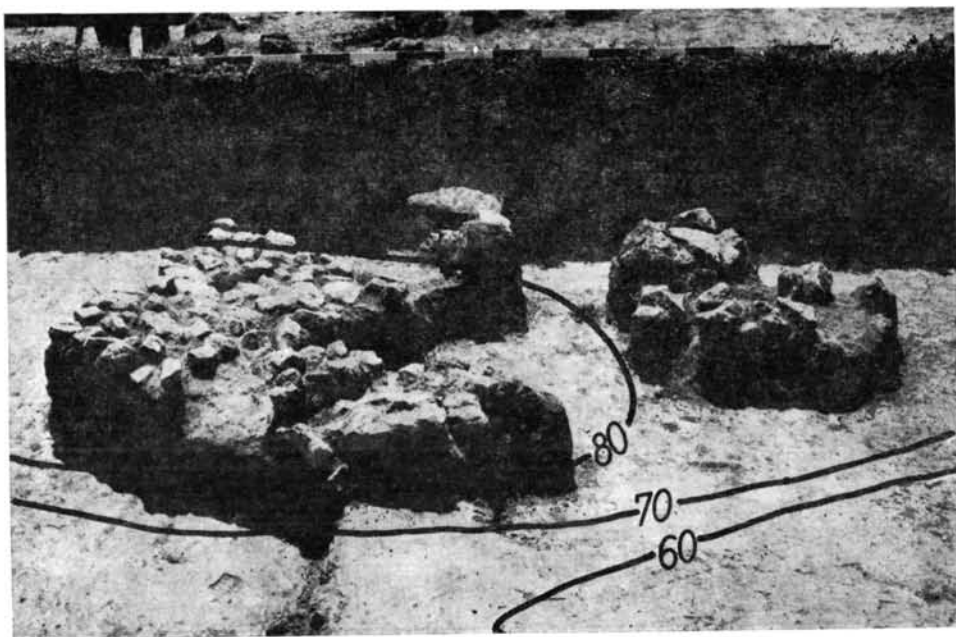
2. kép. Sály-Lator, Rózsa u. 59-es telek geoelektromos térképe, 2 m-es szint

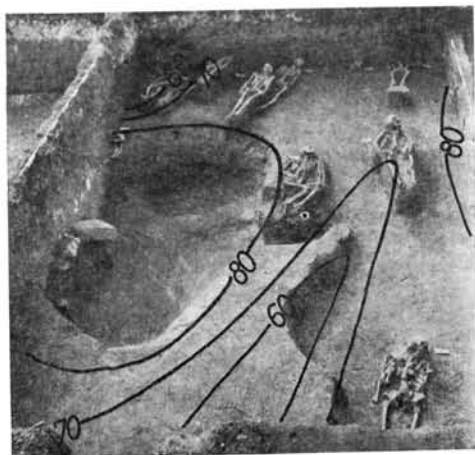
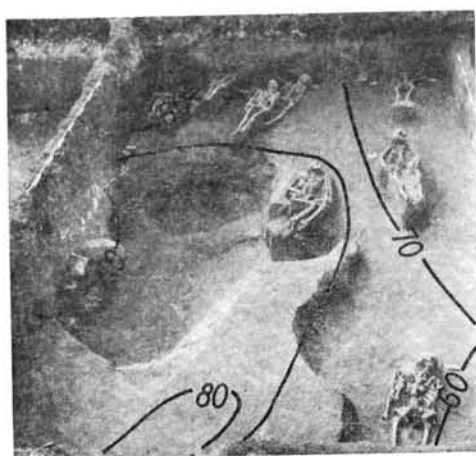
3. kép. Sály-Lator, Rózsa u. 59-es telek geoelektromos térképe, 3 m-es szint

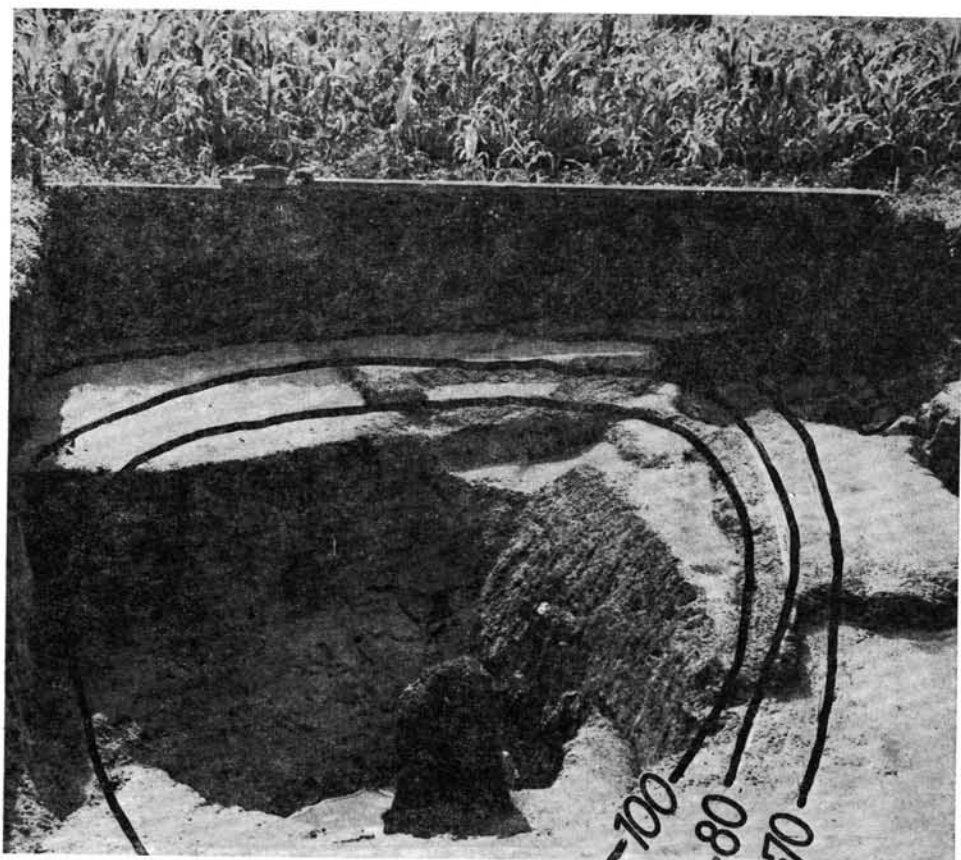
4. kép. Geofizikai indikáció alapján feltárt épületrom az izoohm vonalakkal, IV—V. szelvény, Abaújhvár

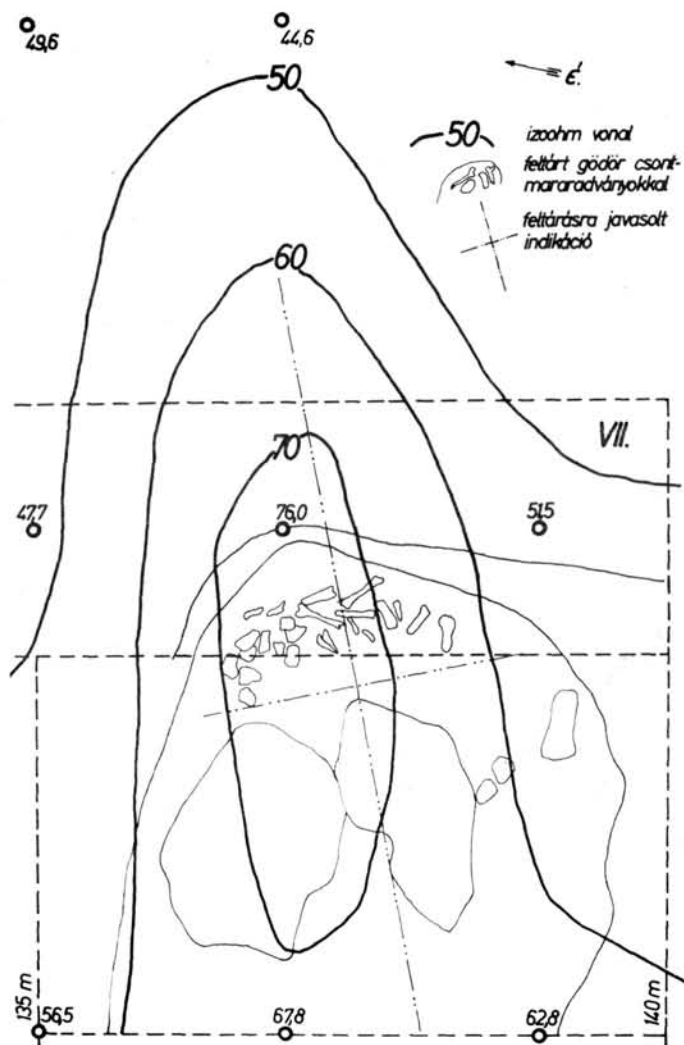
5. kép. Geofizikai indikáció alapján feltárt kőhalom a 2 m-es szintre vonatkozó izoohm vonalakkal, II. szelvény

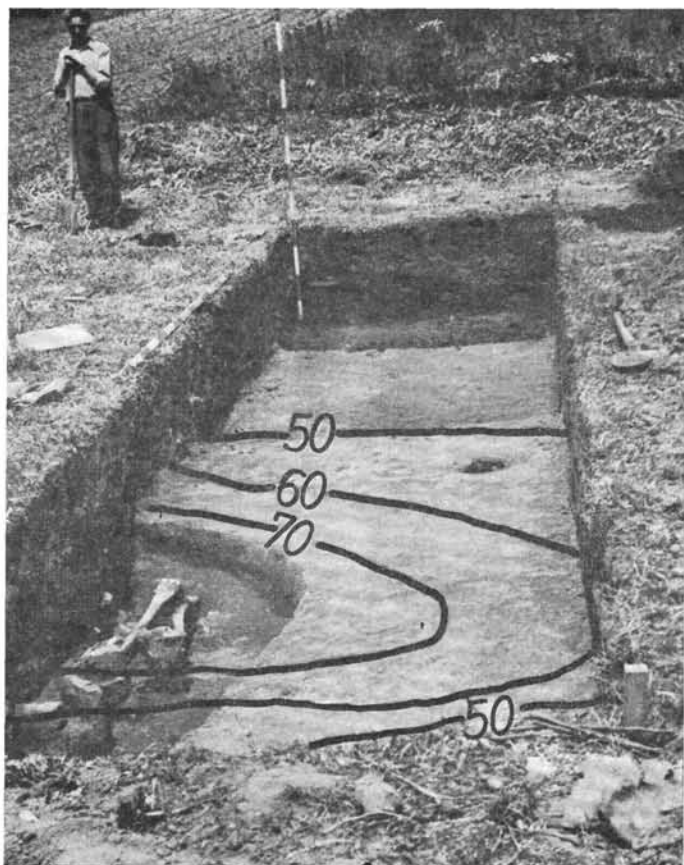
7. kép. Geofizikai indikáció alapján feltárt gödör és sírok a 2 m-es és a 3 m-es szintre vonatkozó izoohm vonalakkal, III. szelvény

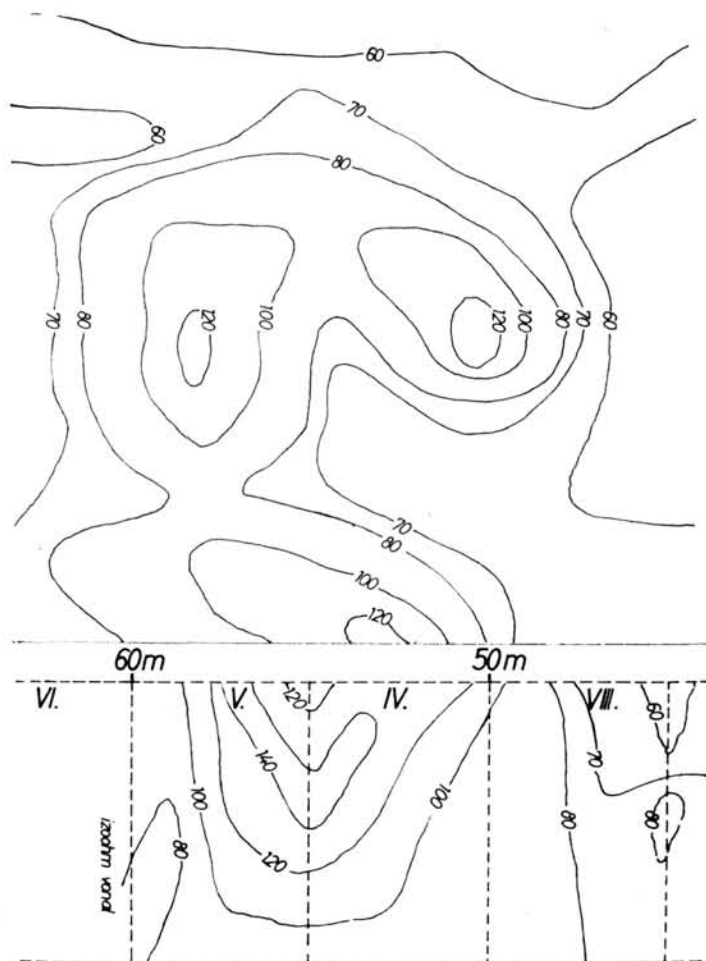
6. kép. Geofizikai indikáció alapján feltárt gödör a 3 m-es szintre vonatkozó izoohm vonalakkal, II. szelvény

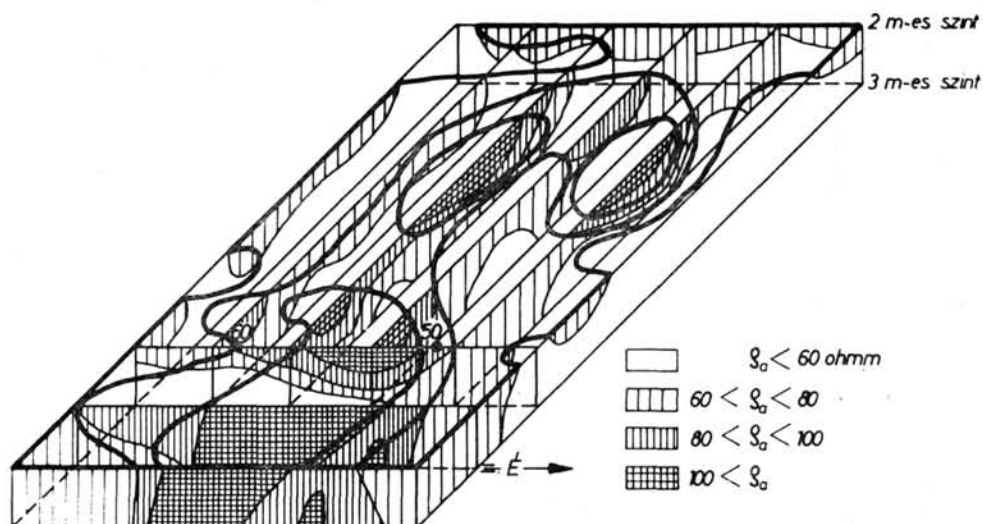
8. kép. Nem bolygatott környezetben mért és feltárási javasolt geoelektromos indikáció, VII. szelvény

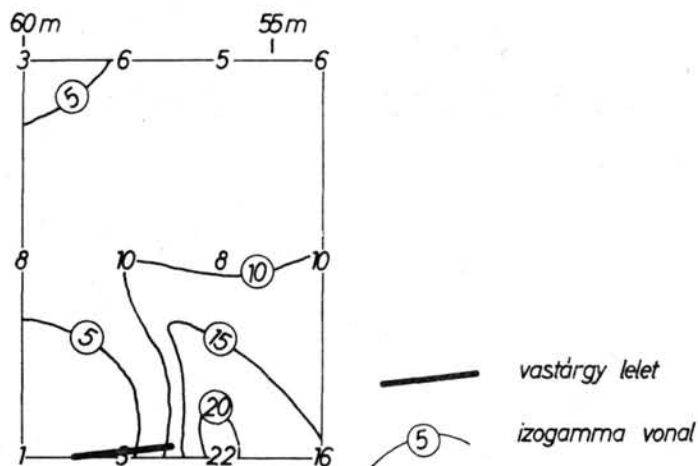
9. kép. Geofizikai indikáció alapján feltárt gödör csont-maradványokkal a 2 m-es szintre vonatkozó izoohm vonalakkal. Mellette az indikáció nélküli bolygatatlan talaj, VII. szelvény

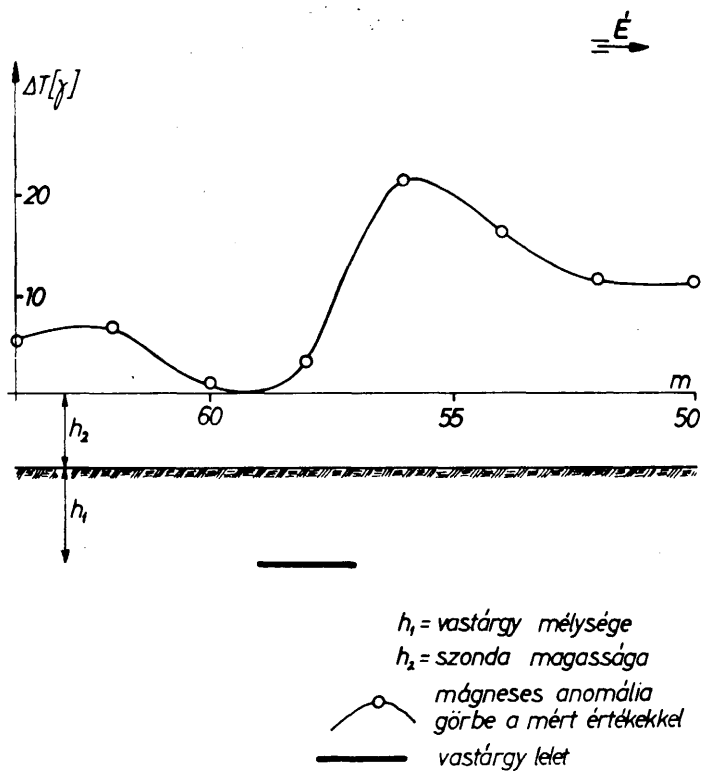
10. kép. A részben feltárt épületrom (templom) geofizikai indikációjának (4. kép) folytatása

11. kép. A talaj különböző ellenállású zónáinak térbeli elhelyezkedése

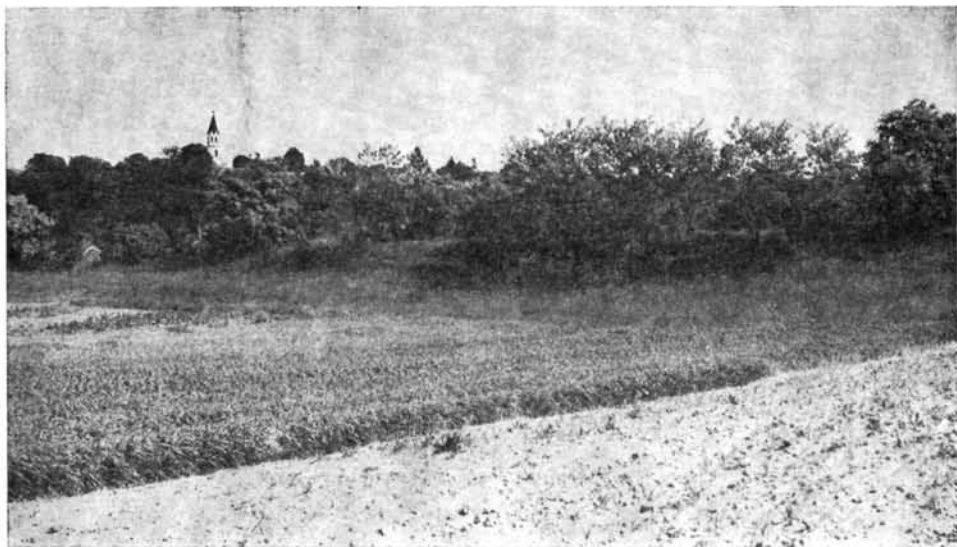
12. kép. Vastárgy-lelet által okozott mágneses anomália térkép

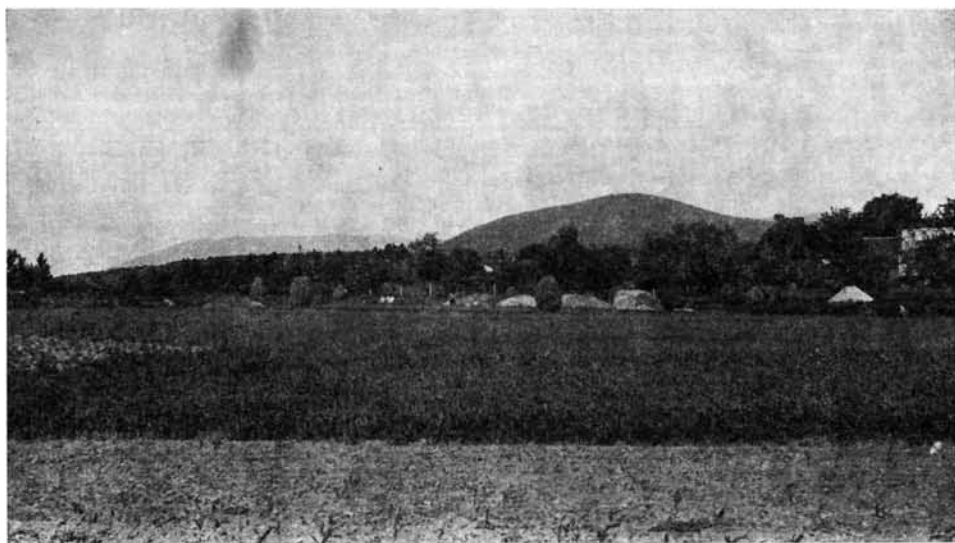
13. kép. Vastárgy-lelet által okozott mágneses anomália szelvény

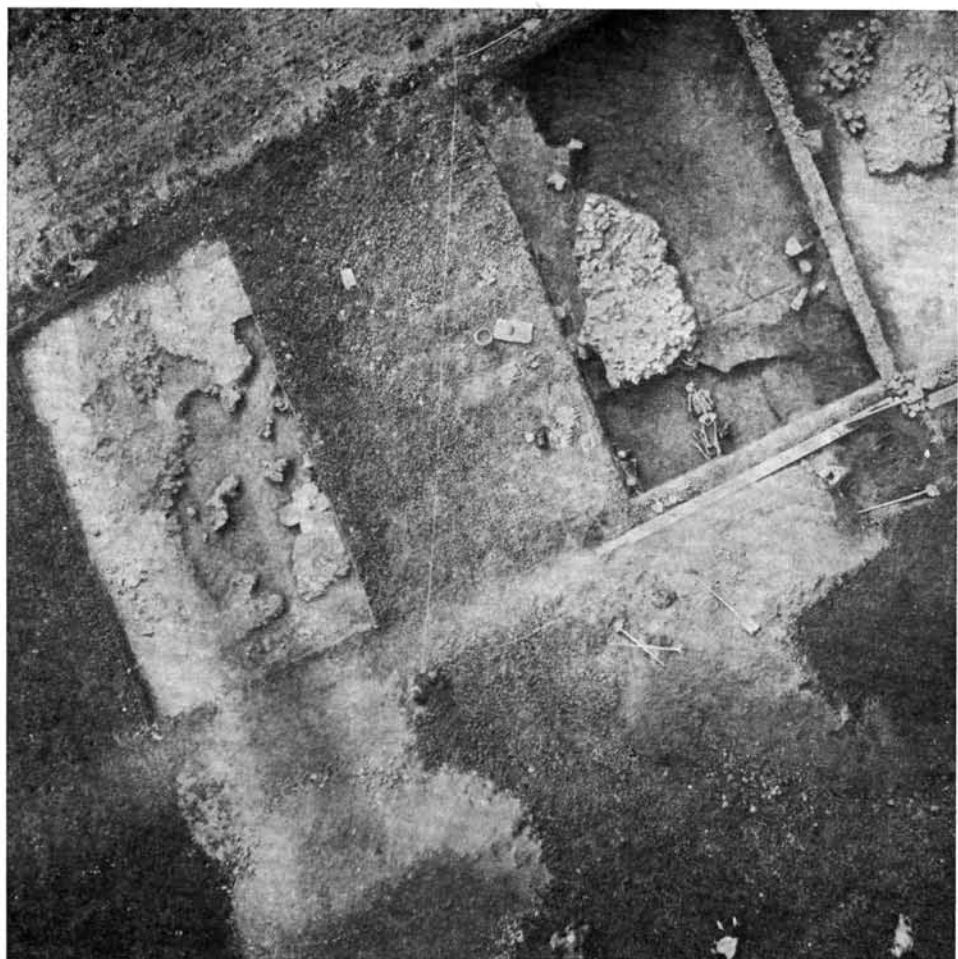
14. kép. Az abaijvári vár sáncának átvágása. 1974.

15. kép. Az abaujvári földvár sáncrészlete

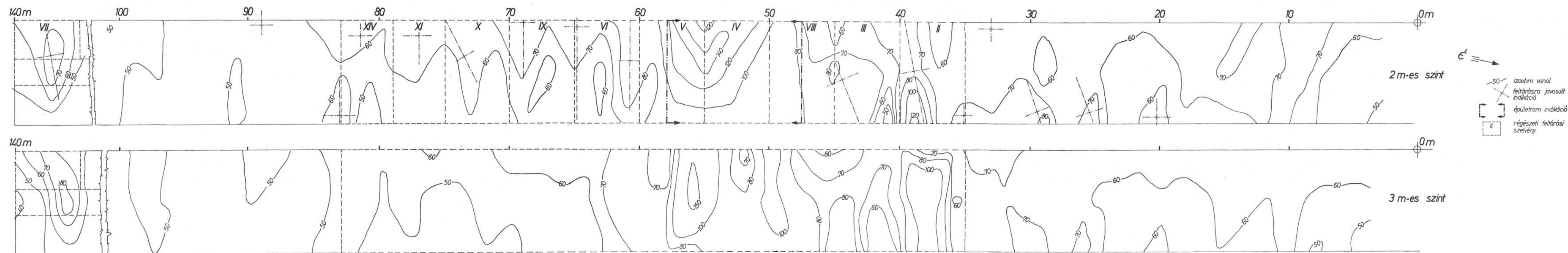
16. kép. A földvár belső területe az ásatás helyével. 1976.

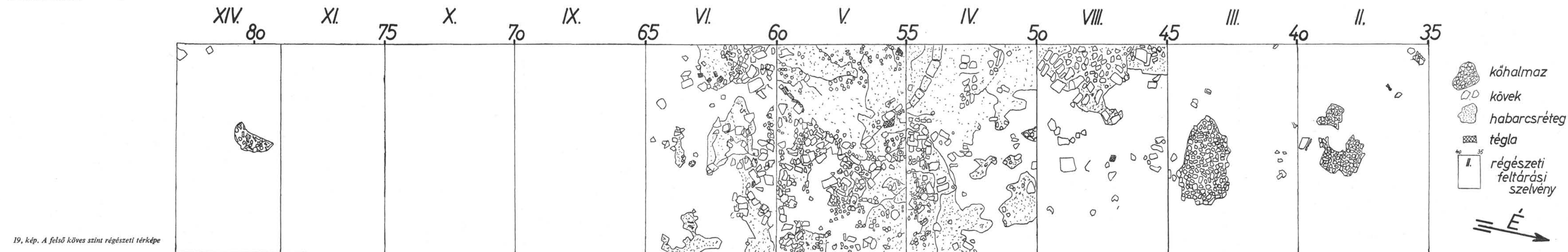
17. kép. A II., III., IV. szelvényekben feltárt köves szint

JEGYZETEK

1. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet Műemlékvédelmi Osztály — NME Geofizikai Tan-
szék: Földalatti műemléki falmaradványok műszeres kutatásának módszerei. Kutatási- fejlesztési Tanulmány. Budapest, 1976. Kézirat. 2. sz. melléklet, 1975. november 29.
2. BME—NME i. m. 3., 4., 5. sz. melléklet, 1976. június 2.
3. *Desbrandes, R.*: Théorie et interpretation des diagraphies. Edition Technip, 1968. 12.
4. *Desbrandes* i. m. 317.
5. *Keller, G. et al.*: Electrical Methods in Geophysical Prospecting. Pergamon Press, 1966. 30.
6. *Keller* i. m. 478.
7. *Aitken, M. J.*: Physics and Archeology. 1961. Interscience Publ. Ltd., London.; *Hesse, A.*: Prospections géophysiques a faible profondeur applications a l'archeologie. 1966. Dunod. Paris.
8. Szeretnénk megköszönni mindazok szíves támogatását, akik ösztönözték és segítették kutatásainkat azt remélve, hogy a geofizikai módszerek első hazai alkalmazásának sikere után elterjednek a régészetben. Külön köszönet illeti dr. Dobos Alajos docent és Varga Tamást, Pápoc köz-
ségi Tanács titkárát, akik a pápoci kutatásokat kezdeményezték és segítették.
9. Mohács emlékezete (szerk. *Katona Tamás*), Budapest, 1976. 248; A pilismaróti mérésekre vonat-
kozó adatokért *Soproni Sándornak* mondunk köszönetet.
10. *Gádor J.—Hellebrandt M.*: A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései. A Herman Ottó
Múzeum Évkönyve, XII. Miskolc, 1973. 604—605; Régészeti Füzetek, I. Ser. I. No. 26. Budapest,
1973. 107—108.
11. *Gádor J.—Hellebrandt M.*: A Herman Ottó Múzeum 1975. évi ásatai és leletmentései. A Her-
man Ottó Múzeum Évkönyve, XV. Miskolc, 1976.
12. *Gádor J.—Hellebrandt M.*: A Herman Ottó Múzeum 1973—1974. évi ásatai és leletmentései.
A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. Miskolc, 1975. 134.; *Gádor—Hellebrandt* i. m.
(1976)

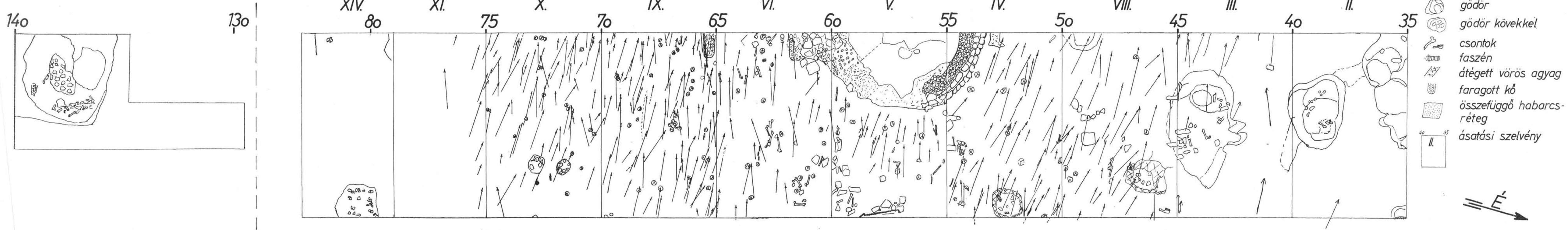

18, kép. Abajvári Földvár geoelektromos térképe,
2 m-es és 3 m-es szint

19, kép. A felső kőes szint régészeti térképe

20. kép. A geoelektromos térkép alapján végzett feltárás térképe. A templom, temető, gödrök helyzete

GEOPHYSIKALISCHE METHODEN BEI ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN

(Auszug)

Bei archäologischen Erschliessungen grösseren Umfanges bieten die Funde auf der Oberfläche oft keine ausreichenden Anhaltspunkte zur Absonderung archäologisch indifferenter Gebiete.

Bei der traditionellen Erschliessungsarbeit, beim „Durchkämmen“, werden oft leere Profile, lange Forschungsgräben freigelegt, die nur abschnittsweise ausgewertet werden können. In solchen Fällen bleiben auf den unberührten Flächen oft bedeutende Fundensembles unerforscht.

Wegen der beschränkten Forschungszeit und der finanziellen Mittel ist es ratsam, schnellere und wirksamere Verfahren einzuführen, mit deren Hilfe die Positionen der archäologischen Objekte von vorn herein genauer bestimmt werden können, als es eine Geländebesichtigung erlaubt. Mehrere solche Methoden sind bekannt, z. B. die Fotogrammetrie, Luftaufnahmen, metallanzeigende Instrumente und verschiedene geophysikalische Verfahren. Mit den geoelektrischen Verfahren wurden in Ungarn schon Versuche durchgeführt, jedoch bis auf die Messungen bei dem römischen Wachturm bei Pilismarót ohne Erfolg. Deswegen kamen die archäo-geophysischen Messungen nicht zur Anwendung, die genannten Versuche wurden auch nicht publiziert.

In Zusammenarbeit der Fachleute vom Denkmalsschutz, der Archäologen und Geophysiker wurden im Dorf Pápoc Versuche zur geophysischen Vermessung von Mauerresten kirchlicher Gebäude und Gräber durchgeführt. Als Ergebnis dieser Messungen wurden die Grundmauern einer Kirche und einer Krypta erschlossen. Die nächsten Messungen wurden in Sály—Lator durchgeführt, wo in früheren Jahren freigelegte und wieder zugeschüttete Überreste geophysisch erforscht wurden. Ausserdem wurden auf noch nicht erforschten Gebieten archäologische Objekte gefunden (Bild 2). Auf der geoelektrischen Karte sind die Indikationen zugeschütteter steinerne Öfen usw. gut erkennbar. Der berührte und der archäologisch indifferente Teil sind gut zu unterscheiden.

Das Sondieren des Terrains und weitere Anwendungen magnetometrischer Messungen führten auf dem Gebiet der Erdwälle von Abaujvár zu Erfolg. Das Planen weiterer Ausgrabungen erfolgte auf Grund der geophysischen Karten (Bild 10).

János Csíkás — Judit Gábor — Ákos Gyulai

FÖLDALATTI MŰEMLÉKI FALMARADVÁNYOK MŰSZERES KUTATÁSAI

ZÁDOR MIHÁLY

Napjaink tudományos kutatásainak jellemző sajátossága az ún. határterületeken érintkező tudományok kölcsönös hasznosítása. Számos új tudományos eredmény hasznosítható más tudományágakban, amennyiben annak képviselői — a közös nyelv meghatározása érdekében — legalább a „kérdezés” szintjéig ismerik a saját szakterületükkel érintkező társtudományokat. Nehezebb a helyzet akkor, ha egymástól igen távoli tudományterületek nyújthatnának segítséget egymásnak, de az igények és a lehetőségek a kölcsönös információ talaján nem találkoznak. A közös nyelv csak annak az elvnek elterjedésével válhat gyakorlattá, amely szerint a széles spektrumban történő általános tájékozottság és a szűkebb szakterület speciális ismereteinek mélyebb elsajátítása jellemzővé válik valamennyi tudományterületen. Különösen jelentős mindez a tudományos—technikai forradalom korában, amikor az egyre gyorsabb ütemben fejlődő természet-, és műszaki tudományok eredményeire és korszerű eszközeire támaszkodva a társadalomtudományok fejlődése előtt is egészen új távlatok nyílnak.

A fenti elvek és tényezők valamennyi társadalomtudomány közül leginkább a régészet területére érvényesek, amely elsősorban a gyakorlati tevékenység — az ásatás — eredményeire alapozhatja új tudományos eredményeit. A műszaki tudományok körébe tartozó ismeretek és eszközök, a műszeres kutatások, a kormeghatározás stb. ma már nélkülözhetetlenek a modern régészeti munkában.

Ezt bizonyítják a külföldön, főként Franciaországban, Angliában és Lengyelországban már általánosan alkalmazott módszerek. A múzeumok és régészeti intézetek e kérdésekre specializált szakemberei egyre korszerűsödő felszerelések laboratóriumi és in situ műszeres mérések útján fontos eredményekhez jutottak. Öröndetesen szaporodik a kérdés szakirodalma, mint pl. *Aitken, M. J.*: Physics and Archeology. Interscience Publ. Ltd. London, 1961.; *Hessem, A.*: Prospections Géophysiques a faible profondeur applications a l'Archeologie. Dunod, Pais, 1966. — E kérdésekben már jelentős gyakorlattal rendelkező intézmény: Polservice: Geophysical Research Techniques in Archeology. Poland, Szpitalna 5, 950 Warszawa.

Az USA-ban, az University of Illinois (Chicago) oktatási anyagában egy előadás sorozat a természettudományok új eredményeinek régészeti alkalmazásával foglalkozik.

A régészet valamennyi feladatkörében — a tervásatásoktól a leletmentésen át a műemlékhelyreállításokat megelőző feltárásokig — komoly problémát jelent az a „vakásatás”-nak nevezhető gyakorlat, amely igen jelentős meddő anyagi- és időráfordítással jut el a várt eredményhez. Bár ez bizonyító anyag nélkül is kézenfekvő, nézzünk meg két példát a jelenlegi ásatási gyakorlatból, hogy még világosabbá váljanak a ma már teljesen szükségtelen régi módszer hátrányai.

Az alábbi, régészetileg szépen megoldott példák ötletszerű kiragadásához csupán a tárgyalt téma általános és tipikus esetének keresése vezetett.

Egyik ilyen alapeset: a *műemléki romok feltárása*, amelyre példának az Országos Műemléki Felügyelőség Walter Ilona régész által feltárt balatonfüredi templomrom ásatását említem. A munka 1964 és 1966 években folyt, összesen 118 napon át, átlagosan 7 munkással. Itt a templomrom jól látható maradványai láttán a régész nagyobb biztonsággal jelölhette ki kutatóárkait, kevesebb volt a „vakásatás”. Ez esetben legfeljebb 30 %-os időmegtakarítást jelentett volna a megelőző műszeres felderítés. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy — a helyszínrajz tanúsága szerint — ez alkalommal is el kellett tekinteni a teljes feltárástól, csupán helyreállítást szolgáló feltárás készülhetett. Mivel teljes feltáráshoz hasonló egyéb munkáknál sincs kilátás, műszeres felderítés útján a tudományos feldolgozás céljára a felhasznált összeg keretein belül pontosabb képet lehetett volna rajzolni a fel nem tárt körítő falakról is.

A másik szokásos ásatási feladat: a *szabad területen (mezőn, szántóföldön) történő temető vagy település ill. épületegyüttes feltárása*. Ebben az esetben még élesebben rajzolódik ki a „vakásatás” és a műszeres felderítést követő feltárás közötti különbség.

Csolnok községben (Komárom megye, Dorogi járás) folytatott 1975. évi avar temető feltárásánál (ásatásvezető: Erdélyi István) 20 munkanap alatt 194 m² területen 350 m³ földet mozgattak meg, átlag 6 munkással, 120 munkanapon 14400, — Ft-ért. Amennyiben a temető helyét és teljes kiterjedését nem ismerjük — ami tipikus esetnek mondható — szelvényekkel vagy azt megelőzően, kutatóárkokkal kell a felderítést végezni. Ilyen esetekben az ásatási idő és költség 100 %-os csökkenését is eredményezheti a megelőző műszeres kutatás. A fenti kis összegű feltárás ebből a szempontból azonban nem jellemző. A megelőző és a teljes területet tisztázó kutatóárkos feltárások összege megközelítheti a végleges, szelvényekben történő feltárás költségkihatását, amennyiben az ásatás a jelenlegi módon történik. Ez az összeg előzetes műszeres felderítéssel 80—90 %-kal csökkenthető és az egyébként két év alatt sorra kerülő ásatás egy év alatt, egy felvonulással, kisebb összegből is elvégezhető.

Az általános probléma mellett néhány *speciális* esetben különösen kiéleződik a helyzet, sőt lehetetlen elvégezni a régi módon a munkát.

Az egyik gyakori nehézség a történeti városainkban a műemlékhelyreállítást megelőző feltárásoknál jelentkezik. Tekintve, hogy nem sikerült általános előírassá tenni e munkákhoz szükséges feltárási hitelek megnyitását, ezért azokat minden esetben külön kell kiharcolni. Az építetők természetesen tudni szeretnék, hol, milyen nagyságrendű és milyen bemutatási konzekvenciákkal járó földalatti maradványok előkerülése várható és ezek feltárásához milyen

ásatási hitel szükséges. Jól ismertek olyan esetek, amelyeknél építkezés közben kerültek elő műemléki falmaradványok. Az építkezések leállítását, tervmódosítást, jelentékeny többletköltséget, tehát népgazdasági kárt von maga után az ilyen helyzet, vagy pedig az értékes objektum pusztulásával jár. Ez utóbbira is számos példát lehetne mondani.

Mindez elkerülhető, ha már a tervezés stádiumában legalább hozzávetőleges képet kaphatnánk arról, hogy milyen falmaradványok vagy sírok előkerülésével kell számolni. Természetesen nem lennének ilyen gondok, ha a történeti városok rekonstrukciójánál tervezést megelőzően a terület egészének feltárására kerülhetne sor. Ez azonban teljesen illuzorikus kívánság, amely a legjelentősebb történeti városok és városközpontok műemléki vagy régészeti védettséget élvező területein folyó új építkezések esetében is csak részlegesen teljesülhet.

Hasonló, bár a közvélemény előtt nem ilyen élesen felvetődő és régészetellenes hangulatot kiváltó probléma: a tervásatások pénzügyi, létszám és időbeli tervének összeállítása, a feltárások megkezdése előtt. A jelenlegi gyakorlat szerint törvényszerűnek mondható, hogy egy terület régészeti munkái előtt készített előzetes tervek sohasem tarthatók be. Egyes ásatások elhúzódása a ma már szükségtelenül törvényszerű „meglepetések” miatt az országos régészeti munka tervszerűségét veszélyeztetik, aránytalanságokat szülnek, mivel a megkezdett munkát be kell fejezni akkor is, ha éppen időhiány miatt a vártnál csekélyebb eredményt nyújtott.

Még nagyobb problémát jelent és a régészeti munkák költségeit fedező állami szervek előtt e tevékenység hitelét veszélyeztetik azok az esetek, amikor a feltárás nem járt a várt eredménnyel, vagy kiugróan nagy „selejttel” dolgozott.

Úgy vélem, a fenti sor folytatása nélkül is világos, hogy miért foglalkoztatja régóta a régészet, a műemlékvédelem és a kapcsolódó társtudományok szakembereit az a gondolat, hogy a feltárási munkák „előtervezése” és az ásatások megkönnyítése érdekében olyan eljárásokat találjanak, amelyek a földalatti objektumok keresésénél már régen ismertek, a falmaradványok és a fémleletek nélküli sírok esetében azonban az utóbbi időig ismeretlenek voltak, továbbá, amelyek megkönnyítik és meggyorsítják a régész munkáját s lehetővé teszik a jelenlegi szűk régészeti kapacitás növelését. Jelenleg ugyanis a műemlékvédelmi munkák „legszűkebb keresztmetszete”: a régészeti feltárás, amely sok esetben akadályozza vagy késlelteti a műemlékek helyreállítását.

Ilyen megfontolások alapján kezdődtek el a hazai kutatások is, a Nehézipari Műszaki Egyetem Geofizikai Tanszékével együttműködésben, tanulmányozva az e témában folytatott külföldi kutatásokat és a gyakorlatban alkalmazott módszereket, azok eredményeit, hiányosságait, továbbá a hazai igényeket és sajátos körülményeket, megfelelő új eljárás metodikájának kidolgozása végett. A kezdeti eredmények után került e téma a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézete Műemlékvédelmi Osztálya műszaki tudományos kutatási programjába, amelynek keretében az Országos Műemléki Felügyelőség, mint megbízó, nyitotta meg e kutatások pénzügyi fedezetét.

A kutatások 1975–1976. években elért eredményeit foglalja össze a

„Földalatti műemléki falmaradványok műszeres kutatásainak módszerei” (Budapest, 1976) c. kutatási-fejlesztési tématanulmány. Ebben az elvek és módszerek mellett helyet kaptak azok első kísérleti alkalmazásai is, amelyek egyrésze Pápocon, a Műemlékvédelmi Szakmérnöki tanfolyam hallgatói és más szakemberek részére történt bemutatóval is kiegészült, Hajmási Erika régész közreműködésével; másik része a miskolci múzeum feltárásai keretében a Sály-Latori majd az abaújházi, Gábor Judit régész vezetésével végzett feltárásoknál történt.

Kutatási cél és elvi koncepció. A kutatások megkezdésekor elsősorban azokat az okokat kerestük, amelyek következtében Magyarországon mindezideig nem végeztek ilyen jellegű kutatómunkát, bár a gyakorlat többször is felvetette ennek szükségességét. A téma háttérbe szorulásának egyik oka elsősorban a tájékozatlanság és a műszaki tudományok általános fejlődési-alkalmazási stagnálása volt a régészetben és a műemlékvédelemben. Műemlékvédelmünk éppen ezekben az években kezd kilábolni ebből az állapotból.

A másik ok e módszerek kezdeti bizonytalanságaiban keresendő. Ezeket két csoportra oszthatjuk:

1. a módszerek egyike sem bizonyul minden esetben alkalmazhatónak és a konkrét nehézségek és kudarcok láttán az egész témakörrel szemben bizalmatlanság keletkezhet;

2. sok felszíni objektum fejt ki zavaró hatást a méréseknél;

3. a földalatti falmaradványok, régészeti leletek felkutatásában a mérnöki geofizikai tudományoké a vezető szerep, amelyek kutatási és dokumentációs módszereit nem ilyen természetű feladatokra alakították ki. A régészek és építészek viszont „más nyelven beszélnek”, képzésük során ilyen stúdiumokat nem kapnak és gyakran a készség is hiányzik belőlük, hogy ebbe beletanuljanak. A vázolt helyzet miatt kutatási célul az alábbiakat kellett kitűzni:

1. Az elméleti alapok tisztázásával, továbbá a szakirodalom tanulmányozásával meghatározni, mely eljárások felelnek meg leginkább a kitűzött feladat teljesítéséhez;

2. az egyes eljárások elemzése, esetleges kombinációk, specifikus alkalmazási módszerek kidolgozása;

3. gyakorlati példákon keresztül ellenőrizni az elméleti koncepció helyességét;

4. olyan jelkulcs kidolgozása, amely a mérnök-geofizikusok, a régészek és az építészek által közösen használható, könnyen érthető dokumentációt eredményez (ez eddig még nemzetközileg sem megoldott probléma).

A kutatás módszere egyértelműen következik a fenti célokból. A konzultációk során kikristályosodott elméleti alapelvekből kiindulva, számba kellett venni az egyes geofizikai módszereket, amelyekkel a föld alatti, eltérő jellegű objektumok kimutathatók, továbbá megállapítani ezen eltérések térképezésének és jelkulcsának rendjét. Ezekután több, eltérő feladat megoldásán keresztül meg kellett győződni a kidolgozott módszerek helyességéről.

A kutatási feladatok megoldása. A különböző geofizikai módszerek: a geoelektromos, vagyis ellenállásmérésen alapuló, a mágneses, a szeizmikus, a graviméteres és a geotermikus eljárások közül egyik eljárás sem tölti be egye-

dül és minden esetre kiterjedően a fentiekben vázolt feladatkört. Eddigiek során az első kettő, tehát a geoelektromos és a mágneses, együttes alkalmazása bizonyult a legcélravezetőbbnek. Az adott helyzetnek megfelelően szerepelt a kísérleti munkáknál helyenként ezek egyike, vagy többnyire mind a kettő. Az együttes alkalmazás a kontroll szerepét is betölti, ami e bonyolult, sok tényező figyelembevételét igénylő feladatok esetén rendkívül szükséges.

Az eljárás egyik új eleme tehát, hogy szakít azzal a felfogással, amely a most még a kialakulás stádiumában levő új határterületi tudományos módszerek közül az egyik vagy a másik eljárást tartja megfelelőnek. A feladatok sokrétősége miatt az egyes eljárások preferálása csak az adott feladat alapos értékelése után lehetséges. Az esetek többségében pedig ez az értékelés azzal a konklúzióval zárul, hogy legalább két módszert együttesen kell alkalmazni. Így került sor az említett módszerek kombinatív alkalmazására.

Ezzel azonban nem záródott le a feladatok megoldására szolgáló módszerek sora. Főként a városi környezetben folyó feltárások, a számos földalatti közművezeték, a közvilágítás vezetékei stb. olyan zavaró körülményeket jelentenek a módszereinknél, amelyek feltétlenül szükségessé teszik a kutatások ilyen irányú folytatását.

Az első kísérleti alkalmazások elemzése is igazolja a mérési módszerek kombinálásának jogosságát. Az előző publikációban szereplő példákban látható, hogy pl. mészkő falmaradványok kimutatása humusz, homok, agyag vagy kavicsos talajban mágneses módszerrel nem lehetséges, ugyanakkor geoelektromos eljárással a feladat jól megoldható. A téglá falmaradványok, cserepek viszont mágneses eljárással is kutathatók. Természetesen ugyanazt mondhatjuk olyan esetekre is, amikor fémtárgyak jelenléte könnyíti meg számunkra a sírok és falak felderítését.

A mérési kombináció meghatározásánál az adott feladatból, valamint a rendelkezésre álló személyi és tárgyi feltételekből kell kiindulni. Egyelőre — amíg e módszerek általános gyakorlattá válnak és a felhasználó szakemberek rutinszerűen alkalmazni tudják azokat — a geoelektromos és mágneses eljárás együttes alkalmazása a célravezető.

Az eddig végzett gyakorlati mérések igazolták az eljárás helyességét. Volt ahol a törmelékes talaj, vagy a vizsgálandó területen levő objektumok zavarták a munkát, mint pl. Pápocon. Azonban még ilyen körülmények között is eredményes volt a megelőző vizsgálat. Az 1976 nyarán tartott pápoci bemutaton az általános elméleti ismertetés előtt kijelölt területen végzett mérések alapján az előadás végére már sír került elő. Ugyancsak eredményes volt a műszeres felderítés a miskolci múzeum említett ásatásainál, amelyről részletesen az előző közlemény számol be.

A BME Építészettörténeti Intézet műemlékvédelmi kutatásai során e témakörben felvetett problémák megoldásakor egy területen olyan eredmény született, amely külföldi példáknál ismeretlen, az egész feladat megoldása szempontjából viszont fontos. Ez a közös jelkulcs már említett kidolgozása, amely a geofizikai eredményeket minden érdekelt szakember számára érthetővé teszi. Ezáltal egyúttal ellenőrizhetővé vált a módszer, amely hazánkban első ízben alkalmazást nyerve bebizonyította, hogy csekély anyagi ráfordítással megold-

ható a régészeti feltárások előtervezése érdekében műemléki falmaradványok felderítése.

További feladatok. Az elért eredmények alapján szükségesnek látszik, hogy az e tárgyban készült tématanulmány, ill. jelen publikációk ismeretében az OMF és a múzeumok minél több gyakorlati feladaton át „vizsgáztassák” az eljárást, amely egyúttal módot ad az eddig elért eredmények továbbfejlesztésére.

A vizsgálatok egyrésze olyan műszeres méréssel történhet, amelyet a felhasználó szervek saját költségvetési keretükből vásárolhatnak meg és *megfelelő betanítással* e kutatásokat saját erőből végezhetnék.

A jövőben célszerű lenne, ha — a módszer folyamatos fejlesztése mellett — egy erre a célra alakult kutatócsoport a nagyszabású és nehezebb feladatokat látná el, a kisebb mérési feladatokat az ásatási munka előkészítésének természetesen részeként az ásatást irányító régész oldhatná meg.

INSTRUMENTALE ERFORSCHUNG UNTERIRDISCHER DENKMAL-MAUERRESTE

(Auszug)

Die wechselseitige Nutzung der sich auf den sog. Grenzgebieten berührenden Wissenschaften kennzeichnet die wissenschaftliche Forschung unserer Zeit. Schwierig ist die Situation nur dann, wenn von einander sehr entfernte Wissenschaftsgebiete einander behilflich sein könnten, das aber wegen mangelnder Informationen und ohne gemeinsame Terminologie in der Praxis nicht verwirklicht werden kann. Das ist auch in der Archäologie ein charakteristisches Problem, da die Kenntnisse in der technischen Wissenschaft auch in der Archäologie unentbehrlich sind. Es ist eine der wichtigsten Aufgaben bei der Vorbereitung der Freilegungsarbeiten, Verfahren auszuarbeiten, die die Arbeit des Archäologen beschleunigen und wirksamer machen.

Das geophysische Institut der Technischen Universität für Schwerindustrie in Miskolc hat in Zusammenarbeit mit dem Institut für Baugeschichte und Baetheorie der Budapester Technischen Universität und dem Herman-Ottó-Museum in Miskolc im Auftrag des Landesamtes für Denkmalschutz in den Jahren 1975 und 1976 Versuche zu unterirdischen instrumentalen Forschungen in Pápoc (Komitat Vas) und in Sály—Lator und Abaújvár (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) unternommen. Im Forschungsgebiet hat sich bei unterirdischen Objekten — Mauerreste, Gräber, Abfallgruben — von den geophysischen Methoden die gemeinsame Verwendung von geolektrischen und magnetischen Methoden als sehr zweckmässig erwiesen.

Die Hauptaufgabe der Forschungen war die Ausarbeitung der geophysischen Verfahren in der Archäologie und im Denkmalschutz. Es muss auch ein

Kodschlüssel ausgearbeitet werden, der für die Ingenieur-Geophysiker, Archäologen und Architekten eine gemeinsam brauchbare, leicht verständlich Dokumentation ermöglicht. Dazu muss eine entsprechende Forschergruppe gegründet werden, und die ausgearbeiteten theoretischen Methoden müssen in grösserem Umfang in der Praxis angewandt werden.

Mihály Zádor

ÚJABB RÉZKORI TEMETŐK DÉL-BORSODBAN

HELLEBRANDT MAGDOLNA—PATAY PÁL

I. TISZABÁBOLNA—SZILPUSZTA

Tiszabábolna és Tiszavalk között, a Szili csatorna felé vivő szekérút mellett, az egykori Montaj-tó közelében homokbányászaskor rézkori sírok kerültek elő. Az első leletekről Péter Zoltán tanár tájékoztatta a Herman Ottó Múzeumot.¹ Sorai szerint cserepeket, bronz, vagy réz nyílhegyet, bronz, vagy réz kalapácsot találtak, s egyesek szerint emberi csontokat is.

A lelőhelyre 1973-ban Nagy Ferenc agronómus jelentése alapján mentünk ki. Több edényt és edénytöredéket találtunk a helyszínen, illetve a bejelentőnél és az Általános Iskolában. A tárgyakat beszállítottuk a Herman Ottó Múzeumba. Az 1974 tavaszán elvégzett leletmentéskor a bánya déli szélén három szelvényt („A”, „C” és „D”) nyitottunk, ott, ahol a bánya falában szürke elszíneződést láttunk. Itt egy bolygatatlan és négy bolygatott sírt tártunk fel.² Az északi oldalon nyitott negyedik, azaz „B” szelvényben nem találtunk leletet.

1976 tavaszán tudomást szereztünk arról, hogy a bányában nagyobb arányú homokkitermelés indult meg és ennek során újabb sírok pusztultak el. Kiszállásunkkor néhány sírmelléklet-edényt sikerült begyűjtenünk. A május 17—21. között elvégzett leletmentés³ most már csak két — talán a temető utolsó — sírja feltárását eredményezte, valamint néhány korábban elpusztult sír mellékletének begyűjtését.

A lelőhelyen az alább ismertetendő sírokon kívül a badeni kultúra telepének nyomaira is rátaláltunk.⁴ Elszórtan bronzkori leletek is előkerültek.

1. *sír.* Sírfoltot nem tudtunk megállapítani. A csontváz nyújtottan, hanyatt feküdt, a koponya azonban a bal oldalra volt fordítva. A bal felkar a törzsön helyezkedett el. Tájolása Ny—K. Vázmélység 135 cm. A csontok igen rossz megtartásúak. (1. kép, I. t. 1.) Mellékletek: 1, *Korsó.* A 2. sz. melléklet csöves talpába állították. Így 85 cm mélységben, tehát 50 cm-rel magasabban volt, mint a váz. Vállát a 2. bütyökfüle merőlegesen elhelyezett 4-4 benyomott, lencseszerű pont díszíti. Hasonló 3-3 van a bütyökfülek alatt, valamint a hason — de nem a fülek alatt elhelyezett — 4 hegyes bütyök fölött. P.átm.⁵ 10,4, f. átm. 5,1, m. 15,1 cm. Lsz. 74.27.1. (II. t. 1). 2, *Csővestalpú tál.* Szájával lefelé fordítva tették a sírba. Tálrészének oldalán 4 hegyes, oldalról benyomott bütyök van. A talpát 4 sorpárban (összesen 8 sorban) 5-5, valamint a sorpárokon belül, a talp alján egy-egy harmadik sorban 2-2 lyuk töri át. P.átm. 23,7, f. átm. 14,6, m. 30 cm. Lsz. 74.27.2 (II. t. 2). 3, *Csővestalpú tál.* Tálrészének válla alatt 4 hegyes bütyökfül, a hasán pedig — de nem a bütyökfülek

alatt — 4 hegyes bütyök található. Talpa fent és lent 4-4 helyen 2-2 egymás melletti lyukkal áttört, az oldala is 2 helyen, de nem az előbbiekkel azonos függőlegesekben. Szájperemét körbefutó, a tálrész hasát zeg-zug vonalban futó, a talpat pedig egymást keresztező, ferde lefutású, mészbetétes pontokból álló sávok díszítik. P.átm. 17,7, f. átm. 14,2, m. 32,9 cm. Lsz. 74.27.3. (II. t. 3). 4, *Tál*. Kissé megtört hasán 4, oldalról benyomott, hegyes bütyök (álfül) foglal helyet. P.átm. 13, f. átm. 2,7, m. 19,2 cm. Lsz. 74.27.4. (V. t. 2). 5, *Virág-cserép alakú edény*. Pereme alatt 4, derekán — de nem az előbbiek alatt — újabb 4, kétoldalról benyomott bütyök van. Az utóbbiak közül 2 hegyes, 2 vaskosabb. P.átm. 20,7, f. átm. 10, m. 19,2 cm. Lsz. 74.27.5. (III. t. 1). 6, *Csővestalpú tál*. Erősen profilált tálrészének hasán 4 hegyes, felfelé ívelő bütyök van. Talpán, a felső harmadában és lent 3-3 helyen 2-2 átfúrás látható. P.átm. 21,3, f. átm. 12, m. 25 cm. Lsz. 74.27.6. (II. t. 4). 7, *Csésze*. Hegyes fülei a perem fölé emelkednek. Rájuk merőlegesen a hasat 2-2 lencseszerű, bemélyedő pont díszíti. P.átm. 9,7, f. átm. 4,7, m. 9,2 cm. Lsz. 74.27.7. (III. t. 3). 8, *Bögre*. Vállán 2 hegyes bütyökfül, hasán — de nem a fülek alatt — 4 hegyes bütyök van. A has felső részét összesen 5 helyen 4—4, a hatodik helyen 5, csoportba rendezett benyomott pont díszíti. P.átm. 7,6, f. átm. 3,2, m. 9,3 cm. Lsz. 74.27.8. (III. t. 2). 9, *Kihajló peremű tál*. Oldalán 4 vízszintesen átfúrt, hegyes bütyökfüle van. Belső oldalán a bütyök közötti helyen 2-2 kerek benyomás díszíti. P.átm. 35,6, f. átm. 12,9, m. 10,8 cm. Lsz. 74.27.9. (V. t. 1). 10, *Tál*. Enyhén megtört hasán 4 hegyes, utóbbiak között pedig 4 egészen lapos, korongszerű bütyök van. P.átm. 11,7, f. átm. 3,6, m. 7,6 cm. Lsz. 74.27.10. (III. t. 4). 11, *Órlokkő töredéke*. H. 10,6, sz. 8,2, v. 2,3 cm. Lsz. 74.27.11. 12, *Juh vagy kecske bordái és hosszúcsontjai*.⁶ 13, A bal medence mellett 2 db *részkarika* (gyűrű?). Az egyik másfél menetes, átm. $2 \times 1,8$ cm, a másik három menetes, átm. $1,8 \times 1,9$ cm. (Feltehetőleg a bal kézen voltak.) Lsz. 74.27.12. (XV. t. 6). 14, A jobb medence tájékán 16 db hengeres és 62 db (egész és töredék) korong alakú *kőgyöngy*. Lsz. 74.27.13. (IV. t.).

2. *sír*. Bolygatott. Mélysége 86 cm. A csontvázból csak a koponya maradt meg az alsó állkapoccsal, de a felső állcsont távolabb, az 1. sz. edényen volt. A bolygatást feltehetőleg egy későbronzkori beásás okozta, de a sír a bánya szélén volt, így igen valószínű az is, hogy a többi része már leomlott (2. kép, I. t. 2). Mellékletek: 1, *Tál*. Ovális szájnnyílása kétoldalt felcsúcsosodik. Az edény oldalán, a felcsúcsosodó rész alatt, és arra merőlegesen 4 bütyök látható; közülük az egyik (felcsúcsosodó rész alatti) aránylag nagyobb. P.átm. $18 \times 16,7$, f. átm. 5, m. 9,9, ill. 11,9 cm. Lsz. 74.27.14. (V. t. 3). 2, *Csőitalp*. Egyetlen helyen van áttörve. M. 10,3, sz. 11,2 cm, Lsz. 74.27.15. 3, A sír földjében egy hegyes bütyökkel ellátott *cserép* is volt. Lsz. 74.27.16. 4, Ugyancsak a sír földjében egy pattintott *tűzköszilánk*. H. 3,2, sz. 2,4 cm. Lsz. 74.27.17.

3. *sír*. Emberi maradványokat nem találtunk. Az egymás mellett talált edények elrendezése alapján azonban kétség nem férhet ahhoz, hogy sírról van szó. A váz a bánya fejtésekor — amelynek közvetlenül a szélén sorakoztak az edények — már elpusztulhatott. Mélysége 64 cm. (3. kép, I. t. 3—4). Mellékletek: 1, *Csővestalpú fazék*. Hasán 2 vízszintesen átfúrt bütyökfül, azokra merőlegesen pedig 2 bütyök helyezkedik el. A csöves talpon 3 függőleges sor-

ban 3-3 nagy lyuk látható. P.átm. 14,6, f. átm. 15, m. 37,2 cm. Lsz. 74.27.18. (VI. t. 1). 2, *Virágcserep alakú edény*. Behúzott pereme alatt 2 kis bütyök van; ezekre merőlegesen a hason is 2. P.átm. 13,2, f. átm. 8,2, m. 15,1 cm. Lsz. 74.27.19. (V. t. 4). 3, *Fazék* Törött, hiányos. Közepén kissé kihasasodik. Lsz. 74.27.20. 4, *Nagyméretű korsó*. Vállát és hasát — de nem egymás alatt — 4-4 bütyök díszíti. P.átm. 12,6, f.átm. 11,3, m. 20,8 cm. Lsz. 74.27.21. (VI. t. 3). 5, *Nagyméretű korsó*. Vállán 4 lefelé álló, a hasán — de nem az előbbieket alatt — 4 gömbölyded bütyköt látunk. Anyaga durva, szemcsés. P.átm. 9,4, f. átm. 9,6, m. 34,3 cm. Lsz. 74.27.22. (VI. t. 4). 6, *Tejesköcsög*. P.átm. 11, f. átm. 7, m. 21,3 cm. Lsz. 74.27.23. (VI. t. 2). 6/a, *Cseréptöredék*. Egyenes peremű, hengeres nyakú edény töredéke, egy bütyökkel. Lsz. 74.27.24.

4. *sír*. A csontvázból mindössze egy gyermek koponyájának töredékei voltak találhatóak (4. kép). Tőle kb. 70 cm távolságban ÉK-re 2 edény (7—8. sz.), D-re 40 cm-re újabb 2 edény (5—6. sz.), 100 cm-re újabb edény (2. sz.), 130—170 cm-re további 2 (1, 3. sz.), valamint egy csiszolókö töredéke volt található. Mélységük 60 cm. Leletek: 1, *Csővestalpu fazék*. Vállán 2 fül, hasán — de nem a fülek alatt — 4 bütyök van. Feltűnően rövid talpa 3×3, csoportos elrendezésű áttöréssel díszített. P.átm. 16,1, f. átm. 8,6, m. 17,9 cm. Lsz. 74.27.25. (VII. t. 1). 2, *Korsó*. Vállán 2 hegyes bütyökfül, ezekre merőlegesen a hasán 2 hegyes bütyök van. P.átm. 9,3, f.átm. 4,1, m. 15,1 cm. Lsz. 74.27.26. (VII. t. 2). 3, *Virágcserep alakú edény* töredéke. Peremét kétoldaltól benyomott bütyökök díszítik. A hason bütyök látható, amely három oldalról benyomott. Lsz. 74.27.27. 4, *Csiszolókő* töredéke. H. 11,6, sz. 9,4, v. 4,5 cm. Lsz. 74.27.28. 5, *Tál*. Megtört hasán 4 lefelé álló hegyes bütyök van. P.átm. 14,1, f. átm. 3, m. (ferde állású) 5,1—6,1 cm. Lsz. 74.27.29. (VIII. t. 2). 6, *Csupor*. Behúzott pereménél 2 kis füle, hasán bütyke van. P.átm. 6,3, f. átm. 2,3, m. 6,8 cm. Lsz. 74.27.30. (VII. t. 4). 7, *Bögre*. Vállán 2 hegyes bütyökfül, hasán — de nem a fülek alatt — eredetileg 4 hegyes bütyök volt. Hasának felső részén, a fülekre merőlegesen, 3-3 benyomott, lencseszerű, háromszögbe rendezett pontból álló dísz van. P.átm. 7,2, f. átm. 4,5, m. 12,3 cm. Lsz. 74.27.31. (VII. t. 3). 8, *Tál*. Megtört hasát 4 lefelé irányuló bütyök díszíti. P.átm. 12,9, f. átm. 2,9, m. 6,5 cm. Lsz. 74.27.32. (VIII. t. 1).

A sír földjében fehér színű, ovális alakú kavics volt. Helyben idegen anyag. H: 5,4 cm. Lsz. 74.27.33. (XV. t. 7).

5. *sír*. Zsugorított csontváz, amelyből azonban csak a kar- és lábcsonatok maradtak meg. Ezek alapján a lábai a jobb oldalukra voltak fektetve és a sír tájolása ÉNy—DK lehetett. A koponyára már a homokbányászás során ráta-
láltak és kivették. Mélysége 61 cm (5. kép). Mellékletek: 1, *Csővestalpu tál*. Profilált hasán 4 kisebb bütyök van. Rövid csöves talpa áttöretlen. P.átm. 17, f. átm. 9,5, m. 15,7 cm. Lsz. 74.27.40. (VIII. t. 3). 2, *Sértés metszőfog*. H: 4,9 cm. Lsz. 74.27.41. (XV. t. 4). 3, *Sértésagyarból hasított lemez* (amulett). H. 11,6 cm. Lsz. 74.27.45. (XV. t. 5). 3/a, *Sértés alsó előzápfoga*. Sz: 1,4 cm. Lsz. 74.27.42/a. (XV. t. 2). 4—5, *Cseréptöredék*. Lsz. 74.27.43—44. 6, *Sértés metszőfog*. Az 1. sz. edény mellett volt. H: 6,7 cm. Lsz. 74.27.45. (XV. t. 3).

6. *sír*. Majdnem nyújtott gyermekcsontváz, amelynek koponyája a jobb oldalán feküdt és a lábai is jobbra voltak elfordítva. A bal felkar a törzs mel-

lett, azzal párhuzamosan feküdt. A lábak mind csípőben, mind térdben alig voltak behajlítva. Tájolása ÉNy—DK (320° — 140°). Mélysége 75 cm (6. kép). Mellékletek: 1, *Csésze*. Pereme enyhén kifelé ível. Hasán eredetileg öt kis bütyök volt. Jelenleg egy hiányzik. P. átm. 8 cm, f. átm. 3,2 cm, m. 7,3 cm. Lsz. 77.2.14. (XIII. t. 1). 2, *Csővestalpú tál*. Rövid nyaka kifelé tart. Hasán négy lefelé álló bütyök. A csótalpat öt hosszú áttörés díszíti. P.átm. 13,2, f. átm. 9,3 cm, m. 16,4 cm. Lsz. 77.2.15. (XIII. t. 2). 3, Lapos, kerek, átfúrt *mészkgöngy*. Átm. 0,7 cm. Lsz. 77.2.16. 4, Henger alakú *réz gyöngy*. Lapos lemezből készült, kétmenetes. H. 0,9 cm, átm. 0,5 cm. Lsz. 77.2.17.

7. *sír*. Egészen kis gyermek koponyájának töredékei voltak csak megfigyelhetők, valamint a közelükben egy hosszúcsont darabja is. Tájolása esetleg ÉK—DNy (kb. 60° — 240°) lehetett. Mélysége 50 cm. (7. kép.) Melléklete: közvetlenül a hosszúcsont mellett *bögre*, amelynek nyakát zsinórlenymatos díszítés borítja. P.átm. 8,2, f. átm. 6, m. 12,9. Lsz. 77.2.18. (XIII. t. 3).

Az 1973-ban begyűjtött leletek az alábbiak: 1, *Csésze*. Eredetileg a pereménél 2 álfüle volt (egyik nincs restaurálva). P.átm. 13,7, f. átm. 5,1, m. 8,2 cm. Lsz. 73.43.29. (IX. t. 1). 2, *Csupor*. Pereme alatt 2 fül foglal helyet. P. átm. 16, f. átm. 6,6, m. 11,5 cm. Lsz. 73.43.31. (IX. t. 2). 3, *Pohár*. Eredetileg a pereménél 2, függőleges irányban hosszúkás, az oldalán — de nem a fülek alatt — 2 kerek bütyök volt. P.átm. 14, f. átm. 8,2, m. 13,9 cm. Lsz. 73.43.32. (IX. t. 3). 4, *Virágcserep alakú edény*. Pereme alatt 4 kisebb, az oldalán — de nem az előbbieket — 4, oldalról benyomott nagyobb bütyök ül. P.átm. 21,5, f. átm. 12, m. 18,5 cm. Lsz. 73.43.34. (IX. t. 4). 5, *Csésze*. Oldalának közepén 4 aránylag erős bütyök van. P.átm. 9,9, f. átm. 4,8, m. 5,3 cm. Lsz. 73.43.23. (X. t. 1). 6, *Mély tál*. Pereménél eredetileg 2 szögletes fül volt, az oldalán, a fülekre merőlegesen 2 nagyobb, valamint utóbbiak és a fülek között 4 kisebb bütyök foglal helyet. Előbbieket 4-4 kis, benyomott pont keretez, utóbbiaknak két oldalán találunk 1-1 pontot. Az egyik fül alatt 3, a másik alatt 2 sorban elhelyezett 6 pont látható, akárcsak a nagyobb és kisebb bütykök közeiben (egyik közben 8 pont van). P.átm. 12,6, f. átm. 4,3, m. 10 cm. Lsz. 73.43.27. (X. t. 2). 7, *Tál*. Megtört oldalán 4 hegyes bütyökfül van. P.átm. 18,8, f. átm. 6, m. 11,5 cm. Lsz. 73.43.35. (X. t. 3). 8, *Mély tál*. Pereménél 2 felhegyesedő fület, oldalán a fülekre merőlegesen 2 kis bütyköt találunk. Felső részét 2 körbefutó kettős pontsor között kettős, zezugos pontsor díszíti. P.átm. $12 \times 14,1$, f. átm. 4,6, m. 12 cm. Lsz. 73.43.30. (X. t. 4). 9, *Kis korsó*. Oldalának alján 4 bütyök volt. Lsz. 73.43.28. (XI. t. 1). 10, *Korsó*. Vállán 2 kissé hegyes bütyökfül, rájuk merőlegesen a hason 2 bütyök látható. Nyaka a fülek fölött 2-2 lyukkal áttört, amelyek felső része a rajtuk keresztülhúzott zsinagtól olyannyira kikopott, hogy egész vájat képződött rajtuk. P.átm. 10,9, f. átm. 7, m. 18,5 cm. Lsz. 73.43.33. (XI. t. 2). 11, *Csővestalpú tál*. Tálrészének megtört oldalán 4, vízszintes irányban hosszúkás, de kétoldaltól benyomott bütyök foglal helyet. Talpát az alsó harmadában 6, eléggé szabálytalan, hosszúkás nyílás töri át. P.átm. 23, f. átm. 14,6, m. 24,5 cm. Lsz. 73.43.36. (XI. t. 3). 12, *Merítőcsésze*. Pereme egy helyen felcsúcsosodik. P.átm. 8,6, f. átm. 5, m. 4,2 cm. Lsz. 73.43.24. 13, *Csésze*. Oldalának felső része enyhén ívelt, alsó kúpos. Pereme egyenesen felálló. P.átm. 9,8, f. átm. 4,8, m. 5,5 cm. Lsz. 73.43.25.

14, *Csésze* (esetleg igen kisméretű csövestalpú tál felső része)⁸. Pereme enyhén kihajlik, kissé ívelt oldalán eredetileg 4 hegyes, kis bütyök ült. P.átm. 10, m (jelenlegi) 5,2 cm. Lsz. 73.43.26. 15—17, 2 db tűzkő kés és egynek töredéke. H. 4,7, 8,8 cm, ill. 3,1 cm. Lsz. 73.43.19,17,22. (XI. t. 4—6).

Az 1974. évi ásátás során lett begyűjtve: Kisméretű *csövestalpú fazék*. Vállán 2 fül, ezekre merőlegesen a hason 2 bütyök foglal helyet. Talpa töredékes. P.átm. 11,7, m (jelenlegi) 12,7 cm. Lsz. 74.27.88. (VIII. t. 4).

1976 kora tavaszán feldúlt sírokból származnak az alábbi leletek: 1, *Fazék*. Kihajló nyaka éles töréssel válik el a kettősen kúpos hastól. Vállán 2, kissé szögletes fül, az oldalán — nem a fülek alatt — 4 bütyök foglal helyet. Mind a vállát, mind az oldalát bevonalkázott háromszögekből álló, bekarcolt minta díszíti. P.átm. 12,4, f. átm. 5,2, m. 15,1 cm. Lsz. 76.9.3. (XII. t. 1). 2, *Bögre*. Nyaka hengeres, hasa tojásdad. Vállán 2 hegyes bütyökfül, az oldalán aszimmetrikus elrendezésben 3 bütyök van. P.átm. 7, f. átm. 4,1, m. 10,1 cm. Lsz. 76.9.2. (XII. t. 2). 3, *Virágcserep alakú edény*. Alacsony, egyenes nyakán bütyöksor fut körbe. Hasán 4, oldalról benyomott hegyes bütyök van. P.átm. 12,9, f. átm. 10, m. 14 cm. Lsz. 76.9.1. (XII. t. 3). 4, *Csövestalpú tál*. Tálrésze gömbölyded, kihajló peremmel. Két sorban elhelyezett, oldalról benyomott bütyökök díszítik az oldalát, továbbá négyszögben elrendezett, benyomott pontcsoportok: a felső bütyökök alatt 4-4, az alsó bütyökök fölött 9-9 pontból állók. Az alsó sor egyik bütyke kétoldalán is van 1-1 pont. Töredékes hengeres talpát 4 függőleges sorban 2-2 lyuk töri át. Minden második sor között páros, lencseszerű, nagyobb benyomott pontot találunk. P.átm. 13,7, m. (jelenlegi) 24,9 cm. Lsz. 76.9.4. (XII. t. 4). 5, *Korsó*. Töredékes. Rövid nyaka kihajló, hasa tojásdad. Vállán eredetileg 2 hegyes bütyökfül, oldalán — nem a fülek alatt — 4 bütyök foglalt helyet. M. (jelenlegi) 17 cm. Lsz. 76.9.5.

Végül a májusi leletmentés alkalmával a homokbányában dolgozó munkások néhány, az időközben elpusztult sírokból származó leletet mentettek meg és adtak át. 1, *Virágcserep alakú edény*. Pereme kissé behúzott. Pereme alatt négy hegyes bütyök, lejjebb hat bütyök. P.átm. 14, f.átm. 8, m. 15,5 cm. Lsz. 77.2.6. (XIII. t. 4). 2, *Nagyfülű bögre*. Jordansmühli típusú. A hason két lapos bütyök van a fülek közötti szakaszon, felettük és oldalt párhuzamos vonalkötegek díszítik. Ovális szájnnyílású. P.átm. 9,5×7,8 cm, omphalos átm. 2,7, m. 4,9 cm. Lsz. 77.2.11. (XIV. t. 1). 3, *Tál*. Kissé behúzott peremű. Hasán négy bütyök. P.átm. 11, f. átm. 4,6, m. 7,5 cm. Lsz. 77.2.7. (XIV. t. 2). 4, *Edény*. Hengeres nyaka kifelé tart. Hasán eredetileg négy kis bütyök volt, most kettő van, a többi kiegészítés. P.átm. 9,6, f. átm. 4,5, m. 10,1 cm. Lsz. 77.2.9. (XIV. t. 3). 5, *Nagyméretű edény*. Nyaka hengeres. Vállán eredetileg négy bütyök volt. Hasán négy vízszintesen átfúrt fül van. P.átm. 12, f.átm. 10,8, m. 36,2 cm. Lsz. 77.2.10.

2. GELEJ-FÜZESHÁT

A geleji TSz elnöke, dr. Demeter József jelentésére mentünk ki. A Gelej és Mezőcsát közötti út déli oldalán, a Füzhátton (a hasonló nevű tanya mögött), juhhodály építéskor csontvázat találtak. Az alapárkot gép ásta. A le-

letmentéskor feltártuk a félig bolygatott sírt. Kissé távolabb az alapárok egy másik sírt is érintett. Mellékleteiből 2 edényt sikerült kibontani.

1. *sír.* Bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Tájolása K—Ny (8. kép). Mellékletek: 1, Lapos, korongszerű *mészködgyöngyök*; 58 db. Átm. 0,7 cm. Lsz. 74.43.3. (XV. t. 1). 2, *Tejesköcsög*. P.átm. 9,5, f. átm. 6,2, m. 18,7 cm. Lsz. 74.43.4. (XVI. t. 1). 3, *Csővestalpú tál*. Talprésze nincs áttörve. Tálrészének hasa profilált, majd a pereme kifelé hajlik. A tál hasán két vízszintesen átfúrt szalagfül van. P.átm. 17,5, f.átm. 14,8, m. 26,4 cm. Lsz. 74.43.5. (XVI. t. 2).

2. *sír.* Feltehetőleg a jobb oldalán fekvő, K—Ny irányba tájolt, zsugorított csontváz. Mellékletek: 1, A csontváz patellájánál *csésze*. Lapított félgömb alakú. Alján, a fal és a fenék találkozásánál 4 kis bütyök van. P.átm. 9,5, f. átm. 6, m. 4,6 cm. Lsz. 74.43.6. (XIV. t. 4). 2, Ugyanott *hasáb alakú edény*. Négyszegletes, és négy rövid lábon áll. Pereme az edényfalra merőlegesen behúzott. Szájnyílása ovális. Élei a négy oldalon és fent, végig az edény kerületén kissé kiemelkednek és bevágásokkal díszítettek. Mindkét szélesebb oldalának közepén 1-1 bütyök van, a keskenyebbeken pedig 1-1 vízszintesen átfúrt, hosszúkás fogó, amelynek közepe benyomott. H. 18, sz. 14,5, m. 16,7 cm. Lsz. 74.43.7. (XVII. t. 1—2).

Mindkét síregyüttes a rézkor bodrogkeresztúri kultúrájába tartozik.

3. ÖSSZEGEZÉS

A két, egymástól 14 km távolságra fekvő temető, amelynek feltárt sírjait és megmentett leleteit ismertettük, olyan területről származik, amelyről aránylag sok korai- és javarézkori lelőhelyet ismerünk, sőt azok meglehetősen sűrűn helyezkednek is el. Éppen azért azt gondolhatnók, hogy a két lelőhelynek nincs is különösebb jelentősége, hogy azok sok újat nem nyújthatnak. Pedig éppen ez a tény ad lehetőséget néhány következtetés levonására.

Ehhez azonban előbb értékeljük a fentebb ismertetett leleteket, majd vegyük számba a környék korai- és javarézkori temető-lelőhelyeit, vizsgálva azok közelebbi időrendi helyzetét és összehasonlítva a temetkezési szokásaikat egymással és a két újabb lelőhelyen tapasztaltakkal.

Tiszabábolna-Szilpusztán a sírok többsége (1, 2, 4, 6 sz.), valamint a szórványos leletek túlnyomó része a korai rézkori tiszapolgári kultúrába tartozik. Képviselve van azonban itt a javarézkori bodrogkeresztúri kultúra is (3. és 5. sír, továbbá néhány szórványos lelet⁹⁾, mégpedig valószínűleg annak kifejtett szakaszával. (A 7. sírnak a temetőhöz tartozása kérdés, így azzal ezen a helyen nem foglalkozunk.) A sírok egyrészének bolygatott volta, illetve a csontvázak rossz megtartási állapota miatt a tájolás és a zsugorítás mértéke csak három esetben volt megfigyelhető. A tájolás mindhárom esetben a rézkor folyamán nem általános Ny—K-i volt. Az 5. sz. javarézkori sírban a csontváz a bodrogkeresztúri kultúrában szokásos módon oly mértékben volt zsugorítva, hogy a combcsontok a törzsre merőlegesen helyezkedtek el. A korai rézkori 1. és 6. sírban ellenben a csontváz szinte nyújtottan feküdt, ami eddig a tiszapolgári kultúrát illetően annak csak egyetlen temetőjében volt észlelhető

(Polgár-Basatanya). A leleteknek maguknak nincs különösebb jelentőségük, mind a tiszapolgári, mind a bodrogkeresztúri kultúra jól ismert formáit képviselik.

A geleji sírok a kifejlett bodrogkeresztúri kultúra általános temetkezési szokásait tükrözik: az 1. sír csontváza szokásosan zsugorított és K—Ny-i irányba tájolt. A 2. sír hasábalakú edényének (XVII. t. 1—2) tipológiai jelentősége van: újabb adat a négyszögletes edényeknek a bodrogkeresztúri kultúrán belüli elterjedéséhez. Az edény feltétlenül kapcsolatban áll a fordított csonkagúla alakú, karélyos peremű poharakkal (bütykeinek és füleinek elrendezése is erre vall), ugyanakkor kétségtelenül analógiája a bodrogkeresztúri temető eddig unikum-jellegű hasábalakú edényének.¹⁰ Így tehát utóbbit is az említett poharak köréhez hozza közel, mégha az alakiakon túlmenően nagyságbeli különbségek is vannak közöttük.

A gelej-füzesháti lelőhelytől nagyjából északra 8 km-re, Mezőkeresztes-Csincsetanyáról is van tudomásunk a bodrogkeresztúri kultúrának egy temetőjéről, közelebbről annak 5 sírjáról.¹¹ Tájolást csak háromnál figyeltek meg: az I. és II. számúnál Ny—K-i volt az.¹² A zsugorítás mértéke itt is átlagosnak mondható. Érdekes, hogy az 1. vagy 2. sírból származó csövestalpú tál¹³ a szilpusztai 5. sírból valóhoz (VIII. t. 3) eléggé hasonlít.

Hasonlóan Ny—K-i (pontosabban ÉNy—DK-i) volt a még tovább északra, a geleji temetőtől 14 km-re, Emődön feltárt két sír közül a megfigyelt 2. sz. csontvázának a tájolása is, amely csontváz zsugorított volt.¹⁴ E sírok leletei leginkább a bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszába sorolhatók; az alább említendő tiszavalk-tetesi temetőben találunk analógiákat hozzájuk.

A szilpusztai lelőhelytől mindössze 2,5 km-re északnyugatra, a Tetes-ér partján, Tiszavalk határában (pontosabban Tiszavalk és Négyes községek határmezsgyéje mentén) egy kisebb rézkori temető 25 sírját tártuk fel.¹⁵ A leletanyag a javaréz-kori bodrogkeresztúri kultúra legkorábbi, a korai rézkori tiszapolgári kultúrából való átmenet időszakából származik. Egyes sírok leletei még erősen őrzik a korai rézkor hagyományait, ugyanakkor azonban már fellepnek a javaréz-kor jellegzetes formái is. A csontvázak zsugorításának mértéke megfelel a korai- és javaréz-korban Alföld-szerte szokásosnak, akárcsak a tájolásuk is, amely egyetlen Ny—K-i kivétellel egységesen K—Ny-i.

Ugyancsak Tiszavalk határában, az egykori Kenderföld-dűlőben, a szilpusztai lelőhelytől nyugatra 4 km-re (a tetesitől kb. 2 km-re), egy eredetileg 80—100 sírból álló temető 57 sírja került feltárássra.¹⁶ A temetkezések itt talán a bodrogkeresztúri kultúra virágzásának derekán kezdődtek, de zömében már a kultúra végső szakaszára keltezhetők. A sírokban szokványosan zsugorított csontvázakat találtunk. Tájolás szempontjából a temető el nem pusztult, teljesen feltárt része két sírcsoportra volt osztható: az egyikben a bodrogkeresztúri kultúrában nem általános Ny—K-i volt az, a másikban ellenben — amely talán túlélt az előbbi — néhány kivételével az általánosan szokásos K—Ny-i.¹⁷

A Tisza mentén kelet felé haladva Tiszadorogma határából, illetve egy Tiszadorogma és Ároktő közötti, közelebbről nem ismert lelőhelyről (esetleg több lelőhelyről is), a tiszai védgát építéskor, 1931-ban talált, viszonylag ép

állapotuknál fogva sírokból származóknak látszó rézkori kerámialeletek jutottak a miskolci Herman Ottó, valamint a debreceni Déry Múzeumba. Ezek zömében korai rézkoriak, de van közöttük néhány feltétlenül javaréz-kori is.¹⁸ A lelőhely (lelőhelyek) 6—12 km közötti távolságban lehet (lehetnek) a szilpusztaitól.^{18a}

Fölfelé a Tisza jobb partján, kb. 15 km-re Szilpusztától találjuk a tiszakeszi-szódadombi lelőhelyet, ahonnan hasonlóképpen mind a tiszapolgári, mind a bodrogkeresztúri kultúrának, ugyancsak valószínűleg sírokból származó leletei jutottak a Herman Ottó Múzeumba.¹⁹ Egyébként Tompa Ferenc aki egy rövidebb ásatást végzett is a Szódadombon, határozottan, mint rézkori temető-lelőhelyet említi.²⁰

Mintegy 4 km-rel még tovább, Tiszakeszi község szélén, a Fáykertben, Tompa Ferenc 1936-ban a bodrogkeresztúri kultúra egy temetőjének 23 sírját tárta fel. A csontvázak szokásosan voltak zsugorítva és egyetlen Ny—K-i kivételével K—Ny-i irányba tájolva.²¹ Az 1. sír leletei még feltétlenül a kultúra legkorábbi szakaszából valók (a 2. és 5. sír egy-egy tejesköcsöge is még erre a szakaszra keltezhető),²² ugyanakkor azonban mások, pl. a 22. sír négylábú korszójának díszítése, már a kultúra végső szakaszának jelenlétére vallanak.²³

A Fáykerttől légvonalban mindössze 8 km-re, de a Tisza bal partján találjuk a nagy, eredetileg mintegy 200 sírból álló polgár-basatanyai rézkori temetőt.²⁴ (Szilpusztától kb. 24 km-re fekszik). A temetőben mind a tiszapolgári kultúra, mind a bodrogkeresztúrinak mindhárom szakasza képviselve volt, bár az átmenet idején bizonyos hiatusnak kellett a temetkezésben bekövetkeznie. A korai rézkori sírok csontvázainak zöme nyújtottan, vagy csak egészen enyhén zsugorítva feküdt, tájolásuk — egy kivételével — Ny—K-i volt. Ez a tájolás maradt meg a javarézkorban is egy ideig, csak az átmeneti szakaszból való sírok közül néhány kivételével a halottak ekkor már a szokványos mértékben lettek zsugorítva. A javarézkor folyamán — akárcsak Tiszavalk-Kenderföldön — itt is fellépett a K—Ny-i tájolás, de még a végső szakaszban sem szorította ki a Ny—K-it.²⁵

Tovább fölfelé a Tisza mentén, sorolhatnók még az egymástól nem nagy távolságban elhelyezkedő rézkori temető-lelőhelyeket. Legyen azonban elég még csak egyet említenünk, Polgár-Bacsókertet, amely a basatanyaitól 6 km-re fekszik. A temetőnek mindössze 12 sírját ismerjük. Azokban a kifejtett bodrogkeresztúri kultúra leletei voltak találhatók. A csontvázak átlagos zsugorításban és — a basatanyaiak zömével ellentétben — K—Ny-i tájolásban feküdtek.²⁶

Áttekintve a temetők fenti sorát, mindenekelőtt is az tűnik fel, hogy azok milyen sűrűn fordulnak elő.²⁷ Pedig valószínű, hogy nem is ismerjük a kérdéses vidék valamennyi egykori rézkori temetőjét. De a fenti megállapításon mitsem változtat az, hogy van közöttük néhány temető, amelynek kora nem teljesen azonos. Dél-Borsod tehát a rézkor folyamán viszonylag sűrűn lakott kellett legyen. Helyesebben a kislétszámú közösségek telepei viszonylag sűrűn helyezkedtek el.²⁸

Feltűnik az is, hogy a legtöbb lelőhelyről származó anyagban, többek között éppen a tiszabábolna-szilpusztai temetőében is, mind a tiszapolgári,

mind a bodrogkeresztúri kultúra leletei jelen vannak. Ez ugyan nem új megfigyelés,²⁹ azonban a felsorolt esetek megerősítenek bennünket abban, hogy a tiszapolgári kultúrának szerves folytatását képezte a bodrogkeresztúri, más szóval a korai- és javarézkor társadalmának fejlődése folyamatos volt.³⁰

Eddig Polgár-Basatanya volt a tiszapolgári kultúrának egyetlen olyan temetője, amelyben nem zsugorított, hanem nyújtott volt a csontvázak helyzete. Most a tiszabábolna-szilpusztai temetőben, azokban a sírokban, amelyekben a csontváz megfigyelhető volt (1. és 6. sz.), ugyanez a temetkezési szokás volt felismerhető. Tudjuk, hogy ennek a temetkezési módnak időben messze, a tiszai kultúrába visszanyúló hagyományai vannak, hiszen ez volt található Polgár-Csőszhalmon,³¹ Bodrogkeresztúr-Kutyasoron,³² vagy Kiskörén is,³³ de a korai rézkort követően alkalmazásáról ezideig semmilyen adat sem áll rendelkezésünkre. Így feltehető volt az is, hogy fennmaradása a korai rézkor idejére Polgár-Basatanyán kivételes esetnek tekinthető. A tiszabábolnai példa azonban arra enged következtetni, hogy ez nem egyedi jelenség, hanem, hogy a tiszapolgári kultúra népének a Tiszának a Sajó torkolata alatti szakasza mentén élő egy csoportja (törzse?) változatlanul megőrizte ezt az ősi szokást.

De ahogy Polgár-Basatanyán a javarézkori sírokban e hagyomány elmaradása és a rézkorban az Alföld egyéb vidékein szokásos zsugorított csontvázak temetkezés meghonosodása ismerhető fel, úgy pontosan ugyanez a folyamat tapasztalható Tiszabábolna-Szilpusztán is (lásd az 5. sírt). A két temető jelenségei tehát azonosak, a temetőket egykor használó közösségeknek is tehát szoros kapcsolatban kellett állniuk egymással.

A két temető, illetve az egykori használóiak szoros kapcsolataira utal az is, hogy mindkét helyen a sírok tájolásának uralkodó iránya Ny—K-i volt, ellentétben az Alföld egyéb vidékein általánosan fellépő K—Ny-i tájolással. De a Ny—K-i tájolás a fentebb felsorolt környékbeli temetők közül Tiszavalk-Kenderföldön, Mezőkeresztes-Csincsetanyán, Emődön, sőt egy-egy kivételesnek tekinthető sírral képviselve Tiszavalk-Tetesen és Tiszakeszi-Fáykertben is alkalmazott volt. E kérdéssel már részletesen foglalkoztunk.³⁴ A tiszabábolnai temető a korábbi megállapításainkat csak megerősítette, ti. azt, hogy a korai- és javarézkor folyamán a Tisza középső folyása mentén (főként a Sajó torkolata alatt) élt törzs (törzsek) temetkezési szokása a halott tájolását tekintve eltért a szokásos gyakorlattól.

Azt is megemlíthetjük, hogy az eddigi adatok alapján ennél a csoportnál elterjedt volt a férfiak körében a sertésagyar-amulettek viselete.³⁵ Nos, a tiszabábolnai 5. sírban ugyancsak volt ilyen található.

Amikor az említett törzs (törzsek) létét kimutattuk, arra is felhívtuk a figyelmet, hogy ugyanazon a területen, amelyre a Ny—K-i tájolású sírok jellemzőek, vannak olyan temetők is, amelyek sírjai (vagy azok túlnyomó része) K—Ny-i irányban tájolt.³⁶ Ez tehát azt jelenti, hogy a kérdéses területen más törzshöz tartozó közösségek is éltek. És, hogy a különböző törzsek közösségei mennyire összekeveredve ülték meg az általunk vizsgált területet, arra ismét a szilpusztai temető ismeretében jutottunk jó adatok birtokába. Így pl. a hozzá legközelebb fekvő temető, a tiszavalk-tetesi, a javarézkor legkorábbi, még átmeneti szakaszából származik. Mivel a Tiszabábolna-Szilpusztán feltárt temető

leletei ennél részben idősebbek, részben fiatalabbak (a korai rézkorból, ill. a javarészkor kifejlett szakaszából valók), joggal feltételezhetjük, hogy annak is volt olyan része, amely az átmenet idejéről származott, azaz a tetesivel egykorú volt. Ennek ellenére a két temető sírjainak tájolása ellentétes. Így — amennyiben a tájolás jelentőségét illetően a feltételezéseink helyesek — nem lehetnek azonos törzshöz tartozók az e temetőket létrehozó közösségek.

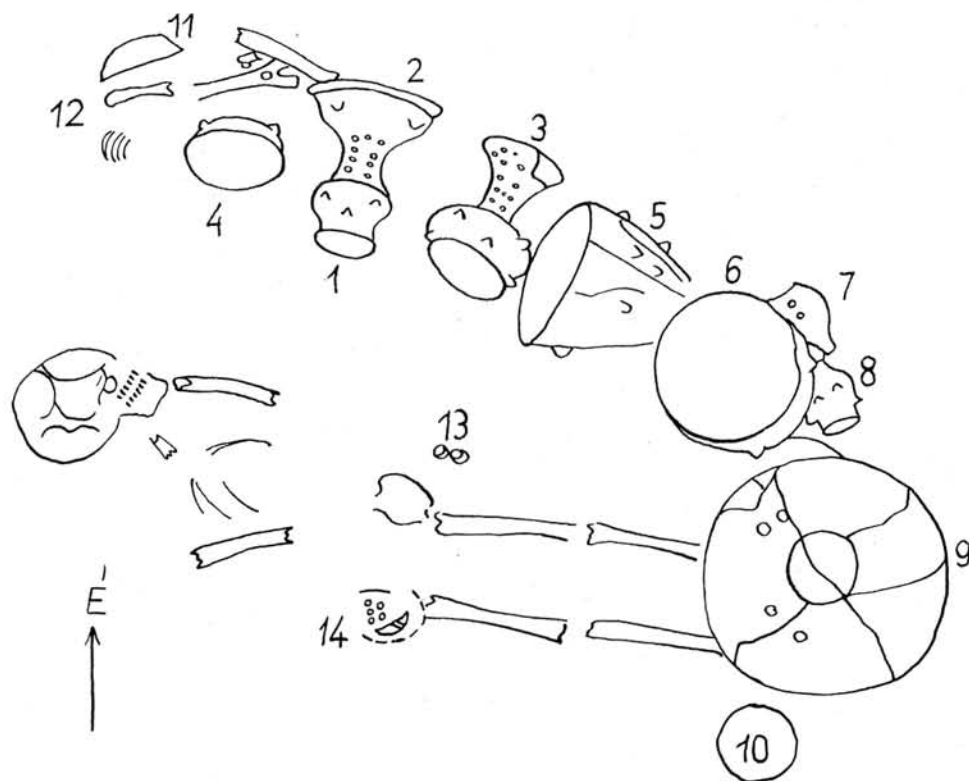
Ugyanakkor már rámutattunk arra, hogy mennyire hasonlatosak Tiszabábolna-Szilpuszta temetőjének jelenségei a polgár-basatanyaiakhoz; noha attól 24 km-re fekszik, azaz szinte tízszer annyira, mint a tetesitől és hozzá még közöttük helyezkedik el a Tizakeszi-fáykerti temető, amely tőlük elűtő jellegű. Polgár-Basatanya és Tiszabábolna-Szilpuszta rézkori lakossága tehát azonos, vagy rokon törzshöz tartozhatott. Tizakeszi-Fáykert népe viszont Tiszavalk-Tetesével lehetett rokon, mivel e két temetőben észlelt temetkezési szokások eléggé hasonlóak voltak (e temetők részben egykorúak is).

A Polgár-basatanyai, valamint a Tiszavalk-kenderföldi temetőben tapasztalható jelenségek és leletek között fennálló nagy hasonlatosságra már szintén rávilágítottunk.³⁷ Ebből viszont az is következik, hogy a Tiszabábolna-Szilpuszta és Tiszavalk-Kenderföld temetőjét használó lakosság között is kellett kapcsolatnak fennállnia, aminek az nem mond ellent, hogy esetleg e két temető használata nem esett azonos időre.

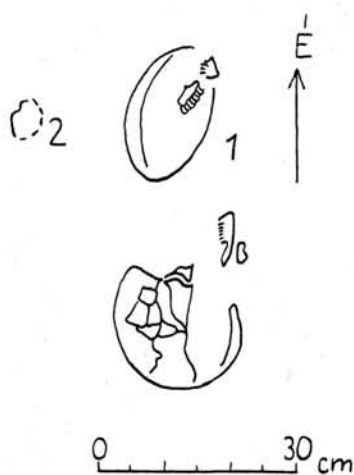
Az általunk követett gondolatmenet alapján azonban az sem lehet kétséges, hogy Polgár-Basatanya népe etnikai szempontból távol állt a hozzá legközelebb fekvő Polgár-bacsókerti temetőtől, hiszen azok nem követtek azonos temetkezési szokásokat, egykorúságuk ellenére.

Sajnos a többi, a kérdéses területről felsorolt temető, a leletek és megfigyelések kis mennyisége, illetve utóbbiak teljes hiánya miatt nem értékelhető ki. Ezeknek tehát csak topográfiai jelentőségük van.

A fentiekből láthattuk, hogy kis volumenű leletmentés során tett néhány hiteles megfigyelés is lehetőséget nyújthat számunkra az őskori társadalmak egyes kérdéseinek megközelítéséhez. Természetesen nagyobb hiteles anyag még több következtetés levonására adhat alkalmat. Éppen ezért igen nagy kár, hogy egyrészt a tiszabábolna-szilpusztai temető legnagyobb része teljesen elpusztult, másrészt, hogy több dél-borsodi lelőhelytől is igen hiányosak a leletek és megfigyelések, sőt egyes esetekben utóbbiakat teljesen nélkülözzük is.

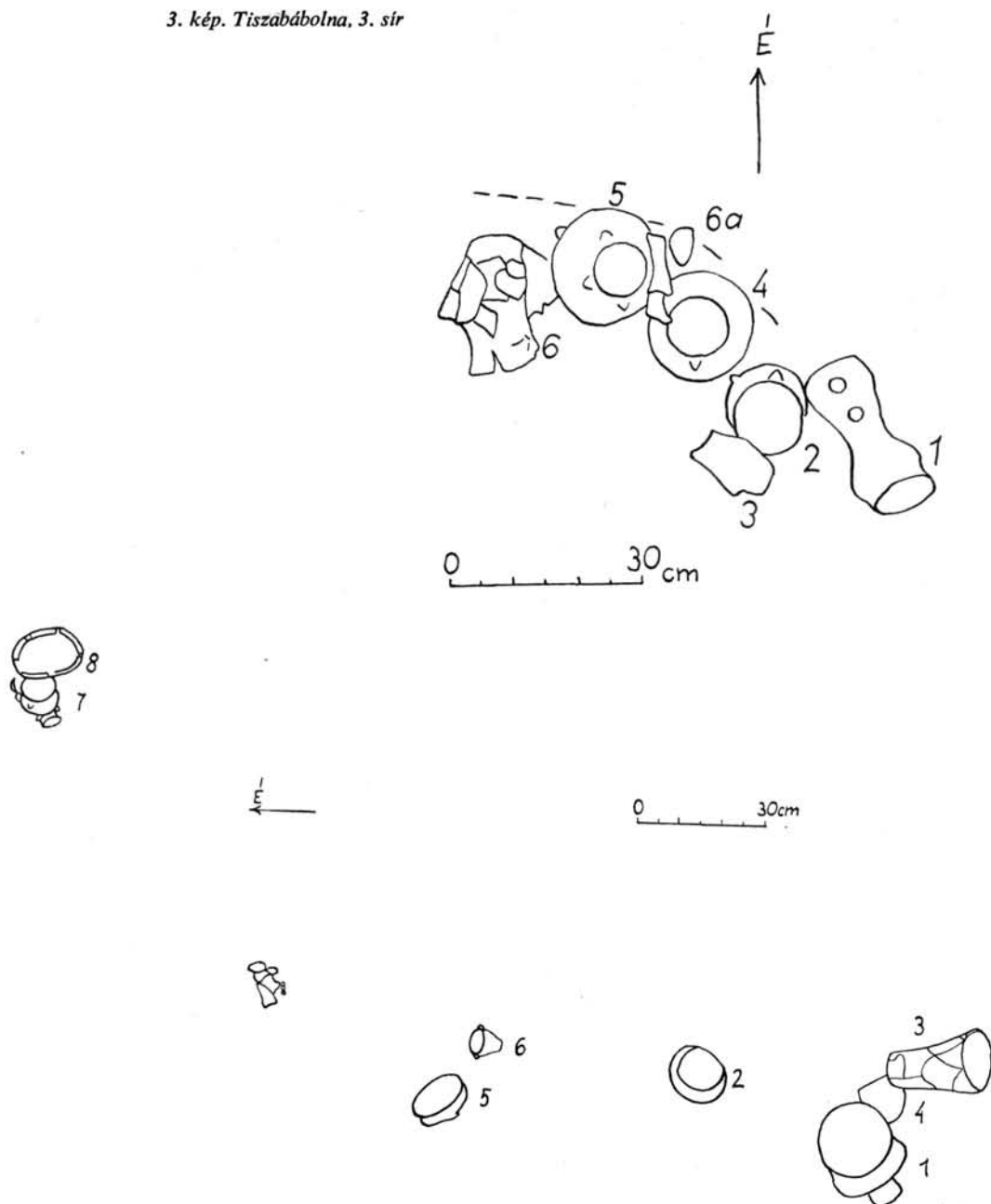

1. kép. Tiszabólna, 1. sír

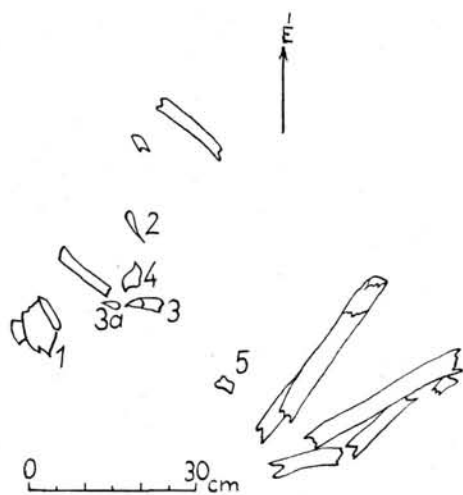

2. kép. Tiszabólna, 2. sír

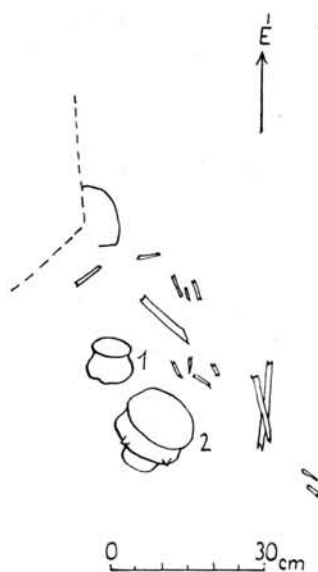
3. kép. Tiszabábolna, 3. sír

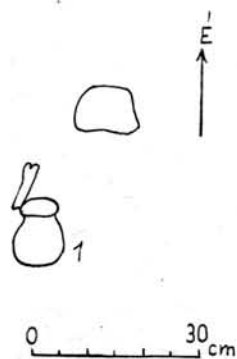
4. kép. Tiszabábolna, 4. sír

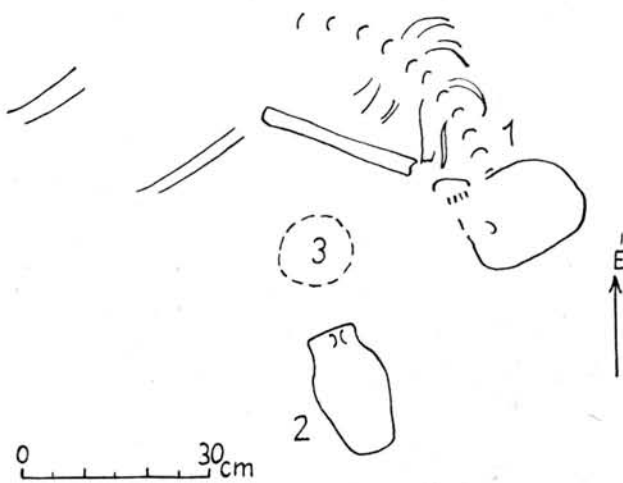
5. kép. Tiszabólna, 5. sír

6. kép. Tiszabólna, 6. sír

7. kép. Tiszabólna, 7. sír

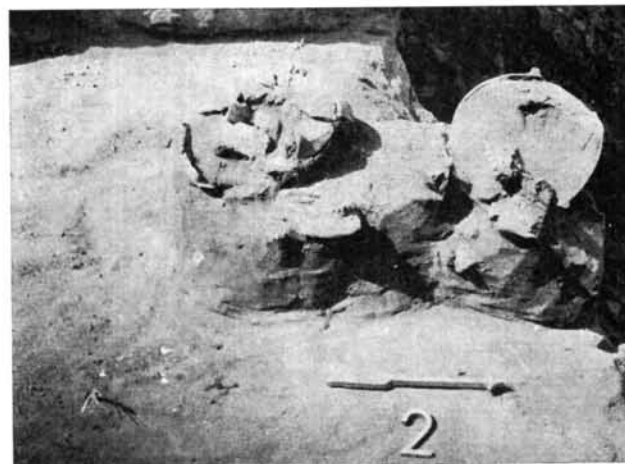

8. kép. Gelej, 1. sír

I. tábla. Tiszabábolna:

1. 1. sír

2. 2. sír

3. 3. sír

4. 3. sír

II. tábla. Tiszabábolna:

1. 1. sír 1. Korsó

2. 1. sír 2. Csövestalpú tál

3. 1. sír 3. Csövestalpú tál

4. 1. sír 6. Csövestalpú tál

III. tábla. Tiszabábolna:

1. 1. sír 5. Virágcserep alakú edény

2. 1. sír 8. Bögre

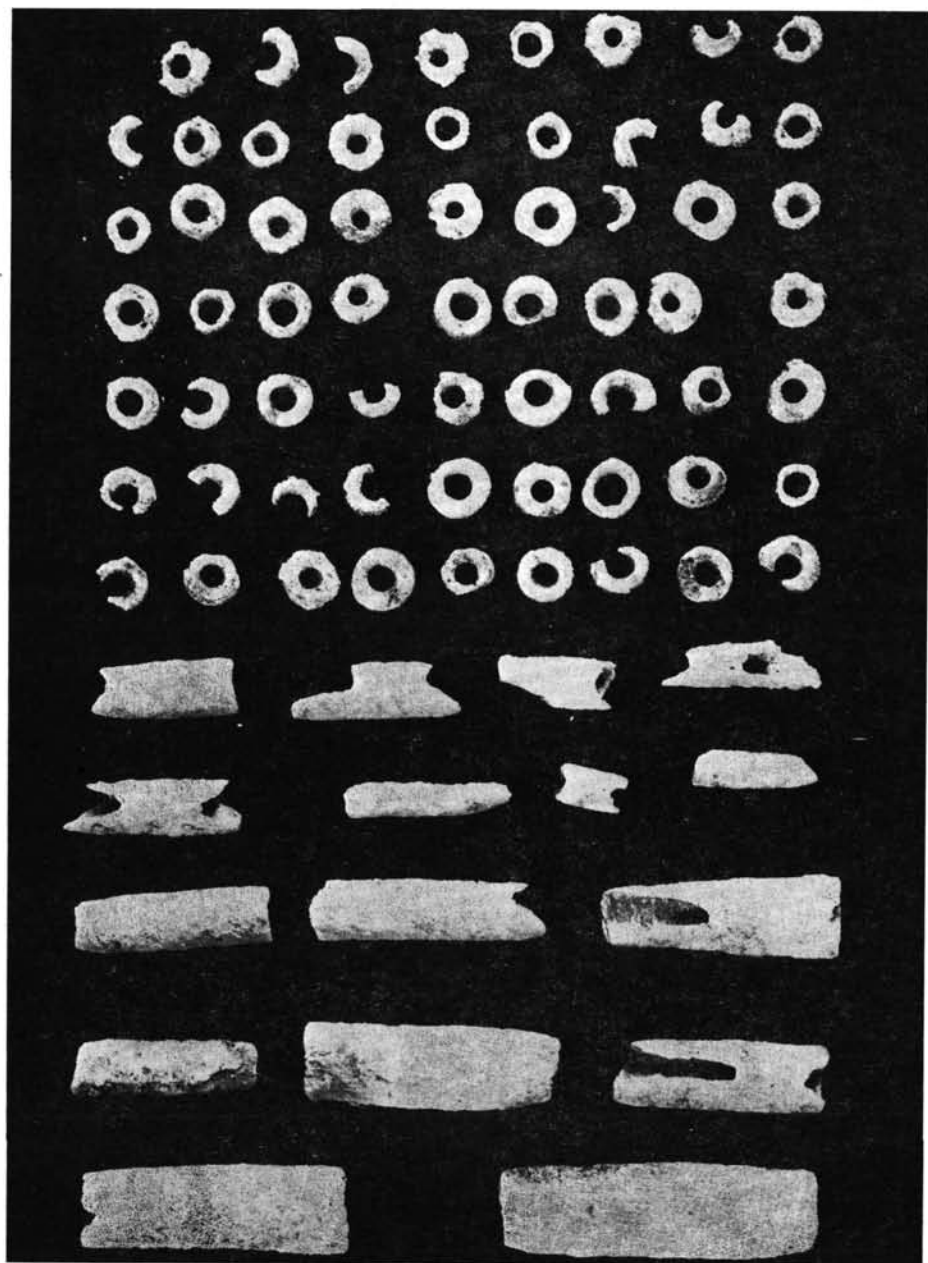

3. 1. sír 7. Csésze

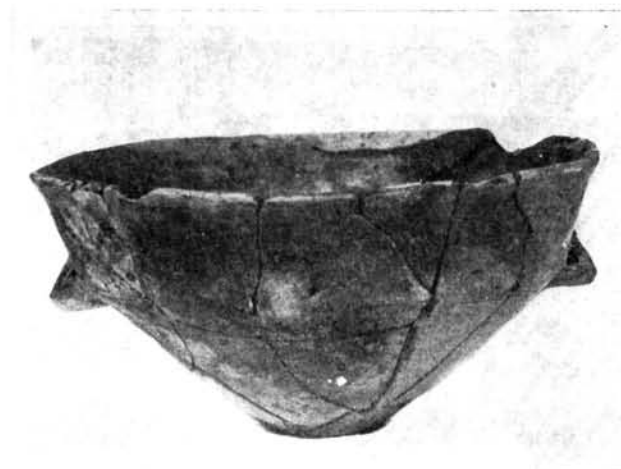
4. 1. sír 10. Tál

IV. tábla. Tiszabábolna: 1. sír 14. Hengeres és korong alakú kőgyöngyök

1. 1. sír 9. Tál

2. 1. sír 4. Tál

3. 2. sír 1. Tál

4. 3. sír 2. Virágcserep alakú edény

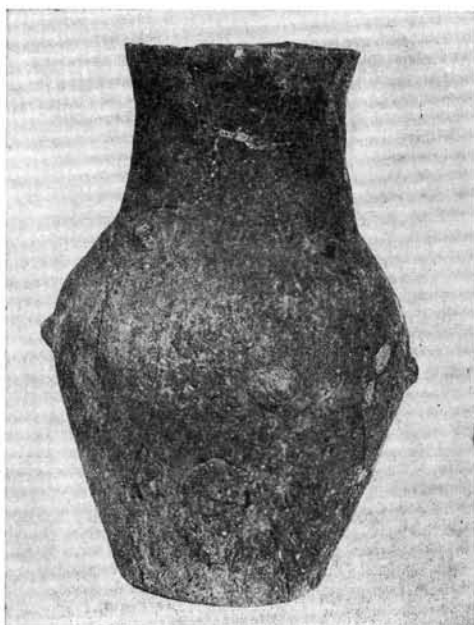
VI. tábla. Tiszabábolna:

1. 3. sír 1. Csövestalpú fazék

2. 3. sír 6. Tejeskőcsög

3. 3. sír 4. Korsó

4. 3. sír 5. Korsó

VII. tábla. Tiszabábolna:

1. 4. sír 1. Csövestalpú fazék

2. 4. sír 2. Korsó

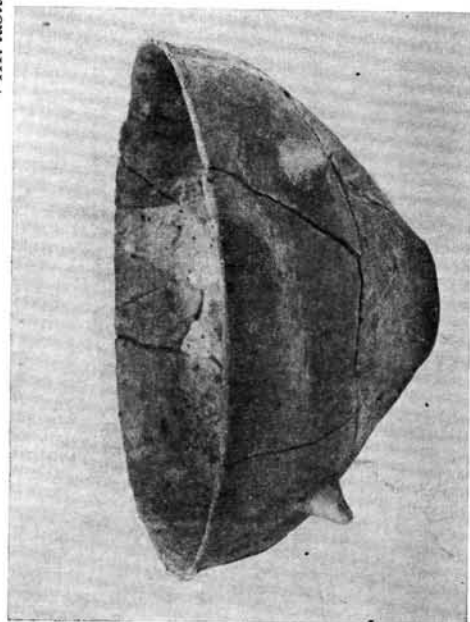

3. 4. sír 7. Bögre

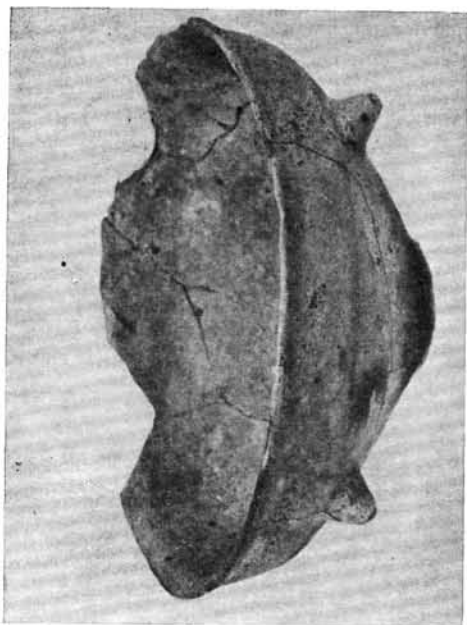

4. 4. sír 6. Csupor

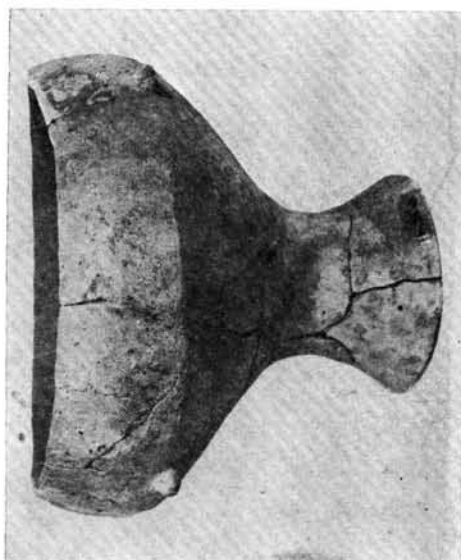
VIII. tábla, Tiszabólna:

1. 4. sír 8. Tál

2. 4. sír 5. Tál

3. 5. sír 1. Csövestalpú tál

4. Szórvány

1. Csésze, szórvány

2. Csupor, szórvány

3. Pohár, szórvány

4. Virágcserep alakú edény, szórvány

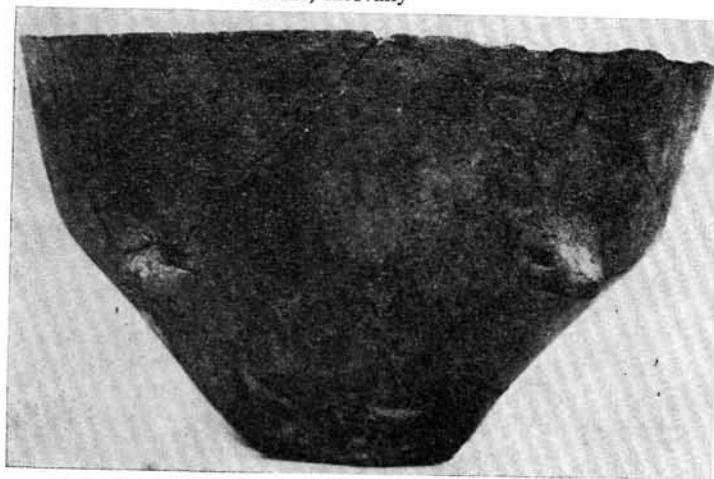
X. tábla. Tiszabólina:

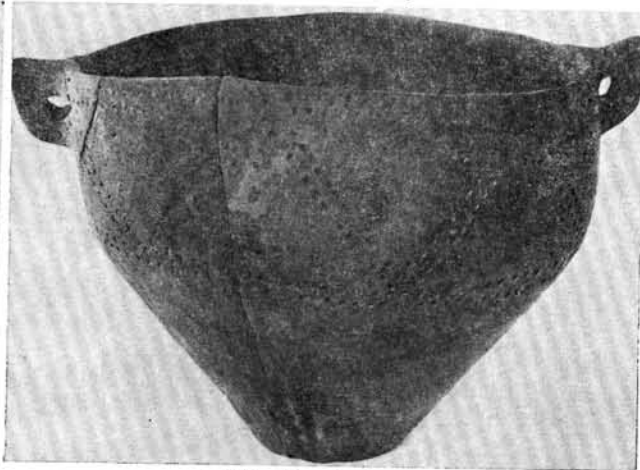
1. Csésze, szórvány

2. Mély tál, szórvány

3. Tál, szórvány

4. Mély tál, szórvány

XI. tábla. Tiszabólna:

1. Korsó, szórvány

3. Csövestalpú tál, szórvány

2. Korsó, szórvány

4. Kés, szórvány

5. Késtőredék, szórvány

6. Kés, szórvány

XII. tábla. Tiszabábolna:

1. Fazék, szórvány

2. Bögre, szórvány

3. Virágcerép alakú edény, szórvány

4. Csövestalpú tál, szórvány

XIII. tábla. Tiszabólna:

1. 6. sír 1. Csésze

2. 6. sír 2. Csövestalpú tál

3. 7. sír 1. Bögre

4. Virágcserep alakú edény, szőrvány

1. Nagyfülű bögre, szórvány

2. Tál, szórvány

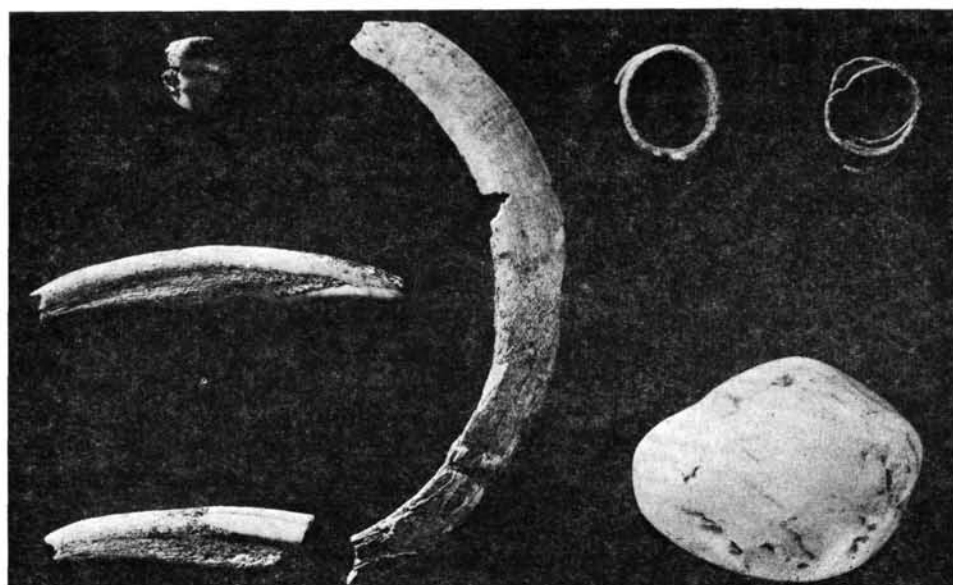
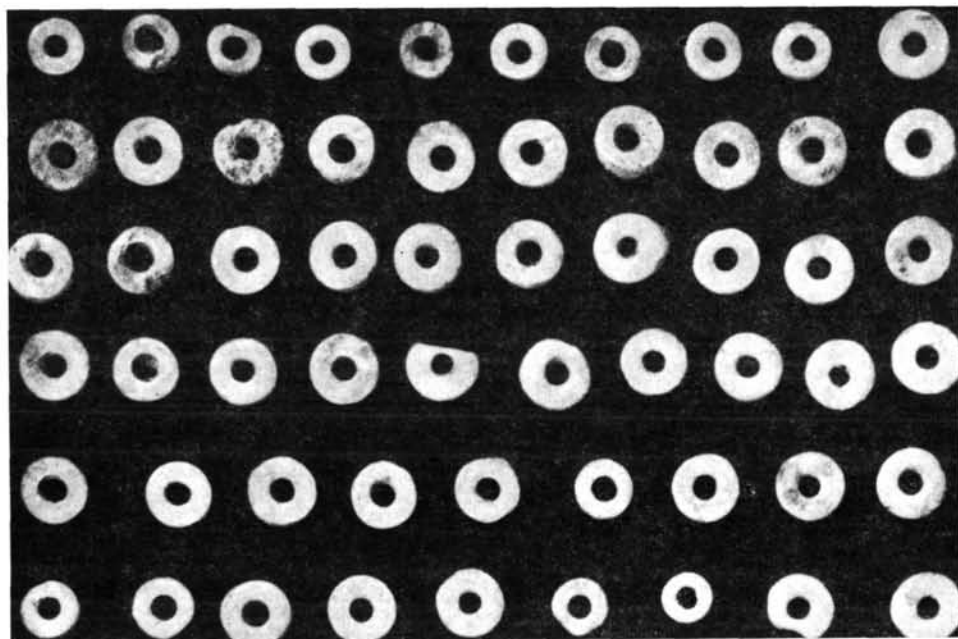

3. Fazék, szórvány; Gelej

4. 2. sír 1. Csésze

XV. tábla. Gelej: 1. 1. sír 1. Mészkögyöngyök; Tiszabábolna: 2. 5. sír 3/a. Sertés alsó előzáfoga; 3. 5. sír 6. Sertés metszőfoga; 4. 5. sír 2. Sertés metszőfoga; 5. 5. sír 3. Sertésagyar amulett; 6. 1. sír 13. Réz karikák; 7. Kavics, 4. sír földjében

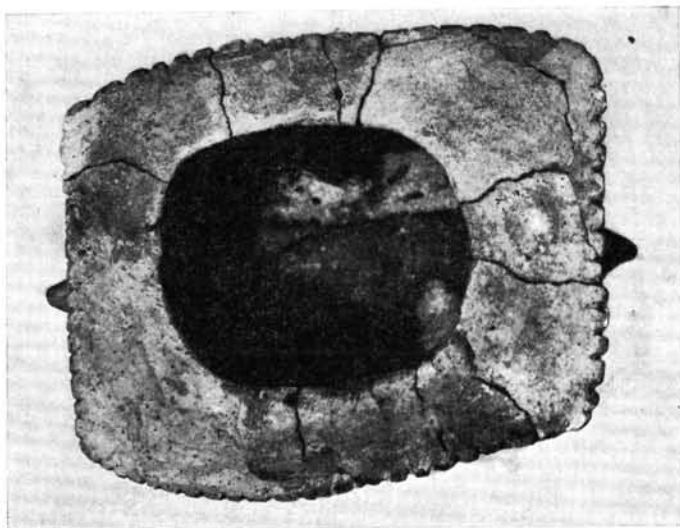
XVI. tábla. Gelej:

1. 1. sír 2. Tejesköcsög

2. 1. sír 3. Csövestalpú tál

XVII. tábla. Gelej:*1—2. 2. sír 2. Hasáb alakú, négylábú edény*

JEGYZETEK

1. Herman Ottó Múzeum (továbbiakban: HOM) Régészeti Adattár. A levél kelte 1970. dec. 17. Péter Zoltán 1974-ben már nem tanított Tiszabábolnán. Utána küldött levelünkre nem válaszolt. A korábbi leletek sorsáról nem tudunk.
2. Az ásatást a HOM részéről Hellebrandt Magdolna vezette. A leleteket Bakonyi Andrásné jelentette.
3. Az ásatást a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Patay Pál vezette.
4. Ezekkel jelen tanulmányban nem foglalkozunk.
5. A leletek leírásánál használt rövidítések: P. átm.=peremének átmérője, f.átm.=fenekének átmérője, m.=magassága, h.=hossza, sz.=szélessége, v.=vastagsága, lsz.=leltári száma.
6. Bökönyi Sándor meghatározása, amelyet ezúton köszönünk meg.
7. A leleteknek egymástól ilyen nagy távolságban való előfordulása feltehetővé teszi, hogy itt több sír mellékletei kerültek elő. Bolygatottságról is lehet szó.
8. Töredékes volta miatt az eredeti alakja nem határozható meg.
9. Ide sorolható esetleg a IX. t. 3. alatt bemutatott edény, valamint az 1976. évben begyűjtöttek közül a XIV. t. 1. sz. alatti.
10. Patay P., A bodrogkeresztúri kultúra temetői. Régészeti Füzetek, II. 10 (Bp. 1961) 14., V. t. 7. — Az edényt házat utánzó alakúnak is értelmezték.
11. Uo. 56—57., XXIV. t. 1—9.
12. A 3. sír esetében megfigyelt különleges É—D-i tájolás a kiértékelés szempontjából figyelmen kívül hagyható.
13. Patay, A bodrogkeresztúri... XXIV. t. 1.
14. Uo. 19—21., X. t. 2—8.
15. A feltárást 1968-ban, majd 1973—1975 években a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Patay Pál végezte el. Az anyagot a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. A temető eredetileg néhányal több sírból állhatott, de azok későbbi települések földmunkái (gödörásás stb.) révén elpusztultak.
16. A feltárást 1966—1967-ben, majd 1975-ben a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Patay Pál vezette. Az anyag a Herman Ottó Múzeum gyűjteményében van. Ismertetése sajtó alatt.
17. Patay P., A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. Folia Archaeologica (továbbiakban: FA) 21 (1970) 11, 20—21.
18. Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pann. II. 13 (Bp. 1938) 7.; *Bognár-Kutzián, I.*, The early copper age Tiszapolgár-Culture. Archaeologia Hungarica (továbbiakban AH) 48 (Bp. 1972) 91—93. — Miskolc HOM. Lsz. 53.307.1, 53.308.1—4, 53.309.1, 53.313.1—8, 53.314.1—3, 53.315.1, 53.316.1, 53.317.1, 53.390.1
- 18a. A kézirat lezárása után szereztünk tudomást arról, hogy Tiszadorogma határában a Tisza gátjának erősítése során javarézkori sírokat találtak. A megmentett leletek a Herman Ottó Múzeumba jutottak. Lsz. 77.73.1—36. A lelőhely Szilpusztától 6 km-re fekszik. Lehetséges, hogy a korábbi tiszadorogmai leletek is ebből a temetőből származnak. HOM, Régészeti Adattár Lsz. 1328—1977.
19. Patay P., Rézkori temető Tiszakeszin. HOMÉ, 1957. 39., IV. t. 9—10.; Patay, A bodrogkeresztúri... 82—83.; *Bognár-Kutzián* i. m. 95. — HOM Lsz. 53.310.1—2, 53.311.1—7, 53.312.1—3.
20. Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK, 24/25 (1934—35) 53, 58.
21. Patay, Rézkori... 33.
22. Uo. I. t. 6, II. t. 1.
23. Uo. IV. t. 1.
24. *Bognár-Kutzián, I.*, The copper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. AH 42 (Bp. 1963) 349—350.
25. L. még Patay, A javarézkor... 11—12, 20. — Patay P., A magyarhomorogi rézkori temető. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1975 (1976) 238.
26. Patay P., Kupferzeitliches Gräberfeld in Polgár am Bacsókert genannten Hügel. Acta Arch. Hung. 9 (1958) 142—146.
27. E jelenséget más vidéken is módunkban volt tapasztalni, pl. Biharban. Lásd Patay, A magyarhomorogi 249.
28. A temetők sírjainak számából következtetve a közösségek csak néhány családból állhattak. Lélekszámuk a 30-at nem igen haladhatta meg. Lásd *Nemeskéri, J.*, Der äneolithische und kupferzeitliche Mensch in Ungarn. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958. 599—601.

29. *Bognár-Kutzián*, The copper... 523—525.
30. E tekintetben a Tiszavalk-tetesi temetőben tapasztalt jelenségek (akárcsak a Magyarhomorog-könyadombiban megfigyelték) a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra között olyan szoros genetikai kapcsolat feltételezését engedik meg, hogy azokat — miként azt korábban *Kutzián I. tette* (Die Ausgrabungen in Tiszapolgár-Basatanya. Programme et discours des chercheurs à la Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Bp., 1955. 69) — ugyanazon kultúra két időben egymástól elváló periódusának tekintsük. Természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy a fejlődést külső tényezők is erősen befolyásolták. — Lásd Patay, A magyarhomorogi 233-239.
31. *Bognár-Kutzián*, The copper... 414.
32. *Patay P.*, A neolitikum a bodrogkeresztúri Kutyasoron. FA, 9 (1957) 28, 32.
33. *Kórek J.*, Kisköre-Gát. Régészeti Füzetek, I. 20, (Bp. 1967.) 16.
34. *Patay*, A javarézkor... 11, 12. 2. ábra.
35. Uo. 14—16.
36. Uo. 14.
37. Uo. 14—18.

NEUERE FRIEDHÖFE AUS DER KUPFERZEIT IN SÜD-BORSOD

(Auszug)

Tiszabábolna—Szilpuszta. Zwischen Tiszabábolna und Tiszavalk wurden in einer Sandgrube, in der Nähe des ehemaligen Montaj-Teiches, am Feldweg Richtung Szili-Kanal, Gräber aus der Kupferzeit gefunden. Im Frühjahr 1974 haben wir bei Fundsicherungen ein aufgewühltes und vier unberührte Gräber gefunden. 1976 erfuhren wir, dass in der Grube die Sandgewinnung in grösserem Umfange wieder aufgenommen wurde und weitere Gräber vernichtet wurden. Bei der Fundsicherung konnten nur noch zwei Gräber erschlossen werden, wahrscheinlich die letzten des Friedhofs. Am Fundort haben wir auch die Spuren einer Siedlung der Badener Kultur gefunden.

Gelej-Füzeshát. An der Südseite der Landstrasse zwischen Gelej und Mezőcsát, am Füzeshát, wurde beim Bau eines Schafstalles ein Skelett gefunden. Die Baugrube wurde vom Bagger ausgegraben. Bei der Fundsicherung haben wir das teilweise aufgewühlte Grab ausgegraben. Etwas entfernt davon kam ein anderes Grab zum Vorschein, in dem zwei Gefässe gefunden wurden. Die Gräber sind Beispiele für die allgemeinen Beerdigungsgepflogenheiten der entwickelten Bodrogkeresztúrer Kultur. Das Skelett im 1. Grab befand sich in zusammengekaueter Stellung in Ost-West-Lage. Das im 2. Grab gefundene Gefäss (XVII. t. 1—2) ist von typologischer Bedeutung. Unbedingt mit den umgekehrt pyramidenstumpfförmigen, gelappten Bechern verwandt, stellt es zweifellos eine Analogie des scheibenförmigen Gefässes dar, das bis jetzt als Unikum des Friedhofes von Bodrogkeresztúr galt. Die beiden 14 km von einander entfernten Friedhöfe befinden sich in einem Gebiet, wo verhältnismässig viele Fundorte aus der frühen und mittleren Kupferzeit bekannt sind. So können einige Konsequenzen gezogen werden. Die Mehrheit der Gräber von Tiszabábolna-Szilpuszta (Nr. 1, 2, 4, 6) sowie die sporadischen Funde gehören meist zur Tiszapolgärer Kultur der frühen Kupferzeit. Die Bodrogkeresztúrer Kultur der mittleren Kupferzeit ist aber auch vertreten (Grab 3 und 5, einige sporadische Fun-

de), noch dazu wahrscheinlich in ihrer hochentwickelten Zeit. Da die Gräber zum Teil aufgewühlt, zum anderen die Skelette in schlechtem Zustand waren, konnte die Lage und das Mass der Kauerung nur in drei Fällen beobachtet werden. Die Lage war in allen drei Fällen nicht die in der Kupferzeit übliche West-Ost-Lage. Im 5. Grab war das Skelett von der Bodrogkeresztúr Kultur so zusammengekauert, dass die Schenkelknochen quer zum Rumpf lagen. Im 1. und 6. Grab lagen die Skelette fast ausgestreckt, was bisher in der Tiszapolgár Kultur nur in Polgár-Basatanya vorgekommen war. Die beiden letzteren Gräber stammen aus der frühen Kupferzeit.

Die bis jetzt bekannten Fundorte aus der Kupferzeit in Süd-Borsod und seiner Umgebung sind: Mezőkeresztes-Csincsetanya, Emőd, Tiszavalk-Tetes, Tiszavalk-Kenderföldek, Fundort zwischen Tiszadorogma und Aroktő, Tiszakeszi-Szódadomb, Tiszakeszi-Fáykert, Polgár-Basatanya, Polgár-Bacsókert. Auffallend ist, dass in den meisten Funden, so auch im Friedhof von Tiszabábolna-Szilpuszta, die Kulturen von Tiszapolgár und Bodrogkeresztúr gleichfalls vertreten sind. Das ist keine neue Beobachtung, verstärkt aber die Auffassung, dass die Kultur von Bodrogkeresztúr die organische Fortsetzung der Kultur von Tiszapolgár war, mit anderen Worten, die Gesellschaftsentwicklung der frühen und mittleren Kupferzeit war kontinuierlich.

Bis jetzt galt Polgár-Basatanya als einziger Friedhof der Tiszapolgár Kultur, in dem die Skelette nicht zusammengekauert, sondern gestreckt lagen. Bei den Gräbern 1 und 6 von Tiszabábolna-Szilpuszta kam diese Bestattungsgepflogenheit vor, die auf eine sehr alte Tradition in der Tisza-Kultur zurückblicken kann. Diese Art der Bestattung war auch Brauch in Polgár-Csőszhalom, Bodrogkeresztúr-Kutyasor und auch in Kisköre, aber nach der frühen Kupferzeit gab es keine weiteren Angaben für ihre Anwendung. Es kann angenommen werden, dass ihr Vorkommen in Polgár-Basatanya nur als Ausnahme zu betrachten war. Das Beispiel von Tiszabábolna lässt aber darauf schliessen, dass es sich um keinen Einzelfall handelt, denn eine Gruppe (Stamm?) der Bevölkerung der Tiszapolgár Kultur bei der Sajó-Mündung an der Theiss hat diesen uralten Brauch unverändert bewahrt. Beide Friedhöfe haben gemeinsame Merkmale, und daher mussten die dazugehörenden Völkergruppen eng mit einander verbunden gewesen sein. Darauf verweist auch, dass auf beiden Orten die Gräber in West-Ost-Lage angeordnet waren, im Gegensatz zu anderen Gebieten der ungarischen Tiefebene, wo die Ost-West-Lage allgemein üblich war. Auf Grund der Angaben kann noch erwähnt werden, dass bei den Männern dieser Gruppe das Tragen von Hauer-Amuletten verbreitet war (Tiszabábolna Grab 5).

Die Gruppen (Stämme) mit verschiedenen Bestattungsbräuchen waren im von uns untersuchten Gebiet vermischt angesiedelt. Der Friedhof von Tiszavalk-Tetes liegt Tiszabábolna-Szilpuszta am nächsten und stammt aus der frühesten noch Übergangsperiode mittleren Kupferzeit. Die Funde von Tiszabábolna-Szilpuszta stammen aus der frühen Kupferzeit bzw. aus der entwickelten Periode der mittleren Kupferzeit. So kann mit Recht angenommen werden, dass auch dieser Friedhof zum Teil aus der Übergangsperiode stammt, d. h. gleichaltrig ist mit dem von Tetes. Wenn also unsere Annahmen betreffs Bedeu-

tung der Lage richtig sind, konnten die Gemeinschaften, die die Friedhöfe anlegten, nicht zu ein und demselben Stamm gehören. Das Material von Polgár-Basatanya weicht von dem der gebietsmässig nächstliegenden Tiszakeszi-Fáykert und Polgár-Bacsókert ab, ist aber identisch oder verwandt mit dem Nachlass der Bevölkerung von Tiszabábolna-Szilpuszta aus der Kupferzeit.

Magdolna Hellebrandt—Pál Patay

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI 1976-BAN

GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA

Abaújvár-Vár (encsi j.)

Az abaújvári földvárban folytattuk az 1974. évtől folyó feltárásokat. A sánc átvágása után a földvár belsejében terveztünk feltárást. Az ásatást megelőzően a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Geofizikai Ranszéke kísérleti céllal geoelektromos és mágneses méréseket végzett a feltáandó területen. Az 1976. évi ásatási szelvényeket a mérési eredmények figyelembevételével tűztük ki. A földvár belsejében húzódó dombocska K-i végében egy Árpád-kori templom szentélyének félköríves falszakaszát és a körülötte levő többretegű temető 586 sírját bontottuk ki. A sírok többsége melléklet nélküli. Az eddig előkerült sírleletek (pénzek, hajkarikák, fülbevalók, övcsatok stb.) a temető több évszázados használatára utalnak. A temető É-i szélénél és a földvár K-i, laposabb részénél több hulladékgyűjtőt, illetve azok részletét is feltártuk. Égett gabonamagvak, cseréptöredékek, állatcsontok, mezőgazdasági vaseszközök kerültek elő a feltöltésükből.

A feltárást az „Ispánsági központok kutatása” c. témakörhöz kapcsolódva a Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum költségén végeztük.

Az ásatás munkatársa Nováki Gyula. A feltáráson részt vett Lovász Emese egyetemi hallgató és Fidirám Tiborné, a Herman Ottó Múzeum restaurátora. A leletek a Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményébe kerültek.

Aggtelek-Jósvafő (edelényi j.)

Zsolczai Gyula barlangigazgató régészeti cserépanyagot adott át a múzeumnak. A leletek a korábbi években, alkalmi földmunkák során kerültek elő. Figyelemreméltó egy arcoss töredék (l. kép), és több festett edény darabja. A tárgyak nagy része a bükk-i kultúrából származik (Lsz. 77.39.1—40.), kisebb része koravaskori. 77.39.41—52.

Alsózsolca (miskolci j.)

Kelemen Lajos helyi lakos bronzkori és késővaskori kerámiatöredékeket gyűjtött a Malomzug nevű részen, a Sajó partoldalában. Lsz. 76.25.4—11.

Arka-Aranyosi völgy (encsi j.)

Dévay Ferenc terepbejáráskor festékrögöt, kőeszközöket és vonalakkal díszített neolitikus cserepeket gyűjtött. A *patakmederben* kisebb és nagyobb mé-

1. kép. Arcos edénytöredék. Aggtelek-Jósvafő

retű kőeszközöket és kerámiatöredéket talált. A községben császárkori cserepeket is gyűjtött. Lsz. 76.16.1—5.

Boldogkőváralja-Somberek (encsi j.)

Dévay Ferenc boldogkőváraljai lakos neolitikori cserepeket, paticsot és pattintékokat talált a Tekerjes völgyben, az erdészháztól kb. 15 km távolságra. Az erdei úton 25 méter hosszan kísért nyomon a leleteket. Lsz. 76.15.1—31.

Boldva-Kossuth u. 13. (edelényi j.)

Lakatos András vízvezeték ásásakor háza udvarán cserépedényben elrejtett ezüstpénzeket talált. A 78 db-ból álló XVII. századi emléket néhány tallért, lengyel poltúrákat és dénárokat tartalmaz. A találó a leletet átadta a Herman Ottó Múzeumnak. Gyarapodási napló száma: 78/76.

Bükkaranyos (miskolci j.)

A földvár körüli hétvégi házaknál nagyobb mennyiségű bronzkori cserepet, paticsot, őrlőkövet gyűjtöttek a tulajdonosok. Lsz. 76.18.1—18.

Bükkábrány-Béke u. 60. (mezőkövesdi j.)

Vízvezeték ásásakor Kiss Ferenc telkén cserépkorsóban elrejtve 280 db ezüstpénzt talált. A XVII. századi éremlelet 5 db tallérból, valamint lengyel és magyar krajcárokból áll. A tárgyak a Herman Ottó Múzeumban kerültek megőrzésre. Gyarapodási napló száma: 79/76. — (2—3. kép).

Edelény (edelényi j.)

Slezsák Imre, az edelényi Járási Könyvtár igazgatója telefonon értesítette a múzeumot, hogy a borsodi földvár mellett, illetve azzal szemben leletek kerültek elő. A területen az Észak-Magyarországi Vízügyi Igazgatóság 3. sz. szakaszmérnöksége (központ Encs) mederőrtelepet létesít. A kiásott alapárkokban hamuval telt kőpakolásos kemencék és hulladékgödrök, valamint falmaradvá-

2. kép. A bükkábrányi éremlelet edénye

3. kép. XVII. századi ezüst tallér és garas a leletből

nyok kerültek elő. A leletanyag jellegzetes vékony falú, korongolt kerámia és nagy mennyiségű állatcsont. Az előkerült objektum és a tárgyak a korai középkorból valók.

Egerlővő (mezőkövesdi j.)

A mezőkövesdi Matyó Mezőgazdasági Tsz területén, a Rima partja melletti homokos domborulaton pár évvel ezelőtt Kriston József (Mezőkövesd, Vörösmarty u. 13.) a markológép nyomában emberi csontmaradványokat talált. A leletek kb. 2 m mélységben kerültek elő. Ugyanitt két darab népvándorláskori edényt is gyűjtött. A leleteket Répánszky Zoltán tanár (Mezőkövesd, Petőfi u. 10.) adta át a múzeumnak.

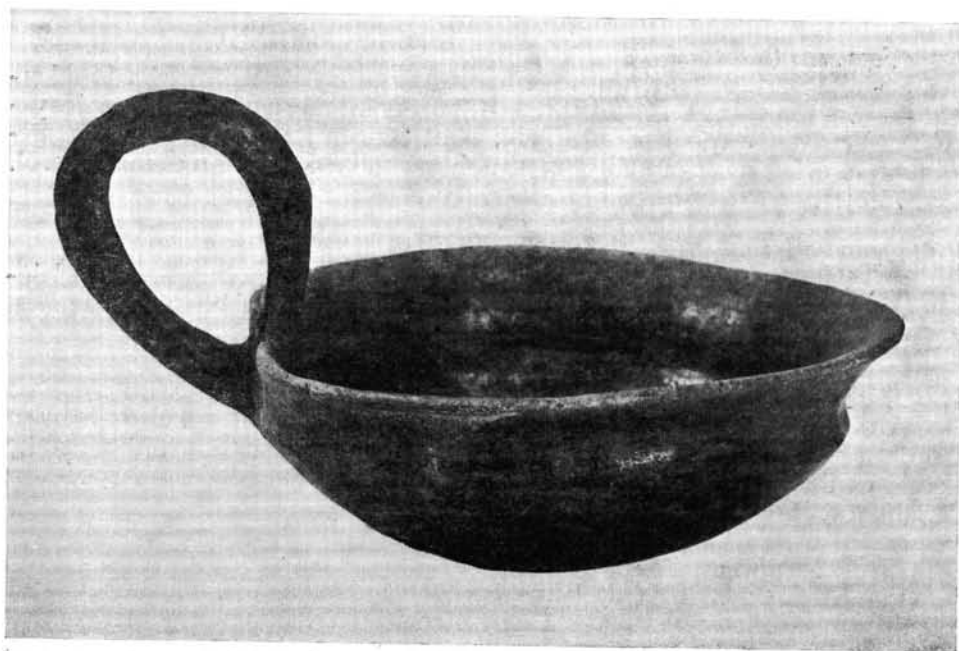
Igrici-Zombori tanya (mezőcsáti j.)

Dr. Kovács Lajos beruházási előadó jelentette, hogy a Hejőmenti Állami Gazdaság építkezésén régészeti leletek kerültek elő. A helyszínen megállapítottuk, hogy a területen koravaskori telepnymok vannak. Egy gödör teljes anyagát kibontottuk, illetve a korábban innen előkerült 2 db bronztűt átadták a múzeumnak. Később Lelkes László főmérnök jelentése alapján ismét kimen-

tünk a lelőhelyre. Kovács Gyula művezető és Venczel József elbeszélése szerint 60 cm mélységben 120×120 cm-es területen igen sok edényt találtak. Három nagy tál volt legalul, ezekbe volt borítva a többi. Megítélésük szerint legalább 30 db edény volt ezen a helyen. A domb NY-i részén igen nagy számú kemencét figyeltek meg. Számuk száznál is több lehet. 120—150 cm kiterjedésű gödrök, kevés cseréppel és állatcsonttal. A gödrök széle kiegészített, hamut is megfigyeltek, de a bennük talált leletek nem voltak égettek. A domb D-i végénél volt a temető. A leletmentéskor 2 csontvázat bontottunk ki. Úgy tűnik, sorosan temetkeztek. Egymástól 120 cm távolságban volt a két feltárt és a két korábban bolygatott csontváz. Vázmélység 80 cm. A sírok melléklet nélküliek. A leletanyag a Gáva kultúrába tartozik. A leletanyagot beszállítottuk a múzeumba (4—5. kép).

Kistokaj-Kültelek (miskolci j.)

A területen hétvégi házak építésekor és faültetéskor 1972 óta folyamatosan kerültek elő kelta sírok. Magántelkeken és az „Új Élet” Tsz területén leletmentések és az ásatás eredményeként 18 sírt tártunk fel. Hamvasztásosak. Vas fegyverek — dárdahegyek, összehajtogatott kardok —, bronz karperecek, korongolt edények alapján a temetőt a LT C időszakra keltezhetjük. A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek.

4. kép. Csésze az Igrici raktárleletből

5. kép. Fazék Igriciből

Megyaszó (szerencsi j.)

Szabó József, az ÉSZAKTERV munkatársa egy bronz kézfejtő tükör-
cset — töredék szára vésett, díszített — hozott a múzeumba. A lelet Megya-
szón, a Pénzverem dűlőben került elő. A helyszínen se telepnyomot, se teme-
tőre utaló leleteket nem láttunk, s a helybelieknek sincs tudomása erről.
Lsz. 76.21.1.

Mezőcsát-Karota (mezőcsáti j.)

Dr. Táboros Sándor tanár bronzkori kerámia töredékeket hozott a lelő-
helyről. Megfigyelése szerint az egész domboldalon megtalálható a település.
A területen szőlő van. Lsz. 76.25.12—17.

Mezőkeresztes (mezőkövesdi j.)

A Kőkút laposa legelő és a Gyalog legelő, valamint a Felső- és Alsó
csorda legelő területén neolit és bronzkori cseréptöredékeket gyűjtött Pataky
László és Udvarhelyi Zoltán. Lsz. 76.20.1—11. Ugyanakkor kora Árpád-kori
kerámiatöredékeket is gyűjtöttek.

Mezőkövesd-Szentistván

Pap Miklós mezőkövesdi lakos Szentistvánban, a VII. Pártkongresszus
Tsz alapozásánál csontvázakat és edénytöredékeket, valamint egy orsógombot
talált. A tárgyakat Pap Erzsébet behozta a múzeumba. A leletek császárkoriak.
Lsz. 76.13.1—5.

Mezőnyárád (mezőkövesdi j.)

A Herman Ottó Múzeum gyűjteményében 71.22.1—6. számokon kelta régészeti tárgyak szerepelnek. Ismeretes egy kelta edénytöredék — Lsz. 53.990.1. — Mezőkeresztesről. Az 1971-es tárgyak az 1960-as években kerültek elő, a Szárazpatak szabályozásakor. Az ásatás során hitelesíteni próbáltuk a tárgyakat. A patak parján, a vasút mindkét oldalán nyitottunk szelvényeket. Bizonyítást nyert a Kossuth u. 49. és a Kossuth u. 35. számú házaknál (Mezőnyárád) talált bronzkori telep kiterjedése, a terület császárkori lakottsága, valamint a középkori település megléte. Lsz. 76.24.1—39. A kelta temetőre, vagy telepre utaló nyomot nem találtunk.

A Kossuth u. 35. számú háznál Varga István pincéje ásásakor cserepeket talált. A leleteket Erényi Tibor tanár jelentette a múzeumnak. A helyszínen bronzkori cseréptöredékeket gyűjtöttünk, s egy darab agyag állatfigura töredékét. A pince falánál ház- vagy tüzelőhely nyomát nem lehetett megfigyelni. Lsz. 76.17.1—21.

Miskolc-Avas

Az avasi Ifjúsági Kultúrpark létesítését megelőzően — az 1975. évhez hasonlóan — leletmentő ásatást végeztünk az Alsószentgyörgy dűlőben, az Avas-Dél lakótelep felett. Két 5×5 -ös és egy 2×5 -ös szelvényt nyitottunk. A munka során két szelvényben 140 cm, egy szelvényben 160 cm mélyre ástunk le. Mindhárom helyen elértük az andezittörmelékkel anélkül, hogy közben érintetlen negyedkori rétegre bukkantunk volna. Az előkerült leletanyag elsősorban szilánkokból áll és néhány elég durván megmunkált kaparóból és pengetőredékből. Az együttes megegyezik az előző évi leletmentés anyagával. Konzultáns: Gáboriné Csánk Veronika és Gábori Miklós. Munkatárs: Simán Katalin egyetemi hallgató. Az ásatáson részt vett Bíró Katalin és Ringer Árpád egyetemi hallgató. A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek.

Miskolc-Kőlyuk I.

Gonda Gyula miskolci lakos a barlangban koravaskori cserepeket gyűjtött Lsz. 76.24.40—43.

Miskolc-Párház

Az új párháznál vezetékek ásásakor kovaeszköz, magkő és pattinték került elő. A tárgyakat Misli János művezető jelentette.

Miskolc-Tapolca

A termál fürdő felett az elhagyott kőbánya mellett a hegytetőn Obrivitovics László cserepeket, edényt talált és egy agyag simítót. A helyszínen a kb. 5—10 cm vastag kultúrrétegben további cserepeket gyűjtöttünk a kőbánya pereménél. A leletek zömmel bronzkoriak, egy darab perem- és faltöredék grafitos, fésűs díszítésű, duzzadt peremű, késői kelta. Lsz. 76.14.1—51.

Muhi-Kocsmadomb (mezőcsáti j.)

Kiss-Tóth István tanácsstíkárr jelentette, hogy a Kossuth utca 8. számú

háznál, Ondó Gusztáv kertjében, kútásáskor régészeti tárgyak kerültek elő. A leleteket a tulajdonos veje, Fakó József találta. Elbeszélése szerint 120 cm mélységben akadt az 5 db kelta edényre. A leletmentés során meg lehetett állapítani, hogy a sír hamvasztásos volt, s része a Muhi-Kocsmadombon eddig feltárt temetőnek. A 43. sírszámot kapta. A leletek bekerültek a múzeumba.

Radostyán (miskolci j.)

Filep Zoltán értesítette a múzeumot, hogy a református temetőben, sírásáskor újabb kelta tárgyakra bukkantak. A leletmentés alkalmával sikerült megmenteni két darab vas dárdahegyet, egy lándzsahegyet, egy összehajtogatott vas kardot, pajzsfogót, egy ívelt hátú kis kést, és kardkötő láncok darabjait. 76.12.3—9. számon leltároztuk be. Se cserepek, se hamvak, se emberi csontok nem voltak a tárgyak mellett. A sírgödör mindkét oldalán újkori beásás nyomai látszottak. Ez a 15. sír. A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek.

Sajóecseg (miskolci j.)

Patakyl László és Udvarhelyi Zoltán diákok a vasút és a miskolci út közötti domboldalon — a sajóecsegi út és a patak határolta területen — cserepeket és állatcsontokat gyűjtöttek. Koruk: neolit, bronzkor, császárkor, Lsz. 76.19.1—17.

Tiszabábolna-Szilpuszta (mezőcsáti j.)

Bakonyi Andrásné tanárnő jelentette a múzeumnak, hogy a Szilpusztán homokbányászáskor — a lelőhely azonos azzal a homokbányával, ahol 1974-ben végeztünk leletmentést — ismét kerültek elő sírok, és edények. A helyszínen több kerámiatöredéket találtunk. Veres László helyi munkástól két díszített edényt vettünk meg. (Lsz. 76.9.1—8.). Ezt követően a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Dr. Patay Pál végzett leletmentést. A leletek rézkoriak.

Tiszavalk-Szölő (mezőkővesdi j.)

Nagy Gyula tiszavalki lakos szőlőjében trapéz és kaptafa alakú kőbaltákat, orsógombokat és ütőkövet talált. Lsz. 76.10.1—6.

HABÁN EDÉNYEK ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS TEMPLOMOKBAN

TAKÁCS BÉLA

1974-ben jelent meg *Katona Imre* „A habán kerámia Magyarországon” című, tartalmában és kiállításában egyaránt kitűnő könyve a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata gondozásában. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ennek a rendkívül érdekes témának ez az első, tudományos igénygel készült feldolgozása. A szerző, munkája során sok levéltári anyagot használt fel, kutatási területe azonban nem terjedt ki az egyházi levéltárak kanonika vizitációs jegyzőkönyveire, amelyekben számos adat található a habán edényekre vonatkozólag. Hasonlóképpen nem vette figyelembe az egyházi használatban volt és ma is meglevő tárgyi emlékanyagot, amely gyűjtés során a sárospataki Református Múzeumba került. Anélkül, hogy *Katona Imre* könyvét a legkisebb mértékben is kritika tárgyává tennénk, úgy gondoljuk, hogy a magyarországi habán kerámia teljesebb megismerését szolgáljuk azzal, ha ezeket a még nyilvánosságra nem hozott levéltári adatokat közzétesszük, az eddig még nem ismertetett habán edényeket bemutatjuk.

Észak-Magyarország református templomaiban közvetlen a reformáció elterjedése után szinte általánossá vált a cserépedények használata, mert a megújított liturgia a korábbi nemesfémek kizárólagos használata mellett a cserép, üveg, fa, ón edények használatát is engedélyezte. A szegény ekléziák, főleg ahol nem volt gazdag patrónus, az úrvacsorai bortartó edények, keresztlő készletek önből, vagy cserépből voltak és ezek között mindig megkülönböztetett helyet foglaltak el a habán edények. Ez abban mutatkozott meg, hogy a vizitációs jegyzőkönyvek leltárai a legtöbb esetben feltüntették a szóban levő edény habán mivoltát és megjegyezték a leltárban, hogy a kanna, korsó, butykos, tál, tányér és pohár „*új keresztyén*” munka, tehát minőségi, márkás darab.

Maga a „*habán*” elnevezés újkeletű, ezzel magyarázható, hogy az 1665—1806 közötti időből származó egyházközségi leltárakban a habán elnevezés sehol nem fordul elő, csak az „*új keresztyén*” megjelölés.

A habán edények észak-magyarországi elterjedésében nyilván közrejátszott a sárospataki habán kolónia tevékenysége. *Román János* és *Katona Imre* szerint I. Rákóczi György 1646-ban telepítette le a Nyitra megyei Csejtéről — nem éppen önszántukból — Patakra vándorolt anabaptista mestereket és családjaikat. A habán kerámia hamarosan ismertté lett Észak-Magyarországon. Ennek bizonyítására csak annyit jegyzünk meg, hogy a *gesztelyi* eklézsia 1665-ös leltárában már ott szerepel az „*új keresztyén fejr korsó*”, *Páskaházán*

1668-ban szintén volt egy „ujj keresztyén korsó és butykos”. A XVII. században még kevés habán edény fordul elő az úrasztali felszerelésekben, aminek az a magyarázata, hogy a Patakra telepített habán mesterek között az 1657-es összeírás szerint csak egy fazekas volt, aki négy legénnyel dolgozott a műhelyben.¹ A mesterek számának növekedésével, a kereskedelem kiterjesztésével a XVIII. század folyamán egyre több habán edény került a falusi református templomokba.

Tanulmányunkban a kanonika vizitációs jegyzőkönyvek adataira támaszkodva soroljuk fel azokat az észak-magyarországi református eklézsiákat, ahol 1665–1806 között habán edények voltak, úgy, ahogy azokat a leltárakban feljegyezték, hosszabb-rövidebb formában leírták.

Aggtelek (1758) „egy ujj keresztyén ón fedeles és talpas kanna”.

Bodrogkeresztúr (1782) „egy nagy ujj keresztyén korsó, drótos, fedeletlen, őz, szarvas, unicornis, pelikán van reá festve ezen esztendő számmal: 1701”.

Borzova (1801) „egy új keresztyén pohár kereszteléshez”.

Felsővály (1735) „kereszteléshez való egy ujj keresztyén edény és tál”.

Gesztely (1665) „egy ujj keresztyén fehér korsó, kereszteléshez való”.

Hejőcsaba (1757) „egy ujj keresztyén fedeles korsó, mintegy 16 ittész, cum inscriptione: L.S.1697”.

Jósvafő (1801) „két ujj keresztyén butykos”

Kisrosvány (1806) „egy négy ittész keresztyén butykos”.

Komjáti (1801) „egy ujj keresztyén butykos”.

Ládbesenyő (1711) „egy keresztyén korsó”.

Lénártfalva (1735) „egy ujj keresztyén butykos korsó”.

Mád (1806) „vagyon egy régi, csorba, drótos, uj keresztyén kanta, mellyben az Ur asztalához bor hordatik, virágokkal egészen bé tarkázva, mészáros cimerral, tudniillik egy festett bárdal, egy késsel, két vagdalóval, egy aczéllal, mellyen ezen inscriptio vagyon régi irással: Becsületes Mészáros Cihinek Korsoja Tata Vára kerül, Uram áldj megh az Te jovoldos bennünket, is az Te igahsaoos maradion kezünk, mesmiog, Mészáros János Anno 1674”.

Páskaháza (1668) „vagyon egy ujj keresztyén butykos és egy ón fedeles ujj keresztyén korsó”.

Pelsőc (1735) „két ujj keresztyén srófos butykos”.

Perkupa (1735) „egy négy ittész butykos ujj keresztyén korsó”.

Radnót (1735) „egy ujj keresztyén Bokálj tálcaska”.

Szilice (1735) „keresztelő edény egy ujj keresztyén pohárka”.

Szilvásvár (1735) „egy nagy ujj keresztyén butykos korsó”.

Szinpetri (1801) „ujj keresztyén butykos, melly vétetett az eklézia költségén”.

Teresztenye (1735) „ujj keresztyén butykos korsó az Ur asztalához, keresztelő edénye is olyan vagyon”.

Uzapanyit (1735) „borhoz egy fedeles ujj keresztyén korsó”.

Varbó (1735) „egy ujj keresztyén korsó, keresztelő kannácska nintsen, hanem az helyében egy kis keresztyén korsócska”.

A különlegességnek számító mádi kantán kívül figyelemre méltó a bodrogkeresztúri őzzel, szarvassal, egyszarvúval, pelikánnal díszített korsó, valamint

a pelsőci „*srófós*” butykosok, továbbá a radnóti „*bokálj tálacska*”, ahol a „*bokály*” elnevezés az edény anyagára utal.

A kifejezetten „új keresztyén” névvel jelölt edények mellett több olyan bortartó kannát, korsót, butykost is említenek a leltárak, melyeket a leírás alapján szintén habán készítménynek tartunk:

Egerlövő (1736) „egy nagy czimeres butykos korsó”.

Mezőnagymihály (1736) „van egy kő keresztelő kannácska, fedeles, az allya is önba van foglalva”.

Nagyéres (1806) „vagyon egy butykos, tserép, mellyen olló és egyéb virágok vagynak, 1762-ben”.

Tarcal (1806) „egy tenger színű cserep korsó czén fedéllel együtt”.

Tiszatárján (1665) „egy tserép ön fedeles korsócska kereszteléshez való”.

A habán edények egy részét ön fedéllel és talppal látták el, tehát minden valószínűsége megvan annak, hogy a mezőnagymihályi kanna, a tarcali és a tarjáni korsó habán munka volt. A habán edények díszítésénél gyakran szerepel a címerrajz, tehát az egerlövői butykos korsót is habán készítménynek tartjuk. A nagyéresi butykos 1762-ben a szabó céh részére készült, — az olló rajza erre utal — majd került a mádi kantához hasonlóan 1806 előtt a templomi felszerelések közé.

Néhány edény a leltárakban „*portzellán*” névvel van feljegyezve:

Monok (1806) „kereszteléshez fél *portzellán* tányér”

Onga (1759) „vagyon keresztelő *portzelana* tál és *tsésze*”.

Vajdácska (1806) „egy kék *portzellán* kanna, mellynek mind a fekeke, mind a fedele ön”, — „keresztelő edény tiszta fejr *portzellán* korsó tállal együtt”.

Bár a leltárak az egyes edények anyagának meghatározásánál a porcelánt említik, mégsem tartjuk ezeket az úrasztali kannákat, korsókat, tálakat mai értelemben vett porcelán-edényeknek. Igaz ugyan, hogy a meissenai, bécsi, velencei stb. porcelánmanufaktúrák már a XVIII. század elejétől kezdve állítottak elő edényeket, sőt már korábban a XVII. század elején a főúri kincsek között felbukkan a kínai porcelán-edény, azt azonban szinte kizárt dolognak tartjuk, hogy ezekből akár egyetlen darab is valamelyik falusi templomba került volna.² A világhírű külföldi porcelángyárak készítményei egyébként is inkább étkezéslejtekből, dísz tárgyakból állottak. A porcelán-edény a XVIII. században még annyira ritka, annyira drága holmi volt, hogy a legbőkezűbb donátor is könnyebben adhatott aranyozott ezüst ötvöstárgyat, mint porcelán-edényt a pártfogása alatt álló eklézsiának. Mit értsünk tehát az összeírásokban porcelán névvel jelölt edényekben? Véleményünk szerint ezek a kannák, tálak habán, vagy későhabán készítmények voltak. A vajdácskai kannán levő ön fedél és talp is ezt bizonyítja. Tudomásunk szerint porcelán-edényt soha nem foglaltak önba, nem láttak el ön fedéllel, legfeljebb arannyal, vagy aranyozott ezüsttel.³ Az ongai keresztelő készletet az egyházközség jegyzőkönyvének adatai szerint 1752-ben ajándékozta Réti Darvas József és felesége Szirmai Zsuzsanna és a leltárban a készlet „*portzelána* nevű edénynek”-nek van feltüntetve. Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar fajanszművesség a holicsei gyár alapításával 1752-ben kezdődött, feltételezhetjük, hogy az ongai kereszt-

telő kanna és csésze holicisi készítmény volt. Ilyen származású edény a *tokaji* eklézsia ingóságai között is szerepelt az 1806-os leltárban: „egy Holicisi kék virágos, hasábos fehér ajakas korsó” bejegyzéssel.

Szintén habán edénynek tartjuk a *nyékládházi* eklézsia 1735-ös leltárában szereplő „egy nyakas, talpas, ónba foglaltatott ajakas Lipsiai cserép kanná”-t. A lipcsei származás véleményünk szerint teljesen öletszerű, mert Lipcsében soha nem működött fajanszgyár. A leltárakat készítő egyházlátogatóktól nem vehetjük rossznéven, hogy az edények anyagát, származási helyét nem tudták mindig pontosan meghatározni. Maga a porcelán szó ismert volt előttük, az anyag azonban annál kevésbé. A fehér színű, illetve mázú edényre egyszerűen ráfogták, hogy porcelánból készült. Ez a bizonytalanság mutatkozik meg a monoki eklézsia tányérjának leírásánál is, mert az anyagát „fél portzelán”-nak tartották.

Különlegességnek számítanak a leltárakban szereplő kannák, korsók, butykosok, tálak és tányérok között a borzovai és a szilicei *újkeresztyén poharak*. A habán kerámiának ez a fajtája, illetve edényformája nem ismeretes a szakirodalomban, de a fennmaradt emléanyagban sem. Ezek a poharak valószínűleg füllel ellátott, a nemesfémekből készült, sima, hengeres testű, ún. „cápás poharakhoz” hasonló edények lehettek. Ilyen formájú poharakat a XVIII. században az ónöntők is készítettek. Az is elképzelhető, hogy külön megrendelésre állították elő a habán mesterek. Feltehetően ilyen megrendelésre készült cserépkehely lehetett a *palágyi* eklézsia (Ung m.) *cseréperlege*, amely felirata szerint 1729-ből való. A serlegen kívül még 1931-ben is megvolt a templomi felszerelések között egy kék virágú füles korsó 1727-ből és egy keresztelő edény 1729-ből.⁴ A palágyi edényeket szintén habán készítményeknek tartjuk, mert a kék virág a habán díszítőművészet egyik kedvelt motívuma.

Összegezősképpen elmondhatjuk, hogy az észak-magyarországi református templomokban 1665–1806 között 22 templomban 26 kifejezetten „újkeresztyén” névvel feljegyzett edény volt. Ha az ón fedeles, valamint a porcelánnak nevezett edényeket is habán munkának fogadjuk el, akkor ez a szám 31:39-es arányt mutat. A leltárak alapján az is megállapítható, hogy 1665–1806 között Észak-Magyarországon 51 református templomban összesen 68 darab különféle cserépedényt használtak és ennek több mint a fele kétségtelenül habán készítmény volt. Ez a tény a habán edények közkedveltségének és széleskörű elterjedésének bizonyítéka.⁵

Tanulmányunkban az észak-magyarországi református templomokban 1665–1806 között használatban levő, leltárakban szereplő olyan edényeket soroltuk fel, amiket habán fazekasok készítettek. Ezek a leltárak a kerámia mellett a *habán üvegesség* magyarországi tevékenységéről is tartalmaznak adatot. A *cserépfalui* eklézsia 1754-ből származó összeírásában az egyházlátogatók feljegyezték „egy *ujj keresztyén kristály korsó*”-t. A kristály elnevezés egyértelműleg üveg anyagra utal és ilyen edények az észak-magyarországi református eklézsiák templomaiban több helyen előfordulnak: *Barka* (1801) „egy hajdani metztett, fedeles, virágos kristály pohár”; *Bükkaranyos* (1757) „egy kristály fedeles korsó”; *Ládbesenyő* (1711) „egy kristály pohárka”; *Nyékládháza* (1757) „egy öreg kristály korsó”; *Radnót* (1735) „egy kristály pohár”; *Sajóbátony* (1735) „egy virágos kristály pohár”; *Selyeb* (1711) „egy kristály

pohár”; Szentsimon (1735) „egy kristály pohár”; Varbóc (1735) „egy kristály pohár”.

Ha a cserépfalui korsó leírásánál a vizitátorok megjegyezték, hogy az „ujj keresztyén” készítmény volt, ezt nyilván nem ok nélkül tették. Valószínűleg egy régebbi leltár alapján állapították meg, hogy a korsó habán munka és ezt szükségesnek látták az új összeírásban is feltüntetni. A „kristály” szó a régi magyar nyelvhasználatban finom üveget jelentett. Tehát nem gondolhatunk például a nagyon drága „hegyikristályra”, illetve ilyen anyagból készült korsóra.

A sárospataki Református Múzeum az 1960-as években tervszerű munkával összegyűjtötte Észak-Magyarország területéről azokat a habán és késő-habán úrasztali edényeket, amelyek már használaton kívül voltak a parókiákon. Ezekkel, és a már korábban bekerült anyaggal a Múzeum habán edénygyűjteménye hazai viszonylatban is jelentékkennyé vált. A továbbiakban a sárospataki Református Múzeumban található, eddig még nem közölt úrasztali kannákat, korsókat mutatjuk be.

1. *Úrasztali kanta*, — eredetileg céhkancsó — ónmázás fajansz, kerek talppal, tojásidomú testtel, rövid, hengeres, kissé kihajló szájperemmel. Hasán és a nyaki részen kettős kék csík között indás száron nagy sárga, kék, mangan színű virágok és levelek. Elöl zöld levélkoszorúban mészáros szerszámok. A talp fölötti részen felirat: „BETSÜLETES: MISZAROS: CIHINEK: KOR-SOJA: Tata: VARA: KERÜL: Vram: Aldy: megH: az Te: Javaidal: Benün-Ket Is Az Te: IgaHsagot: Maradion: Keztönk: MeSmieg: Mesaros Janos: ANNO 1674”. Az edény nyakán és fülén félkörívekből alkotott kék színű díszítmény. Talp átm.: 18 cm, magasság: 35 cm, száj átm.: 10,5 cm. Leltári száma: F.1924.1. Gyűjtési helye: Mád (1—2. kép).

A céhkancsót, amely ismeretlen úton és módon került Tatáról Mádra, Révhelyi Elemér a tatái majolika legrégibb darabjai közé sorolja, tehát ilyen vonatkozásban is jelentős ez a későbbi úrasztali bortartó edénynek használt ritka céhemlék.⁶ Különlegességét az is emeli, hogy a rajta levő hosszú magyar nyelvű felirat miatt szinte unikumnak tekinthető a mádi kancsó vagy kanta.

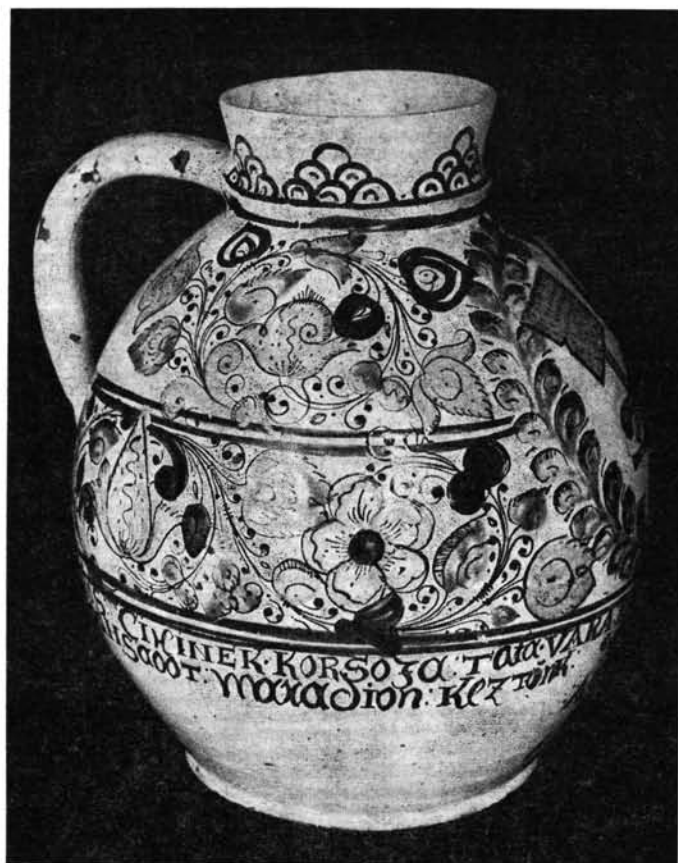
2. *Úrasztali kancsó*, ónmázás fajansz. Belül fehér, kívül kék színnel márványozva, ferde vonalúan bordázott testén sárga, mangan, zöld festéssel vá-
rak, kastélyok, szálló és álló madarak, fák rajza. Szájperemén ón keret, ón fedéllel, lapított alakú billentővel, sima füllel. Az ón fedélen vésett levélkoszorúban „WAD.1697” — felirat. Talp átm.: 11 cm, m.: 31 cm, száj átm.: 11 cm. Ltsz. F.1961.79. Gyűjtési helye: Mezőzombor (3. kép).

Elgondolkoztató a kancsó fedelén levő felirat, mert a XVII. század folyamán Mezőzombor Mád leányegyháza, filiája volt. A felirat ugyan WAD. 1697, feltehető azonban, hogy a vésnök tévedett és MAD-ot akart írni, vagyis a kancsó eredetileg a mádi eklézsiáé volt, innen került a szomszédos mezőzombori gyülekezetbe.

3. *Úrasztali kancsó*, ónmázás fajansz, körteidomú testtel, alig kihajló szájperemmel. Az edény nyaki részén és hasán körbefutó kettős kék csík között kék, sárga virágok, barna levelekből álló díszítmény. A virágcsokor két oldalán évszám: 16—91. Talp átm.: 13 cm, m.: 28 cm, száj átm.: 11 cm. Ltsz. F.1904.1. Gyűjtési helye: Átány (4. kép).

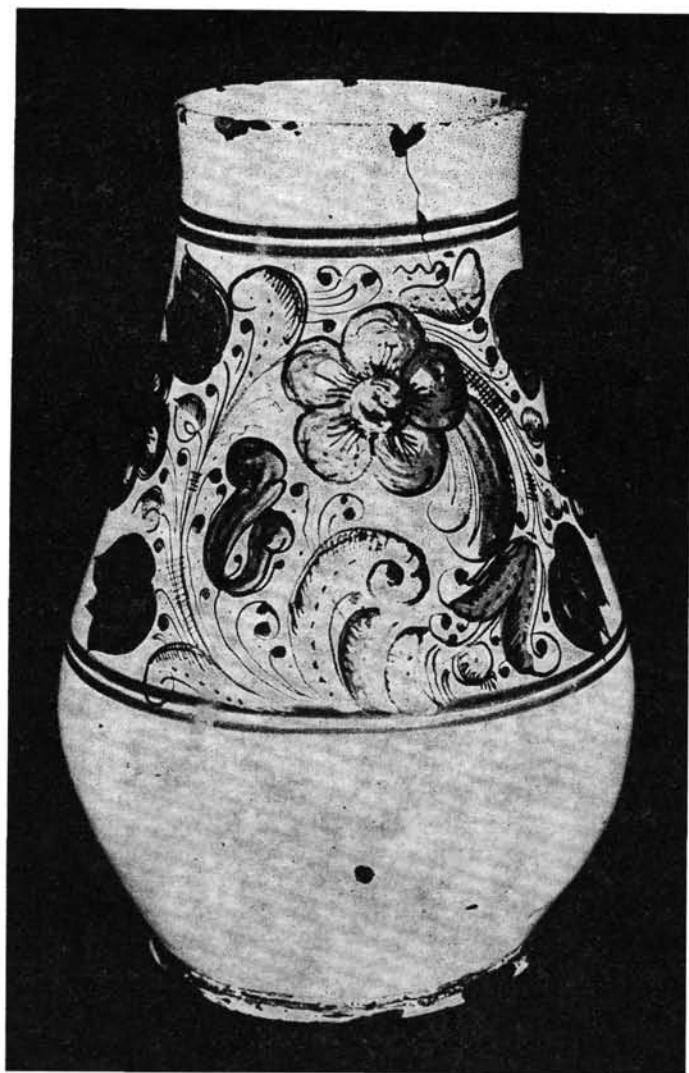
1. kép. A mádi kanta előlnézetben

2. kép. A mádi kanta oldalrészét

3. kép. A mezőzombori kanna

4. kép. Az átányi kanna

4. *Úrasztali korsó*, ónmázás fajansz. Kerek talpa fölött többszörös barna színű csíkozás, sárga sávval, fölötté kék, sárga, zöld, barna színű, körbefutó félköríves, indás, kagylós díszítmények ismétlődnek. Az edény oldalán függőleges, kék, sárga, zöld színű díszes sávokkal hat mezőre osztva ugyanilyen színű virágcsokrok, középen nagy virágos fa, a háttérben kis ház rajza. Nyaki részén geometrikus és félköríves díszítmények. Tagolt, peremes szájrészen és a fülén kék színű festés. Füle alatt évszám: 1750. Talp átm.: 12 cm, m.: 31 cm, száj átm.: 5 cm, Ltsz. F.1935.1. Gyűjtési helye: Tiszakarád (5. kép).

5. *Úrasztali korsó*, ónmázás fajansz. Kerek talpa fölött körbefutó sávok között félköríves, hullámvonalas, leveles díszek kék, sárga, zöld színben. Ovális testén nagy méretű színes virágcsokor gránátalmákkal, kék, sárga, zöld, barna színben. Elöl tornyos kastély, vagy vár rajza, a torony kupoláján török félhold. Két oldalt szőlőfürtös ág, szőlőt csipegető madár figurájával. Nyaki részén a talphoz hasonló dísz fut körbe, szájpereme és füle kék csíkozással. Fenekén S jegy. Talp átm.: 12 cm, m.: 30 cm, száj átm.: 5 cm. Ltsz. F.1966.23 Gyűjtési helye: Ládbesenyő (6–7. kép).

6. *Úrasztali kancsó*, ónmázás fajansz. Kerek talpa ónba foglalva. A talp fölött kék és barna csíkozás, félköríves vonalkázás. Körteidomú testét kék színű, mangán kontúros, szimmetrikus elhelyezésű virágcsokrok díszítik. Szájperemén a talphoz hasonló minták. Szájpereme ónba foglalva, fedele ón, gömb alakú billentővel, fülén kék színű vonalkázás. A fedelén belül beütött győri ónöntő jegy. Talp átm.: 12,5 cm, m.: 32 cm, száj átm.: 9 cm. Ltsz. F.1963.86. Gyűjtési helye: Pamlény (8. kép).

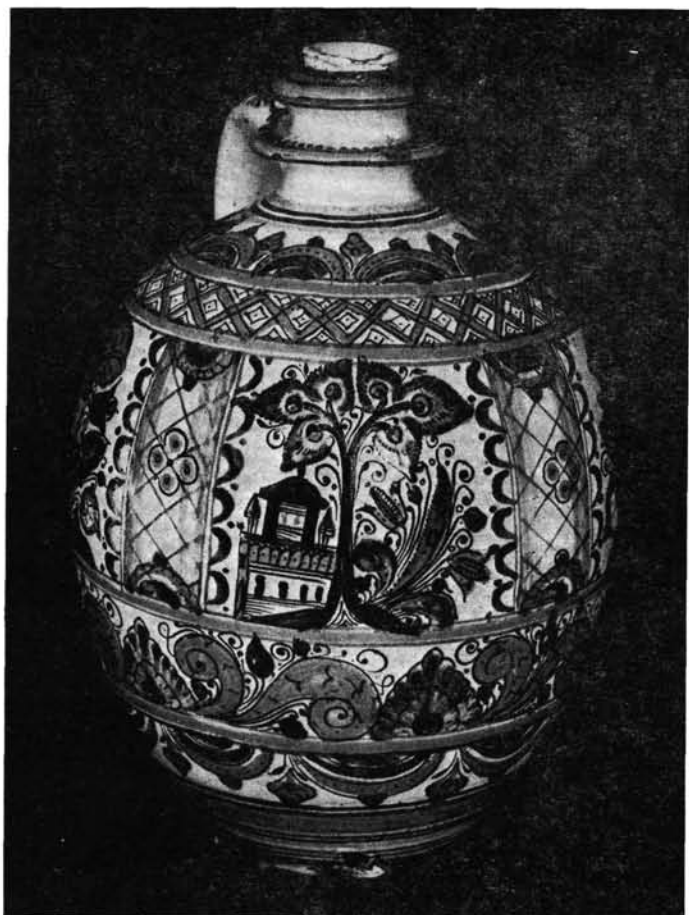
7. *Úrasztali kancsó*, ónmázás fajansz. Kerek talppal, felfelé kissé összehúzó hengeres testtel. Középen sárga, zöld színű, farkasfogas mintájú sáv, alatta és felette sárga, zöld leveles virágos ágak. Fülén sárga, zöld díszítmény, valamint az ón fedél csuklós billentőjének maradványa. Talp átm.: 10,5 cm, m.: 18 cm, száj átm.: 9 cm. Ltsz. F.1963.87. Gyűjtési helye: Pamlény (9. kép).

8. *Úrasztali korsó*, ónmázás fajansz. Az edény ovális testét behálózó nagy méretű sárga, mangán, kék színű virágok, zöld levelek díszítik. Nyakán sárga, fülén kék vonalkázás. Talp átm.: 14 cm, m.: 32 cm, száj átm.: 4 cm. Ltsz. F.1949.2. Gyűjtési helye: Komjáti (10. kép).

9. *Úrasztali korsó*, ónmázás fajansz, kerek talpa fölött kék csík fut körbe. Elöl zöld, sárga virágcsokor között sárga színű futó szarvas figurája. Nyaka tagolt, kék csíkozással, fülén kék színű tarkázás. Talp átm.: 10 cm, m.: 25 cm, száj átm.: 4,5 cm, Ltsz. F.1963.60. Gyűjtési helye: Tornakápolna (11. kép).

10. *Úrasztali korsó*, ónmázás fajansz, ovális testét széles sávban zöld, barna, kék színű, félkörívekből, levelekből, zöld színű sávból álló koszorú díszíti. Szűk nyaka peremes, tagolt, fülén zöld vonalkázás. Talp átm.: 8,5 cm, m.: 26 cm, száj átm.: 4 cm. Ltsz. F.1961.57. Gyűjtési helye: Füzér (12. kép).

Amint látjuk, a leltárakban ismertetett habán edények közül csak három: a mádi, a komjáti, a ládbesenyői kanna és korsó maradt fenn, illetve volt begyűjthető a pataki Református Múzeumba. Az a tény viszont, hogy olyan eklezsiáktól is került be edény a múzeumba, amit a leltárak nem említene, arra utal, hogy ezek a tárgyak vagy kimaradtak az összeírásokból, vagy pedig a leltározások után jutottak az egyházközségek birtokába. A valóságban tehát

5. kép. A tiszakarádi korsó

sokkal több habán edényt használtak az észak-magyarországi református templomokban, mint amelyeknek nyomát a vizitációs jegyzőkönyvekben megtaláltuk.

Felvetődik a kérdés, hogy hol készülhettek ezek az edények? Mindössze három darabnak tudjuk hozzávetőleges pontossággal megállapítani a készítési helyét: a mádi kanta, illetve a tatai céhkancsó minden bizonnyal a Nyugat-Magyarországon letelepedett habán fazekasok készítménye. Ugyanitt, pontosabban Győr környékén készült a pamlényi eklézsia kancsója, legalábbis az ön fedelet itt helyezték rá az edényre.⁷ A ládbesenyői korsó S jegye egyértelműleg arra utal, hogy a korsó Sobotisten készült a XVIII. században. A többi edény készítési helyére vonatkozólag semmiféle jel, vagy jegy nem található a tárgyakon.

6. kép. A ládbesenyői korsó

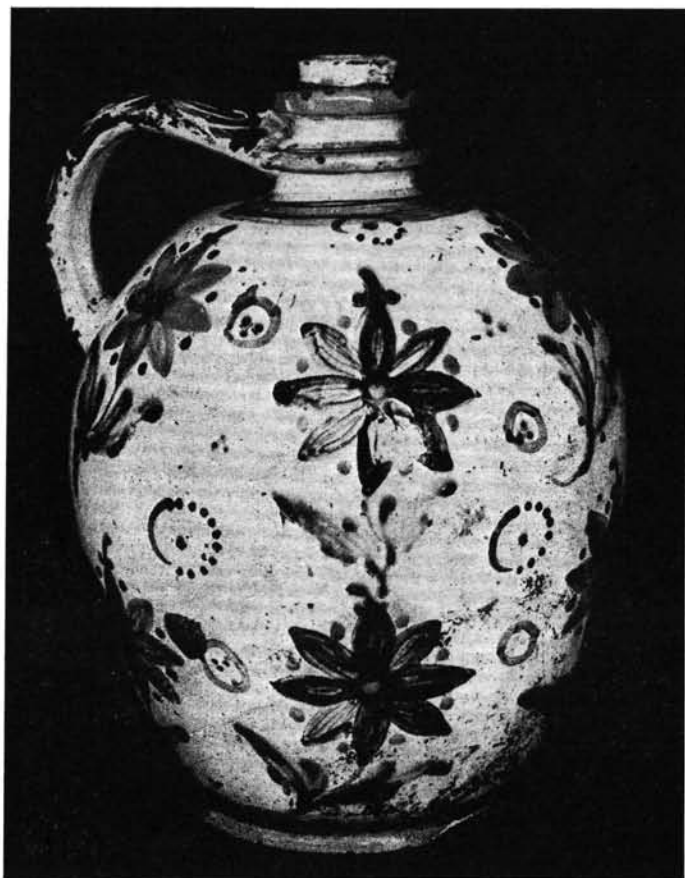
7. kép. A ládbesenyői korsó részlete

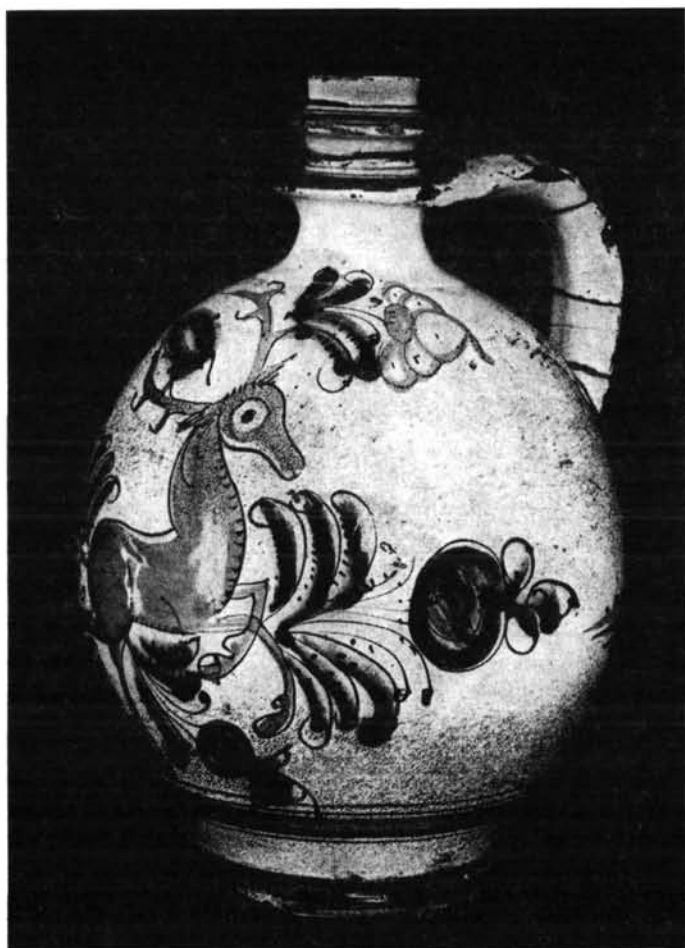
8. kép. A pamlényi kancsó

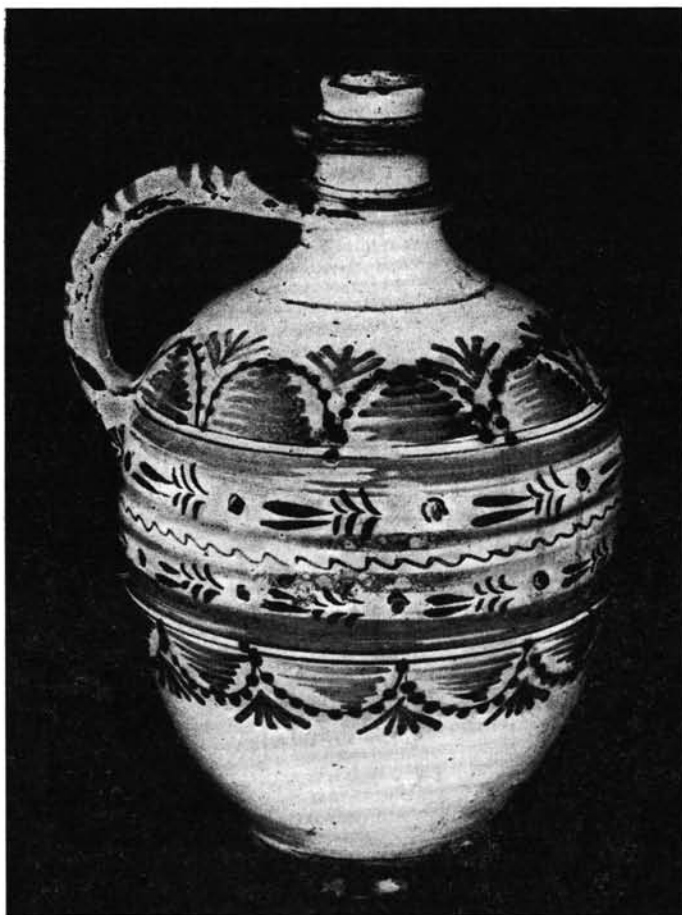
9. kép. A pamlényi kanna

10. kép. A komjádi korsó

11. kép. A tornakápolnai korsó

12. kép. A füzéri korsó

Bár a sárospataki habán kolónia működésével több tanulmány foglalkozik, határozott vélemény még nem alakult ki azzal kapcsolatban, hogy az itteni mesterek milyen edényféléseket állítottak elő, de az a kérdés sem tisztázott, hogy milyen mennyiségben.⁸ A pataki habának nem annyira a fejedelmi udvartartás igényeit, hanem a közszükségletet igyekeztek kielégíteni és nyilván ezzel magyarázható, hogy az észak-magyarországi református eklézsiák úrasztali felszerelése között ilyen nagy számmal voltak találhatók újkeresztyén edények. A képeken bemutatott tárgyak közül — nem számítva a mádi, a pamlényi kancsót és a ládbesenyői korsót — mi sem mernénk egyetlen edényre sem kimondani, hogy bármelyik közülük pataki mester munkája. Ismételten hangsúlyozzuk azonban, hogy a habán kerámia Észak-Magyarországon való széleskörű elterjedésében nagy jelentősége van a pataki mesterek tevékenységének. Működésük nyoma nemcsak a fennmaradt emléanyagban mutatható ki, hanem a később fejlődésnek indult sárospataki népi fazekasságra gyakorolt hatásukban is.

JEGYZETEK

1. *Román János*: A habának Sárospatakon. Sárospatak, 1959. 20.
2. *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. — XVII. században. Bp., 1879. II. köt. 172; 176—77.
3. *Radvánszky* i. m. III. köt. 451. lap. Thurzó György kincstárában levő egyik porcelán pohár és egy kupa aranyozott ezüstbe volt foglalva.
4. Az ungi ref. egyházmegye. Szerk. *Haraszty Károly*. Nagykapos, 1931. 333.
5. Tanulmányunkhoz a következő egyházlátogatási jegyzőkönyveket használtuk: „Protokollum, melyben a Borsodi V. Tractus visitatioja az 1665-dik esztendőől fogva bé foglaltatik”; a jegyzőkönyv 1665—1727-ig tartalmaz adatokat. — „Protokollum, melyben külömb-külobm féle dolgok, nevezetesen visitatiok vannak feljegyezve...”, az 1735—1736 közötti időből. — „Protocollum, melyben a Borsodi V. Tractusban lévő Ns. Ekklesiának visitatioja az 1753-dik esztendőől fogva az 1764-dikig befoglaltatik”, — „Conscriptio V. T. Zempléniensis, 1782”, — „Superintendentalis visitatio jegyzőkönyve, 1799”, — „Adalékok a tornai egyházmegye történetéhez az 1801. évből. Torna. Egyházlátogatási jegyzőkönyv, 1801”, — „Az Alsó Zempléni Helvetica Confessiót követő Egyházi Megyében találtató szent gyülekezetek ingó és ingatlan vagyonainak jegyző könyve, 1806”, — mind a hat jegyzőkönyv a Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárában Sárospatakon. Az egyes községek neve mellett levő, zárójelbe tett évszám az összeírás idejét jelzi.
6. *Rév helyi Elemér*: A tatai majolika története. Bp., 1941. 14.
7. *Takács Béla*: „Győri” cserépedények falusi református templomokban. *Ethnographia*, 1972. 2—3. sz. 310—312.
8. *Román* i. m.; *Katona Imre*: A sárospataki Rákóczi-vár ismeretlen ábrázolása az Iparművészeti Múzeum habán gyömbértartóján. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, V. Miskolc, 1965. 317—331.; *Katona Imre*: A sárospataki habán kerámia-receptkönyv tanulságai. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XIII—XIV. Miskolc, 1975. 415—432.

HABANISCHE GEFÄSSE IN NORDUNGARISCHEN REFORMIERTEN KIRCHEN

(Auszug)

Über die Tätigkeit der Habanen in Ungarn sind in den letzten Jahren viele Studien erschienen. Ein umfangreiches, mit wissenschaftlicher Sorgfalt geschriebenes Buch von Imre Katona ist 1974 unter dem Titel: „Habanische

Keramik in Ungarn“ erschienen. Aber weder die kürzeren oder längeren Studien, noch das Werk von Imre Katona erwähnen die habanischen Altargefässe, die sich im Besitz der reformierten Kirchen befanden: Weinkrüge, Kannen, Taufkannen, Schalen. Auch das Mateiral der kirchlichen Archive wurde ausser Acht gelassen, obwohl damit bewiesen werden kann, dass im XVII. und XVIII. Jahrhundert die habanische Keramik in den nordungarischen reformierten Kirchen sehr begehrt und verbreitet war.

Im ersten Teil unserer Arbeit haben wir die Kirchen aufgeführt, in denen — laut Archivmaterial, genauer: laut der Protokolle von Kirchenbesuchen (canonica visitatio) — zwischen 1665 und 1806 habanische Gefässe beim Abendmahl oder bei der Taufe verwendet wurden. Aus den Protokollen geht hervor, dass sich in 51 nordungarischen reformierten Kirchen 39 habanische, laut zeitgenössischer Eintragung „új keresztyén“ (neu-christliche) Gefässe befanden. Einige Teller, Schalen und Krüge wurden in den Inventaren als Porzellan bezeichnet. Diese können wir aber im heutigen Sinne des Wortes nicht als Porzellan betrachten, denn im XVIII. Jahrhundert war das Porzellan in Ungarn noch so selten und teuer, dass es unmöglich in Dorfkirchen vorkommen konnte, folglich muss es sich um habanische Produkte gehandelt haben.

In den Inventaren findet man auch Angaben über die habanische Glaskunst. Im Inventar der Gemeinde von Cserépfalu (Komitat Borsod) wird 1754 ein „neuchristlicher kristallener Krug“ erwähnt. Ähnliche Gefässe werden in den Inventaren mehrerer Gemeinden erwähnt, aber mit dem Attribut „neuchristlich“ wurde nur der Krug von Cserépfalu bezeichnet. „Kristall“ bedeutet im alten ungarischen Sprachgebrauch feines Glas, so dass der erwähnte Krug aller Wahrscheinlichkeit nach habanische Gläserarbeit gewesen sein muss.

Im zweiten Teil unserer Arbeit haben wir jene Abendmahlsgefässe beschrieben und in Bildern dargestellt, die wir in planmässiger Arbeit für das Reformierte Museum von Sárospatak gesammelt haben. Von den in den Inventaren beschriebenen Gefässen sind der Nachwelt nur zehn Stück erhalten geblieben. Ein Unikum stellt die Abendmahlskaraffe der Gemeinde von Mád dar, die 1674 für die Metzgerzunft von Tata (Westungarn) gearbeitet wurde (Bild 1—2). Die mit langer ungarischer Aufschrift versehene Karaffe ist auf unbekannte Art und Weise, jedenfalls aber als Geschenk zu den Abendmahlsgerätschaften der Máder reformierten Kirche gekommen, aber noch vor der Auflösung des ungarischen Zunftsystems, denn die Inventur von 1806 erwähnt die Karaffe schon.

Bei der Verbreitung der habanischen Gefässe in Nordungarn wirkten auch die habanischen Meister von Sárospatak mit. György Rákóczi I. Fürst von Siebenbürgen, liess 1646 eine Gruppe von Habanen ansiedeln, die aus dem westungarischen Dorf Csejte ausgewandert waren. Die Spuren ihrer Tätigkeit sind nicht nur im erhaltenen keramischen Mateiral zu erkennen, sondern auch in der Wirkung, die sie auf die spätere Entwicklung der Volkstöpferei von Sárospatak ausgeübt haben.

Béla Takács

A BODROG SZABÁLYOZÁSA

DÓKA KLÁRA

A Bodrog a Tisza legjelentősebb jobboldali mellékvize. Eredői a Latorca, Ung, Laborc, Ondova, Tapoly, amelyek az Észak-keleti Kárpátok vizeit szállítják a folyóba. A Latorca a Vereckei-szoros közelében ered, felveszi a Csarondát és a vele egyesülő Szernyét. Csapnál egészen megközelíti a nála magasabban fekvő Tiszát, majd Zemplén közelében egyesül az Ondovával. Az Ondova Bártfa közelében, a régi Sáros megye területén ered, Hoóránál egyesül a szintén Sáros megyében eredő Tapollyal. Szürnyeg közelében az Ung és Laborc egyesült vizeit veszi fel, innen Zemplénig, a Latorcával való egyesülésig Kis-Bodrognak nevezik. Az Ung az Uzsoki-hágónál ered, és a volt Ung megye határánál egyesül a Laborccal. A Laborc Zemplén megye vizeit gyűjti össze, és Petrik közelében folyik az Ondovába.¹

Az eredőfolyók vizétől megduzzadt Bodrog Zemplén és Tokaj között kanyargós, középszakasz jellegű mederben éri el a Tiszát. A sebesfolyású, bővizű eredőfolyók igen sok görgetett hordalékot szállítanak, majd folyásuk az Alföldön meglassul, az esés csökken, és a hordalék lerakódik. A számtalan, túlfejlődött kanyar a rendszeres árvizek okozója lett. A Bodrog árhulláma korábban tetőzik a Tiszánál, így az itteni területek a múltban korábban kerültek víz alá, mint a tiszai árterek. A helyzet különösen a Tisza és Bodrog közti területen volt veszélyes, ahol a kétoldali árvíz következtében mocsaras, lápos vidékek alakultak ki.²

A Bodrog vízrajzi képe jelentős mértékben különbözött a mai állapottól.³ Tokaj és Bodrogkeresztúr között a folyó egy nagy kanyart képezett, amelynek belső oldalán a holtágak morotváiban kis tavak voltak. A szabályozás előtti időben e kanyartól Északra feküdt Szegi és Kisfalud, majd újabb — ma is meglevő kanyar következett, amelynek homorú oldalán épült Long.⁴ A községek innen Északra a szárazabb, jobbparti területeken épültek. Olaszliszka magas partra települt, a faluval szemben a Bodrog túlsó partján, a vízjárta területeken három tó keletkezett: Piskátos, Fekete-Morotva, Ares-tó. Vámosújfalú a folyótól távolabb helyezkedett el, a Bodrogig nyúló határában a mélyedésekben szintén tavak csillogtak. A kanyargó folyó mellett egészen Sáraig erdők, nádasok, nyílt víztükrök láthatók. Sárával szemben ömlik a Bodrogba a balparton a Törökér, majd Sárospataktól Északra a Füzesér. Ezek nemcsak a Bodrogtól felesleges vizeit vezették le, hanem árvízkor rajtuk keresztül

nyomult be a víz az állandó természeti csapásoknak kitett terület belső részeire is.

Sárospatak (korábban: Kis- és Nagy-patak) a Bodrog két partján épült, ahol a folyó bizonyos fokig összeszűkült. Tőle Északra ismét kanyar keletkezett, ahol a folyó náddal borított, vízjárta partját Halászszőgnek nevezték. Legmélyebb pontján a Bika-tó feküdt. Vajdácskától Északra a Bodrogtőben voltak az árvíztől kevésbé veszélyeztetett, és jobbbarton a nedvesebb területek. Vajdácská, Alsó-Berecki és a mai országhatárnál fekvő Felső-Berecki a balparton épült. Ettől Északra a folyó járása egyenletesebb volt, az erdős vidéken a kanyarulatok nem fejlődtek túl. A mai Csehszlovákia területén fekvő községek lakói (Szöllőske, Borsi, Szomotor, Kisújlak, Ladmóc) a kanyarok domború oldalán — a jobb és balparton felváltva — telepedtek le.

A Bodrog hossza Zemplén és Tokaj között csaknem kétszerese volt a mainak.⁵ A szabályozás előtti vízrajzi viszonyokról a legkorábbi adatok az 1818—1821 közötti felmérés alapján állnak rendelkezésre:

Zemplén—Sárospatak közti szakasz: hossza: 58,6 km, esése kisvíznél: 50,42 cm, relatív esés (km-ként): 0,86 cm/km, a meder mélysége: 9,96 m (nagyvíznél), a meder szélessége: 88,64 m.

Sárospatak—Tokaj közti szakasz: hossza: 52,2 km, esése kisvíznél: 289,76 cm, relatív esés: 5,6 cm/km, mélység: 6,59 m (nagyvíznél), a meder szélessége: 82,76 m.

Vízhozam: kisvíznél: 10,3 m³/sec, középvíznél: 83,3 m³/sec, maximum: 738 m³/sec (Zemplénnél).

Átlagos esés: 3,09 cm/km.

Eredőfolyók vízhozama (nagyvíznél): Onova 157,9 m³/sec, Tapoly 85,3 m³/sec, Ung 158,5 m³/sec, Laborc 115,3 m³/sec, Latorca 221,0 m³/sec.

A Bodrog vízlevezető képessége: 362 m³/sec.

Rendszeresen kiárad: 376 m³/sec.⁶

Az árvizektől gyakran látogatott területeken a falvak viszonylag későn jelentek meg. A vizsgált szakaszon elhelyezkedő 25 település közül csak Zemplénben voltak római kori előzmények, és csupán Tokaj és Sárospatak története vezethető vissza a honfoglalás koráig. Szöllőske, Borsi már a 11. században szerepelnek az oklevelekben (1029, 1067), azonban a többi betelepülőket a megújuló árvízveszély elriasztotta. Szomotor, Bodrogvécs, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr a 13. században települt, azonban a többi községek csak a 14. századtól fordulnak elő az okleveles anyagban.⁷

A megtelepedett lakosság életmódját, gazdálkodását a folyó áradásai, a talaj viszonylag gyenge minősége, a közeli hegyeken és dombokon kialakítható szőlőtermő területek erősen befolyásolták. Ellentétes természeti adottságok találkoztak össze a Bodrog két partján. A jobbbarton a folyómenti síkságból hirtelen emelkedik ki a Zempléni-hegység, amelynek déli oldalán az ország egyik legjelentősebb borvidéke alakulhatott ki. Az agyagos, vízjárta talajjal borított bodrogtőzi területen csak igen komoly munkával jutottak megfelelő terméshez, amit még a megújuló árvízveszély is fenyegetett. A nyirkos réteken rendes széna sem termett, az állatok téli takarmányához pótlásra volt szükség. Maga az ártér ugyanakkor megélhetést is biztosított. A vadvizek-

ben igen sok volt a hal, csík, rák, az erdőkben és nádasokban a szárnyas és a vad. A halászat igen fontos szerepet játszott a lakosság ellátásában: jutott belőle ezen kívül eladásra és télen az állatok takarmányozására is.⁸

Az árvizes területeken élő lakosság — úgy látszik — hosszú évszázadokon keresztül elfogadta a természet által kínált feltételeket, és azokon nem kívánt változtatni. Az 1830-as évek végéig a Bodrog folyó mellett védművek nem épültek, a lakosság nem fordított gondot sem az árvizek megelőzésére, sem a belvíz levezetésére. Az árvizes területek lakói a Bodrog túlsó partján a szőlőkben megfelelő munkaalkalmat találtak, és ezzel pótolták azt a hiányzó jövedelmet, amit saját határukban a természeti tényezők tőlük megtagadtak.

A török kiűzése után a terület viszonylag lassan letelepedett újjá. Az 1720-as összeírás idején az adózó családfők száma csak Tokajban emelkedett 100 fölé.⁹ A 18. század elején minden településen kétnyomásos gazdálkodás folyt, a gyenge minőségű rét és legelő az állattenyésztés céljaira rendelkezésre állt. Olaszliszka, Kis-patak, Bodrogyécs, Kisújlak, Szomotor, Borsi lakói panaszkodtak leginkább a megújuló árvizekre.¹⁰ Zsadány, Tokaj, Sárospatak lakói elsősorban szőlőtermelésre rendezkedtek be, Tokajban monokultúra alakult ki.

A 18. század végén Bodrogolaszi volt a leggazdagabb település. Itt vették be először a háromnyomásos gazdálkodást, búzát, árpát, zabot termeltek, a szőlőhegy borait Lengyelországban értékesítették. Sárán, Vámosújfalun — még két nyomásban — a szántóföldi termelés volt az uralkodó, a szőlőtermelésben Olaszliszka és Tokaj kapott vezető szerepet. Sárospatakon, Bodrogkeresztúron a mezővárosi piacot kihasználva megjelentek az iparosok is. Szőlőske, Bodrogszög, Kisújlak határa a mezőgazdasági termelés számára egyre szűkebbnek bizonyult. A hasonló problémákkal küzdő alsó-berecki, borsi lakosok idegenek szőlőiben dolgoztak, Bodrogszerdahely, Végardó, Vajdácská lakói a halászatból, rákászatból szereztek kiegészítő jövedelmet.¹¹

Bár az adózó családfők létszáma 1715—1828 között több mint háromszorosára növekedett, a lakosság számát illetően 1785—1828 között már aránylag nincs olyan nagy fejlődés.¹² Tokaj, Bodrogkeresztúr, Kisfalud, Végardó esetében visszaesés tapasztalható. A folyamat a 19. század közepén megerősödött. 1850-ben már egy sor helységben kisebb a lakosok száma, mint 1828-ban. A szűk és árvizektől veszélyezett szántóföldi terület egyre kevesebb lakosnak tudott megélhetést biztosítani, és maga az árvíz — szemben a száz évvel korábbi állapottal — a falvak életében már problémát jelent. 1828-ban minden falu panaszkodott az összeíróknak az árvíz miatt. Elmondták, hogy a rétek és legelők mindenütt víz alá kerülnek, Tokaj és Bodrogszög esetében a kültelekeket is fenyegeti az elöntés. Több községben — a legelők mellett — a szántókat is elöntötte a víz. Vajdácskán $\frac{1}{3}$, Bodrogszerdahelyen $\frac{1}{3}$, Szőlőskén $\frac{1}{5}$ részét, de panaszkodtak szántóföldjeik károsodása miatt Bodrogyécs, Zemplén, Sára, Alsó-Berecki, Borsi lakosai is. A vízjárta rétek és legelők csak a külterjes állattenyésztést tették lehetővé. Főként a szarvasmarha és lótenyésztés volt jelentős, juhot csak a hegyeken lehetett legeltetni. A lakosság ellátása annál is problematikusabb volt, mivel a 19. század elején a szőlőtermelés kezdett veszíteni jelentőségéből egyes hegyaljai községekben.¹³

A lakosság a 19. század közepén a faluhatárnak csak egy részét tudta művelés alá fogni. Vámosújfalun 2519 hold határából csupán 291 hold volt használható, teljesen vízmentes terület, Sárospatak 24 294 holdjából 7000 hold tó és nádas, Zsadányban 2320 holdból mindössze 330-t hasznosítottak szántóként, 624 hold a rét, 354 hold a legelő, és a tavak 88 holdnyi területet foglaltak el.¹⁴ A gyakori árvizek, a szűk térre korlátozott szántók, a téli takarmányt nem biztosító, gyenge minőségű rétek a 19. század közepén már egyre jobban akadályozták a községek fejlődését. A lakosság igyekezett megakadályozni a folyó kiáradásait és — az országos viszonyokhoz képest későn — az 1830-as évek végén megjelentek az első kezdetleges védművek.

Az árvizekkel kapcsolatban bizonyos fokig más problémák jelentkeztek az eredővizeken. Itt a folyók esése lényegesen nagyobb volt, mint a Bodrogon, és így nem keletkeztek veszélyes mederelfajulások. Azonban a 18. század végén és 19. század elején a lakosok a víz erejének felhasználására nagyszámú malmot létesítettek, és a helytelenül megépített malomgátak — a nagyvíz lefolyását akadályozva — lettek az árvizek okozóivá.

Az egyre gyakrabban felmerülő problémák szükségessé tették, hogy az állam a megyei hatóságokon vagy királyi biztosokon keresztül a szabályozás kérdésébe beavatkozzék. A Bodrogról és eredőfolyóiról az első egységes szabályozási tervek az 1820-as években keletkeztek. E tervek készítésének alapvető feltétele az volt, hogy a folyóról részletes térképek álljanak rendelkezésre. A többi magyarországi vizekhez képest a 19. század első feléig a Bodrogról viszonylag kevés térkép készült, és még kevesebb maradt meg. A 18. századi térképeket, amelyek kizárólag helyszínrajzok voltak, megyei vagy kamarai mérnökök rajzolták. A Bodrogról és eredőfolyóiról az első térképek 1735—1750 körül készültek. Ezek a folyók Bereg, Ung, Zemplén megyei szakaszait ábrázolják, Mikoviny Sámuel tanítványainak munkái. 1752-ben Reizner Gáspár kamarai mérnök térképezett a Laborc folyó mentén, 1775-ben Kneidinger András, kamarai mérnök a Bodrogot vette fel Tarcal környékén, az 1780-as években Römisch Ferenc Végardónál,¹⁵ 1798-ban Blaskó János Bodrogolaszi és Sára között térképezett. Munkája 1:7200 méretarányú, részletes térkép.¹⁶

A 18. századi térképek áttekintést adnak a folyómenti gazdálkodásról, ábrázolják a folyó alaprajzát, a nagyobb épületeket, néha még a fákat is a parton. Használatukat megnehezíti az, hogy nem összefüggőek, egy-egy felmérés csak néhány falu határára terjedt ki. Az első összefüggő helyszínrajz 1800-ból, a Bodrogközről maradt fenn.¹⁷ Ezt a felmérést — Szabolcs és Zemplén megye kérésére — Litzner János, az Eszterházyak mérnöke végezte el.¹⁸ A 18. századi térképek vízrajzi szempontból nem mondanak sokat. Szintezésre, a meder alakjának ábrázolására, a partok, a vízszint bemérésére még nem voltak meg a technikai feltételek.

A szintezés első példáival Magyarországon a 18. századi csatornaépítésknél találkozunk. A későbbi évtizedekben végeztek lejtmerést a folyók egyes kritikus szakaszain, majd a korábbi munkák folytatásaként a 19. században az egész vízfolyásra kiterjedő felmérések kezdődtek meg. A szintezéshez, térképrajzoláshoz, a meder vizsgálatához szükséges műszerek a bécsi, később

a pesti szerkovácsok és műszerészek műhelyeiben készültek. Legtöbb eszközt a bécsi Voigtländer-cég szállította. A különféle típusú szintezőműszerek állványra szerelhető, kb. fél méter hosszú távcsőből, és fémcsőbe burkolt libellából álltak. A szintezőlécek a bécsi mértéknek megfelelő láb és hüvelyk beosztással készültek. A vízállás mérése szondarúddal vagy mérőláncokkal, a víz sebességének megállapítása mérőszárnnyal vagy úszóméréssel történt. A felszerelést a folyó nagyságának megfelelő szelvénykötelek, csónakok, tutajok egészítették ki.¹⁹

A Bodrog és eredőfolyóinak első felmérésénél döntő szerepet a megyei mérnökök játszottak, a központi hatóság (Építési Igazgatóság) csak a munka megindulásakor és az eredmények ellenőrzéséhez küldött segítséget. 1813-ban Várady Pál, az Építési Igazgatóság adjunktusa szintezett a Latorca mentén.²⁰ Ugyanebben az évben bizottmány vizsgálta felül az Ung megyei folyókat. A bizottmány vezetője Lónyay Gábor megyei adminisztrátor volt. Itt született döntés az Ung, Latorca, Laborc szintezéséről. A munkában részt vett Várady Pál adjunktus, az Ung megyei mérnök, és Bereg megyéből is segítséget kértek. Bár Ung megye a Voigtländer-cégtől a szükséges eszközöket is beszerezte, a kedvezőtlen időjárás és a szervezetlenség miatt a munka befejezetlenül félbemaradt.²¹

Ebben az időben a szintezési munkálatokba Bogovich Károly, Zemplén megye mérnöke is bekapcsolódott. 1815-ben a Tapoly malmait szintezte, 1817-ben az imregi malom és környékének térképét készítette el.²² A ő irányításával készült el 1818. februárra a Laborc szintezése. A mérés kezdőpontját a Latorca—Laborc egyesülésénél vették fel, és innen Órmezőig haladva 51 szintezési alappontot jelöltek ki. Megmérték a partokat, a víztükröt, a malmok magasságát. A munkáról készült jegyzőkönyv 200 mérési eredményt tartalmaz. A meder adatait 17 szelvényben vették fel, majd mennyiségsszámítási táblázat segítségével meghatározták a Laborc vízhozamát Órmezőnél, az Ung, az Ondova torkolata után majd a Latorca közelében. A mérés térképanyaga nem maradt fenn.²³ 1819. ápr. 6-án Bogovich utasítást kapott a munka folytatására. A Latorca—Laborc összefolyásától Tokajig a Bodrog folyót mérte fel, Steiner Ádám segítségével. A mérés alapvonalát a folyó jobbpartján vezette, Zemplén és Tokaj között 50—100 öl (95—189 m) távolságokban 256 fixpontot jelölt ki. A szintezést — a lehetőségeknek megfelelően — a paron is elvégezte. Az eredményeket jegyzőkönyvben rögzítette, elkészítette a folyó teljes hossz-szelvényét és 51 alkalommal vett fel kereszt-szelvényt. A szintezési jegyzőkönyvek mellett fennmaradt — Steiner Ádám másolatai alapján — a felmérés térképes anyaga is.²⁴

A Bodrog és eredőfolyóinak felmérése 1827-ben folytatódott. 1827. ápr. 23-án a helytartótanács a Latorca és mellékvizei szintezésére adott utasítást. A munkát Bosky Lajos Bereg megyei mérnökre bízta. A felmérés kezdőpontját — a korábbihoz hasonlóan — a Latorca—Laborc összefolyásánál jelölték meg, és ettől Észak-Kelet felé a Gejőcsei malomig haladtak.²⁵ A Bodrog és eredővizei szintezése a 19. század elején a megyei mérnökök által elvégzett felmérések közül a legjobbak közé tartozik. A feladatot végrehajtó földmérők külön érdeme az, hogy a munkát megfelelő előzmények — részletes

helyszínrajzok — nélkül is el tudták végezni. Nemcsak a felmérést oldották meg sikeresen, hanem maguk elkészítették a folyók vízrajzi leírását is, amivel a zemplénieken kívül kevés megye mérnökei dicsekedhetnek. Ezzel megfelelő alapot teremtettek a szabályozási tervek készítéséhez és egyúttal e rendkívül érdekes vidék ősi vízrajzát is megőrizték.

A Tisza felmérésekor — 1843—1847 között — ismét sor került a Bodrog és eredővizei szintezésére. A munkát Lányi Sámuel irányításával Turkovics Lajos, Peterek János, Nagy István, Farkas Pál, Forgács József, Zombory Béla végezték. A felmérés kiterjedt az Ondova, Tapoly, Bodrog, Latorca, Ung folyók teljes hosszára, és anyaga — jegyzőkönyvekkel, kereszt- és hossz-szelvényekkel együtt — teljes egészében fennmaradt.²⁶

Ahogy a lakosság csak az 1830-as évek végétől törekedett arra, hogy a folyó mellett épült, kezdetleges védművekkel megelőzze az árvízveszélyt, úgy az állami irányítással folyó munkák is rendkívül nehezen haladtak előre. A biztosok egymást váltották az érdekelt megyék területén, azonban a polgári forradalomig csupán a szabályozási tervek különféle variációi készültek el. Oka a Bodrog mentén élő lakosság passzivitása volt. Az eredőfolyókon ugyan kezdeményezték a munkát, hogy a hegyek közé ékelődött folyóvölgyek mezőgazdasági szempontból minél inkább hasznosíthatók legyenek. Azonban már a 19. század első felében tisztában voltak azzal, hogy a szabályozást csak a torkolatvidéktől lehet kezdeni, tehát e munka is csak Tokaj felől Észak felé haladva indulhat meg. A Bodrog menti gazdasági-társadalmi fejlődés azonban az 1830-as évekig nem tette szükségessé azt, hogy az itteni lakosság a vízrendszer felső részein élők érdekében a szabályozás terheit magára vegye.

Az első jelentős eredményt — a Bodrogon és hozzá kapcsolódva az eredőfolyókon — a malmok szabályozása terén érték el. 1800-ban Zemplén megye panaszkodott az Építési Igazgatóságnál, hogy a Bodrogköz északi része a gyakori árvizek miatt elmocsarasodik. Sax Zakariást, az Építési Igazgatóság adjunktusát, későbbi vezetőjét küldték ki a területre, aki megállapította, hogy a Latorca és Bodrog malmai, halászhelyei okozzák a legtöbb bajt.²⁷ 1804-ban Várady Pál adjunktust küldték ki Ung megye kezdeményezésére a malmok szabályozásához.²⁸ 1816-ban Lónyay Gábor — királyi biztos, Ung megye adminisztrátora — kezdeményezte az Ung és Latorca malmainak rendezését, és 1818-ban már a legveszélyesebb építmények lerombolásáról számolhatott be.²⁹ Ekkor Vay Miklós lett a királyi biztos. Ő először az imregi malom eltávolításával kísérletezett, azonban a tulajdonos ellenállása miatt nem ért el eredményt. 1819-ben a kancellária elrendelte a Bodrogon és a Latorcán a malmok szabályozását. A végrehajtásról Zemplén, Ung, Bereg megye mérnökei külön készítettek tervet.³⁰ Bereg megye központi mérnök kiküldését javasolta, hogy a munka egységes legyen. 1822-ban a helytartótanács jelentést kért Lónyay és Vay Miklós királyi biztos működéséről, és az ő kérdésük is az volt, hogy vajon a két munka egységes-e.³¹

1823-ban az Építési Igazgatóság úgy rögzítette a helyzetet, hogy az eredőfolyókról nem tudják az összes malmokat elvinni, ezért a Bodrog és Tapoly között malomcsatornát kell létesíteni. A Laborcon tűrhetetlennek tartotta a

malmokat, a Latorcán pedig szabályozni kívánta. El akarta tüntetni a malmokat a Bodrogon is, amelyek főként Zemplén, Ladmóc, Szerdahely, Végárdó, Sárospatak, Bodrogolaszi, Bodrogkeresztúr mellett voltak veszélyesek. Csak azokat a hajómalmokat tűrte meg, amelyek duzzasztógát nélkül épültek.³² 1824-ben Sátoraljaújhelyen küldöttség foglalkozott a malmok ügyével. A munka műszaki irányítója Steiner Adám, Zemplén megye mérnöke volt. A bizottság még a következő évben is működött, amikor Fáy András volt a királyi biztos. Ekkor már csak a Bodrog malmaival voltak problémák.³³ Fáy 1826-tól nem is kívánt foglalkozni a malmokkal, mivel megsokallta a tulajdonosokkal folytatott vitákat. 1827-ben Vay Ábrahám került Záhonyba királyi biztosnak, és ő befejezte a malmok szabályozását. Az 1830-as évek közepén már csak elvétve voltak panaszok, de lényegében megoldódott a kérdés. A malomcsatorna tervét teljesen elvetették, mivel az földesúri birtokon haladt volna keresztül, és így építése megoldhatatlan volt. Néhány malmot teljesen sikerült felszámolni, és elérték azt, hogy újat csak a hatóság engedélyével létesíthettek. Az engedélyhez mellékelni kellett a részletes tervet és a folyó vízrajzi térképét. A Vásárhelyi Pál által fogalmazott utasítás szerint a térképnek a partok magasságát, a hossz- és keresztshelvények rajzát, a folyó sebességének és vízszíntingadozásának adatait is tartalmazni kellett.³⁴ A meglevő, különösen nem veszélyes malomgátakat is el kellett látni zsilipekkel, amelyek felhúzása esetén a víz szabadon lefolyhatott.

A malomgátak felszámolását a Bodrog medrének kitisztítása követte. 1826-ban a vízállás rendkívül alacsony volt, a munka mégis sok nehézséggel járt. A kövek, malomkarók, fahasábok eltávolításához erős láncokra, megfelelő igaerőre volt szükség.³⁵ A folyó kitisztításával a malmok ügye véglegesen lezárult. Az ország többi folyóin ebben az időben még komoly problémát jelentett a kérdés. A sikeres szabályozás fő oka az volt, hogy a viszonylag jelentéktelen szántóföldi termelés miatt a malmok itt nem játszottak olyan fontos szerepet, mint az ország más vizein.

A Bodrog és eredőfolyóinak szabályozása a 19. század első felében egyszerre került napirendre. Az első összefüggő tervek kidolgozására az 1818–1821. évi felmérések befejezése után kerülhetett sor. A több változatban ismert terv elkészítése Bogovich Károly és segédje Steiner Adám Zemplén megyei mérnökök érdeme. Az eredeti elképzeléshez a megye és az Építési Igazgatóság is hozzáfűzte véleményét, és az, a végső változat szerint — főbb vonásaiban — a következő volt: Az Ondova—Tapoly egyesült folyókat — egészen a Kis-Bodrogig, 25,7 km hosszú csatornával szabályozni kell. A Laborcon Petróc és az Ung torkolata között létesítsenek átvágást, amely a 34,58 km-es szakaszt 24,57 km-re rövidítené. A másik, kisebb átvágás az Ung felvétele után épült volna. A Kis-Bodrogon az imregi malom közelében tervezett csatornát, amellyel a 6,43 km-es folyószakasz 3,1 km-re rövidült volna. Szabályozni kívánta a Latorcát. Kanyargós, 62,18 km hosszú szakasza az átvágással 34,25 km-re csökkenne. A Bodrogot Zemplén és Tokaj között 2 szakaszra osztotta, köztük Sárospatak volt a határ. A felső szakasz az átvágásokkal 28,4 km-rel, az alsó 21,77 km-rel lett volna rövidebb. 17 csatornát tervezett,

amelyek összes hossza 19,86 km-t tett ki, mélysége 3,7 m-t, rézsűjét pedig lépcsős megoldással kívánta megépíteni.³⁶

Az Építési Igazgatóság 1822. márc. 26-án elfogadta Bogovich tervét. A tervező alapján helyesen mutatott rá a folyók legkritikusabb problémáira, és a későbbi szabályozási munkákhoz is irányt mutatott. Elképzeléseit e munkák során — bizonyos változtatásokkal — meg is valósították. A terv a meder szabályozásán alapult. Bogovich célja az volt, hogy olyan szelvényt alakítson ki, amely képes a nagyvizek levezetésére is. A töltések építését, a partbiztosítást a tervező nem találta fontosnak. Bogovich halála után Steiner Ádám egyedül végezte a megye területén a mérnöki munkákat. 1825-ben az Építési Igazgatóság a megyében működő királyi biztosoknak egyéb műszaki segítséget is adott: Schmidt Ágoston nagyváradi kerületi adjunktus személyében, aki Sátoraljaújhelyre utazott, és elkészítette a Felső-Tisza szabályozási tervét. Egyúttal rögzítette a Bodrogra és eredőfolyóira vonatkozó elgondolásait is. Ő és a vele tevékenykedő királyi biztos, Fáy Barnabás egyre inkább a Tisza felé fordították figyelmüket, és így a Bodrog tervezett szabályozása — a hatóságok és a helyi lakosság közönye miatt — egy évtizedre lekerült a napirendről.³⁷

Az a tény, hogy a hatóságok a Bodrog rendezését a Tisza szabályozásával kapcsolták össze, egyre inkább elválasztotta az eredőfolyók és a Bodrog mellett lakók érdekeit egymástól. A Felső-Tisza — Bodrog szabályozás összekapcsolása szerencsés volt abból a szempontból, hogy mindkettő a Bodrogrköz megmentésére irányult, és hogy a Bodrog szabályozása sem volt elképzelhető a Tisza felső szakaszának szabályozása nélkül. Azonban a tiszai problémákat a Bodrog eredővizei mellett élők már túlságosan idegennek érezték, és saját folyóikon külön kezdtek dolgozni.

1827-ben a Labor mentén megkezdődött a tényleges szabályozás. Garany és Szürnyeg között Vay Ábrahám királyi biztossága idején 5,5 km hosszú csatornát ástak, amely azonban nem volt elégséges a nagyvizek levezetésére.³⁸ Az 1830-as évek végén az érdekeltek szövetséget hoztak létre a teljes ármentesítés megvalósítására. Beszédes Józsefet kérték fel, hogy készítsen új szabályozási tervet. 1836-ban a Bodrogot és eredőfolyóit a máramarosi kerületi mérnök (ekkor Jaszeniczky József) felügyelete alá helyezték. 1837-ben a Bodrogról készült új szabályozási terv. Eszerint Végardó és Bodrogszög között 25,97 km hosszú szakaszon 9,09 km csatornát kívántak létesíteni, amelynek tervezett fenékszélessége 1,2 m lett volna. Az Építési Igazgatóság véleménye az volt, hogy legalább 11,34 m széles csatorna kellene, mert nem elég nagy a víz sebessége, és nem fog magától kiképződni a megfelelő szélességű meder. A költségek széles csatorna esetében emelkednének, így sokkal célszerűbb lenne, ha az 1821. évi tervet vennék alapul.³⁹

A bodrogrközi lakosság kezdődő együttműködése a Tisza és a Bodrog árvezeinek visszaszorítása érdekében magával hozta az 1830-as évek végétől a Bodrog alsó szakaszán — tiszai mintára — az első kezdetleges védművek építését. A munkát helyi kezdeményezéssel, vármegyei robotban végezték el. Ezek a védművek azonban már az első — 1838. évi — árvizet sem állták, és Zemplén megye területén a tiszai és bodrogi oldalon 13 km hosszúságban el-

szakadtak. Helyreállításuk 12 000 Ft-ba került volna. Az Építési Igazgatóság szerint az okozta a problémát, hogy a gátakat a partok közelében építették fel, nem hagyva meg a szükséges hullámteret. A töltések követték a folyó kanyarulatait, ezért akadályozták a nagyvíz lefolyását, nemhogy segítették volna.⁴⁰ Javasolták, hogy a gátak helyreállítása előtt legalább az éles kanyarulatokat vágják át, az épülő töltések koronája 1,86 m széles, rézsűje — a veszélyeztetettségnek megfelelően — 1:1,5 — 1:2,5 arányú legyen, a magasságot a legnagyobb víz felett 0,62 cm-ben határozzák meg. Az észrevételeket Vásárhelyi fogalmazta meg, aki ezekben az években egyre nagyobb gondot fordított a Felső-Tisza és a Bodrog ügyére.⁴¹

Az 1838. évi árvíz nemcsak a Bodrog alsó szakaszán, hanem az eredőfolyók mellett is pusztított. Levonulása után az Ondova és Tapoly mellett élők gátakat építettek, amelyek hatására a víz folyása az alsó szakaszokon meggyorsult. A töltésepítést még a biztosnak sem jelentették be, aminek az lett a következménye, hogy a helytartótanács leállította a munkát.⁴² Az eredőfolyók mentén élők nem nyugodtak bele a visszautasításba. 1840-ben a megyéhez fordultak, és az országgyűlés 10. törvénycikkére hivatkozva kérték az engedélyt a munka folytatásához. Az idézett törvény kiadása a vízszabályozást új alapokra helyezte. Egyre világosabbá vált, hogy a folyószabályozást, ármentesítést az állam költségéből nem oldhatják meg, hanem ahhoz az érdekelteknek is hozzá kell járulni. Az 1840: 10. tc. lehetővé tette a társulatok megalkulását. Senki sem akadályozhatta meg, hogy az érdekeltek a vizeket szabályozzák, a mocsarakat lecsapolják, aki a birtokosok közül vonakodott fizetni, azt perelni is lehetett. Így módon lehetővé vált, hogy az érdekeltek hozzájárulásával nagyobb vízimunkálatok indulhassanak meg. Ez jelentős tény volt a nemesi adómentesség korszakában.⁴³

Zemplén megye helyt adott az eredőfolyók mentén élők kérésének, és a Bodrogtörvénynek valamint a Hegyalja földesurait is meghívta egy közös megbeszélésre. 1842. júl. 7-én megalakult a Zempléni Vízi Szabályozó Társaság, amely a másodalispán elnökletével Beszédes Józsefre bízta a szabályozási terv elkészítését.⁴⁴ Beszédes Szabolcs megyében Kerecsentől Komoróig a Tiszán átmetszést kívánt létesíteni. Véleménye szerint ezzel a folyó szintje jelentős mértékben süllyedni fog, és alkalmas lesz a mellékvizek gyorsabb levezetésére is. Az ilyen módon szabályozott Tiszába Csapnál be kívánta vezetni a Latorcát, hogy a Bodrogtörvény felső részét ne borítsa el az árvíz. A Bodrogon az 1821-ben kijelölt átvágásokat tartotta megfelelőnek. Ezek hossza számításai szerint 15,17 km lett volna, elkészítésük pedig 90 900 napszámot igényel. Töltéseket csak az Olaszliszka alatti szakaszon javasolt. A bodrogtörvényi mocsárvilág kiszáritására csatornákat kívánt ásni, a Laborc mellett pedig malomcsatorna építését indítványozta. Az Építési Igazgatóság — Vásárhelyi vezetésével — elutasította a tervet. Túlméretezettnek találták a Kerecsen—Komoró átmetszést. Az volt a véleményük, hogy a Tisza szintje nem fog a kívánt mértékben süllyedni. A Latorca bevezetése csak növelni fogja a Tisza vízmennyiségét, ami fokozottabb árvízveszélyt jelent. A Bodrog átvágásai ötször annyi napszámot igényelnek, mint amit a tervező kiszámított, mivel a talaj kemény, agyagos.⁴⁵

Az árvízveszély elkerülése érdekében a legfontosabb kérdés a kezdetleges töltésépítések szabályozása volt. Erre jó lehetőség kínálkozott, mivel éppen folyt a Tisza térképezése, és a megfelelő műszaki segítség rendelkezésre állt. Nagy István Tisza térképezési mérnök 1845-ben felmérte a Bodrog meglevő töltéseit, Tokaj és Zemplén között.⁴⁶ A jobbparton töltéseket találtak Végárdónál, Sátoraljaújhelynél, Borsinál, — a balparton végig a folyó mentén. Ezek a védművek általában átépítésre szorultak. Vajdácská és Tokaj közt a part mellett épültek, és ezeket 284 m-re kellett távolabb helyezni, Vajdácská és Zemplén között erősítésekre volt szükség. Bodrogszerdahelynél a régi töltés feleslegessé vált, a szomotori kanyarban levő is csak bajt okozott. Az új védművek tervét Komnenovich Sándor készítette. A jobbparton 11,88 km, a balparton 62,2 km hosszú töltést javasolt. A két parton levő védművek felépítéséhez 360 865 $\frac{1}{2}$ napszám kellett volna. A Latorca két partján 38,5 km hosszú töltés építését indítványozta, amelyhez 255 477 napszám lett volna szükséges.⁴⁷

Az 1840-es évek közepén a Bodrog szabályozás ügye az országosan kezdeményezett Tiszaszabályozással kapcsolódott össze. Az Építési Igazgatóság kérésére Széchenyi István Vásárhelyivel 1845-ben beutazta a Tiszát. A bejárás kiterjedt a Bodrogra, Ungra és Latorcára is. Vásárhelyi megállapította, hogy a folyók felső szakaszán az átvágások nem jelentenek nehézséget, mert a folyó esése nagyobb és a föld is lazább. Az alsó szakaszon a problémákat csak a Tisza ügyével együtt lehet rendezni.⁴⁸ Zemplén megye kérésére 1844. szept. 20-án Vásárhelyi értekezletet tartott a Zempléni Társulattal, Beszédes József tervéről. Beszédes írásos választ készített terveinek védelmére, de Vásárhelyi és az Építési Igazgatóság nem küldte a helytartótanácsához, hogy ott hozzanak döntést. A megyei vezetőség sérelmesnek találta az eljárást, úgy érezték, hogy a Tisza-szabályozás miatt az ő ügyeikre nem fordítanak gondot.⁴⁹ Ezt a véleményt főként az eredőfolyók mentén élők képviselték, akik 1845-ben a Zempléni Társulattól elválva létrehozták az Ondova—Tapoly együletet a szabályozás továbbfejlesztésére. Vásárhelyi időközben — két változatban — elkészítette a Tisza-szabályozási tervet.⁵⁰ A Bodrogon 11 átvágást tervezett 14,84 km hosszúságban, 324 518 napszám felhasználásával. Tokajtól Szőlőskéig 49,14 km hosszú töltést kívánt építeni. A munka összes költsége 88 ezer Ft lett volna. A Latorcát Csapnál a Tiszába kívánta vezetni, hogy ezáltal a Bodrog kevesebb vizet kapjon. E csatorna mindkét oldalára magas töltéseket tervezett. A Bodrog szabályozását a Tisza-szabályozás 6. évében kívánta végrehajtani. Az eredőfolyók szabályozásáról nem volt szó a tervezetben.⁵¹

A helytartótanács 1845. jún. 14-én foglalkozott a Bodrog kérdésével. Ők is Vásárhelyinek adtak igazat Beszédes József elképzeléseivel szemben. Zemplén megye képviselői ebbe látszólag belenyugodtak, csak az volt a kérésük, hogy a szabályozás terjedjen ki az eredőfolyókra is.⁵² Széchenyi 1845 őszén, tiszai körútja alkalmával Sátoraljaújhelyen gyűlést tartott, ahol a Zemplén megyei egyesületek is csatlakoztak a közös Tiszavölgyi Társulathoz, mint annak vidéki szervezetei.⁵³ Mint a szabályozás történetéből ismert, a Tiszavölgyi Társulat 1846. jan. 19-én Pesten megtartotta az első szabályozási gyűlést, és 1846 szeptemberében a munka Tiszadobon megindult. Vásárhelyi javaslata helyett Paleocapa olasz mérnök terveit fogadták el. A Tiszavölgyi

Társulat ügyeit központi választmány intézte. A vizsgált területek a 4. zempléni vízszervezethez tartoznak. A társulatok a közös szervezetben bizonyos autonómiát élveztek. Az Ondova—Tapoly egylet elnöke Boronkay Albert volt, a műszaki teendőket Fundanits Antal megyei mérnök látta el. 1846-ban a volt Zempléni Társulat másik része is rendezte sorait. Leleszen megalakították a Bodrogi Tiszaszabályozó Társulatot. Első elnöke Szőgyény Imre bodrogszögi birtokos volt. A két társulat meginduló munkájában az jelentette a fő problémát, hogy nem volt a területre vonatkozó egységes terv, legfeljebb Paleocapa általános elképzelése. Az eredőfolyók mellett alakult társulat folytatta az 1827-ben megkezdett munkát, és Hoór—Terebes között 2,9 km hosszú csatornát ásott. Hoórnál megkezdtek a töltések építését is. Teljesen elvetették azt a javaslatot, hogy a Latorcát a Tiszába vezetik, mivel az utóbbi medre magasabban feküdt a Latorcánál, és a szintkülönbséget nem tudták volna áthidalni. Nádori bíróság megállapította az Ondova—Tapoly árterét: azt 53 870 magyar holdnak találta. 1847-ben elhatározták, hogy holdanként 1 Ft ártéri hozzájárulást fognak fizetni.⁵⁴

A Bodrog mellett az 1848-as forradalomig semmi sem történt. A társulat élére választott vezetőség megvitatta Paleocapa elképzelését, amely szerint az egész Bodrogi továbbra is árter lett volna. Ezt elvetették, de a továbblépésnek egyelőre nem jelölték ki az útját.

1848 után az ármentesítés új jelentőséget kapott. A lakosság számának növekedése, a feudális kötöttségek megszűnése miatt egyre fontosabb lett, hogy minél több hasznosítható terület váljék teljes értékű termőföldre. A jobbágyfelszabadítás végrehajtása során a falvak határa átrendeződött, és az új tulajdonosok igyekeztek vízmentesen birtokukba venni a területet. Elősegítette a munkálatokat a tagosítás, a háromnyomásos, majd őszi—tavaszi fordulás gazdálkodás és az istállózó állattartás fokozatos elterjedése is. Az egyéni vagy megyei kezdeményezéssel folyó — e területen nem is nagy múltra visszatekintő — önkéntes árvédekezés hamarosan zsákutcába került. A robot megszűnése után nehézséget jelentett a kezdetleges védművek fenntartása, és növekedtek az építési költségek is. Ahhoz azonban, hogy a szabályozási munkákat kapitalista vállalkozás formájában hajtsák végre, a falu társadalmi átrendeződésével a szabad munkaerő rendelkezésre állt. A forradalom utáni évtizedekben a Bodrog mentén alakult két vízszabályozó társulat útjai elváltak egymástól. Az Ondova—Tapoly egylet (később Felső-Bodrogi Társulat) jelentősége csökkent, lényegében csak a forradalom előtt félbemaradt munkákat fejezték be. A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat tevékenysége viszont az egész Bodrogiót átalakította.

A polgári forradalom után az Ondova—Tapoly egylet sok változáson ment keresztül. 1850. júl. 18-án az osztrák hatóságok felszámolták a Tiszavölgyi Társulatot, feladatait a folyó szabályozását irányító központi bizottság vette át. A régi társulatok járási egyletek lettek. 1850-től Hevessy Károly társulati mérnök vette kezébe az eredőfolyók mentén az irányítást, aki 1854 júliusában elkészítette az Ondova és Tapoly folyók ármentesítési tervét. A cél csak a nyári árvizek megelőzése volt. Töltést kívánt építeni a Latorca és a Bodrog mentén is, hogy a felső folyószakaszok szabályozása itt se okozzon

kárt.⁵⁵ A tervet az érdekeltek — anyagi meggondolásokból — nem fogadták el. A terület 1855-ben a kassai helytartósági osztály felügyelete alá került, és ettől kezdve a társulat mindent megtett a közös tiszai egyletből való kiválásért. 1858-ban a volt Ondova—Tapoly egylet helyén megalakult a Felső-Bodrogi Folyamszabályozási Társulat, amelynek alapszabályait 1860-ban hagyták jóvá.⁵⁶ Illetékességi köre azt az árterületet foglalta magában, amit 1847-ben a nádori bíróság megállapított. 1864-ben Klasz Márton készített szabályozási tervet, de ezt is túl drágának tartották. A többség elve az volt, hogy csak a nyári árvíz elleni védekezésre készüljenek fel, és így csak a töltések építésére fordítottak gondot. 1867-ben, majd 1874-ben árvíz pusztított, és a hoóri töltés tönkrement. A belső problémákkal küszködő társulat csaknem felbomlott. 1876. febr. 16-án Meczner Gyulát nevezték ki királyi biztosnak.

1871-ben látott napvilágot az új társulati törvény, amelynek értelmében meg kellett újítani az alapszabályokat. Az új szabályok megfogalmazására csak 1876-ban került sor. Az ártér nagysága csökkent, mivel a Polyánka feletti birtokok kiváltak a társulathoz.⁵⁷ Amikor Zemplén megye 1876. dec. 4-én beterveztette a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumba az új alapszabályokat, a társulat helyzete nagyon kedvezőtlen volt. Az eltelt 30 év alatt mindössze 116 798 m töltés épült, amely 33 helyen átszakadt a korábbi árvizek során. A polyánkai malom és a Laborc torkolat között épült új meder sem volt megfelelő.⁵⁸ 1878-ban Boros Frigyes építészeti felügyelőt kérték fel a társulat egész tevékenységének felülvizsgálására. Ő is megállapította, hogy a kiásott új meder eredetileg is szűk volt, és a viszonylag szilárd talaj miatt ki sem fejlődhetett rendesen. A töltéseknek lefelé haladva mindig magasabbaknak kellett volna lenniük, azonban ehelyett méreteik egyre csökkentek. Meczner igyekezett javítani a töltések állapotán, azonban munkája nem volt elegendő.

1881. december 20-án a minisztérium jóváhagyta az új alapszabályokat, és a következő év március 2-től a társulat újra autonóm lett. 1883-ban végre elfogadták a tervet, amelyet a tokaji folyammérnöki hivatal készített. Ekkor határolódott körül a társulat új illetékességi területe, amely csak az Ondova—Tapoly alsó szakaszára, az egyesült folyókra valamint a belvízcsatornák környékére terjedt ki. A társulat elnöki tisztjét Andrassy Gyula, az igazgatói állást Malonyay Ferenc töltötte be. A munka megkezdéséhez 1 mill. Ft államkölcsönt kaptak. 1888-ban áradás borította el a területet és a töltéseket betonfal építésével kellett tömöríteni. 1893-ban ismét gátszakadások voltak, és a töltéseket padkaépítéssel erősítették meg. A felső szakasz szabályozása 1895-re befejeződött. Az elvégzett munka eredményei a következőkben foglalhatók össze:

Az új egyesített Ondova—Tapoly meder hossza: 32 km, szélessége: 72 m, mélysége átlag: 3,12 m. Két oldalán töltések épültek. Ezek távolsága 189 m, koronaszélességük: 3—4 m, az oldallejtők: 1:3 és 1:2 arányúak. A töltés biztonsága a legnagyobb víz felett 0,70 m ill. 1 m. Hasonló méretű töltés épült az Ondova balpartján (7,98 km), a Tapoly jobbpartján (12,76 km). A hegyek felől siető Ternavát övcsatornával fogták át, és zsilipen keresztül vezették az Ondovába. (Hossza: 22,18 m, fenékszélessége: 1—6,5 m). A felső 1700 m szakaszon mindkét parton, innen a balparton vannak töltések. Biz-

tónságuk nagyvíz felett: 0,50—1 m, koronaszélességük: 1—2 m. A rézsű aránya: 1:2, 1:1,5. A csatorna vízlevezető képessége: 48,12 m³/sec. Egyéb csatornák: Helmecke—Csicsóka; Rákóc—Vásárhelyi csatorna.

Összes töltések hossza: 123,049 m. Belvízcsatornák hossza: 61,450 m.⁵⁹

Az eredőfolyóknál végrehajtott építkezések fontossá tették a Bodrog-szabályozás mielőbbi megoldását. A felső szakasz rendezésével a víz folyása meggyorsult, a torkolati szakaszt egyre jobban fenyegette az elöntés veszélye. A Bodrog árterei 74 725 holdat tettek ki. A legfontosabb feladat a töltések felépítése volt. A munkát az 1850-ben ujjaszerveződő Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat hajtotta végre. A töltések hossza Zemplén és Tokaj között a balparton 74 725 m. A töltések elkészültek a Tisza mentén is, így elvileg az egész Bodrogi köz védve volt. Ekkor a társulat rendezte egyéb ügyeit. Megtörtént az árterek körülhatárolása, osztályokba sorolása. Három osztályt állapítottak meg: Legelső kategóriába tartoztak a tavak és az állandóan vízzel borított területek, másodikba a rendszeres árvizekkel elöntött vidékek, a harmadikba a magasabban fekvő területek.⁶⁰

Hamarosan kiderült, hogy a töltések építésével a problémákat nem lehet megoldani. 1860-ban már gátszakadás volt a bodrogi oldalon, és ekkor felülvizsgálták a terveket. A következő évben a Tisza felől jelentkezett az árvíz. A társulat vezetősége újra belátta, hogy csak akkor tudnak eredményt elérni, ha a folyó medrét szabályozzák. Elkészültek az átvágások (összesen 15) tervei. Az elképzelés az volt, hogy a munka csatlakozik az Ondovai egylet mederszabályozásához, és így a munkát Zemplén felett, Imregnél kívánták megkezdeni. A szabályozás e tervek szerint 125,63 km hosszú folyószakaszra terjedt ki. Az első négy átmetszést — 1863—1865 között — Sárospatak közelében létesítették. A kiásott csatornák hossza: 2,56 km, fenékszélessége 19 m, mélysége: 0,95 m volt. 16,23 km rövidülést értek el. A munkát az inségalapból, állami segítséggel végezték. Sárospatakon nagy ellenállással találkozott a város részéről a területek kisajátítása miatt.⁶¹ A legnagyobb probléma az volt, hogy a szükséges összeg nem állt rendelkezésre a munka folytatásához. A nagy befektetés, sok áldozat sem hozta meg a kívánt eredményt: az árvizek újra jelentkeztek. 1866-ban a társulat csaknem szétoszlott.

Ekkor Ürményi Józsefet nevezték ki királyi biztosnak, aki a zilált ügyeket kezébe vette. Ürményi fontosnak tartotta az elkészült átvágások kimélyítését és a munka folytatását a Bodrogon. Az 1867-es árvizek alkalmával a tiszai töltések szakadtak el. Herrich Károly a Tiszaszabályozási Központ Felügyelőség vezetője vizsgálta felül a társulat eddigi munkáját. Baj volt a munka összehangolásával, a töltések méreteivel, a Bodrogi félbehagyott átvágásai miatt. A Bodrogon legalább még 6 átmetszést kellett sürgősen létesíteni. Herrich meghatározta a töltések méreteit. (Magasság: nagyvíz felett: 1,2-m, koronaszélesség: 2,8—3,7 m. Rézsű: 1:3, 1:2; padka a nagyvíz alatt 0,9 m-rel, szélessége: 5,5 m.) Az országgyűlés 1868-ban 722 367 Ft-t szavazott meg a bodrogi építkezésekre. Ebből több mint 200 ezret a bodrogi töltések helyreállítására használtak fel.⁶² Nehézségek így is maradtak. A jobbparton egyáltalán nem volt töltés, és így 30 000 hold minden évben víz alá került. A folyó jobbpartja nem tartozott a társulat illetékességi körébe. A helyre-

állítás alkalmával az új töltéseket csak Vissig, illetve a Tiszánál Zalkodig építették fel. A Bodrogszigot egyáltalán nem tudták védeni. (E terület rendezésére csak 1954-ben, a Tiszalöki Duzzasztó építésekor került sor.)

Az állami támogatás hatására a társulat anyagi helyzete normalizálódott, ezért újabb átvágásokra kerülhetett sor. 1873—1874-ben megépültek az imregi, zemplémi, ladmóci, borsi, sátoraljaújhelyi, sárai átvágások.⁶³ A kiásott csatornák hossza 8,31 km, fenékszélesség: 9,5 m, mélység: 0,95 m, (Borsinál: 0,63 m), rövidülés: 28,44 km.⁶⁴ A társulat 1885-ben, a vízjogi törvény megjelenése után újjászerveződött. 1887—1888-ban megépült az 1,31 km hosszú Szőlőskéi átvágás.⁶⁵ A szilárd talaj miatt az átvágások kiképződése itt sem történt meg rendesen, ezért a minisztérium már 1884-ban utasítást adott az átvágások kibővítésére.⁶⁶ A munkát vállalati úton hajtották végre. Sok problémát jelentettek az átvágásokon épült hidak, amelyeket bővítés alkalmával újjá kellett építeni. Pl. a ladmóci híd négyféle változatban készült el.⁶⁷ A régi csatornák mélyítésén és kiszélesítésén kívül sor került Alsó-Berecki, Vajdácska, Ardó, Tokaj, határában újabb átvágások építésére is.

A szabályozás után a Bodrog folyó teljes hossza 63 km lett, magyar hossza 50 km. A 15 átvágásból magyar területre esik 8. Ezek együttesen 34 km kanyart vágnak át, ahol a rövidülés 25,5 km.⁶⁸ A Vissig húzódó töltések összes hossza 70,15 km volt, rézsűje: 1:3, ill. 1:2. A padka 4 m széles.⁶⁹ 1891-ben a töltéseket 85,58 km-re meghosszabbították. A folyó legnagyobb vízállása a szabályozás éveiben a következőképpen alakult: (Tokajnál)⁷⁰

1862. márc. 22.	— 3,87 m	1877. márc. 31.	— 7,10 m
1863. márc. 15.	— 4,74 m	1878. ápr. 24.	— 6,94 m
1866. ápr. 29.	— 6,57 m	1879. márc. 4.	— 7,55 m
1867. júl. 14.	— 7,06 m	1880. ápr. 14.	— 6,60 m
1874. máj. 25.	— 7,05 m	1888. márc. 27.	— 8,72 m
1876. márc. 24.	— 7,84 m	1889. ápr. 17.	— 7,34 m

Mai vízállások: legkisebb 4 cm, középvíz: 1,47 m, nagyvíz: 4,9 m

Amikor elkészültek az első átvágások, az árhullámok a korábbinál lassabban vonultak le a folyón, mivel az új mederszakaszok — ki nem képződve — szorulatot képeztek. A munka befejezésével a levonulási idő csökkent. Ez főként azért volt fontos, hogy a Bodrogon a tetőzés ne essen egybe Tokajnál a Tisza árhullámának tetőzésével.

vízállás	1862—1863	1866—1872	1885—1889
2 m	2 nap	2 nap 20 ó	1 nap 19 ó
3 m	2 nap	1 nap 20 ó	1 nap 19 ó
4 m	2 nap	1 nap 23 ó	1 nap 21 ó
5 m	2 nap	2 nap 5 ó	2 nap 4 ó
6 m	2 nap	2 nap 14 ó	2 nap 10 ó
7 m	2 nap	3 nap —	2 nap 10 ó

A szabályozás hatására a folyó esése megnőtt. Az abszolút esés kisvíznél:⁷²

	1876-ban	1895-ben
Zemplén—Sárospatak:	1,16 m	1,43 m
Sárospatak—Törökér:	1,02 m	0,82 m
Törökér—Tokaj:	1,60 m	1,51 m

Relatív esés: kb. 5 cm/km.

Ma: relatív esés: 7 cm/km.

A folyó sebessége a szabályozás után 0,57 m/sec —1,10 m/sec. Víz tömege az 1890-es években:⁷³

2 m-es vízállásnál 100 m³/sec

4 m-es vízállásnál 245 m³/sec

6 m-es vízállásnál 485 m³/sec

8 m-es vízállásnál 1570 m³/sec

Mai adatok: a víztömeg

kisvíznél: 2,60 m³/sec

középvíznél: 35 m³/sec

nagyvíznél: 499 m³/sec

A folyószabályozás mellett a társulatnak gondoskodni kellett a belvizek levezetéséről is. A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat mindvégig igen büszke volt arra, hogy az erősen vizenyős területen meg tudták oldani a csatornázás ügyét. E munkában Révy Géza Viktor, a társulat főmérnöke szerzett jelentős érdemeket.⁷⁴

1863-ban volt először probléma a töltések mögött megszorult belvizek levezetése. A Bodrog töltésein ebben az évben két zsilipet építettek: a Füzesénél és a Törökérenél, azonban ezeket az árvíz elvitte. 1871—1874 között a törökéri zsilip 3×1,6 m-es nyílással újjáépült. A Tiszánál felépítették a karádi zsilipet, és mindkét zsiliphez 37, ill. 44 km hosszú csatornát ástak. Később a kettőt összekötötték. A karádi főcsatorna tehermentesítésére épült a karcsai-csatorna, amely 7,9 km hosszú volt, és 4,69 m³/sec vizet volt képes levezetni. A törökéri főcsatornába torkollott az agárdi csatorna, amely 8 km hosszú, vízlevezető képessége pedig 1,82 m³/sec. Az első évtizedekben épült csatornákat kibővítették, újabb mellécsatornákat létesítettek, a zsilipekhez szivattyútelepeket állítottak fel. A századfordulón az összes belvízcsatorna hossza 183,4 km volt, ezeken 8 szivattyútelep működött. Ma már 504 km belvízcsatorna vezeti le a Bodrogi vizeit, de újabb fejlesztésre így is szükség van.⁷⁵

A Bodrog-szabályozás befejeződésével a vidék képe átalakult. A fejlődés főként azokat a területeket érintette, amelyek korábban ki voltak téve az évente

megújuló árvizeknek. A lakosság száma a korábbihoz képest megnőtt, és egyes községekben az ármentesítés után jelentős építkezés indult meg.

Pl. Vajdácskán 1873-ban 134 ház volt, 1888-ban 108, 1898-ban 94, 1913-ban 240. Alsó-Bereckin 1873-ban 55, 1888-ban 51, 1898-ban 59, 1913-ban 92.

A falvak határában egyre kevesebb volt a tó és a nádas. Zsombékos terület inkább a jobbparti községekben maradt, ahol nem épültek töltések (pl. Tokaj, Bodrogolaszi). A faluhatár átrendeződött. A mezőgazdaságban a szántóföldi termelés súlya a Bodrog jobb- és baloldali településeiben egyaránt megnőtt. A korábban vizenyős rétek kiszáradva szántóföldi termelésre is alkalmasak lettek. A rétek rovására több lett a szántó Sárospatakon, Borsin, Szöllőskén. Növekedett a szántók jelentősége a szőlőtermelő községekben is. Tokaj, Bodrogkeresztúr esetében megszűnt a monokultúra jelleg. A legelők mennyisége is nőtt. A legelők szárazabbak lettek, a megnövekedett szántókon pedig lehetőség volt a téli takarmány megtermelésére. A ló- és szarvasmarhaállomány általában tízszeresére növekedett. Jelentős ménesekkel rendelkeztek Bodrogkeresztúr, Kisfalud, Sára, Alsóberecki, Szöllőske, Kisújlak községek is, ahol korábban lótenyésztés egyáltalán nem volt. Új forma volt a kertgazdálkodás. Főként a hagyományos piacörzetekkel rendelkező korábbi mezővárosokban — Sárospatak, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr — kapott jelentőséget.

Az ősi foglalkozások egy része szinte teljesen eltűnt. Egyre kevesebben foglalkoztak halászattal, pákásattal, nádvagással és gyékényfonással. Az ármentesítés, mocsarak lecsapolása után bekövetkezett változások érintették a szőlőtermelő, magasabban fekvő területek lakosságát is. Megszűnt számukra az a munkaerőtartalék, amit a korábban árvíz sújtotta területek lakossága jelentett. Ezért kénytelenek voltak kevesebb munkáskezet igénylő szántóföldi termeléssel és állattenyésztéssel foglalkozni. A folyó partján élők saját községük határában is elég munkaalkalmat találtak, mivel a mocsárvilágból elhódított területen szántóföldi termelés kezdődhetett. A változás azonban itt sem történt egyik napról a másikra. A lakosság létszáma nem növekedhetett olyan gyorsan, mint az árvizektől mentesült földterület. A kiszáritott területek értéke megnőtt, azzal spekuláció kezdődött, és így nehéz volt földhöz jutni. Néha olyan területek is eke alá kerültek, amelyek még nem voltak alkalmasak a szántóföldi termelésre. A korábban munkaerőfelesleggel rendelkező bodrogmenti területeken átmenetileg munkaerőhiány jelentkezett. Sokszor kénytelenek voltak feladni a szántókat, és e területek a legelők nagyságát növelték. A vidék távol esett a nagyvárosoktól, utak, jelentősebb vasutak a külvilággal nem kötötték össze. A hirtelen földhözjutott lakosság értékesítési nehézségekkel is küzdött. Így az állattartás volt az a gazdálkodási forma, amely az ármentesítés utáni évtizedekben leginkább megfelelt a lehetőségeknek. Az ármentesítés, folyószabályozás megteremtette a vidék átalakulásához és felvirágzásához az alapot, azonban nagyon sok tényezőnek kellett jelen lenni, hogy ez valósággá váljék.

I. Adózó családök létszámának alakulása

Település	1715	1720	1828
Tokaj	97	641	286
B.keresztúr	45	47	105
Kisfalud	—	7	93
Szegilong	—	—	46
Olaszliszka	45	61	157
Vámosújfalud	4	12	53
Sára	11	12	25
Zsadány	13	13	—
Petrahó	20	11	85
Kis-patak	28	30	83
Nagy-patak	38	39	152
Végárdó	9	16	55
Vajdácska	10	11	58
A.berecki	6	13	12
F.berecki	7	5	20
B.szög	3	4	27
B.olaszi	21	22	53
B.szerdahely	7	6	83
Borsi	13	14	42
Szőllőske	15	17	57
Szomotor	3	5	19
B.vécs	1	3	25
Ladmóc	7	—	40
Kisújlak	4	4	24
Zemplén	36	31	69

II. Mezőgazdaság a 18. sz. elején⁷⁶

Település neve	1715			1720		
	szántó kőből	rét kaszás	szőlő kapás	szántó kőből	rét kaszás	szőlő kapás
Tokaj	—	—	246	—	—	562
B.keresztúr	116	87	261	376	94	475
Kisfalud	—	—	—	140	14	158
Olaszliszka	28	21	223	408	153	249
V.újfalud	16	8	8	96	24	251
Sára	22	11	29	12	96	24
Zsadány	20	10	—	96	24	705
Petrahó	66	22	—	96	16	82
Kis-Patak	56	40	—	120	60	—
Nagy-patak	72	36	111	408	79	539
Végárdó	52	13	—	192	16	20
Vajdácska	54	36	—	132	44	—
B.olaszi	36	18	69	168	63	298
A.berecki	20	15	—	156	52	—
F.berecki	28	28	—	40	20	—
B.szög	12	9	—	48	12	—
B.szerdahely	30	10	—	48	12	50
Borsi	78	26	—	224	28	—
Szőllőske	84	—	182	216	256	—
Szomotor	12	6	—	60	15	—
B.vécs	4	2	—	36	9	—
Ladmóc	21	14	—	—	—	—
Kisújlak	24	8	—	48	8	—
Zemplén	160	64	144	360	—	234

III. Népesség számának alakulása 1785—1850⁷⁷

Település neve	1785		1828		1850	
	ház	lakos	ház	lakos	lakos	földterület m. h.
Tokaj	507	2942	378	2713	3500	—
B.keresztúr	279	1805	238	1746	1873	4 622
Kisfalud	115	956	91	680	1023	5 533
Szegilong	—	—	15	130	350	—
Olaszliszka	282	1680	350	2556	2232	10 400
V.újfalú	59	264	74	578	420	2 519
Sára	32	164	33	243	159	976
Zsadány	70	362	62	485	370	2 320
Kis-patak	119	623	—	—	—	—
Nagy-patak	557	2686	689	5088	4180	24 292
Petrahó	77	443	76	583	—	—
Végardó	84	481	98	231	619	986
Vajdácska	62	412	90	656	410	258
A.berecki	26	194	56	415	422	382
F.berecki	22	135	42	315	333	127
B.szög	21	119	36	283	355	153
B.olaszi	72	380	104	769	756	5 781
B.szerdahely	77	579	136	1007	1036	1231
Borsi	43	282	77	565	505	380
Szőllőske	54	268	52	396	298	192
Szomotor	36	227	49	389	380	604
Ladmóc	75	457	71	527	446	169
B.vécs	30	148	42	316	396	352
Kisújlak	21	125	32	247	208	304
Zemplén	100	566	103	773	782	917

IV. Mezőgazdaság 1828-ban⁷⁸

Település	szántó	rét	szőlő	szarvas	ló	sertés	juh
	p. m.	k.	p. m.	marha			
Tokaj	—	254	230	105	4	—	—
B.kereszt.	—	—	83	24	—	—	20
Kisfalud	190 2/3	65	47	—	—	—	—
Olaszliszka	144	72	—	99	12	12	—
V.újfalú	293 1/3	110	25	59	31	21	—
Sára	40	12 1/2	7 6/8	13	—	—	—
B.olaszi	240	90	27 1/8	86	3	24	—
Petrahó	484	165	—	47	11	—	—
Kis-patak	64	164	—	42	6	20	—
Nagy-patak	148	211	160	106	18	31	—
Végardó	546 2/3	205	—	70	2	4	—
Vajdácska	354 2/3	155	—	141	8	47	—
A.berecki	186 2/3	42	—	24	—	1	—
F.berecki	200	—	—	61	2	10	—
B.szög	80 2/3	19 4/8	—	47	5	3	—
B.szerdahely	386 2/3	87	107	169	14	40	92
Borsi	192	96	—	56	4	3	—
B.vécs	280	63	—	45	5	5	6
Szőllőske	280	105	9	48	—	3	—
Szomotor	180	40 4/8	—	39	2	6	—
Ladmóc	56 2/3	—	6	56	14	—	—
Kisújlak	93 1/3	21	—	33	—	5	—
Zemplén	840	252	22	136	14	11	46

V. Népesség—földterület növekedése 1873—1888. (kh)⁷⁹

Település	1873.		föld terület	1888.		föld terület
	ház	lakos		ház	lakos	
Tokaj	726	5012	1 434	642	4479	4 805
B.keresztúr	318	1535	5 192	223	1256	5 192
Kisfalud	216	1022	5 339	169	689	5 340
Szegilong	61	293	—	54	217	—
Liszka	466	2368	6 771	409	1886	6 774
Vámosújfalú	97	567	1 679	96	507	1 877
Sára	33	156	72	24	121	72
Zsadány	83	477	2 084	78	427	—
B.olaszi	131	754	1 405	119	711	6 292
Kis-patak	200	993	—	—	—	—
Nagy-patak	635	5366	27 803	796	5456	27 804
Végardó	104	918	2 012	105	770	2 544
Petrahó	123	620	1 272	108	607	2 505
A.berecki	55	452	1 089	51	439	1 602
F.berecki	38	223	597	37	193	598
B.szög	35	210	638	38	225	639
B.szerdahely	106	1065	4 290	101	1013	4 291
Borsi	77	514	4 117	81	479	1 092
Szőllöske	56	397	1 620	73	332	1 537
Szomotor	46	381	1 372	52	436	1 356
Ladmóc	152	918	1 878	138	760	1 967
B.vécs	62	410	999	55	387	999
Kisújlak	28	236	513	31	193	513
Vajdácska	134	1029	2 857	108	972	2 857
Zemplén	119	847	2 548	142	644	2 548

VI. Népesség—földterület növekedése 1898—1913

Település	1898		föld terület	1913		föld terület
	ház	lakos		ház	lakos	
Tokaj	616	4815	4 802	730	5105	4 822
B.keresztúr	244	1386	5 192	293	2092	5 196
Kisfalud	196	1105	5 340	262	1300	2 535
Szegilong	62	328	—	76	370	2 789
Olaszliszka	400	2280	6 838	489	2682	6 845
V.újfalú	95	506	1 850	106	648	1 840
Sára	24	115	296	27	155	618
Zsadány	89	509	1 171	115	632	1 988
S.patak	822	6350	27 073	1224	9427	27 294
Végardó	107	790	2 008	180	1029	2 001
Vajdácska	94	1202	2 853	240	1331	2 903
B.olaszi	126	796	4 824	178	1175	3 686
A.berecki	59	552	1 602	92	682	1 601
F.berecki	38	272	601	60	360	597
B.szög	41	254	640	47	276	636
B.szerdahely	136	1106	4 291	208	1561	4 291
Borsi	86	553	1 091	126	783	1 091
Szőllöske	45	375	1 536	58	395	1 536
Szomotor	54	486	1 356	90	640	1 323
B.vécs	68	409	999	91	487	998
Ladmóc	130	768	1 966	149	718	1 968
Kisújlak	31	187	512	39	198	513
Zemplén	109	727	2 547	154	701	2 549
Petrahó (B.halász)	103	573	1 690	—	—	—

VII. A mezőgazdaság helyzete a szabályozás után⁸⁰

Település	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	nádas	szarv. m.	ló
Tokaj	1 065	136	652	799	1396	13	1020	240
B.kereszt.	1 257	113	1503	117	1224	—	777	152
Kisfalud	942	110	1268	39	1419	5	635	101
Szegilong	157	20	11	1	39	—	123	49
Olaszliszka	2 256	179	1148	536	968	9	1204	260
Vámosújfalud	491	48	518	124	57	—	223	72
Sára	48	14	30	—	71	—	60	14
Zsadány	379	41	64	12	170	—	263	38
S.patak	11 003	196	3005	95	6787	15	3078	696
Végardó	771	14	462	17	547	—	584	39
Vajdáciska	1 549	27	266	—	922	—	737	147
B.olaszi	1 468	51	1020	1	823	96	640	124
A.berecki	1 082	34	143	—	48	—	526	144
F.berecki	284	14	71	—	167	—	124	36
B.szög	369	24	7	—	32	—	174	19
B.szerdah.	1 992	74	221	171	673	30	512	78
Borsi	531	15	168	—	156	—	388	41
Szőllőske	605	13	331	197	49	—	139	29
Szomotor	834	15	217	4	111	—	363	42
B.vécs	596	17	155	—	108	—	247	25
Ladmóc	737	20	215	61	384	13	246	137
Kisújlak	364	19	—	—	75	—	153	11
Zemplén	944	36	192	59	235	—	393	58
Petrahó (B.halász)	661	16	208	204	73	30	284	91

JEGYZETEK

1. Hunfalvy János: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Bp., 1865. III. 333—347.
2. Pécsi Márton—Sárfalvi Béla: Magyarország földrajza. Bp., 1960. 60.; Fodor Ferenc: Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei. Bp. Műszaki Egyetem. 1957. 197
3. Magyar Országos Levéltár (OL) S 12 (helytartótanács térképek) Div. XIX. No. 165. 1—2. melléklet
4. Long ma Szegilong; Szegi és Kisfalud összeépült.
5. Vizgazdálkodási lexikon. Bp., 1970. 482.
6. OL C 128 (Víz és Építészeti Főigazgatóság, Bodrog) 723/1821.
7. Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye. Bp., é. n. 26—30.
8. Majláth József: A Bodrogközi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája 1846—1896. Bp., 1896. 44.
9. Tokaj, Olaszliszka esetében a szabadosok nem szerepelnek a későbbi összeírásokban.
10. OL N 79. (Regnicoláris levéltár) 1720-as összeírás. I—II. táblázat
11. Vályi András: Magyar Országának leírása. Buda, 1796—1799.
12. Nagy (Ludovicus): Notitiae politico-geographico-statisticae. Buda, 1828.; Dányi Dezső—Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. Bp. 1960.; Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. III. táblázat
13. OL N 26. 1828-as összeírás. IV. táblázat.
14. Fényes i. m.
15. Fodor i. m. 198.
16. OL S 12. Div. III. No. 26.
17. OL S 80 (Vízrajzi Intézet, térképek) Tisza mellékfolyói 13, 14.
18. OL C 64 (Helytartótanács, Dep. Commerciale) 1800—58—9.
19. Benéfy László: Szintezési munkálatok története Magyarországon. 1820—1920. Bp., 1965. 65—120.
20. OL C 128. 394/1813.
21. OL C 128. 1580/1814.

22. OL S 80. 15.
23. OL C 128. 25/1818.
24. OL S 80. 16, 17. 3—4. melléklet
25. OL C 128. 1431/1826.
26. OL S 81. (Vizrajzi Intézet, iratok) II. cs. Bodrog S 80. 22, 23.
27. OL C 64. 1800—58—2.
28. OL C 64. 1804—106—2.
29. OL C 64. 1817—32—2, 1818—32—7.
30. OL C 64. 1819—32—4, 5.
31. OL C 64. 1822—32—2, C 128. 744/1822.
32. OL C 64. 1823—32—1.
33. OL C 128. 911/1825.
34. OL C 128. 1029/1838.
35. OL C 64. 1826—32—36.
36. OL C 128. 723/1821. S 80. 16.
37. OL C 128. 1019/1825.
38. *Meczner Gyula*: Emlékirat a Felső-Bodrogi (Ondova—Tapoly) Folyamszabályozási Társulathoz. . . helyzetéről. Sátoraljaujhely, 1878. 3.
39. OL C 128. 1182/1838. S 12 Div. XIX. No. 150.
40. OL C 64. 1839—9—41.
41. OL C 64. 1839—9—43.
42. OL C 64. 1839—9—62.
43. *Corpus Juris Hungarici*. Milleneumi emlékkiadás. 1836—1868. 107—108.
44. OL C 64. 1843—9—2. (nyomtatásban is: „Gyakorlati műtani értekezések”).
45. OL C 64. 1843—9—39.
46. OL S 81. II. csomó, S 80. 20, 21. 5. melléklet
47. OL C 128. 1791/1845.
48. OL C 64. 1845—9—15.
49. OL C 64. 1845—9—21.
50. Országos Vízügyi Levéltár, Vásárhelyi gyűjtemény.; OL C 64. 1845—9—25.
51. *Gonda Béla*: Vásárhelyi Pál élete és művei. Bp., 1896.
52. OL C 64. 1845—9—25.
53. OL C 128. Tisza, 1845.; OL C 132. Széchenyi I. iratai 62/1845.
54. *Meczner* i. m. 6.
55. S 81. I. cs. 1854.
56. *Meczner* i. m. XXIII—XXIV.
57. *Meczner* i. m. 8—63.
58. OL K 184. (Földművelésügyi Minisztérium, általános ir.) 1897—19—3490.
59. *Kolossváry Ödön*: Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése 1899-ig. Bp., 1905. 113—114.
60. *Majláth* i. m. 60.
61. *Zawadowski Alfréd*: Magyarország vizeinek statisztikája. Bp., 1891. I. 318—319. OL K 173. (Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium, általános ir.) 1868—3—1643. S 80. 24, 25, 6. melléklet
62. OL K 173. 1869—3—4339, 1872—4—1517, 4448.
63. OL K 173. 1873—4—3446, 1874—4—1903, 1874—3—2829.
64. *Zawadowski* i. m. I. 318.
65. OL K 184. 1897—19—3490.
66. A Közmunka és Közlekedésügyi M. kir. Miniszternek 1887. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Bp., 1888. 105.
67. OL K 184. 1896—19—10843.
68. A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal Bp., 1973. 304.
69. *Révy Géza Viktor*: A Bodrogközi Tiszaszabályozó Társulat Belcsatornázási művei és vízviszonyai. Bp., 1886. 13.
70. OL S 81. I. cs. Vizgazdálkodási lexikon, 482.
71. OL S 81. I. cs.
72. *Révy* i. m. 13.; *Majláth* i. m. 66.
73. OL S 80. 27, 28, 29. S 81. I. cs. 164. sz. 7—8. melléklet

74. Révy i. m.

75. a továbbiakhoz V, VI, VII. táblázat

76. köből: 1100—1200 négyszögöl; kaszás: 800—1200 négyszögöl; kapás: 94 négyszögöl

77. Fényes több esetben nem a teljes faluhatár, hanem a szántó területét adja. M. h. = magyar hold

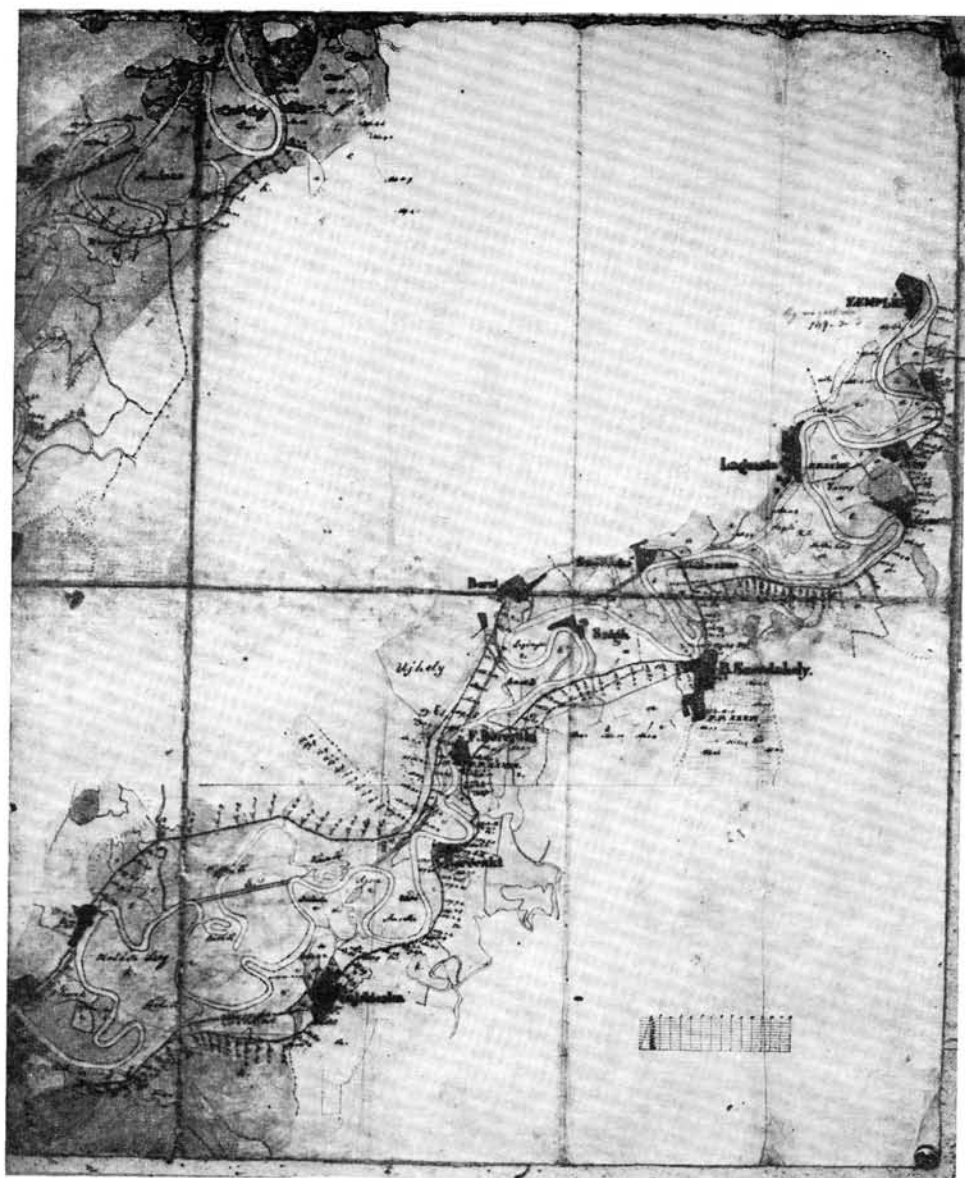
78. p. m. = pozsonyi mérő = 600 négyszögöl

79. Az V—VI. táblázathoz a vonatkozó évi helységnévtárt használtuk fel.

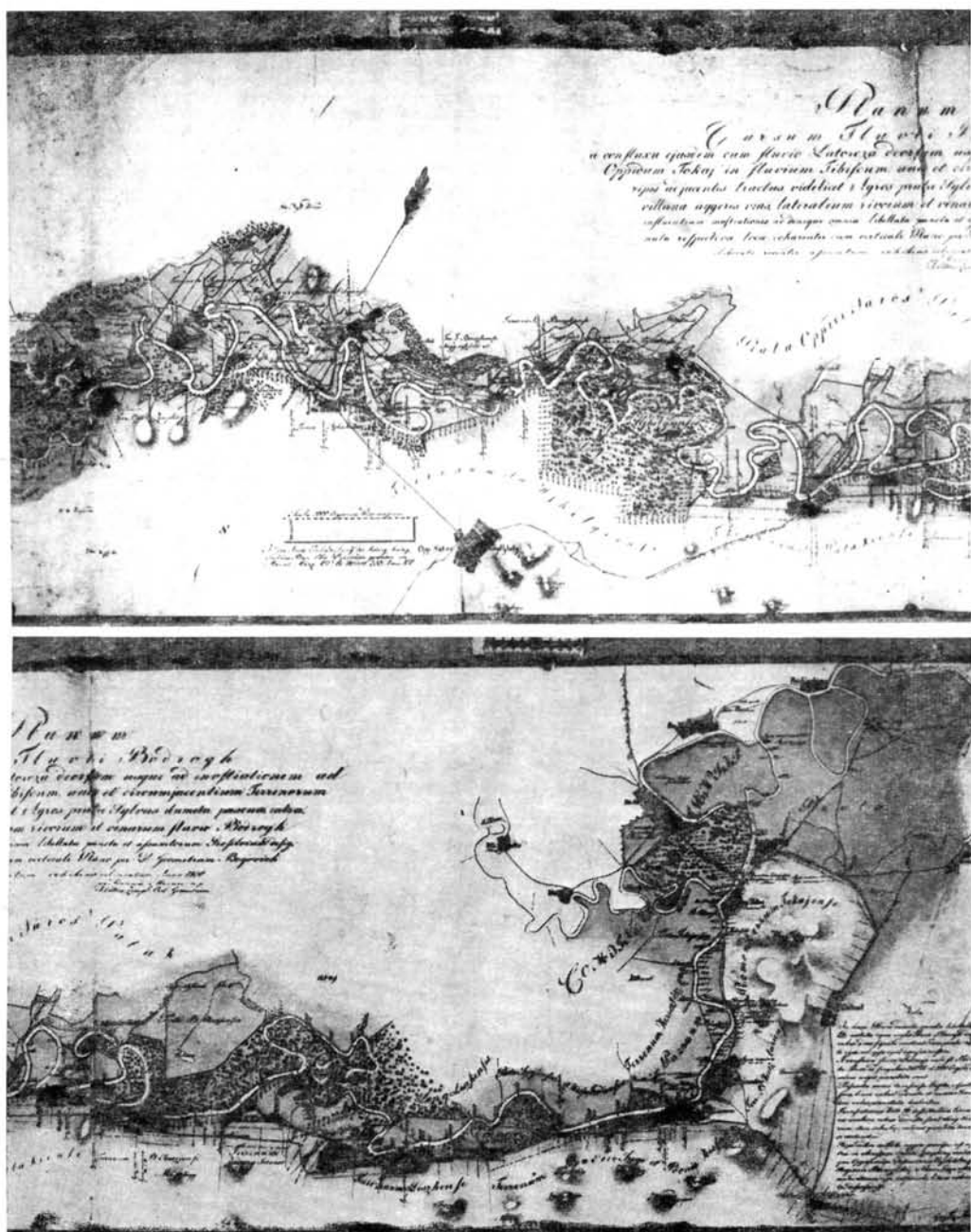
80. A magyar korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp., 1897. I.

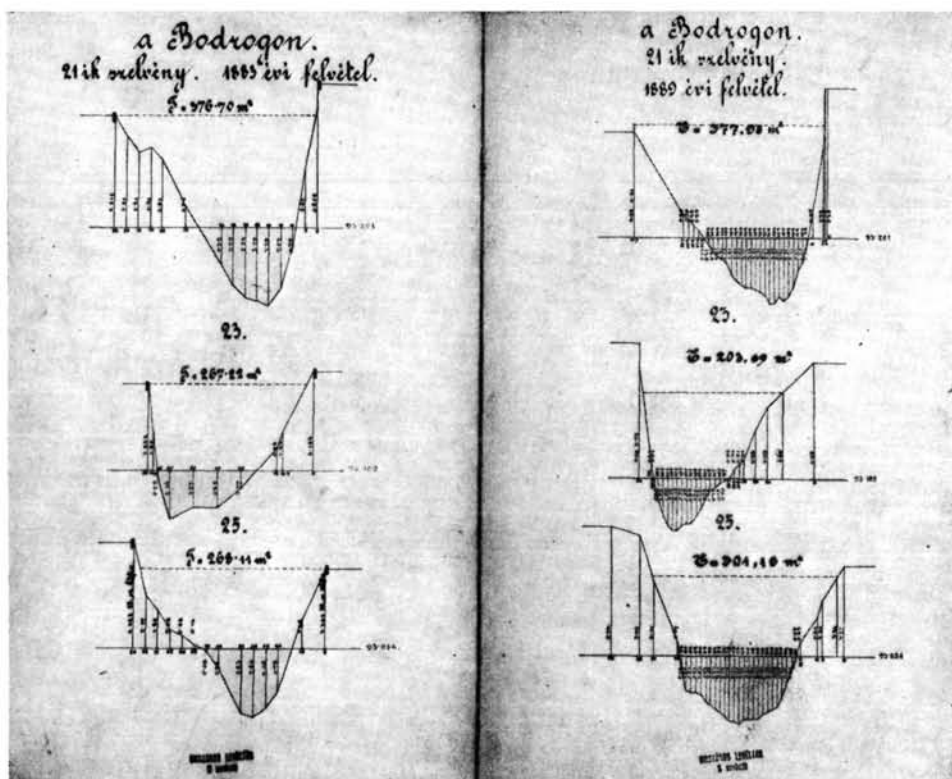
1. kép. A Bodrog a szabályozás előtt

2. kép. A Bodrog a szabályozás előtt

3—4. kép. A Bogovich-féle felmérés helyszínrajza

6. kép. A folyó nyilvántartása a szabályozás után

DIE REGULIERUNG DES BODROGS

(Auszug)

Der Bodrog ist der bedeutendste rechte Nebenfluss der Theiss. Seine Quellwasser kommen aus den Nord-Ost-Karpaten und — zu einem schlängelnden mittelgrossenfluss anwachsend — mündet er, den Bodrogköz umgehend, bei Tokaj in die Theiss. Vor der Regulierung war der Bodrog fast zweimal so lang wie jetzt. Durch die vielen Biegungen des Flusses ging viel Energie verloren, sein Gefälle sank, und seine Hochwasser überschwemmten die umliegenden Niederungen. Längs des Bodrogs trafen gegensätzliche natürliche Gegebenheiten aufeinander. An seinem rechten Ufer entstand das erste Weinanbaugebiet des Landes, auf dem linken Ufer konnte sich nur eine primitive Wirtschaftsform entwickeln. Die Bewohner des Überschwemmungsgebietes konnten sich durch Fischfang und Jagd ihre Lebensbedingungen sichern, fehlende Einnahmen konnten sie durch Lohnarbeit in den Weinbergen decken. Die begrenzte Feld-

flur wurde von der Mitte des 19. Jahrhunderts an immer mehr zu einem Hindernis in der Entwicklung.

Der Regulierung des Bodrogs ging eine komplette Vermessung des Wassersystems voraus. Mit der Durchführung dieser Aufgabe wurden die Komitats-Ingenieure Károly Bogovich und Adolf Steiner beauftragt. Nach Beendigung der vermessungstechnischen Arbeiten, die zwischen 1818 und 1821 durchgeführt wurden, konnten die Regulierungspläne ausgearbeitet werden. Den ersten Regulierungsplan des Flusses arbeitete Károly Bogovich aus. Er wollte die Quellflüsse an den Mündungen zu Kanälen ausbauen, die auch den Bodrog überqueren sollten. 1846 sollte die Regulierung des Bodrogs — zusammen mit der Theissregulierung — nach Vászárhelyis Vorstellungen gelöst werden. Bis zum Jahre 1848 wurden nur bei den Quellwassern des Bodrogs Fortschritte gemacht. Zwischen 1850 und 1859 wurden die Deiche auf der linken Flussseite gebaut, zwischen 1863 und 1865 wurden die ersten vier Durchstiche ausgehoben. Diese Arbeiten wurden — mit staatlicher Unterstützung — 1873/1874 fortgesetzt. Da die Abmessungen der Durchstiche sich als zu eng erwiesen, wurden sie in den Jahren nach 1885 vertieft. Im ganzen wurden 15 Durchstiche gebaut, acht davon auf ungarischen Gebiet. Nach Beendigung der Regulierung musste noch die Binnenentwässerung gelöst werden. Zu diesem Zweck wurden im ehemaligen Flussbett Entwässerungskanäle angelegt.

Nach der Regulierung änderte sich das Antlitz der Flusslandschaft. Anstelle ehemaliger Sümpfe wurden Acker und Wiesen angelegt, und schon in den ersten Jahrzehnten entwickelten sich eine bedeutende Tierzucht und später ein fruchtbringender Ackerbau.

Klára Dóka

HERMAN OTTÓ, A MISKOLCI KÉPVISELŐ

SZABADFALVI JÓZSEF

Életéről, emberségéről, tudományos tevékenységéről, közéleti és politikai harcairól legtöbbet még mindig első monográfiájának, *Lambrecht Kálmán*nak két könyvéből tudhatunk meg.¹ Későbbi életírói és értékelői² is jobbára belőle merítettek, mintsem újonnan feltárt adalékokkal gyarapították volna a szinte mérhetetlen életmű jobb megismerését. Az egyes szaktudományok, a természettudomány, a régészet és a néprajz jobbára rövidebb cikkekben próbálta megfogalmazni Herman Ottó tudósi portréját.³ Hámorban töltött gyermekkoráról, miskolci diákéveiről, élete derekán városunkhoz, itt élő testvéreihez és rokonihoz fűződő kapcsolatairól, hajlott kora lillafüredi tartózkodásairól⁴ alig tudunk valamit. Csupán *Megay Géza, Leszih Andor, Saád Andor, Komáromy József*⁵ és e sorok írója adott hozzá egy-egy adalékot Herman Ottó miskolci és bükki kapcsolatainak jobb megismeréséhez. Herman Ottó életművének teljesebb, modern szemléletű, átfogóbb értékelése még előttünk álló feladat.⁶

Jelen tanulmányunkban Herman Ottó miskolci képviselőisége kapcsán egyrészt városunkhoz fűződő kapcsolataihoz, másrészt pedig általánosabb politikai tevékenységéhez kívánunk adalékokkal szolgálni.

Előljáróban vessünk egy pillantást korábbi képviselői tevékenységére. Politikai vonatkozású újságcikkek írásával már Kolozsváron, 1871-től foglalkozik, amikor a Párizsi Kommün nagy hatást gyakorol rá. 1878-ban a Függetlenségi Párt képviselőjelöltjeként lépett fel Szarvason, de itt még elbukik. Az 1878. július 14-én elhangzott szarvasi programbeszédében fogalmazta meg először, élete végéig hirdetett politikai hitvallását.

Kossuth Lajos javaslatára pótválasztáson, 1879. október 21-én Szegeden az Alsóváros választói jelölték képviselőnek. Október 27-én, 228 szavazattal, szótöbbséggel képviselővé választották a 163 voksot kapó gróf Károlyi Sándorral szemben. Parlamenti szűzbeszédet 1879. november 12-én Boszni-Hercegovina közigazgatásáról tartotta. 1881-ben a közoktatási tárca költségvetésének tárgyalásánál szót emelt a tudományos tisztviselők fizetésrendezéséért. Egy más alkalommal a Tisza-völgy ármentesítésének feladatairól beszélt. 1881-ben, majd 1884-ben három-három évre még kétszer képviselővé választották Szeged-Alsóvárosban. Ez idő alatt Szeged egyeteméért is harcolt.⁷ Az 1877-es választáson viszont Szegeden alul maradt Ivankovits János helyi plébánossal szemben. Kolozsvár jelöltni akarta, de ott visszalépett, a törökszentmiklósi jelölést fogadta el. Itt azonban Szapári Gyula kormánypárti miniszter mellett kisebbségben

maradt. 1889. május 9-én időközi választáson azonban Törökszentmiklós képviselőjeként jutott be a parlamentbe. 1892-ben Budapesten viszont a IX. kerületben maradt alul választáson Tolnay Lajossal szemben.⁸

Az 1874-ben megalakult *Függetlenségi Párt* 1884-ben fúzióval *Függetlenségi és 48-as Párt*tá szerveződött. A párt elnöke, Irányi Dániel 1892-ben elhunyt, ez bomlást indított el az egyébként is heterogén politikai platformon álló képviselők között. Ennek következtében 1893 májusában kivált az *Országos Függetlenségi Párt*, ide csatlakozott Herman Ottó is. Elnöke Eötvös Károly, vezetői pedig Madarász József, gr. Károlyi Gábor, Hentaller Lajos, Sturman György és Thaly Kálmán lettek.

1893 tavaszán vetődött fel Herman Ottó miskolci képviselőségének gondolata. Június 1-én választói kortesbeszédet tartott a *csizmadiaszínben*. A politikai akcióról a sajtó szolgál részletes híradással: A *Borsodmegyei Lapok*, a miskolci Kereskedelmi- és Iparkamara, valamint a kereskedő ifjak lapja, 1893. május 30-i, keddi számában, „A Függetlenségi Párt bomlása” c. cikkében a következőket olvashatjuk: „... ennek a foszladozó, bomladozó pártnak a soraiba tartozik Herman Ottó, a függetlenségi párt jelöltje. Hogy a bújósdit melyik oldalon játsza, Eötvösekkel, Polónyival, vagy Ugronnal tart-e, avagy mint a fáma regéli, egy negyedik 48-as pártnak lesz-e alkotója; azt még nem tudjuk, de azzal már tisztában vagyunk, hogy egy olyan pártcsoporthoz tartozik, melynek nincs létjogosultsága, s mely születését idáig is azzal indokolta, hogy *agyon beszélt* mindenkit, letagadott mindent.” „Nagyvilági körutazó képviselőjelölt”-nek nevezi, majd így folytatja: „úgy lesz bemutatva a zoológ(!) Herman Ottó, mint Muhamed, akiről meg vagyunk írva, hogy az egy Istennek ő az egyedüli prófétája.”⁹

A *Borsod-Miskolci Közlöny* másnap, június 1-én „Választási mozgalmak” c. alatt a következőket írja: „A folyó héten a függetlenségi párt tüntetései domináltak. Mérsékelt számban és miniature kiadásban ugyan, de annál nagyobb lelkesedéssel lobogtatva jelentek meg Hermann(!) Ottó zászlói; a zöld levelű piros tollak pedig nagy- és kiskorú süvegről hirdetik az egyedül üdvözítő jelszót. Vasárnap nagy pártgyűlést tartott a csizmadia színben, a hol a három főkortest tartotta buzdító sprehekkel a lelkes parthíveket. Ma érkeznek meg a fővárosi segédcsapatok, magának a fővezérnek, Eötvös Károlynak parancsnoksága alatt, hogy ékesszólással támogassák a Herman Ottó ügyét, ki ugyan-csak ma délután tartja a programbeszédjét a csizmadiaszín udvarán. Lesz diadal-kapu, virágbokrétás leánydeputáció, bandérium, cigányzene, díszvacsora ... mi azon tűnődünk, micsoda fogadtatásban részesülne Kossuth Lajos — ha egyszer eszébe jutna hazajönni ...”¹⁰

A korabeli miskolci sajtó pontosan leírta az eseményeket. Herman Ottó és kísérete június 1-i bevonulásáról a másnapi lapok már részletesen hírt adtak: A menet 40 kocsiból állt, azt 27 zászlóvivő lovas banderista kísérte. A nagyszámú helyi nézősereg között sok volt a tanuló ifjúság. A menetet Lukács Béla rendőrkapitány nyitotta meg, az első kocsiban Herman Ottó ült a Függetlenségi Párt helyi elnökével Kovács Lajossal. A második kocsiban a tudós képviselőjelölt neje, Bársony János alelnök társaságában, a harmadikban Eötvös Károly, Károlyi Gábor, Madarász József, Horváth Ádám és Sturman György képviselő-

lők ültek.¹¹ „A diadalkapu előtt fehérbe öltözött hajadonok nyújtottak virág-bokrétát Herman Ottónak és nejének, ki eljött, hogy megossza férjével a harc-
küzdelmeit, fáradaimit.”¹² A miskolci mandátumot és Herman Ottó képviselőségét fontosnak tartották, elkísérte őt a párt országos vezérkara. A menet a Korona szálló elé hajtatott, itt szálltak meg. Később Herman Ottó hintón látogatást akart tenni. A lovak a Kossuth utca „torkolatán” elbuktak és egymásra estek, ezt rossz ómennek tekintették. A Függetlenségi Párt jelöltjével mindvégig következetesen ellenségesen viselkedő *Borsodmegyei Lapok*ban „Sok hűhó ... semmiért” c. cikkben, többek között a következőket olvashatjuk: „Bevonult Herman Ottó s bevonult kíséretében az Eötvös párt egész gárdája. ... ez a külföldön és külföldnek élő nagy tudós, ki csak akkor látja jónak közénk vitorlázni, ha egy mandátum üresedik ... többet foglalkozott a tenger partján a hering halászattal, mint a kis iparosok megélhetésével, anyagi helyzetük javulását előmozdító iparos érdekekkel.” Ez után egy egész cikkben, több hasábon át foglalkoznak azzal, hogy a független államiság teljesen haszontalan Magyarország részére.¹³ A miskolci képviselőválasztás eseményeit folyamatosan figyelemmel kíséri mindegyik helyi újság, hírt adnak róla a fővárosi lapok is.¹⁴

A választás napján, 1893. június 6-án, a folyamatosan ellenséges *Borsodmegyei Lapok* cikkírója a következőképpen summázza Herman Ottó programbeszédét: „Régen hallottunk annyi ki nem forrott s éretlen politikai eszméket összehordva mint amit ez a programbeszéd tartalmazott.” A vezércikk pedig „Utolsó órában” címmel a következőképpen kívánja a választókat orientálni: „Ma jelenik meg Miskolcz város választó közönsége az urna előtt ... Két párt áll egymással szemben, két jelölt verseng a diadalért. Az első a szélsőség áramlata, mely mindent gyökerestől fel kíván forgatni, a másik az ambícióval párosult nemes törekvés ... Az első a vérrel áztatott 48-iki események tradi-
cióin élődd, de eredményt még nem produkáló *Független 48-as párt* ... Az első Herman Ottót írta zászlójára, kinek érdeme, hogy megírt a halakról egy könyvet, a pókokról két könyvet ...” A másik a *Szabadelvű Párt* képviselője, Radványi István. Mellette tör lándzsát az iparosok és kereskedők lapja, az írás végén a jelszóval: „Éljen Radványi István!”¹⁵

A választás napján már kora reggel megmozdult az utca. Cigányzene kíséretében a jelöltek lelkes éltetése mellett vonultak fel Radványi István, majd Herman Ottó párthívei. Reggel kilenc órakor hridették ki a két jelölt nevét. Radványi ajánlatát Diószeghy György, Herman Ottóét Bársony János nyújtotta be. A szavazás a városháza udvarán „felállított fabódében” történt. A rendet Lukács Béla rendőr főkapitány és Endrődy csendőrfőhadnagy biztosította. Délután 6 óráig fej-fej mellett haladt a szavazás, talán a szabadelvűek vezettek 10–15 szavazattal. Ekkor azonban megérkeztek a vasútigazgatóság képviselői piros tollas kalapban és eldöntötték a harc kimenetelét Herman Ottó javára. A választás végeredményét hét óra után hirdették ki, Radványi István 399, Herman Ottó 433 szavazatot kapott. A kihirdetés után öt-hatezer ember vonult fel a Széchenyi utcán „a Kossuth nótával” éltették az új képviselőt. A választás eredményét Kozma Elek és Kubik Béla vitte meg a Hámorban tartózkodó Herman Ottónak.¹⁶

A *Pesti Napló* a választás másnapján, 1893. június 7-én sportszerűen köszönti az ellenfelet: „Eltekintünk Herman Ottó politikai nézeteitől, sőt az ő programját ellenezzük. Ám nagyra becsüljük őt magát; fényes tehetségét, gazdag tudományát. Az egész képviselőházban nemzeti kultúrpolitikus nincs több, nincs egy se hozzá hasonló. Ki értené jobban nálánál a magyar közművelődés kérdéseit? A tudomány, az irodalom, a művészet kutató eszének és élénk fantáziájának birodalma.”¹⁷ A többször idézett miskolci újság vezércikke, „Utóhang a választáshoz” címmel rezignált mérleget vont, a következőképpen: „Zászlónkat nem koszorúzta diadal, a kedden megejtett országgyűlési képviselő választás pártunk, a szabadelvű párt legyőzetésével végződött.”¹⁸

Herman Ottó miskolci képviselőségéhez a következő jelesebb tevékenységek kapcsolódnak: 1893. szeptember 28-án beszédet mondott a képviselőházban a munkásbiztosításról, december 6-án a házasságjogi törvényjavaslatához szolt hozzá, 9-én a főrendiház reformját sürgeti. 1894. március 8-án a polgári házasság, május 25-én az állami anyakönyv vezetése, június 26-án pedig a vallásszabadság ügyében szólalt fel. 1893 októberében felesége társaságában másodjára meglátogatta Kossuth Lajost. Célja a Függetlenségi Párt, előbbieken már említett válságának megbeszélése. A párt programjáról nem volt jó véleménye Kossuthnak, Herman Ottóné naplója szerint kíméletlenül és indulatosan meg is bírálta azt.¹⁹ 1894. április 1-én nagyhatású, bátor beszédet mondott Kossuth temetésén és szorgalmazta könyvtárának megvásárlását a Nemzeti Múzeum számára.

Herman Ottó 1894. szeptember 30-án Miskolcon a csizmadiaszínpadon választópolgárai részére beszámoló beszédet tartott. Erről a *Borsod-Miskolczi Közlöny* 1894. szeptember 30-i, vasárnapi száma így számol be: „Képviselő beszámoló. Hermann(!) Ottó Miskolcz város déli kerületének országgyűlési képviselője ma délután 3 órakor tartja beszámoló beszédjét a miskolczi csizmadia ipartársulat Kandia utcai áruló helyiségében. A szabadelvű képviselő politikai szónoklata iránt pártkülönbség nélkül nyilvánul meg az érdeklődés városunk közönségénél.”²⁰ A Szabadelvű Párt néhány vezető képviselője, Hentaller Lajos, Horváth Ádám és Sturman György kíséretében jelent meg. Kovács Lajos a párt helyi elnöke köszöntötte. „Ezután Herman Ottó a szószékre lépett s egyikét tartá a radikalizmusnak csaknem végső határáig menő politikai beszédeinek, a melyek alapját azonban mindig a tiszta szabadelvűség, önzetlen honszeretet és rendkívüli képzettség alkotják meg. Egyes személyes jellegű apostrofálása azonban sem az igazságnak sem a jó ízlésnek nem felelt meg: mint például a főispánok ellen intézett elfogult tirádája.”²¹ A korabeli sajtó beszámolt arról is, hogy a csizmadiaszínpadon tartott képviselői beszámoló beszéd csaknem háromnegyed óráig tartott, ismertetik tartalmát, kritizálják azt politikai hovatartozásuknak megfelelően. Idézzünk egyetlen mondatot a mindig ellenségesen viselkedő *Borsodmegyei Lapokból*: „Herman Ottónak régi kedvenc eszméje az egyházi javak elkobzása ... túlzásokban gazdag beszédét a fennálló jog-rend megbomlását célzó kijelentésekkel gazdagította.”²² A Herman Ottó iránt mindig lojálisabban viselkedő *Borsod-Miskolczi Közlöny* ugyancsak ellenérzésekkel, de tárgyilagosabban értékeli: „Reméljük, hogy Miskolcz város tudós képviselője — kinek rokonszenves egyénisége iránt egyébként az őszinte tisztelet

érzelmeit tápláljuk — a most megnyílandó törvényhozási campagae alkalmával a közigazgatásról mondott nézeteivel kisebbségben fog maradni,”²³ Herman Ottó beszámoló beszéde után Hentaller Lajos, Gyöngyös országgyűlési képviselője beszélt, majd dr. Németh Imre, a párt jegyzője mondott köszönetet, egyszersmind figyelmeztette a közönséget, hogy minden utcai demonstrációtól tartózkodjanak. Mindezek után a több mint ezer főt számláló tömeg Herman Ottó éltetése közben „alkotmányos rendben oszlott széjjel”.

Herman Ottó képviselői beszámoló beszéde saját kezeírásával 21×17 cm nagyságú, felezett oldalas papírosokon, 36 oldal terjedelemben reánk maradt, azt a miskolci Herman Ottó Múzeum helytörténeti dokumentációja 74.665.1. sz. alatt őrzi.²⁴ A következőkben a beszédet teljes terjedelemben, betűhíven közöljük:

Mélyen tisztelt választó közönség!

Tisztelt polgártársak!

A midőn ezelőtt öt negyedévvvel nemes Miskolcz városa déli kerületének polgársága bizodalalmával megtisztelt s evvel felém nyújtotta azt a koszorút, a melynél szebbet és dicsőbbet az alkotmányos élet a polgárnak nem adhat; én akkor háromszoros fogadalmat tettem a választó polgárság kegyes színe előtt.

Megfogadtam, hogy a megbízó levelet szeplőtlen tisztaságban őrzöm meg;

Megfogadtam, hogy csekély erőmhöz és tehetségemhez képest, egész odaadással megteszem kötelességemet;

És megfogadtam, hogy valahányszor a viszonyok és események kívánni fogják, meg fogok jelenni választóim előtt, hogy beszámolva, elvegyem ítéletöket.

Meg vagyok nyugodva abban, hogy a megbízó levél tisztaságát megőriztem, mert hű maradtam az Önök kegyes színe előtt kifejtett programhoz;

abban is meg vagyok nyugodva, hogy tőlem telhető odaadással működtem a nemzet tanácsában;

és érzem, hogy a viszonyok követelik tőlem a megnyilatkozást s ezen az alapon viszont követelik önöktől az ítéletmondást, a melynek minden következményét le vonni készen állok.

Tisztelt polgártársaim! Talán nem szerénytelenség tőlem, ha azt mondom, hogy beszámolásra — a szó azon értelmében — tulajdonképpen nincsen szükségem, mert a sajtó kifejlődött volta, párosulva a kerület polgárságának művelt voltával és politikai éberségével, annál tisztább helyzetet teremtett minél bizonyosabb az, hogy én semmit sem rejtegettem, nyíltan és őszintén jártam el, nehogy cselekvésemmel bárkit is megtévesszek — ezt magamra nézve mindenkor kötelezőnek tartottam.

De azért a megnyilatkozásnak szükségét elénken érzem; mert a törvényhozás nagy csatát vívott oly elvek diadaláért, a melyek a nemzet egészére nagy, alakító erőt gyakorolni hivatva lesznek; mert a harc még nincsen befejezve, lüktet az most már a társadalom terén, és végre mert harcból új harczba kell menni, a melyhez az erő csak a polgárság bizodalmból meríthető. Tiszta helyzetet kívánok teremteni, hogy választóim tisztán lássanak s biztosan dönthessenek.

Tiszta helyzetet kívánok teremteni, mint pártember különösen, mert az a főnséges tűzoszlop, mely a korszakon át, messze távolból is irányt jelölt a nemzet számára, elszakadt a rögtől, megdicsőült és sokban önerejére utasítja immár a nemzetet, különösen pedig a függetlenségi pártot.

Engedjék meg most már kegyesen, hogy beszédemet beoszthassam. Szólni kívánok mindenekelőtt:

1. Az egyházpolitikai helyzetről és annak következményeiről;
2. A közigazgatás átalakításáról;
3. A pénzügyi és gazdasági helyzetről;
4. A nemzetiségi kérdésről;
5. Az országgyűlési pártokról;
6. Kossuth Lajos emlékéről.

Tagadhatatlan tény, hogy az egyházpolitikai törvényeknek az a sorozata, a melyet a képviselőház letárgyalt s részben példátlan nagy többséggel elfogadott, megrázkódtatta a társadalmat, megrázkódtatta a pártokat, megbontotta azoknak kezeit, és tagadhatatlan az is hogy e rázkódtatást sokan szerencsétlenségnek tartják.

Én nem tartom annak.

A nemzetek története, a magyaroké is, arra tanít, hogy alakító nagy eszméknek és elveknek életbeléptetése minden korban és mindenütt rázkódtatással járt; mert a haladó elemeknek útját állották a haladni nem akarók: útját állotta a szabadságnak az erőszak, a haladásnak a maradiság, a felvilágosodásnak részben az önzés, részben a butaság.

Akár Rákóczy Ferencz jogos vállalkozását, mely vérbe fűlt s a számkivetés keservébe vezetett; akár az emberi jogoknak 1789-ben történt kihirdetését vesszük mely fölszínre vetette egy nagy nemzet összes beteg elemeit, s utóvégre vérbe és zsarnokságba fűlt; akár saját nemzetünknek 1848 diki nagy ébredését vesszük. melyet szinte vérbe fojtottak, zsarnokságba fullasztottak a hontalanság minden keservével üldöztek; akár reávetjük tekintetünket az emberszeretetet hirdetőjének vérző alakjára, mindenütt ott találjuk a legfönségebb küzdő eszmét, a rázkódtatást, annak kisebb nagyobb viszonyataival.

De ott találjuk egyszersmind a vigasztalást is, abban, hogy az eszme halhatatlan s bármily mélyre süllyessze azt az erőszak: föltámad az, még pedig hatalomban megnövekedve.

Azok a rázkódtatások hasonlítanak ahhoz, a melyet az eke vasa a termőföldben végez s mely arra való, hogy a magot a föld keblébe zárhassa, kicsíráztassa s erős növényné alakítsa.

Azért nem félek én azoktól a rázkódtatásoktól, a melyek nagy és nemes eszmék nyomán keletkeznek — nem félek attól sem, a mely az egyházpolitikai törvények nyomán kísért. Ez is csak arra való, hogy az egyenlőség magvát jól kicsíráztassa és hatalmas fává növelje, a jövő áldására.

De hagyom a képeket s fordulok a valósághoz.

Én megszavaztam a kötelező polgári házasságról szóló törvényt s mindazt a mi vele kapcsolatos, meg a zsidóvallásnak törvénybe iktatását is, tiszta meggyőződésből, mint régen vallott elveimet, a melyekhez hűtlenné válni nem akarhattam. Elhatározásomban nem befolyásolt sem kedvezés, sem gyűlölet, tisztán az vezetett, hogy a szabad szellem vívmányairól volt szó, a melyeket én hazámra és nemzetemre nézve üdvösnek tartottam és tartok.

E nemzet függetlenségre való törekvése elválatatlan a szabad szellemtől: ez tartotta meg egy ezredéven át. A megszavazott javaslatok arra valók, hogy az egyenlőség útján álló akadályokat elhárítsák, a válaszfalakat lerombolják, tehát elősegítsék a nemzet különböző elemeinek összefordítását, a mire nagy szükségünk van. Én a polgári házasságnál a kötelező formát támogattam, mert ez viszi és állítja oda is a magyar állam fönségét, a hová eddig nem férhetett, sőt a hol titkon meg volt tagadva.

Ez utóbbit semmiféle más forma nem biztosítja, egyedül a kötelező.

Ha evvel szemben azt mondják a konkolyhintők, hogy meg fog rendülni a valláserkölcsi alap úgy ennek czáfolata az, hogy az elfogadott törvény senki vallását nem érinti, s minden polgárnak

jogában áll a hatóságtól, mely előtt a házasságot megkötötte akár nyomban az egyházhoz fordulni, s annak is áldását elvenni. Éppen ebben áll a törvény szabad szelleme.

Ha azt mondják, hogy a kötelező polgári házasság csak összeállítás, alkalmas arra, hogy férfi tetszés szerint cserélhet feleséget, úgy ez nem igaz, mert a válás meg lesz nehezítve s csak kizárólag beigazolt bűnösség alapján lesz lehetséges. A polgári házasság kötelező formája éppen véget vet a könnyű és könnyelmű válásnak, mely eddig dívik s a művelt világ megbotránkoztatását vonta fejünkre.

Ezentúl hasztalan lesz a valláscsereberelés, hogy ezen az úton bármi alacsony indokból is elhagyogassák egymást és a családot a házas felek.

Nyíltan szólva, én a vallás szabad gyakorlatából szóló törvényt nem tartom eléggé szabad-szelleműnek, mert korlátot szab ott és beavatkozik abba, a miben az államnak és hatalmának nincs keresni valója, a lelkiismeret dolgába, holott az állam a polgárt csak azoknak a jogoknak és kötelességeknek terén befolyásolhatja, a melyek a közélettel összefüggők.

Az anyakönyvek államosítása okvetlen szükséges, mert a népnek hű nyilvántartása fontos állami érdek, mely semmiféle ú. n. nemzetiségi érdek szolgálatába át nem bocsátható.

A gyermekek vallásáról szóló törvénnyel szemben én belenyugodtam, mert láttam, hogy a felekezetek bizonyos semlegességet tanúsítottak vele szemben. Azt a viszonyt, a melyet e törvény szabályozni akar, szerintem csak a felekezetek között fennálló kölcsönös becsülés szabályozhatja igazán s a becsülést csak a vallásoknak adandó tökéletes szabadság karöltve a műveltség fejlesztésével adhatja meg..

És végre a zsidóvallás recepciójáról kívánok néhány szót szólni. Legbensőbb meggyőződésesem, hogy e törvénnyel már régen tartozott a zsidóságnak a magyar törvényhozás, mert megkövetelni a zsidóságtól az állam iránt tartozó összes kötelességeket; de meg nem adni az összes jogokat, ez középkori állapot és elvetendő. Le kell rombolni minden korlátot és minden akadályt, mert csak az a zsidó válhat a magyar haza igaz gyermekévé, a kit a haza, mint saját gyermekét keblére ölel. Teljesen meg vagyok győződve, hogy zsidóságunk Palesztinából származó vallásával azon az úton van, a melyen teljesen elérheti a magyarság többi hazafias felekezetét, a melyek — bárhonnan származtak legyen hitcikkelyeik, hazának hű, jó és igaz gyermekei.

És most — kérdehet Önök tőlem — mondjam meg, honnan kerekedett mégis az a nagy harc, honnan származott legyen az a bontó erő, részben ádáz düh, melyet az egyházpolitikai javaslatok, különösen pedig a házasságjogi javaslat „*Kötelező*” szava kiszólított?

Miféle viszony van bizonyos pártvezérek szava és a „kötelező” szó között?

Gróf Apponyi Albert utólag avval lepi meg a világot, hogy a „kötelező forma” csak mellékes kérdés, a függetlenségi és 48-as pártnak egyik vezérkedő tagja azt mondja, hogy az egyházpolitikai kérdések, úgy a mint föl voltak vetve csupa semmiségek!

De kérdem én, ha áll az a mellékesség és az a semmiség, mi indította ezeket a lehetséges és előkelő politikusokat arra, hogy hitvány verebekre oly rettentő ágyúzást vigyenek véghez, mely oly igen nagyon hozzájárult az izgatottság fokozásához?

Azt a nagy harcot az az áramlat és ellentét indította, melynek az emberiség legiszonyúbb sanyargatásait joggal tulajdonítja — minden szabadságnak, minden haladásnak ellenese; a reakció. Jellemzi pedig az áramlatot az, hogy fel tudtak támadni a feledés sírjából azok is, a kiket a magyar nemzet páratlan jósága türelmességével hantolt el, feltámadtak a Pálffy Móriczok és udvari hadaik, kik siettek latba vetni szavukat a szabad szellem ellenében!

És azok a fényes nevű pártvezérek és vezérkedők egy szép napon egy sorba kerültek az elnyomatás korszakának legszomorúbb alakjaival; és akkor, a mikor a szabadság, a haladás legszentebb elveiért szállott síkra a nemzet tanácsa s az egész társadalom a vezérekre szegezte szemét.

Nem „mellékes dolgok” s nem „kicsiségek” voltak azok, hanem a nemzet legszentebb érdekei forogtak kockán s azoknak utólagosan való kicsinylése a mentegetődzéssel aligha nem egyértelmű.

Én, tisztelt polgártársaim, egy ellentétet állítok föl, mely megvilágít mindent. A kötelező polgári házasságot, mint elsőrendű szükségességet és a szabad szellemben való haladás követelményét, igazán végrendeletileg meghagyta a nemzetnek Deák Ferencz, meghagyta Kossuth Lajos és hozzájárult az előterjesztéshez a most uralkodó magyar király is, az igazság tehát oly hatalmas, hogy ezeket az egymást sokszorosan teljesen kizáró ellentéteket is egyesíteni tudta.

Elleneztek pedig gróf Apponyi Albert, Ugron Gábor és — hogy más az udvarból vegyem a harmadikat — gróf Széchen Antal.

Tessék választani — én választottam!

És most, mielőtt hogy az egyházpolitikával egyelőre végzenék, legyen szabad, hogy pár szót szólhassak személyes ügyben is.

Én kötelességemnek tartottam felszólalni, a mikor egy igen tekintélyes gyűlésen az hozatott szóba, hogy ezentúl a pártok felekezetek szerint alakuljanak és csak felekezetök embereire szavazzanak. Úgy vagyok meggyőződve, hogy abban a perczben, a melyben a tehetség, hazafiság és természetes bizalom helyét a felekezetiesség foglalja el, megkondult e nemzet fölött a lélekharang. Ott, a hol egy állam annyiféle elemből alakul, mint alakul a miénk, csak a több szabadság, a nagyobb felvilágosodás s a kettővel járó türelmesség adhat erőt, biztosíthatja a fennmaradást; és mindaz, a mi az elemek összesimulását, összeforradását akadályozza, vagy bárcsak nehezíti is, határozottan elvetendő.

Egy második ügyem ez: én tekintettel a Klerus szertelen izgatására állottam szavammal s fölvettem az egyházi vagyonnak állami kezelésbe való átvételét, már az egyenlőség elvének fogva is. Én evvel nem hagytam el a törvényesség alapját, mert az 1848 dik évi XXdik törvényczik világosan és félreérthetetlenül ekképpen rendelkezik:

2 §. E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.

3 §. Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek stb.

Tiszta és kétségtelen dolog, hogy ha az egyenlőség igazán helyreállítandó az *anyagiak terén* is akkor el kell esnie minden kiváltságnak, származott legyen az bármely korból s bármely forrásból is.

A kiváltság eltörlése után összessíteni kell államilag minden egyházi vagyont s az így nyert nagy tőkéből részesíteni kell igazságos kulcs alapján a felekezeti egyházakat, tekintettel valódi szükségükre.

Ez az én egyházi politikám, a melyért felelek.

Igen, de azt kiáltják felém, hogy én ekképen megrabolni kívánom a katolikus egyházat, mely királyi adományokból is bírja nagy javait. Az nem áll, mert én *minden* egyházi vagyonról szólok, tehát nem szorítkozom egy felekezetre, hanem alkalmazom az egyenlőség elvét.

Az bizonyos, hogy a katolikus egyház a legtöbbet járulna ahhoz a nagy tőkéhez, mert ez az egyház sokáig állami egyház volt, mely a többieknek mellőzésével mindenhez hozzájutott, akár csak a nemesség a jobbággyal szemben. De ma változtak a viszonyok s mi sem kerülhetjük ki azt a mit a legkatholicusabb államoknak meg kellett tenniök, kik a szekularizációt végrehajtották.

Én nem harcolok felekezetek mellett, vagy felekezetek ellen, hanem az igazságért, melyből az egyenlőség önkényt és természetesen folyik.

Ha azt mondják, hogy kifakadtam a főpapság ellen, hát gondolom, hogy e kifakadásnak van alapja is. Nem bírom összeegyeztetni a krisztusi egyszerűséget a világi pompával — és hiába kere-

sem Krisztus földi helytartóit a szegény Lázár mellett. Tudom, hogy koronás főink nagy járványok idejében életök koczkáztatásával is fölkeresték a szegény sínylődöket s evvel fölemelték — azokat megtette Magyarország mostani királya is, Olaszországa nem különben — de arról, hogy prímásaink és püspökeink időben siettek volna a nyomor helyeire, hogy végezzék a papi hivatás legfőbb feladatait, arról nekem tudomásom nincs.

*

Áttérek a közigazgatás reformjára, helyesebben államosítására, mely tervben van s melynek megokolása a kormány részéről is az, hogy a közigazgatás rossz.

Igenis, szerintünk is rossz az a közigazgatás; de ennek oka nem a választási rendszer, hanem a választási rendszernek meghamisítása...

A magyar törvényhatóságok nem azt választják, a kit akarnak, hanem azt, a kit oly bizottságok jelölnek, a melyekben a független elem kisebbségben van.

Ez lehetetlenné teszi a valódi bizalomnak érvényesülését, de annál inkább lehetővé teszi a képtelenséget.

Egy rendszer, a mely a szabad választás örve alatt lehetővé teszi, hogy Magyarországnak bármely iskolakerülője, ha csak familiából való, reá kandidálható, a törvényhatóságra és meg is lesz; egy rendszer, a mely p. o. főispáni qualificációnak beveszi a párbajozást a rakoncátlanságot, vagy az antiszemitizmust föleresztve a pártcserélgetéssel és azután előáll, is azt mondja, hogy az adminisztráció rossz — ez a rendszer önmagát ítéli el.

Én az önkormányzatnak, annak vagyok híve, mely a szabad választáson alapul, mely a bizalmon alapulva *selejtező* is; mely a központi hatalom elfajulása ellen biztos szer és menedéke a közszabadságnak. Nincs nemzet, melynek egész történelmi fejlődése jobban és nyomósabban érvelne az önkormányzat mellett, mint érvel a magyarság.

A közszabadság csírái mindenkor az önkormányzaton alapuló magyar törvényhatóságokban csíráztak és keltek ki s e törvényhatóságok voltak azok, a melyek lehetővé tették, hogy a nemzet nagy átalakulásai vér nélkül történhettek.

Én tehát ellenezem a kinevezési rendszer behozatalát.

Az, amit a gazdasági és pénzügyi helyzetről itt, az alkalomhoz szabott rövidséggel mondhatok, a következő:

A pénzügyi helyzetet jellemzi, hogy a kormány a valuta rendezést mai napig sem bírta keresztülvinni, és noha határidőhöz kötve vállalkozott reá tény az, hogy a teljes értékű ércpénzzel való fizetést mai napig sem bírta érvényre juttanti.

Ennek a tehetetlenségnek alapoka az, hogy Magyarországnak az 1867 tes alapon nincsen önálló pénzügye, különösen a külföldtől is függő nagy hitel és forgalom tekintetében. Ebben az irányban Magyarország csak Ausztriára való tekintettel intézheti pénzügyét s minthogy Magyarország és Ausztria gazdasági, pénzügyi és forgalmi érdekei sokban ellentétesek, Magyarország pedig mostani közösgyi helyzetében a gyöngébb fél, pénzügyünknek a magunk érdekében való független intézése lehetetlen.

Emlékezzenek vissza tisztelt polgártársaim arra, hogy a midőn a bankkérdés évekkel ezelőtt lüktetett s világosan ki volt mutatva, hogy Magyarországnak egy önálló nemzeti bankra való joga kétségbe nem vonható, Magyarország akkori miniszterelnöke kénytelen volt a törvényhozásnak jelenteni, hogy a jog kétségbevonhatatlan; de neki nem sikerült ő felségének személyes aggodalmait eloszlatni — tehát el kell tekinteni a *jogtól!* Elég!

És a gazdasági helyzet? Ennek egész sivársága ki van fejezve a legveszedelmesebb áramlatoknak folyton való erősködésében.

Felső Magyarországnak legjobb, legmunkásabb elemei is vándorbotot ragadnak s kivándorolnak Amerikába. Az ok kézzel fogható: az ott egykoron virágzott kis és középipart, mely e tájaknak leginkább megfelelt, megölte a közös vámterület, mely kiszolgáltatta az osztrák iparnak, így nem keletkezhetett az a csere sem, a melynek felföld és alföld között fenn kellene állnia ipar és mezőgazdaság között; ez kényszerítte a vándorbotot Szepes, Sáros, Zemplén népének kezébe.

És evvel az áramlattal párhuzamosan mind merészebben emeli föl az ország az ú. n. „eleségtárában” az Alföldön a szocializmusnak az a formája, mely nyíltan megtagadja a hazát. Kenyeret kér a népek egy része ott, a hol a közszólás szerint saját zsírában kellene fuldokolnia.

Az ok nagyon egyszerű és világos. A népesség fejlődésével nem halad arányban a földművelés intenzitása, a sínylődő ipar és mezőgazdaság között nincsen helyes anyagcsere: a gazdaság iránya ma is a nagybirtok, a középkori hitbizomány, a koronaadalom, állami és kincstári birtok, a gazdasági proletárság legbiztosabb tenyésztőintézetek. Ahelyett, hogy helyes ipari politikával megmarasztották volna Felsőmagyarország népét, a helyett hogy okos, tudatos telepítéssel önálló gazdaságot teremtettek volna az Alföld jóra való napszámosnépéből: világgá eresztik az egyiket, a zsandár golyójára bízzák a másikat.

De azt az iparfejlesztést, azt az egészséges cserét lehetetlen közös vámterületeken életrekelteni. Itt is az 1867 ben teremtett közjogi helyzet áll utunkban.

És most áttérek az ú. n. nemzetiségi kérdésre, a melyre nézve teljesen meg vagyok állapodva mert lelkiismeretesen azon voltam, hogy tiszta képet nyerjek róla. Éveken át küzdöttem egykoron az Ó-szász áramlattal úgy az akkoron keletkező dáko-romanizmussal is Erdélyben s csak az imént tájékozódtam a pánszlávok ügyében. Teljesen meg vagyok győződve arról, hogy az úgynevezett nemzetiségi kérdést, mely a magyar állam fonságának, sokszorosan a gazdasági helyzetnek kérdése is, csupán és egyedül a teljesen független Magyarország oldhatja meg saját javára és igazság szerint. Csak a független Magyarország bírhat avval a fonséggal és erővel, mely tiszteletet kelt és parancsol, csupán ez teremtheti meg a széthúzó elemek összesimulását, majdan egybeforradását az önálló állami lét helyes szervezése révén.

A míg bizonyos elemek a király mellőzésével a császárt keresik, Budapest helyett Bécsbe járnak, addig nem szűnt meg lehetősége sőt létezése annak a hagyományos politikának sem, mely a nemzetiségeket Magyarországgal szemben úgy tartotta, mint a számító játékos a tromfot.

Én a radikális szert, hazám függetlenségét követelem. Elérkeztem immár odáig, hogy a pártokról nyilatkozzam, teszem pedig avval az őszinteséggel, a melyet magamra nézve a közélet terén is kötelezőnek tartottam mindenkor.

Mint határozott ellenese az 1867 diki kiegyezésnek és határozott ellenese vagyok minden pártnak és minden kormánynak, a mely ezen az alapon áll, tehát ellenese a most uralkodó szabadelvű pártnak és a Wekerle kormánynak is. Ha én az egyházpolitikai kérdések terén találkoztam a többséggel és kormánnyal úgy ez azért történt, mert a kormány és többsége oly elvek megvalósítását vett fel programjába s hozott a törvényhozás elé, a mely elveket én nem tavaly óta, hanem azóta vallok, a mióta gondolkozom: itt tehát az elvhűség kérdése forgott fenn részemről s én szabad akaratból telsején önszántamból jártam el úgy, a mint azt a programban meg is mondtam. De én ennek a kormánynak azért is ellenese vagyok, mert nem bírta, vagy nem merte magát a nemzettel azonosítani akkor, a mikor a legigazibb, legszentebb hazafias kötelesség ezt parancsolta neki. Örökös vád hangzik fel a kormány ellen a budavári honvédszobor s még ennél is nagyobb Magyarország legszentebb sírja felől.

A nemzeti pártról kevés mondani valóm van. Közjogi tekintetben épp olyan messze áll tő-

lem, mint a kormány és pártja, azt pedig hogy miért volna éppen ez a párt az igazi nemzeti, azt nem tudom.

Egyetlen formulázott követelése a Magyarországon felállítandó, magyar tannyelvű Katonai Akadémia, mely követeléshez a párt egyik tagja a delegációban azt a magyarázatot fűzte, hogy ez a nevezetes magyar Akadémia a közös hadsereg részére nevelni a tiszteket, úgy, hogy tökéletesen tudjanak *németül*. Én ezt a dolgot nem vehetem komolyan tárgyalás alá s csupán annyit jegyzek meg, hogy különös „nemzeti” párt az, a melynek nem kell önálló magyar nemzeti vámterület, magyar nemzeti hadsereg, de kell egy katonai Akadémia, tehát a magyar nemzeti hadsereg házának a kéménye s az is német füstöt bocsásson! . .

Most pedig soron van a függetlenségi és 48 as párt, melyről — nem tagadhatom — csak fájdalommal emlékezhetek meg.

Tisztelt polgártársaim! Én tagja és részese voltam annak az országos népgyűlésnek, mely 1874 ben Budapesten nehéz vajdásoknak vetett véget s a legnagyobb magyar tanácsa alapján alkotta meg a tiszta függetlenségi programot.

Ez a tiszta program alkotta meg kiinduló pontját annak folyton fokozódó győzelmi menetnek, mely a függetlenségi pártok oly hatalmasra növelte. Magam ennek a programnak vagyok híve s állítom, mert be is bizonyíthatom, hogy ezt a programot azóta semmi féle országos népgyűlés sem nem módosította sem nem érintette. De módosította és érintette az ú. nevezett „központ” 1884 ben, noha jogszerűen csak végrehajtója, őre lehetett annak, a mit az 1874 ki nagygyűlés alkotott s én fájdalommal constatálom, hogy 1884 óta napirendre kerültek az egymást kizáró magyarázatok ezeknek révén a párt villongások, a pártélet nagy kárára. Ezek a magyarázatok és villongások voltak okai, a pártkötelékek meglazulásának a következetesség meggyöngyülésének s a következmény az lett, hogy a szabadszellemű haladás nagy kérdései, a melyik az 1874 es pártra erősbítőleg hatottak, a függetlenségi és 48 as pártok megbontották, eresztékeiben szétszakgatták, mert kitűnt, hogy a szabadszellemű haladás kérdéseiben a párttagok között össze nem egyeztethető elmentét forog fenn.

Én a szakadás idején nem voltam képviselő a midőn az Önök kegyes bizodalma megtalált, kijelentettem, hogy megmaradok eredeti álláspontomon s csatlakozni óhajtok azokhoz, a kik Magyarország állami függetlenségét a szabadszellemű haladással szerves kapcsolatban levőnek tartják; ezt meg is tettem s így vívtam a harcot, mai napiglan.

A függetlenségi és 48 as párt egyik vezére, s most elnöke, Szolnokon tartott beszámolójában nagy örömmel mondja ugyan, hogy daczára az elvi eltéréseknek, melyeknél fogva a párt az egyházpolitikai kérdésekben kétfelé szavazott a párt mégis együtt maradt, a mi igaz is; de ez az együttmaradás nem különb annál, a mely a vizet és az olajat egyazon edényben összetartja, anélkül, hogy a két folyadék egymással egyesülhetne. Az országgyűlési pártoknál nem az a kérdés, hogyan férhetnek meg elvileg eltérő férfiak egyazon pártkörben, hanem az a főfeladat, hogy a pártok szilárd, egységes elvi alapokon szervezkedjenek, evvel adják meg az ország választóközönségének a módot, hogy őket biztosan követhesse s ebben találják fel a sikeres küzdelemhez az erőt. A vegyes elemekből álló pártok éppen akkor szakadoznak, a mikor a legszilárdabb összetartásra van szükség.

Én nem hiszem, hogy akadjon a most vezérek pártférfiak között olyan, a ki úgy meg tudja fogalmazni a párt programját, hogy avval az összes töredékeket egyesítse s a pártot igazán harczképessé tegye, nem is látom azt a föltétlen tekintélyt, azt a férfiút, kinek erős szelleme és politikailag teljesen intakt volta az összeolvadás csodáját végrehajthatná — de talán támad olyan; talán — talán már jön is.

Bízom a tiszta függetlenségi eszme hatalmában; bízom a nemzet függetlenségi polgárainak

bölcsességében és akaratában: e kettő az egyesítve erőt adhat a küzdelemre, majdan a diadalra, a melyben szintén bízom.

És most végezetül annak szent emlékéhez fordulok, a ki a magyar nemzetnek valóban atyja volt, igazi vezércsillaga volt és lesz: *Kossuth Lajos* emlékének.

Kossuth Lajos nem halt meg, hanem megdicsőült akkor, a midőn teljesen betöltötte életének nagy hivatását mely ez volt: széttörni a szolgaság lánczait, megtanítani a nemzetet, az ernyedetlen munkára, a haza és szabadság szeretetére s a függetlenségi eszméhez való, semmi kinnal meg nem törhető ragaszkodásra.

Ez a főszenes élet, minden alkotásával, minden küzdelmével és minden szenvedésével ezekre tanította a magyar nemzetet. És valóban, a nemzet addig él, a míg legszentebb jogát föl nem adja, a míg küzd szenved és kitart mellette.

Abban a percben, a melyben a tiszta függetlenséghez való jogát földadja — nem dicsőül meg, mint e jog főszenes hirdetője, hanem meghal a halálok halálával, a melyet nem követ föltámadás! — Nem sóhajtozással, nem könnyekkel hanem avval tiszteljük méltán Kossuth emlékét, ha szóval és tettel szállunk síkra Magyarország teljes függetlenségéért.

*

Herman Ottó politikai tevékenységének megítélése igen változó, sőt ellentmondásos. *Veres László* legutóbb így summázta értékítéletét: „Herman Ottó természettudományos világképe materialista, de történelemszemlélete idealista.” Hátrább így folytatja: „Összegzésképpen megemlíthetjük, hogy óriási érdemeket szerzett a Kossuth kultusz megteremtésében. Politikai tevékenységének ez az egyetlen maradandó alkotása... politikai munkásságában csak szép kezdeményezéseket ért el minden gyakorlati eredmény nélkül.”²⁵ A megállapítás noha tartalmaz igazságot, mégis túlzottan leegyszerűsíti a valóságot, Herman Ottó politikai és közéleti tevékenységének megítélését.

Az alábbiakban a közölt miskolci beszéd, a miskolci képviselőiség, részben az ebben az időszakban végzett általánosabb tevékenysége oldaláról szeretnék némi adalékkal hozzájárulni Herman Ottó politikai, talán pontosabban közéleti szereplésének teljesebb megismeréséhez, jobb megértéséhez:

Négy évtizeden át foglalkozott a közélet gondjaival, úgymond politikával. 1870—71-ben kezdte el Kolozsvárott, s csak halála hagyatta vele abba 1914-ben. A magyar parlamentarizmus kialakulása idején lép be a politikai életbe. A képviselőiségből — szinte két évtizedes szolgálat után — az ezredfordulón szorult ki. E több mint negyven éven át híven viselt felelősségre nem mindig jutott elegendő idő, nehezítette e munkát egyre erősödő süketülése is.

Herman Ottó politikai tevékenysége a magyar történelem egyik legproblematikusabb időszakára, a dualizmus korára esett. Nem volt magától érthető sem a jobb sem a bal, az ellenzékiiségnek is több útja volt. Fennmarad a feudalizmus, mellette lassan izmosodik a kapitalizmus. Az 1848-ban felszabadított jobbágyból lassan paraszt, szegényparaszt vagy munkás lesz. Megindul a perszonálunió belül a magyar államiség, jogi és közigazgatási intézményeivel együtt. A politikai életben, így elsősorban a parlamentben két nagy csoportosulás néz egymással szembe: a 48-asok, a teljes függetlenség hívei, ezeket, mint Herman Ottót is, Kossuth is támogatgatja, bár nem minden esetben ért velük egyet. A másik nagy tábor a 67-esek, a kiegyezés hívei. A két párt lényegében

csak két irányzat, ezen belül jónéhány szekció húzódik meg, majdcsak, ahány képviselő, annyi ideológia, vagy másként megfogalmazva, ahány közéleti probléma, annyi külön vélemény. A pártok ekkor még különben sem képeztek a mai értelemben vett szervezeti egységet, állandó tagjai jóformán csak az országos és a helyi tisztségviselők voltak. Az egy-egy párthoz való felsorakozás a nagyobb, szélesebb néprétegek esetében csak a választások alkalmával manifesztálódott, ott is csak azoknál, akiknek volt választójoguk.

Herman Ottó politikai nézeteinek és közéleti tevékenységének megítélésénél mindenek előtt arra kell tekintettel lennünk, hogy elsősorban tudós volt, fő tevékenysége is erre irányult. Még napjainkban is három tudományág, a természettudományok, a régészet és a néprajz tekintti jogosan sajátjának. A politikai tevékenységet e mellett, ezzel együtt, sőt talán ezért vállalta. Azon modern tudósaink egyike, aki a szakmai tevékenységét nem tudta elképzelni a közéleti felelősség vállalása nélkül. Ezekben az évtizedekben jelennek meg nagy tudományos monográfiái, ír sokszáz tanulmányt és cikket publicisztikai írásai mellett. Külföldi tanulmányutakat tesz, nemzetközi kongresszust szervez (1891), szakfolyóiratokat indít (Természetrajzi Füzetek, ill. Aquila), tudományos intézetet szervez (Ornithológiai Központ) és vezet. Tagja több tudományos testületnek, igen sok előadást vállal. A „Madarak és fák napja” mozgalom megindításával a világon is elsők között hívja fel a figyelmet a természetvédelemre. Országos kiállításokat szervez, oroszánrészt vállal az 1896-os millenniumi nagy kiállítás néprajzi falujának megszervezésében. Szinte állandó munkatársa volt a különböző politikai lapoknak, pl. a következőknek: Magyar Polgár, Ellenzék, Függetlenség, Egyetértés, Arad és Vidéke, Budapesti Hírlap, Vasárnapi Újság, Magyarország és a Nagyvilág, Fővárosi Lapok.

Az 1894-ben Miskolcon elmondott programbeszéd magában foglalja Herman Ottó egyetemesen hirdetett politikai programját, illetve abban a történeti szituációban vallott konkrét nézeteit. A dualizmus korának társadalmi-gazdasági problémáit lényeglátással, pompás elemzőkészséggel szemléli. Kétségtelen, nem volt vezéralakja a kor politikai életének, de markáns egyéniségű, kérlelhetetlenül becsületes, minden tekintetben megvesztegethetetlen, elveiért mindent vállaló jelentős politikus volt. Stílusa emelkedett, szónoki fogásokkal tűzdelt, retorikához értő ember munkája. Néhol átsüt rajta nemcsak a nagy politikai példakép, Kossuth Lajos fenntartás nélküli tisztelete, talán szónoki stílusa is.

Elmondhatjuk továbbá Herman Ottó miskolci képviselői beszámoló beszédéről, hogy annak politikai tartalma korában, tehát a 19. század utolsó évtizedében progresszívnek, úgymond „haladónak” tekinthető. Szól a társadalmi egyenlőtlenségről, azt nem fogadja el örök érvényűnek. Fellép a maradiság, a retrográd erők ellen, elismeri a társadalom mozgását, változását, fejlődését. A társadalmi mozgásformákat is a biológus evolucionista szemüvegén át szemlélte, ezért nem jutott el a marxizmusig. Ennek ellenére szimpatizált több kérdésben a munkásmozgalommal, sőt kapcsolatot is tartott fenn egyes képviselőivel. A társadalom belső fejlődésében hitt elsősorban, de elismerte a forradalmakat, elsősorban a polgári forradalmak jogosultságát. Így pl. a 18. század végi francia valamint a magyar 1848—49-es forradalmat. Ugyanakkor szimpatizált a Párizsi Kommünnel is.

A miskolci választói beszámoló beszédében kifejti egyházpolitikai nézeteit is. Javasolja a polgári házasság bevezetését, valamint az anyakönyvezés államosítását, a zsidó vallás törvénybe iktatását, a vallás szabad gyakorlását, sőt az egyházak vagyonának állami kezelésbe vételét. Bírálja az antiszemitizmust, azt társadalmi-gazdasági okokra vezeti vissza.

Jelentős terjedelmet szentelt belpolitikai nézeteinek kifejtésére. Nem tartja igazságosnak a fennálló választási rendszert, javasolja a szélesebbkörű önkormányzat bevezetését. A nemzeti függetlenség elvén áll, harcol a dualizmus ellen.²⁶ A miskolci beszéd élesen bizonyítja, hogy nem fogadja el az 1867-es kiegyezést. Ellenez minden párttal és kormánnyal való együttműködést, amely a kiegyezés alapján áll. „Én a radikális szert, hazám függetlenségét követelem” — mondta beszédében.

Részletesen foglalkozik az ország gazdasági életével. Nem kielégítő a földművelés és az ipar fejlődése, nincsen meg a kellő összhang a két ágazat között. Szót emel az idejélmúlt feudális tulajdonviszonyok ellen: a gazdálkodást a nagybirtokok, a középkori hitbizományok és a koronauradalmak irányítják. A gazdasági helyzetre vezeti vissza az amerikai kivándorlást, amely elsősorban Észak-Magyarországról indult meg. Kifogásolja, hogy nincsen pénzügyi önállósága Magyarországnak, szót emel a közös vámterület ellen, amely akadályozza az iparfejlődést, sőt a kis- és a középipart vissza is fejlesztette.

1871-ben, Kolozsváron a német-francia háború, a harmadik francia császárság megdőlése, illetőleg még inkább a párizsi kommün hívta fel fokozottabban a figyelmét a politikára a már több éve újságírással is foglalkozó Herman Ottónak. Korábban elsősorban társadalmi és kulturális cikkeket írt. A kolozsvári „Magyar Polgár”-ban január 31-én „A válság küszöbén” címmel,²⁷ március 28-án „A montmartrei lázadók” címmel írt cikket. Június hónapban ugyanitt több, cikkben köszöntötte, ismertette a Kommün eredményeit: „Az Internacionálé” (jún. 20.); „Az Internacionálé ötletéből” (jún. 25.); „Még egyszer az Internacionálé és az erdélyi munkások” (jún. 25.); „A munkások ügyében” (szept. 8.); „Még egyszer a munkásokról” (szept. 14.); „A lelkiismeret szabadsága” (dec. 3.) stb. Ezekben a cikkeiben nyíltan rokonszenvezett a párizsi kommunéval. Az 1894. évi miskolci képviselői beszámoló beszédében is rámutat „a gazdasági proletárság” fenntartóira, a nagybirtokra, a hitbizományra és a koronauradalmakra. Kapcsolatba került a századvég magyar szociáldemokráciájával is, elsősorban Szabó Ervinnel, Frankel Leóval és Csillag Zsigmonddal, ez a kapcsolat azonban további felderítésre vár.

Adalékokat szolgáltat a beszéd a nemzetiségek helyzetéről vallott nézeteinek jobb, pontosabb megértéséhez is. Ellene van itt minden más nemzet elnyomására irányuló nacionalista mozgalomnak pl. a „dutsche Schulverein”-nek, a dákoromanizmusnak és a pánszlávizmusnak. A több nemzetiségű Magyarországon a „nemzetiségi kérdést, mely a magyar állam főségének, sokszorosan gazdasági helyzetének kérdése is, csupán és egyedül a teljesen független Magyarország oldhatja meg saját javára és igazsága szerint”. Az ízig-vérig politikus megfogalmazás nem mentes a nacionalizmustól, ugyanakkor észrevette a probléma mögött meghúzódó gazdasági-társadalmi mozgatórugókat is.

A beszéd végén az akkorra már elhalálozott Kossuth Lajosra emlékezik.

Alig egy évvel korábban, 1893 októberében felesége társaságában kereste fel a turini számkivetésben élő, akkor már 91. éves Kossuthot.²⁸ Kossuth 1894. március 20-án hunyt el, temetésén Herman Ottó is mondott beszédet.

Herman Ottó következő képviselői beszámoló beszédét Miskolcon 1896. augusztus 30-án mondta el. A miskolci Függetlenségi és 48-as párt közlönye, a *Szabadság* 1896. augusztus 29-i száma így ad hírt:²⁹

„Városunk közönsége mindig ünnepnek tekinti azt a napot, amikor szeretve tisztelt képviselőnk Herman Ottó körünkbe érkezik. Herman Ottó holnap ismét megtisztel bennünket látogatásával s elmondja beszámoló beszédét. A holnapi nap tehát ismét ünnep lesz. . . Hetek óta várja már az ország az ő beszámolóját, mert tudja, hogy Herman Ottó nagy dolgokat fog ez alkalommal elmondani. . . A választó polgárok óriási zöme folytonosan figyelemmel kísérté az országgyűlés működését s abban Herman Ottónak rendkívül buzgó, lelkiismeretes szereplését s nagy tevékenységét. . . A feltétlen bizalomnak és a rendületlen ragaszkodásnak jeleivel várjuk őt. . . Örömmel s lelkesedéssel várjuk szeretett képviselőnk Miskolcra. . . Éljen Herman Ottó, városunk déli kerületének országgyűlési képviselője.”

Ez a beszéd volt az utolsó képviselői ténykedése, az őszi választáson Herman Ottó nem jutott be a parlamentbe. Ennek több oka is volt: az év elejével kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum Állattára élére. Erről a *Borsodmegyei Lapok* 1896. július 17-én, a kortes hadjárat során „Szervezkedjünk” c. cikkében a következőképpen adott hírt. „Tudtunkkal Herman Ottó nem reflektál a mandátumra, mert a múzeum egyik kiváló hivatalát foglalja el, amely egész idejét igénybe veszi és e szerint a képviselőséggel járó fárasztó kötelezettségeknek eleget nem tehet.”³⁰ Évekkel korábban elkezdte az 1896-os millenniumi kiállításra való felkészülést, hatalmas munkát végzett több más, pl. a párizsi világkiállítás magyar anyagának összegyűjtésében.

1901 szeptemberében a Függetlenségi Párt ismét indítani akarta Miskolcon a régi választókerületben, a déli kerületben. Kossuth Ferenc a következő beszéddel köszöntötte az akkor már 66 éves tudóst:³¹

Igen tisztelt Pártjegyző úr!

Lelkem mélyéből örvendek, hogy a miskolczi választó polgárok lelkesedése az északi kerületben Bizony Ákost, a déli kerületben Herman Ottót, pártunk érdemes, kitűnő tagját jelölte.

Bízom a választó polgárok, a függetlenségi elvtársak lelkesedésében, kitartásában, tántoríthatatlan elvhűségében, hogy legnagyobb odaadással fognak együtt működni pártunk zászlónk diadalára, győzelmére.

Hazafias üdvözléttel, igaz híve

Kossuth Ferenc

Még ugyanezen a napon, 1901. szeptember 21-én, Budapesten, a Függetlenségi és 48-as Párt nagyválasztmányának ülésén Bizony Ákos elnök bejelentette, hogy Herman Ottó a jelölést nem fogadta el.³² A közélet, úgymond a politika haláláig érdekelte, jónéhány idevonatkozó újságcikke jelent meg.

JEGYZETEK

1. *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest, 1920.; *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó élete. Budapest, 1926.
2. L. pl. *Kósa László — Keve András — Farkas Gyula*: Herman Ottó. Budapest, 1971.; *Székely Sándor*: Herman Ottó. Budapest, 1955.; *Varga Domokos*: Herman Ottó. Budapest, 1967.
3. *Allodiatoris Irma*: A természettudós Herman Ottó. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. 1975. 7—15.; *Balassa Iván*: Herman Ottó gyűjtőútjai nyomában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VII. 1968. 7—18.; *Balassa Iván*: Herman Ottó halálának 60. évfordulójára (1835—1914). A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 13. Miskolc, 1974. 3—9.; *Banner János*: Herman Ottó helye a magyar őskőkorkutatás történetében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, III. 1963. 7—12.; *Csermák Géza*: A néprajztudós Herman Ottó. Ethnographia., LXVI. 1955. 487—500.; *Kemenczei Tibor*: Herman Ottó régészeti munkássága. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. 1975. 15—18.; *Sáád Andor*: Herman Ottó és a bükk-i ősemberkutatás. Borsodi Szemle, IV. Miskolc, 1960. 3. sz. 182—186.; *Szabadsfalvi József*: Herman Ottó néprajzi munkássága. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. 1975. 19—24.; *Veres László*: A politikus Herman Ottó. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. 1975. 25—30.
4. Ezt maradéktalanul múzeumunknak ezt célzó kiadványa sem derítette fel: *H. Szabó Béla*: He man Ottó és Lillafüred. Borsodi kiállítási vezetők, 2. Miskolc, 1975.
5. *Komáromy József*: Herman Ottó levelei a miskolci múzeumban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, V. 1964—1965.; *Komáromy József*: Herman Ottó telekvétele Lillafüreden. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 10. Miskolc, 1972. 29—36.; *Leszih Andor*: Herman Ottó és a miskolci múzeum. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, VI. 1964. 2—5.; *Megay Géza*: Herman Ottó relikviák a miskolci múzeumban. Borsodi Szemle, 1960. 3. sz.; *Megay Géza*: Herman Ottó és a bükk-i ősemberkutatás. Borsodi Szemle, IV. 1960. 3. sz. 186—193.; *Sáád i. m.*; *Szabadsfalvi József*: Herman Ottó levelei Pósa Lajosékhöz. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. 1976. 11—25.
6. Magunk a következőket tervezzük: Fel kívánjuk tární azokat a dokumentumokat Herman Ottó életéből, amelyek eddig nem láttak napvilágot, illetőleg célul tűztük Herman Ottó ma már nehezen hozzáférhető válogatott tanulmányainak közreadását.
7. *Lambrecht i. m.* (1920) 98—111.
8. *Lambrecht i. m.* (1920) 112., 122.
9. Borsodmegyei Lapok (a továbbiakban röv.: B. L.) XIII. 43. sz. 1893. május 30. kedd.
10. Borsodmegyei Közlöny (a továbbiakban B. M. Közl.) XI. 44—1077. sz. 1893. június 1. csütörtök.
11. B. L., XIII. 44. sz. 1893. jún. 2.
12. B. M. Közl., XI. 45—1078. 1893. jún. 1.
13. B. L., XIII. 44. sz. 1893. jún. 2. péntek.
14. Pl. Szabadság, Miskolc, 1893. jún. 3.; Pesti Napló, 1893. jún. 3.; Budapesti Hírlap, 1893. jún. 3.
15. B. L., XIII. 45. sz. 1893. jún. 6.
16. B. M. Közl., XI. 46—1079. jún. 8. csütörtök; B. L., XIII. 46. sz. jún. 9. péntek.
17. Pesti Napló, 1893. jún. 7.
18. B. L., XIII. 46. sz. 1893. jún. 9. péntek.
19. *Sáfrán Györgyi*: Herman Ottó és a Kossuth Lajos. Magyar Tudomány, 1960. 429—435.
20. B. M. Közl., XII. 78—1215. sz. 1894. szeptember 30. vasárnap.
21. B. M. Közl., XII. 79—1216. sz. 1894. okt. 4. csütörtök.
22. B. L., XIV. 79. sz. 1894. október 2. kedd.
23. B—M. Közl., XIV. 79. sz. 1894. október 2. kedd.
24. Részleteket közölt belőle: *Megay i. m.* Borsodi Szemle, 1960. 3. sz.
25. *Veres i. m.* 26, 29.
26. Ezt egyesek kétségbe vonják, I. pl. *Székely i. m.* 76.
27. Az ideiglenes fegyverszünetet 1871. január 28-án írták alá.
28. *Sáfrán i. m.* 432—435.
29. Szabadság, V. 70. sz. 1. Miskolc, 1896. aug. 29.
30. B. L., XVI. 57. sz. 1. Miskolc, 1896. júl. 17. péntek.
31. Szabadság, X. 76. sz. 1901. szeptember 21.
32. Szabadság, X. 77. sz. 1901. szeptember 25. szerda.

OTTÓ HERMAN, DER PARLAMENTSABGEORDNETE DER STADT MISKOLC

(Auszug)

Über Ottó Herman (1835—1914), Namensgeber unseres Museums, erschienen bisher mehr als ein halbes Dutzend Monografien und unzählige Studien. Trotzdem gibt es noch Abschnitte seines Lebens, seiner Tätigkeit in der Wissenschaft und im öffentlichen Leben, über die wir nicht viel wissen.

Die ersten politischen Zeitungsartikel des grossen Wissenschaftlers, des letzten ungarischen Polyhistor, erschienen ab 1871. Zu dieser Zeit arbeitete er im Kolozsvärer (Cluj) Museum. 1878 trat er als Parlamentsabgeordneter der oppositionellen „Függetlenségi Párt“ (Unabhängigkeitspartei) auf, fiel aber bei den Wahlen in der Stadt Szarvas durch. Bei den Nachwahlen im Jahre 1879 wurde er zum Abgeordneten der Stadt Szeged gewählt, wo er auch 1881 und 1884 auf je drei Jahre wiedergewählt wurde. 1893 wurde er zum Abgeordneten von Miskolc, der Stadt seiner Jugend, gewählt. An Hand der zeitgenössischen Presse können die Stimmenwerbung, der Wahlablauf und die Abgeordneten-tätigkeit Ottó Hermans genau rekonstruiert werden.

In der historischen Sammlung des Miskolcer Herman Ottó-Museums befinden sich die eigenhändig geschriebenen Originale seiner Abgeordnetenrede, die er am 30. September 1894 hielt. Ihr vollständiger Text wurde in der Studie publiziert. Diese Rede kann gleichsam als Ottó Hermans politisches Glaubensbekenntnis betrachtet werden.

In der Österreichisch-Ungarischen Monarchie kämpfte er für ein selbständiges ungarisches Staatswesen, verehrte Lajos Kossuths Ideen und folgte ihnen. Er kämpfte gegen den Einfluss der Kirche, hielt das bestehende Wahlsystem für ungerecht. Er kämpfte für ein selbständiges ungarisches Wirtschaftsleben, für ein unabhängiges ungarisches Finanzwesen, drängte auf die Entwicklung der ungarischen Industrie, auf unabhängige Zollgrenzen. Auch in unzähligen anderen Fragen plädierte er für die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung Ungarns.

Doch Ottó Herman war in erster Linie Wissenschaftler. Er schrieb fast 20 Bücher und mehr als tausend wissenschaftliche Abhandlungen auf dem Gebiet der Biologie, Archäologie und Ethnografie. Er organisierte und leitete wissenschaftliche Institutionen, war Gründer und Herausgeber wissenschaftlicher Zeitschriften. Er unternahm Studienreisen ins Ausland, organisierte Konferenzen und Weltausstellungen, war Mitglied mehrerer wissenschaftlicher Gesellschaften und Pionier auf dem Gebiet des modernen Naturschutzes. Zu Anfang unseres Jahrhunderts rief er den „Tag der Vögel und Bäume“ aus, mit dem er einmal im Jahr die Aufmerksamkeit auf die Liebe zur Natur, auf den Schutz der Natur lenken wollte. — Neben all diesen Tätigkeiten oder vielleicht zusammen mit ihnen befasste sich Ottó Herman mit der Politik. Er gehörte nicht zu den grössten Politikern, trotzdem war der unerbittlich korrekte Wissenschaftler eine markante Figur des ungarischen politischen Lebens am Ende des 19. Jahrhunderts.

József Szabadfalvi

LENGYEL MENEKÜLTEK TÁBORI VISZONYAI ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON

LAGZI ISTVÁN

A lengyel katonai és polgári menekültek Abaúj, Borsod, Zemplén vármegyékbe érkezésének körülményeit, az elhelyezéssel kapcsolatos nehézségeket, a lakosság segítőkészségét, a menekültek fogadtatását egy másik tanulmányunkban részletesen elemeztük.¹ A menekült katonák és a polgári személyek mindennapi életbe való beilleszkedésének körülményeit, a tábori élet első éveinek jellegzetességeit, az evakuációt (angol, francia területekre irányuló egyéni és csoportos szökéseket), a magyarországi „lengyel menekült ügy” fontos, helytörténetírásunk, de tágabb értelemben a magyar—lengyel kapcsolatok vonatkozásában is jelentős területnek kell tekintenünk. Az alábbi tanulmányunkban összefoglaltak a magyarországi lengyel menekültek történetéhez, az eddig megjelent tanulmányokhoz is jelentős — hézagpótló — adatokat szolgáltatnak.

A MENEKÜLTEK ELLENŐRZÉSE ÉS A TÁBORI ÉLET 1939—1941 KÖZÖTT

A Magyarország területére érkezett lengyel hadsereg tábornokait, tisztjeit és katonáit a H. M. 49402/eln. 1 b.-1939 sz. rendelet 1. pontja szerint nem tekintették hadifoglyoknak s ezt a velük való bánásmódban kifejezésre is juttatták. A nemzetközi szokásoknak megfelelően az 1913. évi XLIII. tc-el törvényerőre emelt 1907 évi Hágai Egyezmény II. fejezetének 11. pontja értelmében a lengyel (majd később az angol, francia, holland, belga és badoglioista-olasz) katonai személyeket — fegyveres őrökkel ellátott — internálótáborokban helyezték el. Az előbb említett Hágai Egyezmény II. fejezetének 11. pontja az őrzést nem tette kötelezővé, sőt egyenesen felhatalmazta az illető semleges, nem hadviselő hatalmat arra, hogy az internált tiszteket bizonyos feltételek mellett szabadlábba helyezhesse, azaz részükre szabad lakhatást és mozgást biztosítson.² Az 1936. évi Genfi Egyezmény XXX. II. fejezet 13. cikkének 14. pontja szerint az ápolási költségeket és egyéb egészségügyi kiadásokat a „fogvatartó hatalom” fedezte. A lengyelek őrzésével kapcsolatban 1939. szeptember 21-én a H. M. arra az álláspontra helyezkedett, hogy a lengyel tisztek polgári ruhában az „internálási” körzetükben szabadon mozoghatnak, a legénység állományú egyének mozgását azonban több feltételhez kötötték.³

A menekültek jogi helyzetének megállapítása, őrzésük, foglalkoztatásuk kérdésének tisztázására szeptember 22-én a Miniszterelnökség, a belügyminiszter, a külügyminiszter és a honvédelmi miniszter képviselőinek értekezletén hozott döntés értelmében a lengyel hadsereg és egyéb fegyveres testületek tagjainak — vámőr, határőr, rendőr — őrzése (internálása) a Honvédelmi Minisztérium feladata lett.⁴ A táborok belső életének szabályozását a H. M. 1/b osztálya dolgozta ki, a lengyel menekültek ügyeivel (is) foglalkozó 21. osztály ebben az időben még szervezés alatt volt.⁵

A hatóságok célszerűnek tartották a katonai menekültek egységeikben való meghagyását a táborokban is. A táborok belső rendjének fenntartását, a tábori élet irányítását (a táborokon belül igen nagy önállósággal bíró) rangidős tisztekre (starszy obozu) bízta.⁶ A menekült táborok belső életét szabályozó H. M. rendelet 13. pontja kimondta, hogy az internáltak a táborot csak a táborparancsnokság engedélyével és megfelelő fegyveres őrkísérettel hagyhatják el. Ez alól később kivételt tettek, a tiszteknél megengedték, hogy civilruhában őrkíséret nélkül is közlekedhessenek. Az internálással, a szabad mozgással kapcsolatos H. M. és B. M. rendeletek többször változtak.

A katonai táborokban a menekültek belső ügyeit — mint említettük — a rangidős tiszt (*starszy obozu*) irányította. A rangidős munkáját egy vagy két segéd tiszt, gazdasági tiszt segítette, akik e tevékenységükért szolgálati pótdíjat kaptak. A tábori élet zavartalanságát több, lengyel vezetés alatt álló gazdasági, kulturális és adminisztrációs egység irányította.⁷

1. A lengyel táborparancsnok rangidős tiszt (starszy obozu) irodája, (iroda-tiszt, segéd tiszt, írnok, altiszt stb.).
2. Orvosi rendelő (betegszoba, orvos és ápoló személyzet).
3. Kultúrhelyiség (olvasás, lemezjátszó- és rádió hallgatás, előadások, tanfolyamok), tiszti táborok esetében az ún. Kaszinó.
4. Takarékpénztár (Segélyezési Alap).
5. Műhelyek (cipész, szabó, asztalos).
6. Becsületbíróság (nagyobb táborokban).

A tábori őrség parancsnoka, a táborparancsnok a tábor létszámától függően — zászlóstól ezredesig — különböző rendfokozatú magyar tiszt volt, az őrség létszáma 5—110 fő között ingadozott. A táborok őrzésére az őrlegénység általában egy hónapig volt beosztva. A hónap 1-én és 15-én 50-50 százalékbán váltották az őrlegénységet.⁸

A fegyveres testületekhez nem tartozó menekültek a B. M. IX. osztálya által felállított és ellenőrzött ún. „Lengyel Polgári Menekült Tábor”-ba kerültek. A polgári tábor — bár a tábor élén szintén „parancsnok” állt — nem jelentette a menekültek katonákhoz hasonló őrzését, inkább ellátási, szociális közösséget alkotott.

Miután a menekültek helyzetét tisztázták, létrejöhettek a lengyelek ügyeit intéző hivatalos szervek és a lengyel menekülteket támogató társadalmi szervezetek is megkezdhatték működésüket. Lényegében kirajzolódtak a menekültek politikai és kulturális, szociális lehetőségei.⁹

A menekültek iránt megnyilvánuló — helyenként tüntető — együttérzés a

hatóságokat arra készítette, hogy a menekültekkel szemben „megengedhető” bánásmódot intézményesen szabályozzák. *Bartha Károly* honvédelmi miniszter 1939. szeptember 25-én kiadott rendelete értelmében a lengyel fegyveres erőkhöz tartozó személyek rangjukat megtarthatták, kitüntetéseiket viselhették, fegyelem szempontjából azonban a honvédségben érvényes előírásoknak lettek alávetve, ugyanakkor polgári büntetőbíráskodás alá tartoztak.¹⁰ „Az internált tisztek és a tábor őrzésére beosztott magyar tisztek egymással szemben az előírt rangszerinti tiszteletadást teljesíteni tartoztak.” Külön súlyt helyeztek arra, hogy az „... őrszemélyzet az internáltakkal csak szolgálatból kifolyólag érintkezhetik, minden eszközzel megakadályozandó az, hogy az őrszemélyzet az internáltaknak személyes szolgálatokat teljesítsen [...] az alábbiakban lefektetett szigorú rendszabályok pontos betartása mellett azonban emberséges bánásmód jellemezze (a) velük szembeni magatartásunkat.”¹¹ A polgári menekültekkel szembeni magatartási formát *Bonczos Miklós* belügyminisztériumi államtitkár körvonalazta: „Mihez tartás végett közlöm, hogy a menekültekkel szembeni együttérzés minden külső megnyilvánulására alkalmas cselekménytől tartózkodni kell. Ennek megfelelően a menekültek anyagi támogatása céljából hangversenyek, előadások stb. tartására engedély nem adható s részükre adomány sem gyűjthető, illetve ilyen célú gyűjtés sem engedélyezhető.”¹² Az alsófokú közigazgatási hatóságok részéről (is) megnyilvánuló együttérzés, a lengyel menekültek részére indított gyűjtési akció, a kollektív megvendéglés, a rokonszenv sokféle megnyilvánulása a belügyi hatóságok szerint egy idő után „felesleges” és „nemkívánatos” lett. A menekültekkel együttérző magyar lakosság körében nagy megdöbbenést, sokakban őszinte felháborodást okozott a „baráti” Németországnak a lengyel nép elleni támadása, a megtorlás, az ország függetlenségének elvesztése. Bonczos a lengyelek iránti együttérzést minimálisra szeretne volna csökkenteni, a velük való foglalkozást pedig szigorúan állami feladatnak minősítette. Viszonylag hamar (1939. okt. 8.) felismerték azt, hogy a „... lakosság bizonyos rétegeinél a lengyel menekültek izgató, felelőtlen és ártalmas megnyilatkozásokra csábító momentumot fog képezni.” A IV. hadtestparancsnokság egyik jelentése a „megoldásról” tájékoztatta a H. M. -et: „... a lakosság bizonyos részénél ... túlzott és destruktív rokonszenv szándékolt megnyilatkozásának kellett érélyes rendszabályokkal elejét venni.”^{12a}

Az elszállásolási gondok, a könnyebb megélhetés miatt a menekültek közül sokan rokonnál és ismerősöknél való elhelyezésüket kérték. A H. M. 21. osztálya — gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva a H. M. és a B. M. korábbi mozgáskorlátozó intézkedéseit — arra az álláspontra helyezkedett, hogy „... a legtöbb táborban amúgy is rossz és zsúfolt elhelyezési viszonyokra, a már beállt télre és arra, hogy nem hadifoglyokról van szó az ily kérelmek teljesítése az alábbi feltételek mellett (meg) engedhető volna:

1. Az internált becsületszavát adja, hogy ezt a kedvezményt nem használja fel a szökésre és semmiféle politikai természetű mozgalomban nem vesz részt.
2. Az aki az internáltat magához veszi, érte felelősséget vállal.
3. Az internált csak polgári ruhát viselhet.
4. Minden hó 1., 11. és 22-én a lakóhelyéhez legközelebb eső táborban —

ahová állományilag áthelyezendő — személyesen jelentkezik, mely alkalommal illetékszerű zsoldját — amennyiben erre igényt tart — felveheti.”

A honvédelmi miniszter a lengyel katonák kintlakását is magában foglaló kérelmét első betérjesztésre nem engedélyezte. Az elutasítást követő napon 1939. november 8-án a 21. osztály ismételt kérésére azonban hozzájárult a kintlakást és a „szabad” mozgást engedélyező rendelet kiadásához.¹³

A polgári menekültek — a kintlakó katonai személyekhez hasonlóan — az 1939. november 7-én kiadott 975/eln. 1939. VII. b. B. M. rendelet értelmében, a 100 000/1930 B. M. rendelet 4§-a alapján ugyancsak személyes — meghatározott időközönkénti — jelentkezésre voltak kötelezve.¹⁴ A menekültek helyzetét számos, általános, vagy csak egy-egy táborra érvényes rendelet szabályozta. Több utasítás, tiltó, mozgáskorlátozó részeket (is) tartalmazott, amely érzékenyen érintette a lengyeleket. Később a menekültek tájékozódási, munkavállalási lehetőségeinek növekedésével a mozgáskorlátozó rendelkezések jelentősége csökkent, gyakorlatilag elviselhetővé vált. A források, de a visszaemlékezések szerint is sok múlott a táborparancsnokon illetve az elsőfokú közigazgatási vezetőn. A központi rendeletek, utasítások ugyanis több esetben igen általánosak voltak s tág teret adtak az egyéni értelmezésnek.

A katonai menekültek körében uralkodó állapotok megismerése, a szükséges intézkedések megtétele érdekében a H. M. -ben az I. csoportfőnök elnöksége alatt 1939. október 10-én értekezletet tartottak. A *miskolci VII. hadtest* területén felmerülő problémákkal az értekezlet igen részletesen foglalkozott. Megállapították, hogy az őrség száma elégtelen, összetételénél fogva feladatának maradéktalan ellátására nem alkalmas; a „biztonságos” őrzésre „...legalább 2 őrzászólalra volna szükség” olvashatjuk az értekezlet jegyzőkönyvében. (Fontos megemlíteni Baló Zoltán ezredesnek a jegyzőkönyv margójára írt megjegyzéseit: „Továbbra is marad a jelenlegi őrzés. Remény van arra, hogy az internáltak hazatérnek.”) Az értekezleten — a beérkezett információkból — megállapították, hogy az internált katonai személyek között „...sok a kommunista agitátor...” (Lapszéli megjegyzés: kommunistákat, agitátorokat, nemi betegeket, szökésen tetten ért személyeket büntetőtáborba kell utalni!) Mintegy figyelmeztetésül rámutattak arra, hogy a polgári hatóságok lengyelbarát magatartást tanúsítanak; a lengyel internáltak nagy része vissza szeretne térni hazájába. A „hazatérési akció”-ról is olvashatunk. A magukat német nemzetiségűnek valló katonai személyeket a VII. hadtest területén is különválasztották s mielőbbi elszállításukat szorgalmazták. A miskolci VII. hadtest területén felmerülő problémákra felhívták a hadtest illetékeseinek figyelmét. A táborok és a tisztikar nyugalma érdekében javasolták, hogy „...a tisztok feleségei és gyermekei ne szakítassanak el, hanem a nős tisztekkel együtt hagyassanak, de katonai személyként kezeltesse. Büm (Belügyminisztérium) személyenként 1 Pengő ellátási díjat megtérít.” Megállapították azt is, hogy az altisztek a „...20 filléres illetménnyel nincsenek megelégedve, sokan nem fogadják el. Ezzel szemben az alacsonyabb rendfokozatú tisztjelöltek sokkal többet kapnak, mert a legalacsonyabb illetékben részesülnek.” A kassai VIII. hadtest területén lévő lengyel katonai táborokban a jegyzőkönyv szerint kevesebb nehézség merült fel. A lengyel katonalovak ápolásához magyar lovászok beállítását (is) kérték.

Megállapították, hogy az egészségügyi ellátás gyenge, hadtestenként Vöröskeresztes kórház felállítását hozták javaslatba. A jegyzőkönyv végül 3000 takaró és 500 lepedő szükségességét, beszerzését említette meg.¹⁵

A menekültek és a lakosság közvetlen érintkezése Bonczos Miklós ellenkezése ellenére nem szűnt meg, a lakosság — nagy részének — rokonszenve, gyakorlati segítőkészsége egyre több formában bontakozott ki. A lengyel katonai és polgári menekültek ezrei az 1939 karácsonyi ünnepek alkalmával ismételt kapcsolatba kerültek a magyar lakossággal. A polgári menekültek mellett a tisztek és a katonák is „szabadságot” kaptak s több napra elhagyhatták a táborokat. A befolyásos ismerősök és egyszerű emberek sok katonai internáltat hívtak meg otthonaikba,¹⁶ a menekültek legnagyobb részét a falusi emberek látták vendégül. A menekültek Nagykanizsán, a kapuvári gyűjtőtábor résztáboraiiban, Ipolybalogban és máshol is megvendégelésben részesültek.¹⁷

A források és a visszaemlékezések szerint a *tállyai* és *pácini* menekültek részére külön ünnepséget „*lengyel karácsonyt*” rendeztek, amelyről a helyi lapok is megemlékeztek. „Dicséretre méltó hazafias és emberbaráti érzésről tett tanulságot a lezajlott karácsonyi ünnepek idején Tállya nagyközség lakossága. A községben és a táborban elhelyezett 200 ... lengyel menekült nézett egy vigasztalan, szomorú karácsony elé, szeretteitől távol, idegen környezetben. Tállya község szellemi vezetői átérezve a szerencsétlenek helyzetét, elhatározták, hogy megkísérlik a szent ünnepet számukra kellemessé, elviselhetővé tenni. A római kat.(olikus) és az evangélikus egyházközség gondoskodott arról, hogy minden egyes menekült, tállyai családoknál elhelyezve megértő és vigasztaló szívek között, étellel és itallal bőségesen ellátva töltse el az ünnepeket. A református egyházközség pedig teauszonnán látta vendégül a népes tábor.”¹⁸

Páciban ma is sokan emlékeznek a községben elhelyezett lengyel menekültekre, életük egy-egy mozzanatára, a velük kapcsolatos történetekre. A visszaemlékezések fő vonásaiban megbízható, (levéltári forrásokkal ellenőrizhető) hitelességgel elevenítik fel az akkori viszonyokat s több szempontból kiegészítik az írott forrásokat, alátámasztják — esetenként kiegészítik — a tanulmányunkban foglaltakat. *Berta István* pácini TSz elnök szerint a községben levő lengyel táborban „... lengyel tisztek voltak a parancsnokok, konyhájuk is volt [...] személyes élményem? Amikor a második világháború idején lengyel földön állomásoztunk, olyan családnál voltam elszállásolva aki egy ideig Hidasnémetiben volt menekült táborban de [1939 őszén] rövid ideig Páciban is lakott [...] Az illető megölelt, megcsókolt és azt mondta: két hétig tartózkodott Páciban, innét mentek át Hidasnémetibe, majd hazaszökött ... mert az idősebb menekültek egy része visszatért (?) Lengyelországba. A fiatalabbak, akik politikai nevelésben részesültek mind Franciaország felé szöktek. Az idemenekült lengyeleket testvéreként fogadtuk, mert a páciniakban már abban az időben élt a németek iránti gyűlölet [...] hiszen láttuk itt azt a száz, százhusz személyt akinek el kellett menekülni, mert elhagyva családjait, gyermekeit, szegénységüket a németek elől menekültek el. Úgy élt bennük a hazájuk iránti szeretet, hogy képesek voltak még messzebb elmenni Lengyelországtól, harcolni a németek ellen.”

Varga Ferencnek a pácini Általános Iskola igazgatójának visszaemlékezé-

séből tudjuk, hogy Viss községben is éltek lengyel menekültek. „Nálunk Viss községben kb. fél évig laktak lengyel menekültek ... nagyon alkalmazkodtak hozzánk, meg általában a községbeli emberekhez. Szeretetüket azzal mutatták ki, hogy mindig segíteni akartak a gazdálkodásban s ott ahol csak tudtak.” (Pácinban köztudott dolog az is, hogy a falu leégését [1940 tavaszán], az utcáról-utcára terjedő tüzet a lengyel katonák segítségével sikerült megfékezni.)

A lengyel táborokban érthető módon igyekeztek figyelemmel kísérni a nemzetközi események alakulását. Az információ szerzés legegyszerűbb — gyakran egyetlen — módja a rádió hallgatás volt. A menekültek az angol, francia rádió állomások híreit kezdetben alkalmasszerűen, később a magyar nyelvtudás bővülésével a lakosság körében is egyre gyakrabban terjesztették. Akadtak olyan menekültek is, akik a magyar lakosokkal való beszélgetéseik során a moszkvai rádió lengyel nyelvű híreit terjesztették. A hadtestparancsnokságok „K” (kémelhárító) tisztjei azonnal ellenakcióba kezdtek. 1940 februárjában a budapesti angol követség ügyvivőjének tudomására jutott, hogy több (lengyel) internálótáborban elkobozták a lengyel tulajdonban levő rádiókészülékeket „...mert az internáltak Oroszországból kommunista előadásokat hallgattak.” A H. M. figyelmeztette a lengyeleket arra, hogy „... ott ahol a rádiót kommunista (értsd: antifasiszta — L. I.) tanok hallgatására használják fel a rádió (vevő készülék) használata véglegesen betiltatik.”¹⁹ A menekültek figyelemmel kísérték a fasiszta Németország háborús tevékenységét, a Lengyelországból érkező hírek — a menekültek révén — gyorsan ismertté váltak. A forrásokban „kommunista, vagy kommunistagyanús agitáció”-ról olvashatunk. A menekültek között — eddigi ismereteink szerint — kevésszámú kommunista volt, jelentéktelen lehetett azoknak a száma is akik Magyarországon váltak kommunistákká. Az viszont ténykérdés, hogy a menekültek szinte kivétel nélkül kérlelhetetlenül gyűlölték a hitleri fasizmust s antifasiszta nézeteiknek ahol tehették hangot is adtak.²⁰ A spontán, majd a tudatos agitáció számos táborban felütötte a fejét.²¹

A KEOKH miskolci kirendeltségének vezetője, Pásztói Ámon miniszteri osztálytanácsosnak írott levelében beszámolt a lengyel menekültek szervezkedéséről és politikai megbízhatatlanságukról. Abaúj-Torna vármegyében a kassai baraktáborban, a hidasnémeti, a krasznokvajdai és a tornanádaskai volt határőrlaktanyákban mintegy kétezer lengyel menekült volt elhelyezve. A menekültek egy része magánházakban lakott, azaz közvetlenül érintkezhetett a lakossággal. A lengyelek „politikai agitációját” és a németellenes propagandamunkának minősített külföldi rádióadók híryanagának terjesztését — az idevágó források szerint — a KEOKH kezdettől fogva komoly dolognak tartotta. A hatóságok a baloldali és kommunista befolyás alatt álló „agitátorokat”, de legfőképpen a munkásmozgalomban tapasztalt baloldali szociáldemokratákat és szocialistákat szerették volna elnémítani, legalábbis elszeparálni a többi menekülttől. Érthető meglepetést keltett az a hír, hogy a „... Szolyván nyert értesülés szerint a menekült lengyel katonák között tömegesen vannak kommunista érzelmű egyének.” A miskolci KEOKH Kirendeltség vezetője érintkezésbe lépett a kassai VIII. hadtestparancsnokság kémelhárító osztályával azzal a

céllal, hogy „... nem volna-e lehetséges esetleg megbízható lengyel tisztek segítségével a kommunistaérzelmű katonák felkutatása és különválasztása.”²²

Az *Abaúj-Torna* vármegyei (és általában a) lengyelek megfigyelése azonban nehézségekbe ütközött, az érdemi megfigyelés valójában sohasem sikerült. Az előbb említett jelentés is feltételezte az ellenőrzés sikertelenségét amikor arra utalt, hogy „... mivel azonban a lengyel katonák politikai meggyőződése a lengyel tisztek előtt sem ismert, mert összevegyült (ember) anyagról van szó a (magyar-L. I.) katonai hatóságok a kérdés megoldásánál áthidalhatatlan akadályokkal állanak szemben. A fentiek alapján szüksége látszik annak, hogy a rendészeti hatóságok is megfelelő intézkedéseket vezessenek be egy meginduló *kommunista* (!) szervezkedés megakadályozására.”²³

Az állambiztonságra nagy gonddal őrködő KEOKH miskolci kirendeltségének vezetője szerint elsősorban (?) a visszacsatolt területeken (és általában) a szlovák nyelven értő lakosság folyamatos megfigyeltetését kellett megszervezni mert „... a visszacsatolt területek lakosságának gyanús rétegével kapcsolatban ... föltehető, hogy a cseh uralom alatt legálisán működött kommunista szervezetek az impérium változásával sem szűntek meg és keresni fogják az érintkezési lehetőségeket a menekült lengyel kommunistákkal.”²⁴

A H. M. 21. osztálya az abaúji lengyel táborokban tapasztalt jelenségek miatt széleskörű nyomozásra tett javaslatot. Az osztály vezetője *Baló Zoltán* ezredes a lengyelek őszinte barátja volt, neveltetése és osztályhelyzete által meghatározott módon számos, lehetséges alkalmat felhasznált az internáltak helyzetének megkönnyítésére. Az „*abaúj-tornai ügyel*” azonban foglalkozni kellett. A H. M. 21. osztálya ezúttal is kisebbíteni igyekezett a jelentésekben foglaltakat: „A katonai menekültek általában úgy vannak elhelyezve, hogy a külvilággal alig érintkezhetnek (?) s a táborok és közvetlen környékük fegyveres őrszemek által őriztetnek ... Sétáltatás alkalmával a legénység is elhagyhatja ugyan a tábor területét, azonban csakis zárt csoportokban és megfelelő kíséret mellett is el van rendelve, hogy a polgári lakossággal való érintkezést meg kell akadályozni. A „K” (kémelhárító) szolgálat is minden táborban meg van szervezve. Mindezek dacára fel kell tételezni (!), hogy a polgári lakosságból 1-2 megbízhatatlan egyén módot talál arra, hogy a drótsövényen (?) keresztül beszélhessen egyik-másik internált elvtárssal. A polgári lakosságnak megfigyeltetése az osztály szerint (is) üdvösnek látszik.”²⁵

A folyamatos szökések és a menekültek „politizálása miatt számos esetben — kisebb-nagyobb jelentőségű — megtorlásokat is alkalmaztak, amelyek elsősorban a *szabad mozgás* (rádióhallgatás) korlátozásában jutottak kifejezésre. Az előbb említett intézkedések érthető módon érzékenyen érintették a menekülteket. Az 1940. tavaszi események (szökések, politikai szervezkedések, spontán agitáció) miatt Nagy altábornagy a VII. hadtest területén 1940. március 11-én elrendelte, hogy „... a további intézkedésig minden lengyel (katonai) táborból való eltávoztatást beszüntetnek ... Lengyel internáltak a táborokból csak *szuronyos* kísérettel távozhatnak.”²⁶ Nagy altábornagy 1940. március 11-i jelentése beszámolt arról, hogy a lengyelekkel szemben foganatosított mozgáskorlátozó rendszabályok „idegességet és reakciót” váltottak ki. A szuronyos katonai kíséret (és az elégtelen elhelyezési viszonyok) miatt 30 tisztt, aláírásával el-

látott panaszíratot intézett Horthy kormányzóhoz. A panaszíratból kiderült, hogy „... a táborból szükséges eltávozáskor nemcsak a lengyel tiszteket, de a tiszti hozzátartozókat nappal (is) feltűzőtt szuronyú örök kísérik. Ugyanezen örök éjjel puskával — feltűzőtt szurony nélkül — kísérik az internáltakat.” A tisztek szóvátették azt is, hogy a táborban vízhiány van és az „... elhelyezésre szolgáló épület nem fűthető, téli szállásul nem alkalmas. Alsó helyiségek annyira nedvesek, hogy a ruhák teljesen átnedvesedtek, a csizmák, cipők megpenészednek.”²⁷ Jan Zachodni internált alezredes felháborodása jeléül magyar fegyveres őrség által kísért lengyel katonákat ábrázoló képet festett. A lefényképezett festményt — többek között — az Abaúj, Borsod, Zemplén vármegyei lengyel katonai táborokban is terjesztették. A hadtestparancsnokság utasítására Zachodni alezredes március 10-én a *tesmagi* (büntető) táborba helyezték át, a „magyarok ellen izgató” fényképet ahol lehetett elkobozták.²⁸

A lengyel menekültek és a magyar lakosság kapcsolatának korlátozása, a baloldali érzelmi menekültek zaklatása több menekült táborban valóban nyugtalanságot okozott. 1940 Pünkösöd vasárnapján tűz ütött ki a *garanyi* lengyel polgári táborban, a vizsgálat megállapította: „A tábor egyik fiatal lakója írásokat akart megsemmisíteni...”²⁹

A LENGYEL MENEKÜLTEK TOVÁBBI EVAKUÁCIÓJA ÉS AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI TÁBOROK

A Magyarországra menekült lengyelek közül igen sokan néhány napos vagy hetes pihenő után legálisan, szabályos útiokmányokkal, vízumokkal el látva, mások illegálisan elhagyták az ország területét, francia, majd angol érdekeltségű területekre utaztak, korabeli szóhasználatul élve evakuáltak.³⁰

A menekülés fő iránya 1940 tavaszáig Franciaország volt. Később a nyugat-európai német offenzíva megakadályozta a lengyel menekültek Franciaországban való gyülekezését. A lengyelek ezt követően a közel-keleti angol, francia területekre, Észak-Afrikába és Angliába igyekeztek.³¹ A Nyugaton tervbe vett lengyel egységek felállításánál elsősorban a katonákra és a tiszthelyettesekre számítottak, ezek közül is azokra, akik katonai szempontból értékes, — páncélos, repülő, gépkocsivezető, vagy katonai szempontból használható polgári — szakképzettséggel rendelkeztek.

A lengyel háborús emigráció célul tűzte ki a semleges illetve a nem hadviselő országokból a lengyel állampolgárok kivonását s francia, angol területeken — lengyel vezetés alatt — összpontosítását. A lengyelek szervezkedésére, tulajdonképpen az evakuáció kezdetére a Franciaországban levő lengyel kormány megbízottak kiáltványa adott jelt. A kiáltvány felszólított minden fegyverforgatásra alkalmas lengyel férfit, aki harcolni akart Lengyelország felszabadításáért a német fasizmus ellen, hogy Franciaországban gyülekezzen és lépjen be a francia területen szervezett lengyel hadseregbe. A Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap (1939. okt. 6) tudósítása szerint a lengyel kormány felhívására tízezer belgiumi lengyel bányász belép a franciaországi lengyel hadseregbe. A Nyugat-Európában szervezkedő lengyel kormányhatóságoknak a lengyel

hadsereg felállítására tett erőfeszítései a magyarországi lengyel menekültek döntő többségére igen mély hatást gyakorolt. Egyre többen — önként, mások katonai előjáróik parancsára — vállalták a franciaországi úttal járó fáradságot. A hazától távol is részt vállaltak a német fasizmus elleni harcból.

A lengyel követség Váci utcai 36. szám alatti helyiségeiben szabályszerűen sorozták és osztályozták a menekült katonakorú lengyel férfiakat.³² A besorozottak az utazáshoz nélkülözhetetlen iratok és pénz átvétele után az ország déli határszéléhez közel fekvő — egyáltalán nem őrzött — polgári táborokba kerültek.³³ Az evakuációnak ebben az el nem hanyagolható mozzanatában a *Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság*³⁴ biztosította a kívánt polgári táborba jutás lehetőségét. A déli menekülttáborokból a magyar—jugoszláv határ átlépésében a terepet kellően ismerő helyi lakosság segédkezett.³⁵

A szökésre parancsot kapó lengyel katonák a legkülönbébb alkalmakat — pl. kimenő, orvosi vizsgálat, istentisztelet — használták fel a kapott parancs végrehajtására. A tornanádaskai táborból kimenőt kapott 20 fő legénység közül 10 megszökött. Ezt követően a táborparancsnok a sorozatos szökések miatt ki látásba helyezte a kimenők beszüntetését. A tábor ellenőrzésére és a panaszok kivizsgálására — 1939. november 29-én — *Dembiński* tábornok és a H. M. 21. osztályának képviselője, Körmendi százados Tornanádaskára érkezett. Ekkor Körmendi elrendelte a csoportos kimenők további engedélyezését, mondván: „ha megszöknék, hadd menjenek, majd visszajönnék”.³⁶

A kassai VIII. hadtestparancsnokság olyan eseteket is jelentett, miszerint egyes táborokban a menekült katonák a csekély számú őrséget „kijátszották” és százas csoportokban szöktek meg a táborokból azzal a céllal, hogy a Franciaországban levő lengyel csapatokhoz csatlakozzanak.³⁷ 1939. október 4-én a „...Herbolya telepen egy 1000 főből álló internáló tábor kb. 150 főnyi legénységi csoportja a csekély számú őrség ellenére (?) a tábort önkényesen elhagyta és az ország elhagyására elszéledt. Gépkocsin kiszállított egységek bevetésével sikerült csak az elszéledteket összeszedni és hasonló kilengések megelőzésére a 13/rm 2 teljes hadiállományú zászlóaljat voltam kénytelen mozgósítani, állomásáról Sajókazincra kihelyezni és a zászlóaljat a fegyelmezetlen (lengyel katonai) tömeg fékentartására alkalmazni.”³⁸ — olvashatjuk a hadtestparancsnokság távirati jelentésében.

Azok a lengyel katonák és katonakorú polgári személyek, akik önként, vagy parancsra Magyarország elhagyására készülődtek, nem érthették, hogy a hatóságok, miért korlátozzák, illetve szüntették meg az ország szabad elhagyásának lehetőségét. A magyar táborparancsnokok többsége megmagyarázta a rendelkezés okait, kérve a lengyel parancsnokokat, hogy a lengyel legénységet fegyelmezzék, foglalkoztassák s ne szervezzenek „látványos akciókat”. A jóindulatú figyelmeztetésre annál is inkább szükség volt, mert több esetben — szerencsére csak néhány táborban — tragikus események is bekövetkeztek. A kassai VIII. hadtestparancsnokság területén levő tornanádaskai lengyel katonai menekülttáborban 1939. október 28-án a lengyel katonák — a szökési kísérlet közben elfogott bajtársaikat ki akarták szabadítani, ezért megtámadták a magyar táborőrséget. Az őrség fegyverhasználata következtében egy lengyel katona meghalt.³⁹ Néhány nap múlva a nagy visszatetszést kiváltott tornanadás-

kai esethez hasonló incidensre került sor Érsekújváron is. Az érsekújvári lengyel táborban „november 4-én este 19 óra 30 perckor az internált lengyel legénység közül mintegy 200 fő megrohamozta a tábor hátsó kapuját, azt kitörték, hogy megszökjenek.”⁴⁰ Az őrseg a lengyelek közé lőtt, több sebesülést okozva. A tábor elhagyását megkísérlők egy része — látva a fegyverhasználatot — visszatért a táborba, többségüknek azonban sikerült „eltávozniuk”.

Az elhelyezésnél, a táborparancsnokul kijelölt tisztek esetében személyi problémák is adódtak. Több táborparancsnokról már az első hónapokban kiderült, hogy alkalmatlan — a különben nagy körültekintést és tapintatot igénylő — beosztására. A kassai VIII. hadtestparancsnokság területén levő táborokban is hasonló helyzet alakult ki. A hadtestparancsnokság belátta, hogy a fiatal, ambiciózus — gyors előmenetelre számító — táborparancsnokok helyett tartalékos, vagy idős törzstiszteket kell alkalmazni. Az előbbieket is érzékeltetik azt, hogy a katonai hatóságok, jelen esetben a kassai VIII. hadtestparancsnokság igyekezett az akkori helyzetben megengedhető könnyítéseket biztosítani a lengyel katonai menekültek részére. A táborparancsnokok egy részének kicserélésére hadtestenként különböző intézkedéseket tettek (volt ahol egyáltalán nem foglalkoztak az ügygel s a „kemény” parancsnokok évekig helyükön maradtak, sok kellemetlenséget okozva a lengyeleknek). A VIII. hadtest esetében a szándék megvolt, 1939. november 26-án táviratilag kérték, hogy „... a hdt. területén Hidasnémetiben, Mándokon és Ricsén felállított internálótáborokhoz sürgősen egy-egy magasabb rendfokozatú, németül esetleg lengyelül vagy tótul beszélő ny. állományú vagy szkv. (szolgálatonkívüli —L. I.) törzstiszt osztassék be, mivel ezen táborokban jelenleg is sok lengyel tiszt, köztük törzstiszt van elhelyezve. [...] Ezen táborokban internált legénység nagy részében elkeseredett emberek ... az ezekkel való helyes, megértő bánásmódra a jelenlegi fiatal táborparancsnokok nem alkalmasak, sőt tapasztalatlanságuk és meg nem értésük következtében, magatartásuk és eljárásuk gyakran káros is, sok súrlódás elkerülhető, ha a táborparancsnokok megfelelő tapasztalattal bíró idősebb ny. állományú törzstisztek lennének.”⁴¹ A problémát viszonylag hamar felismerték, ennek ellenére számos „alkalmatlan” táborparancsnok a helyén maradt, de volt rá példa, hogy egyeseket éppen „keménységük” miatt neveztek ki, vagy tartottak meg táborparancsnokul.

A lengyel katonai menekült táborokban később is több incidensre került sor. A katonák egy része — szökésre (evakuációra) felszólító — parancs nélkül is útnak akart indulni. Az evakuáció helyi szervezőit a táborokban gyakran „kiemelték” áthelyezték vagy büntető táborba küldték. Az ilyen vagy hasonló esetekre az internáltak élesen reagáltak. Azokban a táborokban ahol az őrseg szószerint végrehajtotta az internálási rendeleteket, „komolyan vette feladatát”, ott előbb-utóbb elégedetlenségre, zendülésre, az őrseg részéről pedig erőszak, olykor fegyver alkalmazására került sor. Az internáltak és az őrseg, azaz a táborparancsnokság összeütközése, megtorlóintézkedések fegyverhasználat alkalmazása nem volt jellemző, de számos esetben előfordult. Az előbb említettekre több példát találhatunk az északkelet-magyarországi lengyel katonai táborokban.

A kassai VIII. hadtestparancsnokság 1940. január 16-án, majd 17-én táv-

iratilag jelentette, hogy a szerencsi lengyel katonai büntetőtáborban zendülés tört ki. A távirat szerint a zendülést sikerült lokalizálni: „... a nyugalom helyreállítása folyamatban van, fegyverhasználatot lehetőleg kerüljük, a renitensek vezetői (kb. 15 fő) 21/rm 3. zlj. fogdahelységeiben nyernek elhelyezést addig amíg a vizsgálat tart.” A hadtestparancsnokság január 17-én délután 17.20 órakor feladott táviratában beszámolt a történetekről. A távirat szövegét érdekes hosszabban idézni, mert a megtorlás részleteibe enged bepillantást „... f. hó 16-án tett jelentésem kapcsán jelentem: a szerencsi legénységi büntetőtáborban kitört zendülés f. hó 17-re a vezetők kiemelése és fogdába helyezése után lecsillapodott. Fegyverhasználat nem történt. A táborban visszamaradt internált legénység azonban a fogdába helyezett vezetők kiszabadítása érdekében éhségsztrájkba kezdett, az éhségsztrájk letörése céljából elrendeltem, hogy a sztrájkolók részére a sztrájk időtartalmára a pénzilletmények nem fizethetők ki, hanem azokat a honvéd kincstár javára kell bevételezni. Ugyancsak intézkedtem, hogy a sztrájk időtartalmára mindennemű dohány és élvezeti cikknek a tábor területére való bevitelét ...” szüntessék meg.⁴²

A miskolci VII. hadtestparancsnokság területén levő naprágyi lengyel katonai büntetőtáborban a szerencsinél sokkal súlyosabb esetről számolnak be a források. 1940. március 21-én este a szökést megkísérlő katonák ellen egy tüdőlövessel végződött — indokolatlan — fegyverhasználat történt. A fegyverhasználat tényét súlyosbította az, hogy a megsebesült lengyel katona elfogása után (a menekültek állítása szerint!) a tábor magyar parancsnoka Veress Géza zászlós okulásul „... puskatussal, puszta kézzel bántalmazta a már átlőtt sértetet”.⁴³

A táborokban a szökéseket igen eltérő módon szervezték meg és hajtották végre. A pásztói szolgabírói kirendeltség bejelentette, hogy az ellenőrzése alá tartozó lengyelek közül 1939. december 28-án „... ismeretlen helyre hatósági engedély nélkül eltávoztak... két menekült személyi adatai nem állanak rendelkezésemre mivel megérkezésük napján azonnal elszöktek.”⁴⁴ Lengyel menekültek állandó összeköttetésben voltak a lengyelországi ellenállási mozgalommal. A Londonba irányuló futárútvonal is Budapesten keresztül vezet, érthető, hogy a lengyel futárok tevékenysége — egy idő után — nem maradhatott titokban.⁴⁵ 1940. március 7-én Keresztes Fischer belügyminiszter felhívta az alispánok figyelmét, hogy „... jelentések szerint a cseh-morva Protektorátus területéről sőt újabban már Szlovákiából is egyre nagyobb számban jönnek át, illetőleg szöknek át hozzánk ... olyan egyének akik Magyarországon keresztül külföldre szándékoznak emigrálni abból a célból, hogy ott különféle katonai alakulatokba toboroztassák magukat. Ezek a hadköteles korban levő férfiak az eddigi megállapítás szerint többnyire szabályszerű útiokmány és magyar vízum nélkül jönnek át s egy darabig az ország területén tartózkodnak, majd valamelyik szomszéd állam felé — rendszerint ugyancsak »feketén« — iparkodnak eltávozni. Többnyire politikai menekülteknek vallják magukat ... újabb megállapítások szerint szóbanforgó kategóriába tartozó egyének az északi határon a határ rendészeti szervek ellenőrzését ismételten kijátszották és az ország belterületén sőt az ország keleti és déli határai mentén is — bizonyára újabb illegális határátlépés céljából — feltűntek...”⁴⁶

A rendelkezés utasította a rendőrség és a határvadász parancsnokságokat, valamint a határmenti területek közigazgatási vezetőit, hogy a „fekete határ-átlépéseket” szüntessék meg, az elfogott egyéneket a budapesti toloncháznak adják át. (Figyelemreméltó az, hogy minden bizonylással lengyelekről van szó, de maga a lengyel szó sehol nincs említve. Valószínűnek látszik, hogy Magyarországon keresztül a lengyelekhez hasonlóan szlovákok is „evakuáltak”, bár erre vonatkozóan — a lengyel menekültekkel kapcsolatos iratokban — nem találtunk adatokat.)

1940 elején a lengyel menekültek szökéseivel kapcsolatos nyomozást ki- szélesítették így viszonylag sokrétű információ állt a katonai (belügyi) ható- ságok rendelkezésére. A vezérkar főnöke Werth Henrik többször is foglalko- zott a „lengyel kérdés”-sel. Werth a belügyminiszterhez írott levelében (1940. május 25.) rámutatott arra, hogy az országban tartózkodó lengyelek tetemes politikai kárt okoznak Magyarországnak. A VKF 2 D osztály vezetőjének Ujszászi ezredesnek a véleménye szerint a garanyi táborban elhelyezett *Stanisław Łaski* lelkész, *Cyprian Kozikowski* [Krzyszowski] mérnök, *Stanisław Kra- wiec* orvos és *Marian Szargat* postás ellen „...az az alapos gyanú áll fenn, hogy Szlovákiában a lengyel menekültekkel, esetleg más egyénnel is gyanús összeköttetést tartanak fenn. A táborokból a menekülteket tömeges szökésekre bírják...” Az említett személyek ellen ekkor még nem indítottak eljárást. A tábor „előnytelen fekvése” miatt Ujszászi ezredes a VKF nevében ismételtén kérte a garanyi tábor megszüntetését, az ország belsejébe való áttelepítését.⁴⁷

A táborokból való szökések 1940 első felében igen eredményesek voltak. A miskolci VII. hadtest parancsnoka Nagy altábornagy jelentéséből tudjuk, hogy a szökéseket számtalan variációban valósították meg. A „...csízi tábor- ban internált Kuczynski József szds. [százados] lengyel internált f. évi III./31-én ravasz föndorlattal, foghúzás céljából a közel felvő Rimaszécs községbe kért eltávozást” ahonnan megszökött.⁴⁸ 1940 közepén (július 3-án) a VII. hadtest és a 7. csendőrkerület nyomozói lengyel internáltakat szöktető hálózat műkö- désére derítettek fényt. A nyomozás és a „B” (beépített, bizalmi) egyének in- formációiból kiderült, hogy a Csíz és Bánréve községben működő kereskedők „... a szökni szándékozó (lengyel) internáltak részére polgári ruházatokat beszerezve segítettek elő a lengyel internáltak szökését. A gk. (gépkocsi) fu- varozók pedig a szökésben levő lengyel katonai internáltakat szállították Buda- pestre, a lengyel követségre. A Váci utca 4. szám alá. De volt rá eset, hogy a szökésben álló lengyel internáltakat a Mátyás tér 5. szám alá vitték. Voltak akik a Duna utca 4. szám alatt jelentkeztek...” A nyomozás megállapította, hogy több északkelet-magyarországi helységben a lengyel megbízottak a ma- gyar lakosság aktív támogatásával (részvételével) szervezték az evakuációt. „Tornalja községben Holéczi Gyula vendéglős és autófuvározó a pelsői, jols- vai és a csízi internált katonai egyéneket szöktető ottani lakosokkal állt összeköttetésben kiknek közbejöttével a szökésben levő lengyel internáltakat gk.-n (gépkocsin) Budapestre szállították.”⁴⁹ A nyomozás adatai szerint a szök- tetésben Dzsurnai Sándor pelsői, Cirkesz Gyula és Fábri János jolsvai gép- kocsi-fuvározók segítettek, akik viszont összeköttetésben voltak Szőke János csízi penzióbérlővel (akinek penziójában lengyel tisztek voltak elszállásolva)

Grosz Elemér csízi, Veisz Adolf bánrévei és Goldberger Arnold ózdi kereskedővel. A kereskedők szállították a szökéshez szükséges civil ruhák egy jelentős részét, a hiányzó részt Budapestről szerezték be. Az Ipoly menti táborokban levő katonai személyek szintén „szöktető hálózat” segítségével tettek eleget a tábor elhagyására felszólító parancsnak. A szökés (Budapestre illetve a magyar–jugoszláv határra való utazás) gyakorlati kivitelezését Kántor Ferenc balassagyarmati lakos (könyvügynök és bérautófuvarozó) Lovász István, Vitális László és Szakmári József gépkocsivezetők bevonásával vállalta.⁵⁰

A kassai VIII. hadtestparancsnokság jelentése szerint a lengyel tisztek az áthelyezéseket is a szökések szervezésére vagy éppenséggel szökésre használták fel: „Gr. Skarbek Stanisław a jolsvai gyűjtőtáborban ezelőtt mintegy 3 héttel mindössze egy (!) napig volt ott, azóta nyomtalanul eltűnt — ottani tisztársainak állítása szerint már Franciaországban van.”⁵¹ Néhány esetben a szöktetést szervező lengyel személy is ismertté vált. A jolsvai lengyel katonai táborban az 1940. február 27-én kelt jelentés szerint a táborban a — Franciaországba irányuló — szökéseket dr. *Mieczysław Młotek* őrnagy készítette elő. Młotek dr. 1940 januárjában észrevette, hogy az északkelet-magyarországi „lengyelszöktetési” akciók (részben) ismertté váltak, ezért a táborparancsnokságtól egy hónapi szabadságot kért amelyet Budapesten töltött el. Młotek őrnagy azonban „...szabadsága leteltével nem vonult be a (jolsvai) táborba, hanem a b.(uda)pesti lengyel követségen szervezte tovább a szökéseket. A H. M. 21. osztálya kérte az I. hadtestparancsnokságot, hogy „...dr. Młotek letartóztatása esetén két hónapi büntetésének letöltése végett a Siklói-i büntetőtáborba kísérendő. Nevezett kinyomozására súlyt helyezek és letartóztatása ide (21. osztály) haldéktalanul jelentendő.”⁵² Az I. hadtestparancsnokság nyomozással megbízott „K” tisztjei viszont kiderítették, hogy Młotek nevű személy a lengyel követségen és konzulátuson ismeretlen, tehát álnéven dolgozik. A hadtestparancsnok biztosította a H. M. 21. osztályát, hogy „Berendezkedtem arra, hogy dr. Młotek Mieczysław lengyel őrnagynak a követségen való megjelenéséről lehetőleg értesüljek.”⁵³ A nyomozás során az is kiderült, hogy „Młotek őrnagy az utóbbi időben (1940 február—június — L. I.) a budapesti lengyel főkonzulátuson (dr.) *Junacki* néven tevékenykedett. A budapesti I. hadtestparancsnokság „K” (kémelhárító) beosztottai Młotek őrnagyot a Váci utcában őrizetbe vették s a váp. (városparancsnokság) fogdába kísérték.”⁵⁴

Młotek őrnagy távozásával a jolsvai táborban nem szűnt meg az evakuáció szervezése. A jelentésekből arra lehet következtetni, hogy Młotek őrnagy távollétében egyszerre több „lengyel megbízott” is működött a jolsvai lengyel táborban.

1940 februárjában Nagycenkről a jolsvai táborba áthelyezett Jerzy Brendel, Eugeniusz Jagoda, Jan Niedznicki, Mikołaj Pawlusiewicz, Feliks Pawłowicz, Zygmunt Rusińkiewicz, Leopold Temersand, Stanisław Warzecka, Edward Żółkiewicz lengyel hadnagyok (podporucznicy) és Jan Pisch főhadnagy (porucznik) ellen hamarosan az a gyanú merült fel, hogy a menekültek tervszerű szöktetésében tevékenyen közreműködnek. „Pawłowicz hadnagy a budapesti lengyel katonai attachénak megbízottja (volt) a nagycenki táborban.”⁵⁵

Az abaújnádasi táborban 1939 végén — 1940 elején Kazimierz Żieliński

százados szervezte, koordinálta a szökéseket. Zieliński százados kapcsolatban volt a hidasnémeti, Tornyosnémeti és a tornanádaskai lengyel katonai táborokkal is, később Dembiński irodájában dolgozott. Kapcsolatait a Franciaországba való utazásig fenntartotta az előbb említett táborokkal. A Zieliński századosra vonatkozó iratanyagból arra következtethetünk, hogy az előbb említett táborokból szervezett szökésekért személyes felelősséggel tartozott. Tevékenysége megerősíti azt, hogy a budapesti lengyel konzulátus tevékeny szerepet játszott az evakuációban.⁵⁶

A szökések elemzésénél világossá vált, hogy vidéki viszonylatban is budapesti irányítás mellett szervezik, koordinálják az evakuációt s a szálat a lengyel követségre és a Lengyel Katonai Képviselőre vezetnek. A felsőhangonyi lengyel katonai táborból 1940. január 27—30. között nyolc tiszt és 43 katona, a sajozárnai gyűjtőtáborból február 4-én négy katonai személy⁵⁷ „távozott” el. A táborőrség parancsnoka a szökéseket Stefan Dembiński tábornok túl széleskörű hatáskörével hozta összefüggésbe. A jelentés megállapította, hogy a „... szökések különösen megszorodtak azóta, amióta az egyes táborok élére a lengyel rangidős tiszteket (starszy obozu) Dembiński tábornok [Lengyel Katonai Képviselő parancsnoka] a területileg illetékes hdt. pság. és annak összekötő tisztjének megkérdezése nélkül önállóan nevezi ki.”⁵⁸ Littay altábornagy is azon a véleményen volt, hogy „... Dembinszki [Dembiński] lengyel tábornok részére engedélyezett ügykör a lengyel táborok ügyeivel úgyis megterhelt hdt.-ok munkáját még jobban meg fogja nehezíteni. A H. M. 21. osztálya ugyanis jogot ad arra, hogy egyes lengyel tiszteket fent nevezett lengyel tábornok [Budapestre] magához rendelje.”⁵⁹

A jolsvai, a felsőhangonyi valamint a Sajó és az Ipoly menti táborokból végrehajtott szökések kivizsgálásakor a miskolci VII. hadtest parancsnoka Nagy altábornagy felhárborodva jelentette a H. M.-nek, hogy a polgári hatóságok „... eddig még a lengyel katonai internáltak szökésének előmozdításában részt vett magyar polgári egyének legnagyobb részét eljárás alá sem vonták, sőt a hdt. pság. (hadtestparancsnokság) által letartóztatott és nekik további fogvatartásra és eljárás végett átadott, tettenért bűnösöket »állítólag felsőbb rendelkezésre« szabadon bocsátották. Ugyanakkor, mikor a hdt. pság. a lengyel internáltak szökésének megakadályozása végett költséget és munkát nem kímélt csakhogy a lengyel katonai személyek szökését meggátolja, a fennálló rendeletek szerint nem találja helyénvalónak, a polgári hatóságok lassú és engedékeny eljárását... tettenért szöktetőkkal szemben.” Nagy altábornagy okfejtése szerint a polgári közigazgatási hatóságok lassú eljárásából az az erkölcsi kár származik, miután a lengyel polgári táborok közelében levő községek lakói azt látják, hogy a lengyel internáltak szöktetésében résztvett és tettenért egyének, kik a szüntetések (helyesen: szöktetések — L. I.) üzletszerűen (!) folytatták, büntetésben nem részesülnek, sőt abból megtorlás nélkül tetemes anyagi hasznót is húznak (lengyelenként 20—80 pengő). A lengyel katonai internáltak szökésének meggátolása végett kérem H. M. Úr mielőbbi intézkedését, hogy a lengyel katonai internáltak szökését elősegítő polgári személyeket a polgári hatóságok — hosszadalmas eljárás mellőzésével — késedelem nélkül vonják felelősségre.”⁶⁰

A bánrévei lengyel katonai táborból végrehajtott „menetrendszerű” szökések kivizsgálásakor a katonai nyomozók birtokába került a tábor rangidősének (starszy obozu) „belső” állománykimutatása, amelyet rendszeres időközönként Stefan Dembiński tábornok Katonai Irodájához kellett felterjesztenie. A bánrévei táborparancsnok által lefolytatott vizsgálat során fény derült az evakuáció belső mechanizmusának egy-egy, addig ismeretlen részére is. Littay altábornagy a vezérkar főnökének (a VKF 1. osztály vezetőjének) elküldött jelentésben rámutatott arra, hogy „...az előfordult szökések két csoportra oszthatók és pedig: 1. egyéni kezdeményezésű, 2. irányított szökésekre. Minden egyes szökési alkalommal a lengyel tisztek és legénység magatartásából következtetni lehet a szökés fent részletezett mineműségére. A kimutatás 6. rovatában a változás időpontja mellett a rangidős lengyel parancsnok felüti azt, hogy az internált hova távozott, ha áthelyeztetett. [...] Ha egyéni kezdeményezésű volt (a szökés), akkor a távozás időpontja mellett »uciekk« (megszökött) jelzést használ, ha pedig szervezett szökés történt, akkor az időpont mellett semmiféle megjegyzést nem tesz. Ily kimutatások felterjesztésével az internált lengyelek budapesti központjukat (*Przedstawicielstwo Internowany Wojska Polskiego*) név és szám szerint állandóan tájékoztatják a változásokról.”⁶¹

A szökések gyakorisága 1940 nyarán is figyelemreméltó volt. A táboraikból — tartózkodási helyeikről — megszököttek neveivel a vármegyei hivatalos lapokban is gyakran találkozhatunk. Sajószentpéter községből „...engedély nélkül ismeretlen helyre távoztak, illetve a kiadott utazási engedélyben előírt határidőn belül nem tért vissza 22 lengyel menekült.”⁶²

A miskolci járás főszolgabírójának jelentéseiből is tudjuk, hogy a járás területén elhelyezett polgári menekültek közül igen sokan „ismeretlen” helyre távoztak. 1940 májusában Felsőböcs és Alsószolca községekből 12 lengyel polgári személy szökött meg.⁶³

A mezőkövesdi járás főszolgabírója 1940. április 4-én a Mezőkövesd községből öt megszökött lengyel polgári menekült országos köröztetését rendelte el. Andornaktálya községből 1940. április 17-én négy, április 18-án Mezőkövesdről három polgári menekült szökött meg. A szökések a következő hónapokban is folyamatosak voltak. 1940 májusában Mezőkövesdről újabb hét, a garanyi táborból pedig nyolc polgári menekült „távozott” el.⁶⁴ Röviddel később újabb és újabb szökésekről olvashatunk a jelentésekben. A sátorlajaujhelyi járás főszolgabírója mint a garanyi lengyel polgári menekült tábor parancsnoka jelentette a B. M. IX. osztályának, hogy több menekült a rendőrségi jelentkezéseknek nem tett eleget, azaz megszökött.”⁶⁵

A szökések miatt számos magyar — lengyelekhez beosztott — tisztet és katonát felelősségre vontak, megfenyítették. A miskolci VII. hadtestparancsnokság (Nagy altábornagy) 1941. február 20-án keltezett jelentéséből tudjuk, hogy dr. Jan Kornaus és Alfred Krajewski vezérkari ezredesek szökése (1940. okt. 3.) miatt Mészáros István hadnagy ellen „... a szolgálatra [őrzésre] vonatkozó általános és különös utasítás ... szándékos (?) mellőzése ...” címén fegyelmi eljárást indítottak. Krajewski és Kornaus ezredeseket az evakuáció szervezésében való részvételük miatt korábban letartóztatták és a naprágyi

A miskolci VII. és a kassai VIII. hadtest területén katonai táborkban internált lengyel katonai és polgári személyek létszáma 1940 közepén

Hadtest	Hely	Elhelyezés	Őrség		Lengyelek							
			tiszti	legénység	törzstiszti	tiszti	altiszti	legénység	polgári személy	lő	jármű	gépkocsi
VII.	Somoskőújfalu	határőrlektanya	1	30	—	1	5	150	—	2	1	—
	Felsőhangony	határőrlektanya	2	40	—	5	50	600	—	6	3	—
	Ipolyszalka	határőrlektanya	1	30	15	95	5	40	—	4	2	2
	Ipolybalog	határőrlektanya	1	20	—	1	10	90	—	2	1	—
	Ipolypászti	határőrlektanya	1	20	—	5	30	250	—	4	2	—
	Ipolybél	határőrlektanya	1	20	—	1	5	100	—	2	1	—
	Ipolytarnóc	határőrlektanya	1	20	—	1	5	100	—	2	1	—
	Vámosmikola	határőrlektanya	2	40	2	10	30	350	—	4	2	—
	Kóvár	határőrlektanya	1	20	—	1	5	100	—	2	1	—
	Drégelypalánk	határőrlektanya	1	20	—	1	10	150	—	2	1	—
	Nagyszalomja	határőrlektanya	1	30	—	5	30	300	—	4	2	—
	Dejtár	határőrlektanya	1	20	—	1	5	100	—	2	1	—
	Jolsva	honvédlektanya	3	80	30	200	210	2000	—	10	5	4
	Pelsőc	gyógyház	2	40	15	100	20	60	40	4	2	2
	Osgyán	kastély	2	30	10	50	20	20	30	4	2	—
	Csíz	fürdőépületek	2	40	30	200	20	60	40	4	2	2
	Sajószárnya	határőrlektanya	1	20	—	5	20	200	—	2	1	—
	Sajószentkirály	határőrlektanya	1	20	—	80	5	20	—	2	1	—
	Sajólénártfalva	határőrlektanya	1	20	—	80	5	20	—	2	1	—
	Bánréve	határőrlektanya	1	20	—	5	20	200	—	2	1	—
	Sajóvelezd	határőrlektanya	1	30	—	5	30	300	—	4	2	—
	Sajókazincz	határőrlektanya	1	40	—	5	40	500	—	4	2	—
	Szerencs	cukorgyári épület	1	40	—	5	30	400	—	4	2	—
	Eger	Vár, diákszálló	1	30	20	150	—	40	40	4	2	—
	Selyp	cukorgyár	1	25	10	150	—	40	—	4	2	—
		összesen:		32	745	132	1162	610	6190	150	86	43

1. táblázat folytatása

Hadtest	Hely	Elhelyezés	őrség		lengyelek							
			tiszt	legénység	törzstiszt	tiszt	altiszt	legénység	polgári személy	ló	jármű	gépjármű
VIII.	Hidasnémeti	határórlaktanya	1	25	20	200	10	60		2	1	—
	Csaroda	határórlaktanya	2	30	—	5	30	350		4	2	—
	Perény	határórlaktanya	2	30	—	5	30	300		4	2	—
	Tornanádaska	határórlaktanya	1	30	—	5	20	250		2	1	—
	Mándok	határórlaktanya	1	25	20	200	20	40		2	1	—
	Ricse	határórlaktanya	1	20	—	5	20	200		2	1	—
	Tornyosnémeti	határórlaktanya	1	20	—	5	20	200		2	1	—
		összesen:	9	180	40	425	150	1400	—	18	9	—

büntető táborba utalták. Az ezredeseket — Budapesten keresztül Siklóásra — kísérő Mészáros István és Hajdú István hadnagyok Budapesten a Keleti pályaudvar étterméből megengedték, hogy Kornaus a „...Budapesten tartózkodó hozzátartozójával távbeszélgetést folytasson ...így közvetve előidézőjévé vált annak, hogy ... a lengyel tisztek később már a siklósi [büntető] táborból megszöktek.”⁶⁶ Hajdu István hadnagyot e „mulasztásáért” Nagy altábornagy hadtestparancsnok 1941. május 23-i parancsa értelmében 20 napi szobafogsággal (!?) büntették.

TÁBORÖSSZEVONÁSOK

1939 őszén és 1940-ben az evakuáció okozta létszámcsökkenés miatt több lengyel katonai menekült táborot összevontak, vagy megszüntettek. A menekültek áthelyezése illetve egyes táborok megszüntetése vonatkozásában azonban több ellentmondást figyelhetünk meg. A VKF 2. D. és a B. M. VII. osztálya a tömeges szökésekre hivatkozva a déli, Somogy megyei, Dráva és Mura menti, a kalocsai járásbeli táborok megszüntetését, lakóinak az ország belsejébe való szállítását szorgalmazta.⁶⁷ Ugyanakkor a H. M. 21. osztálya — amely papíron egyetértett a VKF és a B. M. VII. osztályának javaslataival — gyakorlatilag éppen az ellenkezőjét valósította meg. A miskolci VII. hadtestparancsnokság területén levő „aránylag sok lengyel gyűjtőtábor csökkentésére” a H. M. 21. osztály elrendelte egyes táborok megszüntetését és lakóinak a déli határ (!) közelébe való elszállítását. A hadtestparancsnokság részére kiadott utasításban (1940. febr. 26.) Baló Zoltán ezredes arra hivatkozott, hogy a szökések (evakuáció) miatt feleslegessé vált — elnéptelenedett — táborokat össze kell vonni. Megállapította, hogy az „...őrségek létszáma a legtöbb táborban túl soknak (!) látszik. Felülvizsgálandó és a szükséges mértékre leszorítandó.”⁶⁸ A táborok összevonását és megszüntetését végül is úgy hajtották végre, hogy a kislétszámú északkeleti országrészben levő táborok lakóit a magyar—jugoszláv határhoz közeli falvakba helyezték. A H. M. 21. osztály állásfoglalása szerint: „Gara község továbbra is gyűjtőtábor marad és oda a VII. hadtesttől 6—8 rendőrtiszt és 220 lengyel (rendőr) fog irányíttatni.”⁶⁹ Az abaújnádasdi és a pácini lengyel katonai táborokat a férőhelyek teljes kihasználása és az őrszemélyzet számának csökkentése céljából — az elsők között — 1940. február 20-án a kassai VIII. hadtestparancsnokság feloszlatta.⁷⁰

1940 április elején az áthelyezésekkel kapcsolatban a miskolci VII. hadtestparancsnokság területén megszüntették a Selyp, Özörény, Ráros-pusztá, Drégelypalánk, Tesmag, Kalonda, Kóvár, Somoskőújfalu, Dejtár és Ipoly-pásztó községekben levő lengyel katonai táborokat. A táborok lakóit Tompára, Garára, egy kisebb részét a szilicei lengyel katonai táborba helyezték át. Április végére a naprágyi büntetőtábor, májusban a csarodai tábor, júniusban a pácini táborok felszámolását tervezték. A Csízfürdőn elhelyezett tiszteket hozzátartozóikkal együtt a pelsőci idegstanatóriumban kívánták elhelyezni.⁷¹ A csarodai táborból a legénység (1940. május 14.) Hidasnémetibe és Tornánádaskára került.⁷²

II. sz. Táblázat

A miskolci VII. és a kassai VIII. hadtest területén katonai táborokban internált lengyel katonai és polgári személyek létszáma 1940 őszén

Hadtest	Hely	Elhelyezés	Őrség		Lengyelek							
			tiszt	legénység	törzstiszt	tiszt és tiszjelölt	altiszt	legénység	polgári személy	ló	jármű	gépkocsi
VII.	Jolsva	határórlaktanya	2	70	40	200	200	800	—	10	5	4
	Ipolyszalka	határórlaktanya	1	25	20	80	5	20	—	4	2	2
	Ipolybalog	határórlaktanya	1	25	—	1	10	100	—	4	2	—
	Ipolyhídvég	határórlaktanya	1	25	20	90	5	30	—	4	2	—
	Vámosmikola	határórlaktanya	1	30	—	5	30	280	—	4	2	—
	Nagycsalomja	határórlaktanya	1	25	—	1	10	120	—	4	2	—
	Osgyán	kastély	1	30	20	90	5	40	100	4	2	—
	Pelsőc	gyógyház	1	30	30	120	5	40	50	4	2	2
	Sajószárnya	határórlaktanya	1	20	—	2	10	120	—	4	2	—
	Sajószentkirály	határórlaktanya	1	20	20	80	5	20	—	4	2	—
	Bánréve	határórlaktanya	1	20	—	2	10	120	—	4	2	—
	Sajólénártfalva	határórlaktanya	1	20	—	2	20	190	—	4	2	—
	Eger	diákotthon, fürdőház	1	30	30	120	5	40	20	4	2	—
	Selyp	cukorgyár	1	30	20	80	—	20	—	4	2	—
	összesen:		15	400	200	873	320	1940	170	62	31	8
VIII.	Hidasnémeti	tisztviselő lakások	2	25	40	110	5	35	15	4	2	—
	Csaroda	határórlaktanya	1	20	—	3	30	280	—	4	2	—
	Perény	határórlaktanya	1	20	—	3	20	290	—	4	2	—
	Tornanádaska	határórlaktanya	1	20	—	2	15	190	—	4	2	—
	összesen:		5	85	40	118	70	795	15	16	8	—

1940-ben néhány esetben volt arra példa, hogy az ország déli részéből északra, Északkelet-Magyarországra telepítsenek lengyel menekült táborokat. 1941-ben Jugoszlávia megtámadásának időszakában megszüntették a Somogy megyei lengyeltóti és a mosdósi lengyel katonai táborokat. „... a gyűjtőtáborokban internált 190 főnyi lengyel tiszt és kb. 40 fő legénység részére a hidasnémeti laktanyában lengyel tisztgy. (újító) tábor rendezendő be.”⁷³

A VKF 2. D. érvényt szerzett korábbi elképzeléseinek s ennek megfelelően (1940 nyarán—őszén) néhány Duna-menti katonai tábor megszüntették. A kiűritett táborokból tömegesen érkeztek, főleg családos menekültek a VII. hadtest területére. Az „áthelyezett” menekülteket zömmel magánházaknál szállásolták el (a költségeket a kincstár fedezte). A korábban megszüntetett selypi, ipolypásztói és tesmagi tábor (750 tiszt és 300 legénységi állományú személy elszállásolására) újból megnyitották. Minden eshetőségre készen a 250 tiszt és 50–60 katona befogadására alkalmas osztrák kastélyt is előkészítették.⁷⁴

KORTÁRSÁK AZ EVAKUÁCIÓRÓL

A táborok őrzéséről, a tábori életről, a szökésekről a falvak lakosságának tudatában érdekes s hitelesnek tekinthető emlékek maradtak fenn. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy az egyes táborok őrzésének tényleges komolysága tekintetében szélsőséges eltérések voltak. Voltak olyan helységek ahol a helyi lakosok nem vették észre (!?) a lengyel internáltak őrzését. Többek között Pácin község is ilyennek számított. Több helybeli lakos megerősítette, hogy a „... katonák kijártak a faluba mintha otthon lettek volna. Én nem láttam itt [magyar] tiszteket, katonákat, akik őket a lengyeleket őrizték, nem emlékszem rá. Ezt onnan tudom, hogy barátkoztunk velük, egy-egy pohár bort is megittunk időnként ... a katonák szabadon mentek el a faluból, »szökevényekről« nem tudunk.” *Berta János* szerint a lengyelek „... amikor meghallották, hogy a helyzet javul, elkezdtek szökdödni, egyenkint, kettesével-hármasával. Teret is adtak nekik mert őrizetlenek (!) voltak, senki sem őrizte őket... [a pácini] kaszárnyában csak lengyelek voltak... abszolút senkitől nem függtek.” (?) A lakosság közül általában kevesen tudták, hogy a lengyelek szökéseit milyen szervezetek irányították, de az utazás céljáról igen sokan tudtak: „Ismertem több olyan fiatal fiút, akik elszöktek Franciaországba, még onnan is írtak vissza ... én magam is többször elvittem őket Ricsére, ott volt nekik valamilyen politikai iskolájuk. [...] volt lovunk, megkérdeztek ... este kétszer-háromszor elvittem őket barátságból, baráti alapon. Előtte megittunk pár féldecit a kocsmában, hogy ott [Ricsén] mit tárgyaltak nem tudom. Később ezek a fiatalok elmenekültek, elszöktek Franciaországba... írtak is vissza, meg [előtte] elmondták, hogy azért mennek el mert harcolni akarnak a németek ellen...”⁷⁵

Az evakuációról Bekecs községben is viszonylag pontos információval rendelkeztek: „Tudjuk ... azt a lengyelekről, hogy egy dunántúli lágerben [táborban] egy Alexandrow nevű (?) tábornok szervezte őket az ellenállásra. A későbbiek folyamán a láger lakóiból sok [lengyel] férfi került Angliába, akik harcoltak a német fasizmus ellen. [...] A községben élő idősebb generációnak

felemlítve az emlékeket, hihetetlenül őszinte szeretettel beszélnek az akkori nehéz időkről.⁷⁶

Az egykori lengyel menekültek akik közvetlenül tapasztalhatták az irántuk megnyilvánuló jóindulatot, hangot is adtak a lakossággal szembeni nagy-rabecsülésüknek: „Meg kell jegyeznem, hogy már a magyarországi tartózkodásom legelején a magyar hatóságok nagy jóindulatot tanúsítottak. Ennek bizonyítéka, hogy mint internált tiszt engedélyt kaptam a magyar táborparancsnoktól (nevére nem emlékszem), hogy Budapestre utazzam. [A Mándokon internált] Maczek ezredes⁷⁷ csapatához tartozó tisztek néhány hetes ottlét után egy reggel váratlanul eltűntek. [...] Úgy mondták, továbbutaztak Nyugatra. Elégé nagy létszámú csapat lévén lehetetlen, hogy elutazásukat nem vette volna észre a táborparancsnokság. Az ügyet mégis eltussolták, amit a magyar hatóságok (a táborparancsnokság) lengyelekkel tanúsított nagy jóindulatának tulajdonítottunk. Egészen bizonyos, hogy a (lengyelek ügyeit intéző) magyar hatóságok tudták, hogy a Magyarországon internált lengyelek nagy többségének célja a Franciaországba való szökés volt, ahol Sikorski tábornok lengyel hadsereget szervezett.”⁷⁸

A csarodai lengyel katonai táborból végrehajtott szökéseket a helyi lakosság aktív segítségét több visszaemlékezésből rekonstruálni tudjuk. Witwicki főhadnagy szerint 1939 végén Csarodán „...egy titkos sejt szerveződött, amely a lengyel katonák Franciaországi szöktetését szervezte. Én azok közé a tisztek közé tartoztam, akinek a katonák útlevéllel és civil ruhával való ellátása volt a feladata. Ebből a célból elutaztam Budapestre és ott a Váci utcai (házszámra nem emlékszem) Lengyel Hadsereg Képviselőtében utalványt kaptam a civil ruhára. A ruhakészletet egy nagy üzletben vettem fel, amely valószínűleg ugyanazon az utcasarkon volt. Tulajdonosát Grubernek nevezték és egy kicsit értett lengyelül is. Amikor megérkeztem Csarodára a podgyász is megérkezett és felvettem a vasútállomáson. Azután kocsin beszállítottuk a faluba egy házba, amelynek magyar tulajdonosa beavatottunk volt és átvette a csomagokat. A kijelölt este és éjszaka folyamán az utazásra kijelölt katonák aztán elmentek a »búvóhelyre« és átöltöztek civil ruhába és már reggel hatkor a csarodai vasútállomáson voltak. Én már vártam rájuk, kiosztottam az útleveleket és a Budapestre szóló menetjegyeket, vigyáztam, hogy baj nélkül szálljanak fel a vonatra. A vasútállomáson végződött be a tevékenységem. Budapesten a pályaudvaron ezeket az embereket (nemcsak a csarodai táborból, hanem az egész országból) várta egy lengyel összekötő, aki a csoportot továbbirányította a [magyar—jugoszláv] határig. A harmadik vagy negyedik szállítmánynál (már nem emlékszem pontosan) a csarodai állomáson bekövetkezett a »melléfogás«. Egy utazásra kijelölt lengyel tiszthelyettes sokat ivott s nagyon hangosan énekelt, mellette pedig fennhangon sírt egy magyar nő. A [vasútállomáson] szolgálatban levő magyar csendőr kérdezősködni kezdett. A szomorkodó magyar lány azt mondta neki, hogy ez a lengyel katona háborúba indul s őt elhagyja. A csendőr mindent kitalált, s az egész csoportot visszarendelte [visszakísérte] a táborba. [...] Megvagyok győződve, hogy Csaroda faluban nagyon sok magyar lakos tudta, hogy a lengyel katonák a táborból Franciaországba szöknek.”⁷⁹

A csarodai táborban működő „evakuációs részleg” működéséről illetve a lakosság segítségéről *Kazimierz Witwickin* kívül *Krizbai Gy. Domokos* írásából is meggyőződhetünk. A két visszaemlékezés (bár íróik nem ismerik egymást) lényegében ugyanazt a történetet mondja el. *Krizbai Gy. Domokos* — későbbi feleségével *Sebestyén Magdával* együtt — diákkorában lengyel menekült csoportokat kísért Csarodáról előbb a magyar—jugoszláv, majd a lengyel határra. A *Krizbai házaspár* értékes — részletkérdésekre is kitérő — visszaemlékezése szerint Csarodán több helybeli lakos résztvett a lengyelek szöktetésében. A *Witwicki főhadnagy* által említett ház (ahol az útnak induló lengyelek átöltöztek) *Krizbai Gy. Domokosné* édesapjáé volt. A „*Sebestyén ház*” fontos szerepet játszott a csarodai lengyel menekültek egyéb irányú megsegítésében is. „A lengyel tisztek és katonáknak a laktanyából való elszöktetése több csoportban nagy rizikóval történt. Először civil ruha érkezett zsákbán és utazásra pénz. Ezt autó hozta. A csomagot a kertünk árkába tették, ahonnan azt öcsém kisserkéren vagy szánon (az időszaknak megfelelően) hozta fel, mintha terményt vagy fát szállítana. Majd nővérem közölte a tábor orvosával, hogy hány személyre érkezett és milyen méretű ruhák. A megbeszélrt napra takarodó után kiszökött a táborból a szökésre induló csoport. Hozzánk jöttek. A lakás utcai szobájának ablakközeit párnákkal teleraktuk, hogy a zaj, beszéd ki ne szűrődjön, pokróccal pedig elfüggönyöztünk. [...] A lengyelek átöltözésük után megőrzés címén nálunk hagyták kitüntetéseiket, személyi irataikat, leveleiket, fényképeiket, lengyel katonai ruháikat ... Kezdetben Pestről jött értük egy-egy személy, később már az édesapámra hárult aki (szekéren) fuvarozta be a hajnali vonathoz őket, Vásárosnaményba, vagy Fehérgyarmatra ahonnan továbbkísérte valaki a lengyeleket. Később ez a feladat rám hárult, én mentem velük Murakeresztúrig, ahol az állomáson Halász (?) bácsi várt ránk s szöktette őket tovább. [...] Jugoszláviának Német- és Magyarország által való lerochanása idején, de már előtte is másfél, két hónappal öcsém és nővérem üzenetére visszatértem Csarodára, ahonnan Munkácson át Szolyvára kísértem lengyeleket...”

Marian Turowski volt csarodai lengyel katonai menekült *Krizbaiéktól* függetlenül a csarodai katonai táborból való szökéseket a következőképpen foglalta össze: „Ez a csoport segítette a lengyeleknek, törődött velünk. Szívbeli együttérzést tanúsítottak irántunk. Ők újságot hoztak (továbbítottak) a táborba. Leveleket és híreket juttattak el a táborba. Közölték a rádió híreit, amelyekkel lelkünket erősítették. A falukban fehérneműt és civil öltözékeket gyűjtöttek és mostak számunkra. [...] Amikor a lengyelek elhatározták, hogy megszöknek, hogy a szövetséges hadsereghez csatlakozzanak, a csoport tagjai *Krizbai Domokos* és (*Sebestyén*) *Magda* ismét segítettek. Szerezték számunkra civil öltözetet és budapesti címet. Ezek a fiatal magyarok segítettek nekünk illegálisan átlépni a jugoszláv... határt. A *Sebestyén család* házában a lengyelek civil ruhába öltöztek és néha, amikor nem tudták folytatni útjukat a razziák miatt, hosszú ideig bújtatták a lengyeleket. Ismeretes számomra az is, hogy *Krizbai* a szökésben levő csoportját elvezette Magyarország (déli) határához. Elvezette azokat a lengyeleket is, akik a partizánokkal akartak összeköttetésbe lépni, illetve a Kárpátokon keresztül más országba eljutni. Szintén

tudomásom van arról, hogy Magyarország német megszállása után a hitle-risták Krizbai Domokost és (Sebestyén) Magdát, az ő barátaikat halálra ke-resték.”⁸⁰

Csarodán többen részt vettek a lengyel katonai menekültek evakuációjá-nak segítségével. „Csaroda községben levő táborban tartózkodó lengyel tisztek több ízben felkeresik özv. Darvas Béláné földbirtokosnőt. 1939. november 3-án özv. Darvasnétól Szmiszek Sztaniszláv kapitány, Stepanszki Károly és Dtra-doszky Milán (lengyel) hadnagyok gépkocsin megszöktek. Szmiszek Sztaniszláv kapitány azóta Párizsból írt levelet a táborba. A csarodai táborból való ki-szökést budapesti irányítással a táborban elhelyezett tisztek végzik. Felszólít-ják az altiszteket, hogy polgári ruhában Jugoszlávián keresztül Franciaországba szökjenek.”⁸¹

A bánrévei táborból végrehajtott szökések részleteiről *Jan Zajac* volt menekült tiszt visszaemlékezéséből tájékozódhatunk: „Mint már említettem Bánrévén a légierő és a repülő tisztek voltak elszállásolva. Ők utaztak elő-ször Franciaországba. Elküldték (egy ízben) 18 katona papírjait s a kijelölt egyéneknek megparancsoltuk, hogy estig bújjanak el valahol a kertben, éj-szaka pedig utazzanak Budapestre. Ugyanakkor valaki észrevette (a létszám-csökkenést) s a magyar parancsnok, valami Taksony százados nevű tiszt tud-tára adta, aki a szökevényeket egy helyiségbe záratta, ami minket nagyon nyug-talanított, hogy nem voltunk képesek megszervezni a szökést. A parancsnokot figyelmeztettük, hogy katonáinkat betonpadlós helyiségbe záratta s egészsé-gükért a felelősséget neki kell vállalnia. Beleegyezett, hogy szalmazsákokat és plédeket kaphassanak, 18 másik katona vitte be a dolgokat, azok ott maradtak, akiknek meg kellett szökni azok kijöttek és az éjszaka folyamán elutaztak Budapestre. Reggel kiengedte őket a magyar parancsnok, ellenőrizte a ne-veket, s egy fél órát adott nekik a mosdásra és borotválkozásra. Azután meg-parancsolta, hogy álljanak sorba, nekünk tiszteknek oldalt kellett állnunk és nagyon elégedett képpel várt a létszámjelentésre, amikor 18-cal kevesebbet je-lentettek megparancsolta, hogy olvassák fel ezek (a bezártak) neveit. Amikor senki sem jelentkezett láthatóan megértette, hogy valami nincs rendben. Rá-kiabált az őrségre, hogy kutassák át az egész épületet ... majd a katonák jelentették, hogy nincsenek. A parancsnok idegesen odaugrott a mi ezrede-sünkhöz és németül rákiáltott: »Hol vannak?« A mi ezredesünk így válaszolt: »Százados úr, Ön egy lengyel ezredes előtt áll, kérem lépjen hátra három lé-pést!« amit a százados végre is hajtott. Ezredesünk így folytatta: »most én kérdezem, ki záratta be őket?« A százados azt válaszolta, én! az ezredes így folytatta »akkor hol vannak?«

Este ülünk a vasútállomás kaszinójában, odajön hozzánk a magyar pa-rancsnok és felajánlja nekünk, hogy igyunk vele egy pár pohár bort, amire mi szívesen vállalkoztunk is. Tizenegynéhány pohár után megkérdezte tőlünk: Uraim mint magánember kérdem, hogyan szöktek meg, hiszen az épületnek csak egy bejárata van az ablakok pedig rácsosak, az ajtónál viszont örök áll-tak ... én már nem fogok a szökeéseknek ellent állni, de mondják meg hogyan történt e szökés? Természetesen azt válaszoltuk, hogy mi sem tudjuk ... Né-hány nap múlva katonáinknak tényleg megengedte, hogy a városban sétálja-

nak. Egyik alkalommal a polgármester felesége megkérdezte a magyar parancsnokot: »Főhadnagy úr, a lengyeleket már nem zárhatja be?« A magyar tiszt azt válaszolta: »Kérem asszonyom beláttam, hogy a lengyelt zsákba lehet varrni, be lehet zárni, viszont lyuk sem lesz a zsákon, a zár sem rongálódik meg de lengyel sem lesz.« Ezek voltak az első emlékeim az első magyarországi táborból.⁸²

*

A szökések szervezőit s magát az evakuációt⁸³ a H. M. 21. és a B. M. IX. osztályainak vezetői igen sok eszközzel támogatták. Baló Zoltán ezredes és dr. Antall József miniszteri osztálytanácsos, Salamon Rácz Tamás, Dóró Gábor és mások segítségével nélkül a kormány szinten hallgatólagosan engedélyezett (azaz nem ellenzett) evakuáció bizonyosan lassúbb és körülményesebb lett volna. A lengyelek iránt megértést, rokonszenvet tanúsító közép- és alsófokú közigazgatási vezetők (és beosztottak), katonatisztek, katonák, továbbá a menekülteket segítő magyar társadalmi szervezetek aktivistái, a lakosság segítőkész magatartása nélkül az evakuációt sem megszervezni, sem végrehajtani nem lehetett volna. A német fasizmus által hazájukból elűzött lengyelekkel szembeni bánásmód okait Tóth István (visszaemlékezésében) vitathatóságában is érdekesen, több vonatkozásban találóan fogalmazta meg: „Én úgy ítélem meg, hogy az akkori, egyes állami vezetők részéről egy nagyon lovagias gesztus volt a lengyel menekültekkel szemben a segíteni akarás, annál is inkább, mivel mi magyarok közismerten a németek oldalán léptünk be a háborúba. Talán az évszázadok óta tartó barátság, a közös történelmi emlékek hatására — mely elevenen élt — voltak kénytelenek az akkori vezetők e nemes cselekedetre.” Kétségtelen tény, hogy a magyar—lengyel barátság mellett a világháború alatti magyar kormányok állásfoglalását más — tanulmányunkban nem részletezett — okok, elképzelések (is) meghatározták, befolyásolták. Az azonban bizonyos, hogy a „... hitleri német fasizmus által sorsüldözötté vált lengyelek segítése, evakuációjuk támogatása a szövetségesek oldalán lengyel egységek létrehozásához adott — közvetett — segítség németellenes jellegű tevékenység volt.” Olyan tevékenység, amelyről — jelentőségének megfelelően — beszélni és írni kell.

6708

Magyar Vörös-Kereszt Egylet
(Croix-Rouge Hongroise)

Budapest (Hongrie),
VIII. Baross-u. 15.
Modelle A

Agence centrale de renseignements sur les prisonniers de guerre.
COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
Palais du Conseil Général—Genève—Suisse

Le formulaire rempli devra être mis sous enveloppe et envoyé
par la poste à l'adresse ci-dessus.
(Ten kwestjonariusz powinien być włożony do koperty i nadany pocztą pod wyżejszym adresem)
A kitöltött űrlapot borítékba helyezve, a fenti címre kell postára adni.

Pol. Int.
5 JUN 1940

DEMANDEUR
(Petent) Az érdeklődő:

Nom (Názwisko) neve *Kryszkowski*
Prénom (Imię) utónéve *Cyprian*
Rue (Ulica) utca
Localité (Miejscowość) város (község) *Fállya Lengyel tábor*
Pays (Kraj) ország *Hongrie*

Message à transmettre au destinataire. Złecenie do przystania do odbiorcy. A címzett részére szóló üzenet.
25 mots maximum. Nouvelles strictement personnelles. Maximum 25 słów. Wiadomości ściśle osobiste. (Maximum 25 szó.) Szigorúan csak személyi közlés lehet.

Letakuję i ratuję serdecznie moich poddanych i gości tuł do szczytu - o tem prosię pomodlić się i domowników - podziękować

Cyprian Kryszkowski

Date (Data) Kelet:

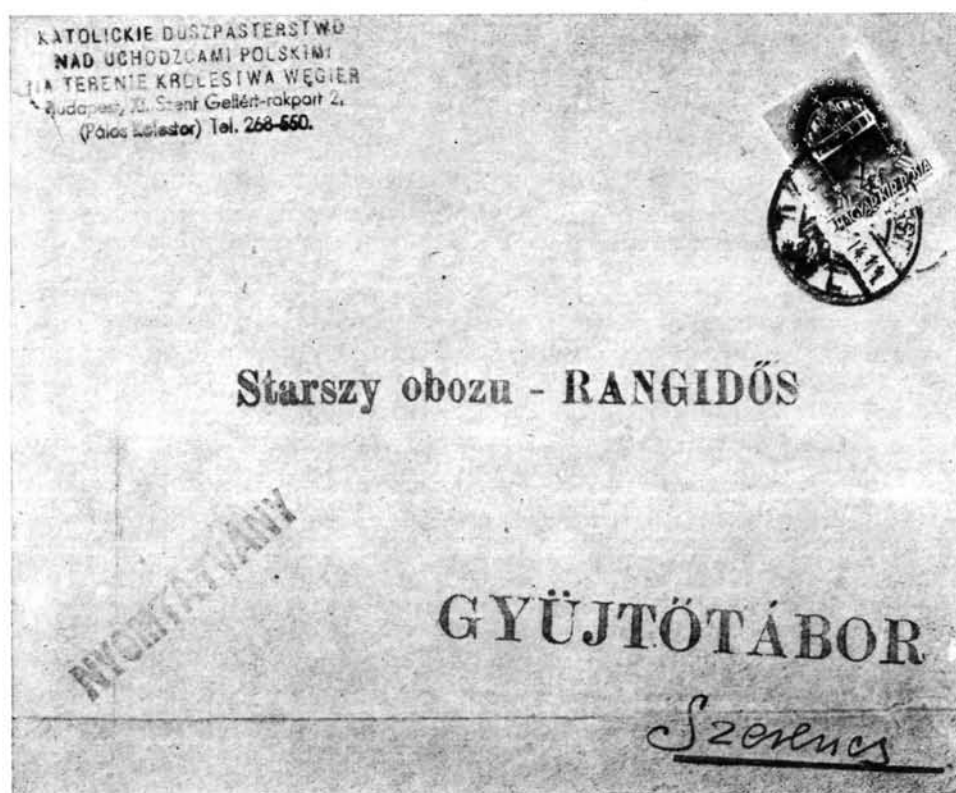
DESTINATAIRE
(Odbiorca) A címzett:

Nom (Názwisko) neve *Lorukhova*
Prénom (Imię) utónéve *Radziga n. szp. Tyrowskich*

2. kép. A menekültek részére rendszeresített Nemzetközi Vöröskereszt „érdeklődő” lap

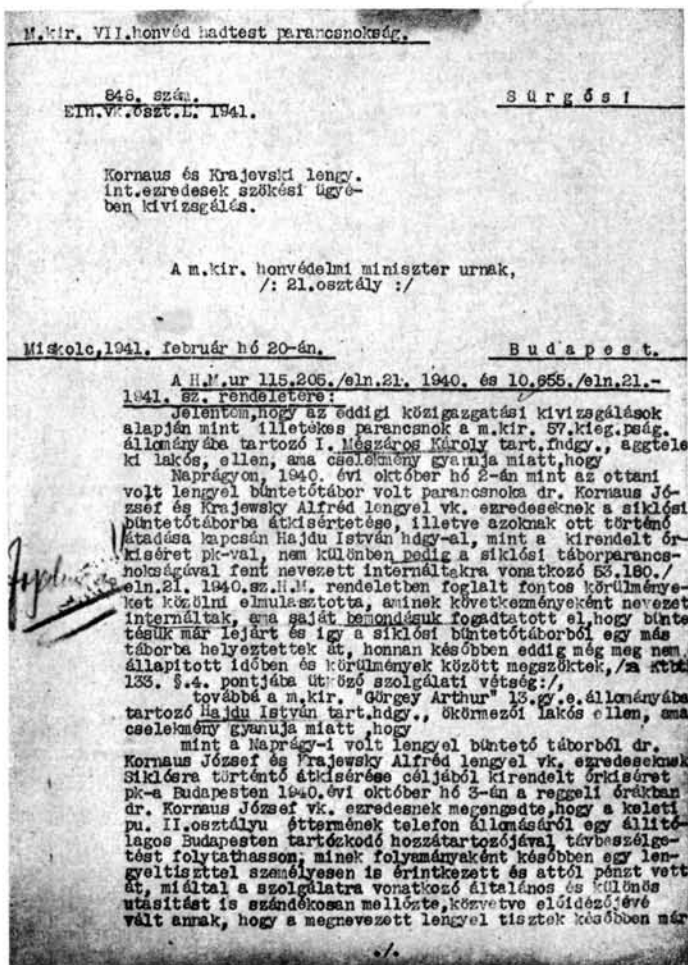
3. kép. Polgári Menekült Táborból Lengyelországba küldött levél borítékja

4. kép. A szerencsi lengyel katonai internáló gyűjtőtáborba küldött levél borítékja

5. kép. Jan Zachodni ezredes által festett ironikus kép

6. kép. Kornaus és Krajewski ezredek szökését kivizsgáló jegyzőkönyv első oldala

1282.szám
-1m.l.l.1940.
Szökések bejelentése.

A m.kir.Honvédelmi Miniszter Urnak
/:21.osztály:/

Miskolc, 1940. évi február hó 5-én. Budapest.

A f.é.l.l.-én kelt 1170/eln.l.l.1940.sz.felterjesztésem
kapcsán:

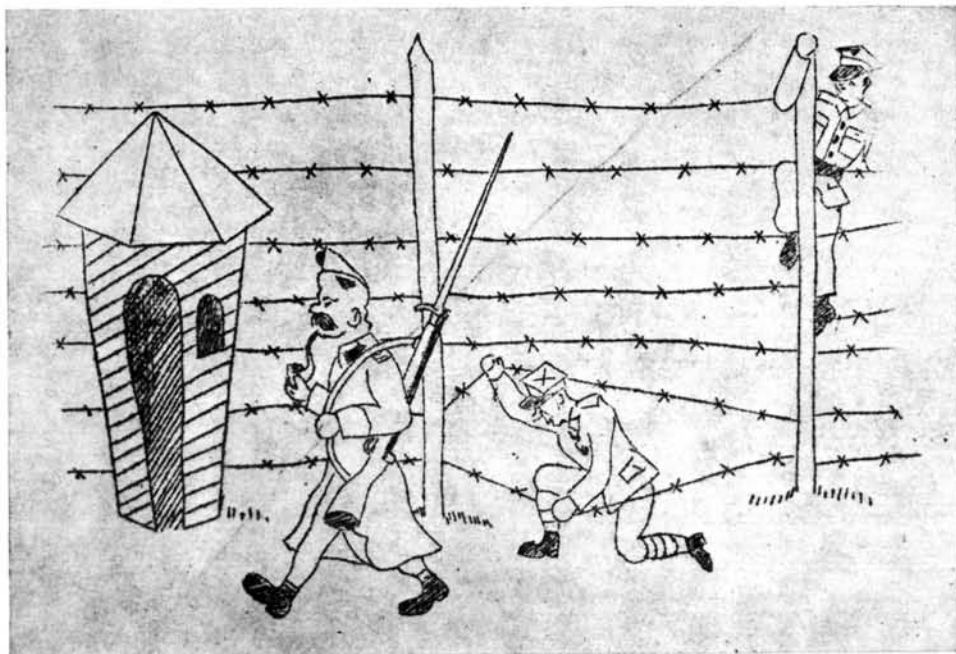
Jelentem, hogy a Felsőhangony-i lengyel katonai internált
táborból f.é.l.hó 27. és 30. között 8 tiszt és 43 fő lengyel
internált legénység megszökött. A szökéseket a tábor magyar
parancsnoka a f.é.l.30-án megtartott létszámlellenőrzésen
vette észre.

Jelentem, hogy a fenti szökéseket Dembinszky lengyel in-
ternált tábornok túl széleskörű hatáskörével hozom össze-
függésbe. Szökések különösen megszaporodtak azóta, mióta az
egyik táborok élére a lengyel rangidős tiszteket Dembinszky
tábornok a területileg illetékes hdt. pság. és annak összekött.
tisztjének megkérdezése nélkül önállóan nevezi ki.

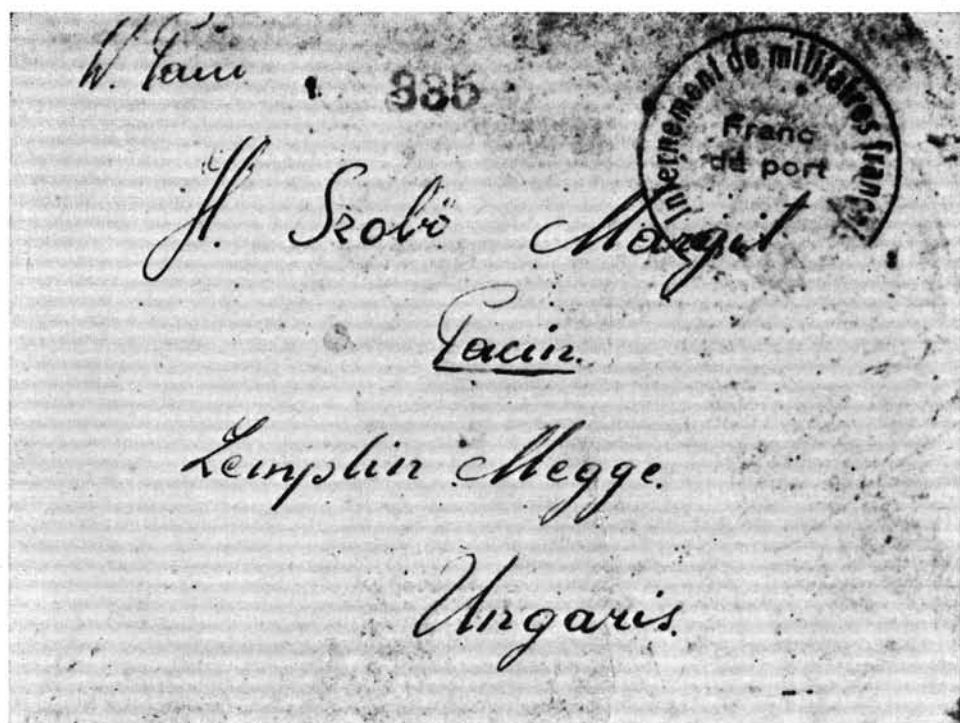
A H.M.21.oszt.-tól közvetlenül a táborokhoz érkező áthe-
lyezési rendeletok sok esetben a helyi viszonyokat nem vesz
tekintetbe és így a táborok belszolgálatát nagymértékben
megnehezítik.

Hadtestpk.szolgálatilag távol:
Antal Csabány László.
Rm 21

7. kép. A VII. hadtestparancsnokság jelentése a felsőhangonyi lengyel katonai táborból történt szökések kivizsgálásáról

8. kép. Lengyel katona rajza a táborokból való szökésekről

9. kép. Internáló táborból szökött lengyel katona levele Franciaországból

JEGYZETEK

1. *Lagzi István*, Adatok a lengyel katonai és polgári menekültek Abaúj, Borsod, Zemplén vármegyébe érkezésének történetéhez (1939 szeptember—október). Megjelenés alatt a Borsodi Levéltári Évkönyvben.
2. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium (HM) 21—21—3553—952.
3. HL HM 1939—12—12—3089—49722.
4. HL. HM 1941—21—21—4390—11300. Az internálás kérdést nem részletezzük, azt más munkánkban megtettük. Lásd, *Lagzi István*, Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. Zalai Gyűjtemény (szerk.: *Degré Alajos*) 3. sz. 1975. Zalaegerszeg.
5. HL. HM 1939—21—21—3205—515005. A HM 21. osztály 1939. szeptember 25-én alakult meg, állománya kezdetben 19 fő volt. Az osztály első vezetője Baló Zoltán ezredes, majd Utassy Loránd vezérkari ezredes lett. A lengyel katonai személyek ügyeit — lengyel részről — a Honvédelmi Minisztériumban létrehozott *Przedstawicielstwo polskich żołnierzy internowanych w Królestwie Węgier* jako organ 21. oddz. M. H. (A Magyarországon internált lengyel katonai személyek képviselte mint a HM 21. oszt. szerve) elnevezésű, lengyel parancsnokság alatt álló, egy időben a HM épületében működő iroda intézte. Az előbb említett iroda vezetője (parancsnoka) a *Przedstawiciel Wojska Polskiego internowanego na terenie Królestwa Węgier* (a Magyarországon Internált Lengyel Hadsereg Képviselője címet viselő tiszt volt. A Katonai Képviselő első vezetője *Stefan Dembiński* brigádtábornok volt, később *dr. Marian Steifert* vezérkari ezredes, végül *Aleksander Król* mérnökari alezredes vezette a képviselőlet.
6. A rangidős tiszt mint tisztség ténylegesen nem volt a táboron belüli legmagasabb rendfokozathoz kötve. Általában az alkalmasságot vették figyelembe.
7. HL. HM 1943—21—21—6757—502779.
8. HL. HM 1941—21—21—4387—1126.
9. Vö.: *Lagzi*, Zalai Gyűjtemény... vonatkozó része, lásd még: *Zdzisław Jan Antoniewicz*, Lengyelek Magyarországon 1939—1945. Valóság 1975. 5. sz. 83—90; *Antall József* (előszavával), Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt. Budapest, 1946. 30—32., 55—63.; A polgári menekülteket szám szerint több társadalmi szervezet támogatta. A menekültek belső ügyeit (kulturális és szociális) a B. M. IX. osztálya mellett működő *Komitet Obywatelski dla Spraw Uchodźcami Polskimi na Węgrzech* (Lengyel Menekültek Ügyeit Intéző Polgári Bizottság) elnevezésű, lengyel vezetés alatt álló hivatal irányította. A Komitet Obywatelski vezetője *Henryk Ślawik* újságíró volt. A menekültek megsegítésében igen nagy szerepet játszott a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság, a Magyar—Lengyel Főiskolai Diákszövetség, a Magyar Mickiewicz Társaság, az Országos Magyar—Lengyel Cserkész Kör stb. és más magyar társadalmi szervezetek.
10. Vö.: HL. HM 1939. Eln. 21—21—3107—54342. A HM 21. osztályának vezetője Baló Zoltán ezredes 1939. október 30-án a HM I. Csoportfőnök tudtával értesítette a miskolci VII. hadtest-parancsnokságot: „Közlöm, hogy a lengyel katonai internáltak a polgári büntetőbíráskodás alá tartozása mellett a katonai fegyelmi szabályoknak maradnak alávetve. Bírói eljárás szükségessége esetén az internáltak a területileg illetékes polgári bíróság hatáskörébe tartoznak.”
11. HL. HM 1941—21—21—4390—11300.
12. Országos Levéltár (OL) Belügyminisztérium (BM) IX. osztályának iratai 1939—9—18 (14299/1939 VII. res.) A rendeletet valamennyi alispánnal ismertették. Vö.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltára (BAZML) Borsod megye Levéltára (BmL) Bm. Alisp. eln. 198/1939. A m. kir. rendőrség valamennyi kapitánysága és kirendeltsége, a határvidéki rendőrkapitányság és kirendeltség és valamennyi járás főszolgabírójának. Szig. biz. 1939. szept. 27. A rendeletben kötelezték a járáások főszolgabíróit, hogy 1939. október 1-ig jelentsék a területükön elhelyezett vagy ideiglenesen tartózkodó lengyel polgári menekültek létszámát. Lásd még: OL. BM 1939—IX—15—4024. Lengyel, 1939. Számozatlan iratok. 14.299/1939 VII. res. ikt. számú iratot. A menekültekkel szemben ténylegesen (a mindennapi életben) kialakított bánásmóddal kapcsolatban lásd: OL. BM 1952—1944—IX—9—4014—562684.; HL. HM 1943—21—21—6753—470544.; *Lagzi*, Zalai Gyűjtemény... 152.; *Antall József*, Polonia semper fidelis. Magyar—Lengyel Kurír Bp., 1947. júl. 31.
- 12a. HL. HM 1939—21—21—3107—52896 (12.295. sz. eln. III. — 1939.)
13. HL. HM 1939—21—21—3205—496753.
14. Somogy megyei Levéltár (SML) A lengyeltóti járás főszolgabírójának iratai 642/1942 (279219/1941—VII. c.).

15. HL. HM 1939—21—21—3107—52.881 sz. irat és mellékletei. Baló Zoltán ezredes hagyatéka. Növ. Napló sz.: 2/1964. Értekezlet a HM I. Főcsoportfőnöknél. 1939. okt. 10.
16. HL. HM 1939—21—21—3107—57407. A hidasnémeti, majd a Jolsvai katonai táborban levő gróf Stanisław Skarbek lengyel tisztet Horthy személyes kérésére bocsátották el a tábori állományból. 1939. október 28-án Horthy főhadsegéde utasította a HM I. Főcsoportfőnökét, hogy gróf Skarbeket Melczer Lilla országgyűlési képviselőhöz Alsókékesdre „szabadságolják”. Vö.: HL. HM 1943—21—21—6759—542905.; HL. HM 1939—21—21—3205—514694.
17. Vö.: Győr-Sopron megyei Levéltár 2. sz. Levéltára, Sopron (GYSML 2. sz.) A kapuvári járás főszołgabírójának iratai 134/8782. a főszołgabíró Farkas Ferenc Vöröskereszt Egyesületi pénztárosnak írott levele. 1940. dec. 18.; *Jan Zajac*, egykori menekült lengyel tiszt Bánrévei, dr. *Stanisław Ksyk*, ipolybalogi, *Kazimierz Witwicki*, csarodai, *Eugeniusz Ertelt*, és *Leon Michalczyk*, nagykanizsai viszonylatban hasonló figyelmességről írtak visszaemlékezéseikben.
18. Zemplén, 1940. jan. 6. Romániai és Lengyel menekültek bensőséges karácsonya Tállyán.
19. A visszaemlékezéseket *Lagzi István* gyűjtötte. A politikai tevékenységgel kapcsolatban lásd: HL. HM 1940—21—21—3553—7089.
20. Lásd részletesebben: *Lagzi István*, *Raz jeszcze o politycznej działalności uchodźców polskich na Węgrzech*. KIERUNKI nr 33/1000, 17.VIII.1975. str. 9.; *Lagzi István*, *Działalność polskich uchodźców na Węgrzech*. KIERUNKI nr 25/992, 22.VI.1975. str. 9., 11.; *Lagzi István*, *Adatok a magyarországi lengyel katonai és polgári menekültek baloldali politikai tevékenységéhez*. Tiszatáj, 1975. XXIX, 11. sz. 62—68.
21. HL. HM 1939—21—21—3107—62948 (811/94. eln. II. — 1939. sz. Távirati jelentés.); HL. HM 1941—21—21—4387—1131— A sárvári lengyel katonai internáló táborban 1940. dec. 12-én felvett jegyzőkönyv.; HL. HM 1941—21—21—4391—73203— A szombathelyi III. hadtestparancsnokság kémelhárító osztályának jelentése a VKF 2. osztályának (6247. eln. kh. sz.—1941). A menekültek politikai aktivitásával kapcsolatban fontos megemlíteni: HL. HM 1943—21—21—6116—8247. A csendőrség központi nyomozóparancsnokságának (24.164—B.kt—1942) jelentését. Bizalmas!; HL. HM 1939—21—21—3701—54371. (14.731/1939. VII. res. Szigorúan Bizalmas!) Kommunista érzelmű lengyel katonák felkutatása. 1939. okt. 12. A HM-be küldött levél margójára piros ceruzával írt IGEN szó van írva. A kommunistaérzelmű lengyelek megfigyeltetésével, összeírásával és nyilvántartásával stb. a HM 21. osztálya az első pillanattól egyetértett. Lásd még: HL. HM 1939—21—21—3527—51567.; HL. HM 1939—21—21—3527—52896. (Pro domo, 12.295. sz. eln. III.—1939. sz. Kiadványok fogalmazványai).
22. HL. HM 1939—21—21—3107—54.371. A m. kir. Belügyminisztérium Külföldiekkel Ellenőrző Országos Hatóság miskolci kirendeltség vezetőjének jelentése dr. Pásztóy Ámon miniszeri tanácsosnak. Bizalmas. 1939. okt. 5. (Másolat).
23. Ugyanott.
24. Ugyanott.
25. Ugyanott. (Pro domo) Számos példa van arra, hogy az 1939 szeptemberi német—lengyel hadműveletek idején fogságba esett lengyel katonai személyek megszöktek a németországi hadifogoly, illetve munkatáborokból és Ausztrián vagy Szlovákián keresztül Magyarországra menekültek, ahol honfitársaikhoz hasonlóan menekült táborokba kerültek. A 21. honvéd gyalogezred III. zászlóaljának felügyelete alá tartozó *szerencsi* lengyel katonai büntető tábor parancsnokságának jelentése szerint Németországból (Szlovákián keresztül) már 1939 decemberében (!) is számos lengyel menekült érkezett Magyarországra.
26. HL. HM 1940—21—21—3977—436338 (2243 sz. Eln. I. L. — 1940).
27. HL. HM 1940. Eln. 21—21—3557—47103.
28. HL. HM 1940. Eln. 21—21—3554—13512.
29. Zemplén, 1940. máj. 18.
30. Az evakuációval kapcsolatban lásd: *Lagzi István*, *Adatok az 1939 őszén Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez (1939—1941)*. Hadtörténelmi Közlemények 1973. 4. szám 691—719. (és jegyzetanyagát); *Witold Biegański*, stb. *Antyhitlerowska działalność Polaków na Węgrzech i w Bałkanach c. kötetből* 5—52.; *Lagzi*, *Zalai Gyűjtemény... III. fejezet* 66—94.; *Lagzi István*, *Lengyel menekültek Somogy megyében a második világháború idején*. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv (szerk.: *Kanyar József*), Kaposvár, 1974. 259—280.
31. Vö.: *Adam Majewski*, *Wojna Ludzie i Medycyna*. Wydawnictwo Lubelskie Lublin, 1969. c. könyvében az evakuációra vonatkozó (II., III., IV., fejezetekben található) utalást. Uő.: *Zaczęło się w Tobruku*. Wydawnictwo Lubelskie 1973. munkában szintén találhatunk magyar vonatkozásokat. Az összefüggések miatt meg kell említeni *Witold Biegański*, *Wojsko Polskie we Francji*.

- Warszawa, 1967. munkáját. Egyéb vonatkozásban lásd: *Lew Kaltenberg*, Dunaj rzeka szeroka. Czytelnik, 1957., valamint a Zalai Gyűjtemény (3. szám) 96. 6. sz. jegyzetben említett munkákat. Sajátos vonatkozásai miatt *Stanisław Maczek* (altábornagy), *Od podwoły do czołga*. Tomar Publishers Edinburgh, 1961. könyve szintén fontossággal bír. (Maczek, mint ezredes hosszabb ideig Csarodán volt internálva, majd Angliába utazott s részt vett a nyugati hadműveletekben.)
32. Lásd.: *Lagzi*, Adatok az 1939 ősén Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez (1939–1941) Hadtörténeti Közlemények, 1973. 4. sz. 697.
 33. HL. HM 1939–21–21–3205–504149. A pécsi IV. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM 21. osztálynak.
 34. Lásd.: *Antall* i. m. 15–16.
 35. *Lagzi*, Lengyel menekültek Somogy megyében... 268.; *Lagzi*, Zalai Gyűjtemény... 70–77.
 36. HL. HM 1939. Eln. 21–21–3205–512996.
 37. HL. HM 1939. Eln. 21–21–3127–48966. A VII. honvéd hadtestparancsnokságának távirati jelentése a HM 21. osztálynak.
 38. HL. HM 1939–21–21–3107–54342.
 39. HL. HM 1939. Eln. 21–21–3205–512996.; HL. HM 1939. Eln. 21–21–3127–57727.
 40. HL. HM 1939. Eln. 21–21–3553. Az érsekújvári katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a III. honvéd hadtestparancsnokságnak.
 41. HL. HM 1940–21–21–3107–63253. Kassa, 1939. nov. 26.
 42. HL. HM 1940. Eln. 21–21–3552–2820. A kassai VIII. hadtestparancsnokság távirati jelentése a HM 21. osztálynak. 1940. jan. 16–17-i táviratok (2827. sz.).
 43. HL. HM 1940. Eln. 21–21–3555–15938. A kassai VIII. hadtestparancsnokság ügyészenek jelentése a *naprágyi* lengyel katonai büntetőtáborban történt fegyverhasználat tárgyában. *Miskolc*, 1940. máj. 6.
 44. BAZML BmL. Alisp. ált. 2019/1940 (Heves vm. alispánjától 1046/a–1940). Lásd ugyanerről az ügyről: GYSML 2. A kapuvári járás főszolgabírójának iratai 117/1940(726). Sopron vármegye alispánjának körlevele a járások főszolgabíróinak. A lengyel polgári menekültek körözése. 1940. jan. 23.
 45. Vö.: *Antoniewicz Roland Józef*, Magyarország: lengyel futárközpont. Élet és Tudomány, 1976. ápr. 9. 691–694.; Magyarországon volt egy másik (eddig kevésbé ismert és értékelt) Miskolcot, Sátoraljaújhelyet érintő ún. *beszkidi* (Bp.–Miskolc–Nowy Sącz–Tarnów–Krakkó) futárút vonal is. Lásd: *Jan Łożański*, Warszawa–Nowosielce–Budapest (wspomnienia kuriera) Rocznik Sanocki, II. 1967. Kraków. 379–410.; *Anna Wikiert*, Kurier z Sanoka. Podkarpacie, nr 16. str. 4–5. 14 stycznia 1971 r.
 46. BAZML BmL. Alisp. eln. 56/1940 (7.000/1940. VII. res. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter levele valamennyi alispánnak, 1940. márc. 7.
 47. OL. BM 1939–1940–15–4024–238 (35.680/el. 2. VKF D.—1940). *Garany*. A garanyi tábor létszáma 1940. jan. elején 525 fő volt. A tábor dr. Antall feljegyzése szerint 1940. jún. 7-én kiűrtették, „földrajzi” fekvése nem felelt meg a kívánalmaknak.
 48. HL. HM 1940–21–21–3555–21410.; HL. HM 1940–21–21–3554–7103(231. sz.lk.—1940). A m. kir. *sajószárnai* katonai (lengyel) gyűjtőtábor parancsnokság jelentése a HM 21. osztálynak, 1940. febr. 10.
 49. HL. HM 1940–21–21–3555–19583.
 50. HL. HM 1940–21–21–3555–19583. Nagy altábornagy jelentése a HM 21. osztálynak. 1940. júl. 3.
 51. HL. HM 1939–21–21–3552–57407.
 52. HL. HM 1940. Eln. 21–21–3556–13487 Pro domo. (Hm. 16.645/el. 21.—1940. márc. 30.)
 53. Ugyanott. A budapesti I. hadtestparancsnokság 9601 sz. Eln. I. men. 1940. sz. jelentése. 1940. márc. 28. Vö.: A m. kir. Jolsvai lengyel katonai internáló gyűjtőtábor parancsnokság jelentése dr. Młotek Mieczysław felkutatása tárgyában. 1940. ápr. 17. (449. sz. Le.—1940).
 54. Ugyanott. A budapesti I. hadtestparancsnokság jelentése a HM 21. osztálynak. 1940. jún. 22.
 55. HL. HM 1940. Eln. 21–21–3554–7102. A szombathelyi III. hadtestparancsnokság (393.1013,30 sz.) távirati jelentése a HM 21. osztálynak. 1940. febr. 12. A lengyel tisztek áthelyezése Nagycenkről Jolsvára, Vö.: A m. kir. nagycenki (lengyel) katonai táborparancsnokság 1940. jan. 25-i (10.Kt.—1940) felterjesztése. Lásd még ugyanott: 409163/21—1940 sz. alatt.
 56. HL. HM 1940–21–21–5553. Az *abaujnádasdi* lengyel katonai gyűjtőtábor (38. sz. lk.—1940) jelentése a HM 21. osztálynak, 1940. jan. 24.

57. HL. HM 1940—21—21—3554—7103 (231 lk.—1940) A m. kir. katonai (lengyel) *sajószárnyai* gyűjtőtábor parancsnokság jelentése. 1940. febr. 10.
58. HL. HM. 1940—21—21—3553—7084.
59. HL. HM 1940—21—21—3552—62957.
60. HL. HM 1940—21—21—3555—19583. (A jelentést megküldték a honvédelmi miniszternek és a VII. hadtest országmozgósítási biztosának. Vö.: HL. HM 1940—21—21—3553—2890. Littay altábornagy jelentése a honvéd vezérkar főnökének. Miskolc, 1940. febr. 10.
61. Ugyanott.
62. Zemplén vármegye Hivatalos Lapja, 1940 14. sz. jún. 10.
63. Ugyanott, 1940. 13. sz. május 25.
64. Ugyanott, 1940. 12. sz. 96. old. Vö.: Az 1940. 10. sz. 68., a szécsényi járás főszolgabírójától közzétett; 1940. 13. sz. május 25., a *mezőkövesdi* járás főszolgabírójától közzétett körözött lengyel polgári menekültek névsorát. A polgári menekültek katonakorú része is részt vett az evakuációban. Lásd még: Zemplén vármegye Hivatalos Lapja, 1940. 16. sz. 132., 142. old. valamint 1940. 18. sz. 154. old. a vámosmikolai táborból „eltávoztottak” névsorát.; OL. BM 1940—IX—9—4024—5334.
65. OL. BM 1940—IX—9—4024—7887.
66. HL. HM 1941—21—21—4387—7162. Kornaus és Krajewski ezredek (a jegyzőkönyvben mindketten vezérkari ezredeknek vannak megemlítve, máshol Jan Kornaus alezredeként szerepel, míg Krajewski követségi alkalmazottként — L. I.) elfogásával kapcsolatban lásd.: HL. HM 1940—21—21—3555—23695. Az I. hadtestparancsnokság (4319osz./Eln.II.1940) jelentése.; HL. HM 1940—21—21—3557—47110 (58/küm.pol.1940 és 3888 pol.—1940.) Vö.: HL. HM 1940—21—21—3557—36.257. A *miskolci* 7. honvédkerületi parancsnokság jelentése a 21. osztálynak. 1940. márc. 19.
67. HL. HM 1940.21—21—3555—22533. A *miskolci* VII. hadtestparancsnokságnak a lengyel tisztí hozzátartozók elszállásolása tárgyában tett jelentése a HM 21. osztálynak.
68. HL. HM 1940—21—21—3556—7111. Kiadvány az V. hadtestparancsnokság részére. 1940. febr. 26.
69. Ugyanott. Kaidvány a VII. hadtestparancsnokság részére.
70. HL. HM 1940—21—21—416651. A kassai VII. hadtestparancsnokság jelentése a HM 21. osztálynak. 1940. febr. 17.
71. HL. HM 1940—21—21—3554—7111 (3100 sz. Eln.I.L.—1940) A *miskolci* VII. hadtestparancsnokság (Csatári ezredes) jelentése a HM 21. osztálya részére. 1940. ápr. 3.
72. HL. HM 1940—21—21—3554—11147 (372).; A táborok kiürítése és összevonása 1940 nyarán nagyobb méreteket öltött. A Belügyminisztérium közölte a honvéd vezérkar főnökével, hogy a lengyel polgári táborok összevonása is megkezdődött. „A garanyi, a hercegszántói, nyíregyházi (várjúlapi) és a szobi táborok kiürítettek. Az összes déli táborok, köztük a barcsi tábor pedig kiürítés alatt áll.” OL. BM 1939—1940—IX—15—4024—238.
73. HL. HM 1941—21—21—4388—24690.
74. HL. HM 1940—3554—7111(18323/Eln. 21. 1940. máj. 3.). Az Osgyáni táborn 1940 őszén meg is nyitották. Vö.: HL. HM 1940—21—21—3557—47103.
75. *Berta János* (Pácin) visszaemlékezése. Lagzi István gyűjtése.
76. *Tóth István* (Bekecs) visszaemlékezése. Lagzi István gyűjtése.
77. Vö.: *Stanislaw Maczek*, i. m.
78. *Kazimierz Witwicki* (Bochnia, Lengyelország) visszaemlékezése. Dr. Lagzi István gyűjtése.
79. Uő.
80. A csarodai táborral kapcsolatos visszaemlékezéseket *Krizbai Gy. Domokos* (Várpalota) bocsátotta a rendelkezésemre, szívességet ezúttal is köszönöm.
81. HL. HM 1940—21—21—3553—4168.
82. *Jan Zajac* egykori mérnökkari százados (Krakkó) visszaemlékezése. Lagzi István gyűjtése.
83. Az evakuáció számadatairól — érthető módon — nincs pontos kimutatásunk. *Antall József* szerint Magyarországról 1939—1941 között (tágabb értelemben a világháború alatt) 110 ezer katonai és polgári menekült evakuált francia és angol területekre. (Antall, 26—27.) Antallt követően valamennyi szerző (újságíró) a 140ezres érkezési és a 110ezres evakuálási létszámot fogadta el. *Maros László* (nyilván jólinformáltságából adódóan) az evakuációban résztvevők számát 50 ezer főre teszi (Új Magyarország, 1946. okt. 2.). *Bartha Károly* honvédelmi miniszter 70 ezres létszámról tett említést. *Szombath Ferenc* (Adatok a sárvári lengyel gyűjtőtábor történetéből. Vasi Szemle 1971. (XXV.) 1. sz. 129.) nyilvánvalóan Antallra hivatkozva úgy véli, hogy a „Magyarország

területén a második világháború alatt mintegy 140 ezer (?) lengyel vonult át. . . Nagy Britanniába illetőleg a Közel-Keletre.” *Dömötör László* (Lengyelek Magyarországon. Magyarország 1968. 30. sz. 30.) minden forrásjelzés nélkül megállapította: „A magyar nép segítségével mintegy (?) 120 000 fegyverbíró lengyel férfi jutott Jugoszlávián keresztül a szövetségesek különböző katonai fontosságú területeire. *Várkonyi Endre* (Dr. Antall József. Magyarország 1974. 36. 21.) ugyancsak 110 ezer főről tesz említést, nyilvánvalóan dr. Antall megállapításaira hivatkozott. *Jerzy Robert Nowak* (Wegry 1939—1969. 83., majd későbbi munkájában: Wegry 1939—1974., illetve cikkében Tiszatáj, 1975. 11. sz. 57.) szintén a 140 ezres létszámot veszi alapul. *Kiss Gy. Csaba* (Tiszatáj, 1972. 4. sz. 50.) ugyancsak a 140 ezres összlétszámról tett említést. *Haas György* (Harminc évvel ezelőtt történt: A menekültek paradicsoma, Magyarország. Magyar Híradó, Wien. 1974. szept. 1.) pedig 200 ezres létszámról beszél. A legutóbbi időkig magam is a 140 ezres érkezési és a 110 ezres evakuációs létszámból indultam ki, több tanulmányomban és folyóiratcikkemben az előbbi számadatokat vettem alapul. Vö.: *Lagzi, Zalai Gyűjtemény* . . . 94. 154. sz. jegyzettel. Bieganski ezredes a menekültek legmagasabb létszámát mintegy 50 000 főre becsülte. Az újabb kutatások alapján bizonyított tényné vált, hogy a magyarországi lengyel katonai és polgári menekültek *írásban rögzített legmagasabb létszáma: 59 225 fő volt.*

LAGERVERHÄLTNISSE DER IN UNGARN EINQUARTIERTEN POLNISCHEN FLÜCHTLINGE

(Auszug)

In den ersten Monaten des 2. Weltkrieges wurden in Nordostungarn (besonders in den Komitaten Abaúj, Borsod und Zemplén) ungefähr zehntausend polnische Soldaten und Zivilisten einquartiert. Die Internierung der Soldaten war Aufgabe der 21. Abteilung (gebietsmässig der Armee Korpskommandos) des Ministeriums für Verteidigung. Die inneren Angelegenheiten des Lagers wurden von den rangältesten polnischen Offizieren gelenkt.

Die Zivilflüchtlinge standen unter der Aufsicht der IX. Abteilung des Innenministeriums. Obwohl an der Spitze des Zivillagers ein Lagerkommandant stand, bedeutete das keineswegs eine Behinderung der Lagerinsassen in ihrer Bewegungsfreiheit, eine Kontrolle wie bei den Soldaten. Ein Teil der polnischen Flüchtlinge wurde in Privatwohnungen, in gemieteten Zimmern, unbewohnten Schlössern untergebracht. Soldaten aus dem Mannschaftsbestand wurden in unbenutzten militärischen Anlagen (Kasernen, Magazinen usw.), in Industrie und land wirtschaftlichen Gebäuden (Kornspeicher, Gesindewohnung, Fabrikarbeiterwohnungen) untergebracht. Die Versorgung der Flüchtlinge mit Lebensmitteln war Aufgabe der Verwaltungs- und Militärbehörden. Die Soldaten bekamen Sold, die Zivilisten regelmässige Unterstützung.

Innerhalb kurzer Zeit (noch im Herbst 1939) begannen sich die Flüchtlinge illegal zu organisieren. Unter der ungarischen Bevölkerung leisteten sie eine ausgedehnte Propagandaarbeit, anfangs in deutscher und französischer, später in ungarischer Sprache.

Eine der wichtigsten Tätigkeiten der polnischen Flüchtlinge war die *Evakuierung* (Transport der polnischen Soldaten und Wehrpflichtigen nach Frankreich, später in den Nahen Osten). Zwecks Organisation der Evakuierung waren in den verschiedenen Militärlagern Geheimbeauftragte tätig. Die zentrale

Leitung der Evakuierung versah Oberstleutnant Jan Emisarski, Militärattaché an der Budapester polnischen Botschaft, mit der Organisierung der *Ekspozytura „W“* (d. h. ungarische geheime Militärdienststelle). Die praktische Durchführung der Evakuierung war Aufgabe der Polnischen Militärvertretung (*Przedstawicielstwo Wojska Polskiego*) unter der Leitung von General Stefan Dembiński. An dieser — gute Ortskenntnisse und grosse Umsicht erfordernden — Arbeit nahm auch die ungarische Bevölkerung — Arbeiter und Bauern, Intelligenz, Offiziere und Verwaltungsbeamte, kirchliche Würdenträger — regen Anteil.

Die Evakuierung aus den polnischen Lagern in Nordostungarn verlief monatlang fehlerlos. Im Frühjahr 1940 aber erfuhr die Abteilung 2. D. (Defensiv) der Generalstabsleitung, dass in mehreren polnischen Zivil- und Militärlagern ein polnischer Agent mit Spezialauftrag tätig ist.

In dem Zivillager in *Garany* haben die Ingenieure Stanisław Laski-Rzepko, Cyprian Krzyszkowski usw. nicht nur bei der Organisierung der Evakuierung, sondern auch an der Aufrechterhaltung der Geheimbotenverbindung zwischen Warschau und Budapest eine bedeutende Rolle gespielt. Eines der ausgedehntesten „Polen-Fluchthelfer-Netz“ war im Gebiet der Gemeinden *Csíz, Bánréve, Jolsva* tätig. Die zur Ausreise aus Ungarn nötigen Zivilkleider besorgten die Kaufleute aus den Gemeinden Bánréve, Balassagyarmat, Ózd und Csíz. Die Fuhrunternehmer und Bauern aus der Umgebung organisierten die Reisen zu den nahe gelegenen Bahnhöfen bzw. nach Budapest. Viele Tausende halfen den polnischen Flüchtlingen.

Im polnischen Lager zu Jolsva organisierte Major Dr. Mieczysław Młotek (Oberleutnant Mieczysław Dobrowolski) Vertreter der Budapester *Ekspozytura „W“* die Flucht, später übernahm Leutnant Feliks Pawłowicz, der persönliche Beauftragte des Militärattachés an der Budapester polnischen Botschaft die Aufgabe. Der Hauptmann Kazimierz Żeliński hielt die Verbindung zwischen den polnischen Militärlagern in Abaújnádasd, Hidasnémeti, Tornyosnémeti und Tornyosnádaszka aufrecht. Ausser den Soldaten fuhren auch viele Zivilflüchtlinge nach Frankreich.

Im Herbst 1940 war die Belegschaftszahl der polnischen Flüchtlingslager um mehr als die Hälfte gesunken, d. h. fast 6000 Polen gelang die Flucht nach Frankreich oder in den Nahen Osten. Mehrere Lager wurden aufgelöst, ein Teil der Flüchtlinge wurde in andere Lager gebracht. Bleibt die Frage zu klären, wer half den Polen und in welcher Form? Wie verhielten sich die ungarischen Behörden?

Auf höchster Ebene wussten Ministerpräsident Teleki und Innenminister Keresztes Fischer um die Evakuierung der Polen (sie waren auch damit einverstanden). Auf niederer und niedrigster Ebene boten die Komitate und Kreise (vor allen Dingen die letzteren) Möglichkeiten zur Evakuierung. Das Ministerium für Verteidigung (21. Abteilung) und das Innenministerium (IX. Abteilung) leisteten tatkräftige Hilfe bei der Evakuierung.

Die gut funktionierenden illegalen polnischen militärischen und politischen Organisationen allein hätten einen Erfolg der Evakuierung nicht garantieren können. Es ist sicher, dass die Evakuierung ohne die aktive Hilfe der mit den Polen sympathisierenden kleineren und mittleren Beamten, der anti-deutsch

eingestellten Offiziere und Soldaten, der polenfreundlichen ungarischen gesellschaftlichen Organisationen erfolglos geblieben wäre. Während des 2. Weltkrieges wurde das Schicksal des polnischen Volkes ein memento, eine Warnung für die Ungarn, wie Deutschland seine Kriegsabsichten verwirklicht. An der Hilfsaktion für die Polen nahmen die *anti-deutsch, pro-angelsächsisch orientierten* Menschen teil. Alle jene halfen, die im Zeichen der jahrtausend alten ungarisch-polnischen Freundschaft zu Opfern bereit waren für ein Volk, dem vom Faschismus Vernichtung drohte. Die Bewegung Ungarn für die Polen dehnte sich über das ganze Land aus.

Wir haben den Mut zu behaupten, dass die Unterstützung der vom Hitlerfaschismus verfolgten Polen, die Hilfe bei der Evakuierung eine *anti-deutsche*, damalige Verhältnisse zugrundelegend eine *fortschrittliche* Tätigkeit war.

István Lagzi

A PERSPEKTIVIKUS KÉPLÁTÁS ELLENTMONDÁSAI ÉS A KETTŐS KÉP

VÉGVÁRI LAJOS

„Minden világot alkotó művészet számára sorsdöntő jelentőségű kérdés, hogy a világot valóban mint egészet tükrözze vissza, hogy dialektikus egysége és sokrétűsége ne csak az ábrázolt tartalomban, hanem az ábrázoló formában is kifejezésre jusson; hogy a mű, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy világ legyen, ne szorítkozzék sem egy tartalmilag fetisizált részletre, sem egy formálisan fetisizált szemszögre.”

Lukács György¹

Alig van a XX. századdal foglalkozó művészettörténeti munka, amely ne idézné Cézanne-nak Emil Bernhardhoz intézett levelének (1904. ápr. 15.) bizonyos részleteit. „A természetben minden a gömb a kúp és a henger szerint modellálódik. Meg kell tanulni ezeket az egyszerű alakzatokat festeni, azután az ember mindent meg tud csinálni, amit akar ... A természetet a henger, a gömb, a kúp szerint kell kezelni, az egészet perspektívába helyezve, olyképp, hogy egy tárgy ... minden oldala egy középpont felé irányuljon. A horizonttal párhuzamos vonalak a kiterjedéseket adják ... a horizontra húzott függőlegesek adják a mélységet. Ugyanis a természet, nekünk embereknek inkább mélység (profondeur), mint felület ... Festeni nem csak annyi mint másolni a tárgyat, hanem annyi mint összhangot érezni számos összefüggés között.”²

Az idézetnek az a jelentősége, hogy elméleti vázlatát adja az európai képzőművészetben századokon át uralkodott látásmódnak. Alapfeltételt, posztulátumot, vagy mai szóhasználatnál élve modellt rögzít.

A perspektivikus térmodell jelentősége messze túlhaladja eszközváltát, a látás olyan — a kamera obscura és a fotográfia módszereivel igazolt³ — alapkoordinátáinak tekinthető, amely nemcsak feloldotta a művészet és a tudomány közötti korábbi látásbeli ellentétet, hanem mint tudományosan használható felfedezés a technikai és tudományos szemléletben is helyet kapott.⁴ A perspektivikus térmodell bevezetésével a világlátás új periódusa vált lehetővé. Ebből a szemszögből nézve elmondható, hogy a reneszánsz képzőművészet

alkotásainak zöme és a kor tudományos eredményei egy töről fakadtak. Művészet és tudomány még sohasem hatották így át egymást. A művészi és a tudományos látás a reneszánsz idején csak hatásban különbözött egymástól, szándékaiban nem.

Leonardo ennek a szemléletnek a legpregnansabb kifejezője: Mint írásai tanítják⁵ azonos logikai módszereket alkalmazott a műalkotásban és a tudományban; rajzai a tudományos és a művészi szemlélet szintéziseként foghatók fel. A különbség csupán annyi, hogy művészetében a kitaláló szintézis, vagyis az érzelmi-tudati világkép dominál, míg tudományos és technikai működésében a feltalálásé, azaz a felismert jelenségek segítségével hasznossá tett valóságglátásé a döntő szó. „Kétoldali látásának”⁶ legszebb bizonyítékai találmányait ábrázoló rajzai, amelyek a kitaláló leleményének és a feltaláló célszerűségének a képeket segítségével realizált vizuális—funkcionális modelljei.⁷

Leonardo művészete a perspektivikus térlátás leghatalmasabb bizonyítéka. Ez a bizonyíték olyan egyértelmű, hogy évszázadokra minden műalkotás megbírálásának elemi tényezője lett. Az a kép, amely nem követte a perspektivikus térmodellt, nem számíthatott az európai kultúrán belül elismerésre. Többek között ez az oka annak, hogy a fennálló kereskedelmi kapcsolatok ellenére nem tanulmányozták a távolkeleti magaskultúrák Európába érkezett alkotásait.

Amit a kínai vagy az indiai kultúrából észrevettek és méltányoltak, az kizárólag a nem ábrázoló jellegűnek tartott ornamens; emiatt a távolkeleti alkotásokat az ipar- vagy díszítőművészet körébe sorolták. Hasonló vélemény terjedt el a bizánci magaskultúra teljesítményeiről is. Vasari⁸ *maniera greca*-nak nevezte a bizánci művészetet, s ez a megjelölés semmiképpen sem elismerő. A bizánci mozaikok itáliai műhelyeiben a reneszánsz óta végzett munkák különösképpen elárulják ennek a beállítottságnak az egyoldalúságát. Velencében a XVI. század óta készített mozaikok tervezőit annyira áthatotta a perspektivikus térmodell fölényének tudata, hogy munkáik tervezésénél nem vették tekintetbe a falborító kép sajátos funkcióit, sem az épület történeti hagyományát és különleges esztétikai követelményeit. Ugyanez mondható a Ravennai San Vitale főterének barokk korabeli kifestéséről. Mérhetetlen magabiztossággal helyeztek illuzionisztikus-perspektivikus falképeket a bizánci építészeti formák és képek „megkoronázásaként” a kupolába.

Korunk megdöbbenéssel szemlélteti ezt a modernkori „barbárságot” ezt a megfellebbezhetetlen öntudatot, amely a művészet törekvéseit a technikai tudományokhoz hasonlóan egyenesvonalú fejlődésnek képzelte s ennek alapján könnyűszerrel „primitívnek” nevezte a régebbi kor alkotásait. Érdekes különbség, hogy a primitív jelző használata elterjedtebb a képzőművészet, mint az irodalom elméletében. Így van ez Hegelnél is, aki a nagy átalakulást kezdeményező XIX. század küszöbén írt Esztétikájában a képzőművészeti látás fokozati különbségeit is meghatározza.⁹

Nem tekinthető véletlennek, hogy értékrendszerének középpontjába a görög és a reneszánsz klasszicizmust állítja, s ebből a nézőpontból „az emberiesítésre és a természetességre való törekvésben Giotto még mindig egészben véve alacsony fokon állt meg.”¹⁰

Ebből az értékrendből kiindulva Hegel Michelangelot — zsenijének

elismerése mellett már nem tudja helyére tenni — Rubensről is csak általános-ságokat mond és Rembrandtot vagy Brueghelt meg sem említi, vagyis ebben a nagyszerű esztétikai munkában a klasszicizmus szemlélete uralkodik. A statika és a következetesen alkalmazott perspektivikus modell egyazon szemlélet eredménye. Ez a szemlélet addig volt érvényes, amíg a „világ” zárt volt és a reneszánsz humanizmus — mai nézőpontból — egyszerűnek ítéltető felfogása uralkodott.

A reneszánsz művészet szépsége és hatása abban állt, hogy áttekinthető és rendezett világában (ez a perspektivikus térmodell eredménye) az emberi eszmények mint valóságos földi tényezők szemlélhetőkké váltak. Ezt csodáljuk Leonardo Sziklás Madonnájában, vagy Raffaello Athéni iskolájában. A reneszánsz szemléletnek a XVI. sz. közepén bekövetkezett válsága az eszmények realizálásába vetett hit megrendülésével magyarázható.¹¹ A barokk az eszményeket az ellenreformáció követelésére — ismét az égbe helyezte. Ez az ég azonban nem a középkor mennyországa, hanem a perspektivikus vívmányoknak illuzionizmussá fejlesztett alkalmazásával kialakított látása. A perspektivikus modell a barokk illuzionizmusban az érzéki csalódás előidézésének és hitelesítésének eszközévé vált. A perspektivikus modell azonban a barokk képeken nem zavartalan, ügyes mesterségbeli fogások (pl. felhők, festett architektúrák, plein-air-szerű színhatások, szintárvlat) rafinált alkalmazásával emberi léptékétől fosztják meg a reneszánsz térmodellt. Az említett mesterségbeli fogások lehetővé tették a mélységi végtelen teljes illúziójának tökéletes megvalósulását. Ez a mélységbe irányuló, rohanó térmozgás magával ragadja a térben megjelenő alakokat is; feloldódik a látvány statikája.¹² A tér-törvény forgószele könnyű piheként vonzza magához a gigászi alakokat. Ennek a szemléletnek mélyreható következményei vannak a képformát illetően; lehetségesé válik az asszimetrikus, nyugtalan formátumú képszél. Hiszen a keret itt már csak határ, de nem lezárás. A reneszánsz képen a keret még a perspektivikus modell érvényességi körét jelöli,¹³ a kompozíció formai és szellemi határai minuciózus pontossággal kiszámítva egybeesnek. Kerettől keretig minden részlet szükséges és a képi logika el nem hanyagolható lépéseinek egymásba kapcsolódó sorozata.

Tehát nem tartható véletlennek a piramidális (tévesen háromszögű) kompozíció kialakítása a reneszánsz idején. A görög timpanon harmonikus lezáró formáját Leonardo téri formává, piramissá fejlesztette. Ez a kompozicionális piramis harmonikus és logikai rendbe hangolja a főmotívumokat, rávezet az elgondolás formai-tartalmi viszonylataira. A piramist megkoronázó figura nemcsak eszmei, kompozicionális és a geometriai középpont, hanem a mélységi kiterjedéssel arányba állított függőleges irányú háromdimenziós alakzat. Vagyis a reneszánsz klasszicizmus nem geometriai hanem eszmei, világképi természetű. Szinte feleslegesnek látszó kiegészítés annak megállapítása, hogy ez a piramidális forma mint síkidom harmonizál a befoglaló négyszögletű képmezővel.

A barokk mélységi illúziót keltő perspektivikus kúpja nem folytatása, hanem egyoldalú újraalkotása ennek a bámulatosan kiszámított geometriai és arányrendszernek. Lényegében hasonló állapítható meg a barokk másik kom-

pozíciós sémájáról, az átlós elrendezésről. Nemcsak az illuzionisztikus képről, de az átlós kompozícióról is elmondható, hogy bennük elhanyagolható, teljesen hangsúlytalan részletek is halmozódnak. Ezeknek az a szerepük, hogy a fölébük rendelt motívumokat kiugrassák, vagy olyan bizonytalan térrészletet hozzanak létre, amelyben a téri illuzionizmus szívó-mozgató hatása kellően érvényesül. Ilyen körülmények között pl. egy barokk festményen az alakok egymás mögötti távolsága nem mindig határozható meg, sőt a művész célja éppen ennek a téri meghatározatlanságnak a szuggerálása. A reneszánsz áttekinthető tere itt részleteiben áttekinthetetlenné válik, illúzióvá alakul.

Ha most eltekintünk a stiláris és tartalmi különbségektől, ugyanezt állapíthatjuk meg az impresszionista képek teréről is. Az impresszionista téralakítás, bár látszólag nem hivatkozik a perspektivikus modellre, valójában éppúgy alakítva-megszüntetve figyelembe veszi azt, miként a barokk. Az impresszionista tér is tagolaltan, részleteiben indeterminált és ennek alapján rá is kiterjeszthető az az állítás, hogy képszélnek éppúgy nincs kompozicionális fontossága, mint a barokkban. Valóban, az impresszionista kép — nem kompozíció, hanem kivágás, vagyis a törvényszerű helyett az esetlegest keresi.¹⁵ Az esetleges — bármily rafináltan alkalmazza is — gondoljunk Manet Söröző képeire, vagy Degas hangverseny és balett tárgyú alkotásaira, a valóságtól való direkt (vagyis nem alakított) ihletés bizonyítéka. Lényegében ez volt a barokk illuzionista mesterek célkitűzése, s ez jellemző az impresszionizmus örökösére, a fotográfiára is.

Megállapítható, hogy illuzionizmus, mint a mélységi dinamizmus eszköze, bizonyítalanná de legalább is másodrendű fontosságúvá teszi a képségeket, mivel a figyelmet a mélységi dinamizmus, az átélés s az ezzel együttjáró időbeliség érzékelésére akarja irányítani. Ebben a világképben a mozgás, mint a mélység — élmény fokozásának eszköze — egyszersmind a perspektivikus modell racionális ritmusának feloldója — kiemelkedő fontosságra tesz szert, a téri bizonytalanság az idő élményét sugallja. Erről a következőkben lesz szó.

Most azt a tényt kell hangsúlyoznunk, hogy a tér jelentése a képzőművészetben kimeríthetetlen. Ám kimeríthetetlensége ellenére is ábrázolásának és alkalmazásának variációs lehetőségei jól kimért határok között bonyolódnak le. *Ströker, Elisabeth*¹⁶ vizsgálódásai filozófiai méltóságot adtak eddigi, főleg tapasztalati alapokon nyugvó ismereteinknek. Ő különböztetett meg először határozottan a tárgylátáson alapuló vagyis a térfoglalás észlelésével megelégedő naiv szemléletet és a tudatos térlátást, amely az Alberti féle „*costruzione legittima*”¹⁷ alapján geometrikus logikai szerkezetbe rendszerezi a térben helyetfoglaló tárgyakat. A perspektivikus térszerkesztés óriási előnye a tárgyak közötti léptékviszony objektív-tudományos rendszerbe foglalása, ez nemcsak a tapasztalatnak megfelelő (és a távolság növekedésének függvényeképp fellépő) méretviszonyokat szabályozza — sokszor meglepő módon — hanem a méretcsökkenés dinamizmusával sajátos mélységi ritmust visz a képbe.¹⁸

Már a reneszánsz óta megfigyelhetők a perspektivikus tér „mechanizmusa” túlzott objektivitása elleni tiltakozások. Michelangelo tudatosan „elkövetett” távlati és térábrázolási hibáit sajátos képi hangsúlyozókat kereső szubjektivitása indokolja. Hasonló megoldások fordulnak elő a tudományos iskolázott-

ságú Leonardónál vagy a harmóniát mindenek fölébe helyező Raffaellónál. Ebben a vonatkozásban a velencei festők megoldásai egyenesen szabadságnak tűnnek: ami a legjobb bizonyíték arra, hogy bár a reneszánsz a perspektívát feltaláló művészeti korszak klasszicista felfogásának megfelelő objektív és átfogó téri ábrázolási rendszert alakított ki, mégis a reneszánsz, mint alkotó szemlélet a művészi képzeletet és a személyes hangon való kifejezést előbbrevalonak tekintette a tudományos eszközökkel dokumentált hitelénél.

Még fokozottabban áll ez a németalföldi festőkre, akik a kép jellegének megfelelő egyszeri és egyedi térszemléletre törekedtek. Mielőtt konkrétan megvizsgálunk ezt a problémát, időzzünk el egy kis Adógaras című Masaccio falképénél. Ez a kompozíció még az Alberti féle térábrázolási módszer kialakítása előtt jött létre, tehát első hallásra idézése nem jogosult. Mégis a kép közepén elhelyezkedő gyűrűformára szerkesztett csoport olyan ésszerű téri kapcsolódásokat, összefonódó, teret szuggeráló kubusokat, a perspektivikus ábrázolás elveivel rokon tér-teremtő formákat nyújt, amelyeket Ucello tudatos perspektivikus szerkezetei csak finomítottak, de meg nem cáfoltak.¹⁹

Masaccio képen azonban két olyan motívum is van, mely a főcsoport téri szerkezetével semmiképpen sem egyeztethető össze, s ezeket mint „naív”, „régies” megoldásokat szokás értékelni. A két motívum a főcsoporttal egy térben lejátszódó epizód jelenet: balról Szent Péter kifogja a halat, jobbról kifizeti a vámosnak a díjat. Könnyű volna ezt a más-más időpontban lejátszódó megoldást úgy felfogni mint a szárnyasoltárokból átörökölt módszer maradványát és ennek megfelelően a freskót két függőleges vonallal három önálló részre osztani. Ám az egységes és tagolatlan tájképi tér ezt a szemléletet nem engedi meg. Különben is a szárnyasoltár — festésnek a trecentóból hagyományozott törvényei szerint minden egyes képtáblának külön tere van.

Nem mond ellent ennek az a jelenség, hogy pl. a genti oltáron a szétagolt táblákból egységes tér áll elő, vagy hogy Geertgen prágai szárnyasoltárán egy lovag képe az oldalszárnyon látható paizson tükröződik. Ezek a megoldások ugyanis már a quattrocentóra jellemzőek, tehát csak a forma régies, a szemlélet újfajta.

Masaccio Adógarasának tere egységes, a három jelenet egyszerre játszódik le benne. A három hangulati csoportra bontott képfelület mint kompozicionális és látványbeli egység jelentkezik a térben. Ez a tér eléggé kiterjedt ahhoz, hogy a csoportokat magába tudja fogadni, de nem szerkesztett abban a mértékben, hogy kizárná az egységes részek önállóságát, megakadályozná, hogy a néző időrendi egymásutánba szedje a jeleneteket. A cselekvések sorrendjének a mellőzése azzal indokolható, hogy Masaccio fő és mellékcselekvéseket, eszmét szuggeráló allegóriát és az eszmét realizáló epizódokat kívánt megkülönböztetni.

Masaccio — aki a Brancacci kápolnában levő egyéb műveinek tanúsága szerint — ösztönös biztonsággal ábrázolt perspektivikus tereket, az Adógaras esetében ezt a készségét feláldozta egy másfajta koncepció érdekében: Csak így, a bizonytalanul kirajzolt tér segítségével volt képes arra, hogy egy művön belül különböző időbeli epizódokat összefüggő egységbe tudjon foglalni. A perspektivikus ábrázolás szükségét bizonyító mester így vált egyik legfonto-

sabb művében a perspektivikus ábrázolásmód következetes alkalmazásának ellenzőjévé: nem csak Michelangelo, de Greco, Velazquez, majd a XX. századi törekvések előzményévé. Éppen e meggyőződésünk alapján igaztalannak tartjuk azokat a műteremszagú véleményeket, melyek szerint Masaccio több évszázadra terjedő tévútra vezette az európai festészetet.

Hasonló váddal lehetne illetni nagy kortársát Jan van Eycket is. Eyck a közhit szerint „tapasztalati” módszerrel (bár „tapasztalati” jellegét a magunk részéről némi fenntartással fogadjuk el) szintén megteremtője a perspektivikus térábrázolásnak. A különbség közte és Masaccio között elenyésző.

Jan van Eyck — mint két vizsgálandó műve bizonyítja —, éppúgy tisztában volt a perspektivikus térábrázolás e módszerének bizonyos egyoldalúságaival, mint Masaccio. Az egyik ilyen bizonyíték az Arnolfini házaspár.²⁰ A perspektivikus térszerkezet előterében elhelyezett házaspár némileg síkszerűen, — el-
lentmondásosan — jelentkezik az illuzionisztikus módszerrel ábrázolt szoba mélysége előtt. Szükség volt tehát egy olyan motívumra, amely feloldja az ábrázolás kettősségét és összebékíti egymással a sík és térhatású elemeket. Ezt a szerepet tölti be a domború tükör, amelynek a mondottakon kívül még további fontos funkciója van. A domború tükör²¹ mint a világegész szimbóluma a gótikából kapott örökség: a teljesség és az átfogás eszköze. Ám ez a tükör, éppen domborúsága miatt mint második térrendszer funkcionál.²² Meredek perspektívája lehetővé teszi nemcsak a szoba képeinek újbóli átfogását (az előttünk nem látható homlokzati fallal és az ajtó belépőkkel együtt és ilyen módon bezárja a festmény terét), hanem — s az legalább ilyen fontos — egy másik perspektivikus rendszert képviselve feloldja a nézet egyoldalúságát, merevségét. Közismert, hogy minden látószög-változás a perspektivikus rendszerben, minden módosulás a nézőpontban nemcsak másfajta teret, de másfajta hangulati elemet is invokál.

Az Arnolfini házaspár képe reprezentatív (egyesek szerint mennyegzői kép) felsorakoztatás: a meghitt családi otthon világából fogadásra rendezetten állnak elénk az alakok. A tükörkép nemcsak az otthont, a házaspárt mutatja be más szemszögből, hanem egy új viszonylattal, a külvilág betörésével, a vendég érkezésével, a találkozás pillanatával gazdagítja a kompozíciót. Hogy közérthetőbb példára hivatkozzunk, Manet Folies-Bergere bárjának tükörképe nemcsak a középén elhelyezett nőalak szituációját, hanem egész magatartását magyarázza, indokolja és elmélyíti szépséges-fájdalmas magányát.²³

Hitünk szerint nem túlzás ha ezt a megoldást kettős képnek nevezzük.²⁴ Létrejöttét az a körülmény magyarázza, hogy a régi mesterek sem voltak mindig saját ábrázolásbeli szemléletük foglyai: időnként bátran kitekintettek zártnak és befejezettnek tűnő világukból és egy-egy gesztusukkal értésünkre adják, hogy ők is láttak olyan problémákat, amiket mi mint a magunk korának meglepő vívmányait magasztalunk. Jan van Eyck éppúgy tisztában volt a perspektivikus rendszer fogyatékoságaival, valamint a többnézetűség alkalmazásának előnyeivel, akárcsak Masaccio az Adógarasban.

Vizsgáljunk meg egy másik Eyck képet: a Rolin kancellár madonnáját, amely szerintem ennek a „szabálytalan” szemléletnek új aspektusát mutatja meg.²⁵

A Rolin kancellár madonnája a transzcendentális és a földi világ találkozását ábrázolja — a földi realitás szemszögéből nézve. A nagyhatalmú, parancsoláshoz és döntésekhez szokott kancellár még imádkozás közben is fensőbb-séges. Az előtte realizálódó túlvilági jelenségeket a hivatásából fakadó szórakozottsággal már-már kérelmező ügyfélnek látja. A madonna zavartan lesüti a szemét a vizsgálódó nagyúr átható tekintete előtt, s mintegy pajzsul maga elé tartja áldásosztó isteni gyermekét. Majd a néző számára — aki a kancellár szemszögéből láthatja a szituációt — egy új motívum, a madonna feje feletti korona villan fel. Mintha elmozdulna a kép; a szituáció változatlan, de hirtelen minden motívum új értelmet kap. Az összefüggések átrendeződnek, az ég-ből angyalok jönnek és koronát készülnék a madonna fejére helyezni.

Hogy lehetséges ez: hiszen a korona az előbb is ott volt, a néző is látta, de jelentősége és fontossága csak azután lesz világos, hogy megismertük a kancellár személyiségét. A néző megdöbbenten észleli a koronát, de nem kisebb a saját benső tartamának változása miatti megdöbbenése: a kép teljes észrevevése és az első megpillantása között nem csupán a szokásos öntudatlan idő múlt el, hanem a kép belső cselekménye, változásai következtében sajátos, mérhető, a tapasztalatnak megfelelő időélménye is keletkezett a nézőben. Ezek a konkrét cselekvés-fázisok a kép elsajátításához szükséges időt mintegy kimérték és ritmizálták: a néző ideje és a kép ideje (!) egybeesik és egymást áthatva realitássá, a kép lényegi tartalmi elemévé válnak.²⁶

A mű kimeríthetetlennek tűnik, mert a korona fényességére az árkádívek között feltűnő napsütéses táj rimel. Ennek észlelése viszont ismét az előtér félhomályos terére irányítja a figyelmet. A kétfajta megvilágítás, a kétfajta tér, a külső és a belső tér tudatosítására serkent. A tájképi részlet elmélyíti a realitás-élményt, a korona glória-szerű ragyogása a transzcendencia újbóli észlelését inspirálja. Ám éppen a korona égi fénye és gazdagsága hangsúlyozza a madonna földi asszony voltát.

Ez a reális-profán szituáció a kancellárra tereli a tekintetet, a kancellár mögött pedig ismét a ragyogó tájkép tűnik fel, mint valami glóriaféle: ellensúly a madonna koronájával szemben. A kancellár alakja összeköti a külső és a belső teret, így fejeződik ki hatalmának egyetemessége. Vele szembeállítva a madonna hatalma azonban transzcendentális, ezért koronája — egy másik világ üzenete — csak a szoba félhomályában villódzhat. Így és itt változhat át a kancellár a korábbi képek alárendelt donátor figurájából a mű legfontosabb alakjává, főszemélyévé. Az ő alakja nemcsak a földi és transzcendentális világot köti össze, hanem az ő látásmódja — a reális, gyakorlati látás — az a transzponáló elv, amely a különböző világokat, jellegeket és cselekvéseket homogéné alakítja.

A középkori képek ember-isten, test-lélek dualizmusa Jan van Eyck képén feloldódik a realitás mindent tárgyasító, kézzelfoghatóvá alakító győzelmében.²⁷ A dolgok fontosságrendje a középkorhoz képest nem csak visszajára fordul, hanem értelmét is veszti. A transzcendentalitás nem fér el a képben, csupán utalás formájában érintik az ikonográfiai konvenciók. A témából és a nézőben élő vallásos hagyományból következőleg azonban teljesen mégsem

zárható ki, csupán arról van szó, hogy a realitás teljessége nem segítette elő az ellentétes elv érvényesülését.

A reneszánszra jellemző térábrázolási elvek diadalát reprezentálja ez a kép, ám a transzcendenciának az a kis maradéka, amelyre ikonográfiailag utal; elegendő arra, hogy a homogeneitás tökéletes megvalósulását megakadályozza. A tartalmi-eszmei ellentmondás tulajdonképpen nem is volna észlelhető, ha egy másik ellentmondás, a képen jelentkező kétféle tér — másfajta — ellentmondása nem fokozná fel ezt a kontrasztot. A homogeneitásra való törekvésből fakadó ellentmondás ez. Jan van Eyck művészi nagyságából következik, hogy képe minden részének értelmet tulajdonít; így válik a tájképi rész az objektív valóságábrázolási igény alkalmává, az interieur világa pedig közvetlen és átvitt értelemben is a bensőnek, a hangulati elemnek a megvalósításává.

Végeredményben ezen a képen a transzcendencia elve az objektív és a szubjektív, másképpen mondva a külső világ és az ember benső világának, pontosabban az ember és környezete szétválaszthatatlan együttesének kifejezőjévé vált. Az objektív — reális és a szubjektív — hangulati egységre való törekvés a kép tartalmát gazdagítja és egyben más síkon az ellentétek dialektikáját hozza létre. Természetesen csupán abban az esetben, midőn nagy művész tűzi ki maga elé a feladatot. Csak ő láthatja át azokat a következményeket, amelyeket bizonyos feladatok megvalósítására szükségképpen hoz magával. Jelen esetben ez a belső és a külső világ ellentéte a kép egységében. Ennek eredményeképp a korábban leírtak alapján az idő múlásának érzékeltetésére, sőt a transzcendens létezésének az idő szférájába való bevonulása.

Olyan komplex jelenség ez, amelyet két összehasonlítás segítségével tudatosíthatunk. Az egyik példa Carlo Crivelli képe: Angyali üdvözlés Szt. Emídiussal²⁸ — amelyben minden tér-rész egyértékű minden részlet egyszerre történik, minden rangsorolás kizárólag a geometrikus perspektíva automatizmusává váló ütemezéséből következik, — tehát nem az esztétikai minősítés elve működik itt. A másik Teodora császárné mozaikja Ravennában. A második példánk azt bizonyítja, hogy a középkori kép nem ismeri el a térbeli különbséget, csupán hieratikus — potenciális megkülönböztetést végez; ebből következik, hogy nem ismeri az idő elvet sem: itt minden a tértelen örökkévalóságban történik, illetve mivel történés idő nélkül nincs, helyesebb azt mondani, hogy a kép a tér-idő kategóriáján kívül létezik.

Masaccio, vagy Jan van Eyck előbb megismertetett megoldásai nem egyedülállóak. Minden olyan képzőművésznek szembe kellett néznie hasonló problémákkal, aki a reneszánsz konvencióktól eltérő különleges és ismételtetetlen feladat megvalósítására törekedett. Ebből a szempontból nézve is egyedülálló érdekességű Giorgione Tempesta című festménye.

Mellőzve az ikonográfiai problémákat,²⁹ a kép felépítésének páratlan jellegzetességét kell tudatosítanunk. Az előtér: a férfi és a nő világa furcsa, fülledt, majdnem hogy derengésszerű és időtlen lét benyomását kelti. Az uralkodó tónusok a barnás földszínek, a vegetatív létezés misztikus időtlen jellegét hangsúlyozzák. A háttér tájképe a villámfénnyel és a házakon felcsillanó reflexekkel a tudatos lét fájdalmas-múlékony káprázatát villantják a képbe. Lehetetlen észre nem venni, hogy jellegében két egymástól eltérő világ találkozik a Tem-

pestán: s ez a találkozás élesen kirajzolódó vonalakkal válik el egymástól. A fák markáns lombsziluettje tölti be az elhatárolás és elkülönítés funkcióját. Jan van Eyck képeiről ismerős elvek hatnak itt: az időtlen és a pillanatnyi talál egymásra. Ám a motívumok értékrendje fordított, a háttér, mely Jan van Eyck-nél a létezés folyamatosságát reprezentálja, Giorgionénál az észlelés villanásnyi tartalmát közli. Ezzel szemben a férfi-nő ellentét az időnkívüli létezés asszociációját kelti. Eyck képén a pillanatnyi szituáció és a tájképi háttér hatásukban azonos értékűek és nem keltik az idő különböző kategóriájának tudomásulvételére ösztönző képzeteket. Ezzel szemben Giorgione képén az idő két abszolútuma: a pillanatnyi és a végtelen jelentkezik egymással szembeállítva, de egymástól el nem szakítva. A kép legsajátosabb hatáseleme az idők — formák egyszerre való jelentkezése: a legrövidebb véges és az örökké ismétlődő és éppen ezért tagolatlan végtelen egymásmellé állítása.

A két egymástól markánsan elkülönülő térrészlet tehát Giorgione képén az idők egymásmellé rendelésének, szembesítésének eszköze. A tér különbségeivel, elsősorban a megvilágítás egymástól eltérő jellegével a szokástól eltérően nem a mélységi kiterjedések kapnak erőteljesebb hangsúlyt: ellenkezőleg, a látvány paradox módon a tértelenség képzetét inspirálta. Pedig a művész látószólag mindent megtett hogy egyes képi elemek, — mint például a férfi alak mögött levő rom, a híd, a vízparton álló házak — szabályos téralkotó sorrendbe kapcsolódjanak. A képet mélységi irányban kettészelő nagy világítási különbségek azonban ezt a téri letapogatást eleve kizárják. A kép két része — a téralkotó logika törvényeit megszegve — nem találkozik egymással, sőt a két rész összeilleszkedésénél sajátos téri bizonytalanságot, elmosódottságot észlelhetünk.

Ez a bizonytalanság magára a kép formátumára kihat, a festmény szélei szinte lezáratlanok, a képzelet mintegy folytatni tudja őket. Olyan sajátság ez, amely ellentétes a reneszánsz kép sajátos törvényszerűségével. Ez a törvényszerűség a tér megragadhatóságának és folyamatosságának posztulátumán alapszik. Szükségszerű megállapítani, hogy a Tempesta nem barokk kép, s hiba lenne a XVII. századra utaló motívumokat vagy látásmódot keresni benne.

A Tempesta illuzionizmusa, amelyet a képszélek sajátos elmosódottsága és vibráló pillanatnyisága idéz elő nem stílárius, hanem magatartásbeli tendencia következménye. Ez az illuzionizmus a rádöbbenés és a felismerés emlékező-idéző-egybeeső tevékenységét indítja el, vagyis éppen ellentéte a barokk illúziót realizáló törekvésének. A barokk az időtlent változtatja pillanattá, míg a Tempesta a jelent helyezi az időnkívülségbe, a valóságot változtatja látomássá. Az idők segítségülhívásával a teret rombolja szét; ily módon a látványt gondolati képpé „ideogrammává” formálja. Giorgione képén tetőpontjára ér az a törekvés, amely Giovanni Bellini egyes allegóriáiban már jól kimutatható.

A továbbiak érdekében szükséges néhány megfontolást megismételniünk. A klasszikus alkotások statikusok, ami azt jelenti, hogy a térben való jelenlétük az örökkévalóság, a változtathatatlanosság benyomását kelti. Az ilyen művek mozdulatlanok, mint Platon ideái, vagyis a mozdulatlansághoz az időtlenesség társul. Úgy is mondhatnók, hogy az abszolút térbeliség felfalja, megsemmi-

síti az időt. Ez az időnkívuiliség abban az esetben is létrejön, ha a többidejű cselekményeket a tér segítségével egyidejűvé változtatja a művész. Ilyen felfogást tapasztalhatunk a reneszánsz képeken.

A reneszánsz alkotás ugyanis térben és időben egyidejű: Ez a sajátosság, amely több mint formai jellegzetesség, a klasszicizáló reneszánsz alkotásoknak a klasszikus görög alkotásokkal való rokonságának alapja. Mindez nem azt jelenti, hogy a klasszikus reneszánsz alkotások lemondtak volna a végtelenről, vagy a mozgások ábrázolásáról, hanem azt, hogy a reneszánsz alkotás olyan geometriai idomhoz hasonlítható, amelynek bármely pontjáról indulunk is el, úgy érkezőnk vissza a kiinduló ponthoz, hogy közben nem vetődik fel bennünk az idő múlása, vagy a kép szemlélésre fordított szubjektív időnek (a tartamnak) az észlelése. Ilyen alkotások pl. Raffaello Athéni iskolája vagy portréi, Leonardo Mona Lisá-ja, sőt még a mozgások és lelkiállapotok ábrázolásában olyan kiemelhetetlenül gazdag Utolsó vacsorája is. Modern példa Cézanne művészete, amely feloldja a naturalizmus (eseményt, időt kikapcsoló) egyoldalúságát.³¹

Ezekben az alkotásokban megjelenített folyamatok abszolút módon egyidejűek, az eszme síkjára transzponált képelemek, — a tér, a mozdulatok és idő — statikusak. Az ilyenfajta hatások elérésében nagy szerepe van az ún. centrális kompozíciónak, de ez a fajta komponálási mód egyáltalán nem ok, hanem okozat, a tér—idő szimmetria megvalósításának következménye. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy nem minden centrális kompozíció okvetlenül egyidejű, (pl. Rembrandt: Éjjeli őrjárat), s arra is rá kell mutatnunk, hogy nem csak a centrális kompozíció segítségével lehetséges ilyen fajta szándékot megvalósítani (pl. a Parthenon fríze).

A terek és idők párhuzamosságára, sőt egymáshoz viszonyított eltolódottságára klasszikus példa Greco: Orgaz gróf temetése c. kompozíciója. Csábító feladat volna a kép összes problémáját komplex módon elemezni; vizsgálódásunk szempontjából azonban néhány alapkérdés kiragadása is elegendő. Az egyik probléma a reális „földi” és az irreális „mennyei” tér egy felületbe való egyesítésének feladata. Az alsó szférában elhelyezett temetési csoport ábrázolásánál ezért Greco lemondott a perspektivikus úton előállítható térről, amit úgy ért el, hogy a modern kép kivágás előfutáraként a képkerettel elmettszi az alakok lábát és ezzel kiküszöböli a szilárd talajt, mint a távlat megvalósításának alapvető eszközét.³² A tér csak az alakok egymáshoz való viszonyulásából sejthető; helyesebb tehát az egyes szereplők plaszticitásáról és atmoszférájáról beszélnünk, semmint reneszánsz értelemben vett perspektíváról.

Az irreális tér érzékeltetése céljából Greco perspektivikus eszközöket alkalmaz. Közülük talán legfontosabb az a térlátás, ami a fényképészetben használt ún. nagylátószögű objektívokat jellemzi. (Ennek az objektívnek az a sajátossága, hogy a tapasztalati perspektívával szemben rohamos léptékű perspektivikus zsugorítást eredményez). Ezáltal az előtérben levő alak aránytalanul nagy, míg a tőle nem nagy távolságban elhelyezkedő mögöttes figura már szokatlanul kisebb. Greco képének másik sajátossága, hogy a párhuzamosok a kép felületén belül „metsződnek”, vagyis a végtelen a képen valósul meg. Természetesen a reneszánsz geometriában is a képen metsződnek a párhuzamosok, de az ún. klasszikus tér kialakítása érdekében ügyes fogással ezt a pontot el-

leplezik. Ellenben Greco képén — úgy érzi a szerző — a metszőpont mögött még egy másfajta tér kezdődik, az istenség végtelen, határtalan tere. A végtelen Greco képén sem pontként jelentkezik, hanem Jézus alakjával fejeződik ki, tehát a végtelenséget kifejező pont isten-szimbólummá válik. Ez az isten-alakban kifejezett metszési pont egyben a kép formai és mozgásbeli végpontja.

Az „égi” nyugvóponttal szemben áll a földi nyugvópont, a temetésen résztvevők csoportja. Innen indul el a kép eseménye, amely kétféle, de egyidejű mozgással kezdődik. Az egyik mozgás a gróf tetemének ravatalra helyezése, a másik a grófra mutató gyermek, valamint az égi szférába tekintő diakonus. A kép mozgása a drapériát tartó angyallal, majd a jobb oldalon felhőszzerűen kiterülő nagy drapériában — amely a gróf lelkét Mária felé lendíti — folytatódik. Mária kissé előrehajló alakja és Jézus ítélkező jobbja a mozgás-sorozat befejezője. A valóságos térből tehát az irreális térbe vezet a kép motivikus mozgása. Ez a mozgás nem egyetlen örök érvényű pillanatot jelenít meg: hangsúlyozottan szakaszos, tagolt, vagyis az időtartam és történet különböző idejűségét hangsúlyozó mozgások rendszere ez a kép. Erre a megoldásra azért volt szüksége Grecónak, hogy a földi léptékből és a földi időből a végtelen térbe és időbe való átváltást a néző valóságos élményévé tegye.³³

Greco megoldása előkészítője és egyben analógiája a barokk világszínháznak, amelynek célja a tér és idő fázisainak tudatos hangsúlyozásával előidézett „szent látványosság”.

Különös fontosságra tesz szert a két tér és két látvány összekapcsolására irányuló törekvés a XVII. század festőinél. A probléma leginkább Velazquez foglalkoztatja. Fiatalkori műve a Krisztus Mária és Márta házában, a festői térkapcsolás (montázs) egyik érdekes és nagyhatású példája. A szomorú hangvételű konyha-interieur ablakán át egy másik térbe látni, amelynek jóval festőibb, fénylőbb színekkel előadott világában Jézus és a két bibliai nőalak jelenik meg. Ez a megoldás a testi és a lelki szükséglet ellentétét szimbolizálja a bibliai példázat szellemében. A Jézus jelenet ugyanis nemcsak önálló képszerű vízióként tűnik fel a képen, de időbeli eltolódást, különbséget is sejtet. (Ezt az élményünket a bal oldalon látható öregasszony noszogató mozdulata hitelesíti.) Hasonló megoldás Velazquez *Las Meninas* c. képén ismétlődik: a festmény közepén elhelyezett tükörben látható királyi pár és a tőlük jobbra álló figura a nyitott ajtóban zárt, saját terű képként vagyis festői montázsselemként is felfogható.³⁴

Érdekes megfigyelni, hogy ez a probléma a XVII. századi holland festményeken is felbukkan. Velazquez Mária és Márta képével rokon Rembrandt fiatalkori *Emmausz-festménye*, bár itt a sötét alaptónus következtében a kettőzött jelleg nem nyilvánvaló. Viszont egészen Velazquez felfogásának felel meg Vermeer néhány képe, de különösen a *Delfti utca*: a festmény közepén látható kis udvar, önálló képként hat. Vermeer festménye világosan utal ennek a képtípusnak az őszére, azokra a reneszánsz portrékra, amelyeknek háttérében — rendszerint egy ablak segítségével — kilátás nyílik valamely tájrészletre. Ezt a szemléletet fejleszti tovább Pieter de Hooch a kép főteréből nyitott többretegű interieur-vedutáival.

A két önálló, saját terű kép egyesítésének másik módja a gótikus hagyományból alakult ki. Ezt a megoldást többszintű képnek nevezhetjük. Témánk

szempontjából csak a reneszánsz festmények vehetjük figyelembe, mivel a nem perspektivikus térrendszerű alkotásoknál ez a megoldás nem jelent különös problémát. A többszintű kép klasszikus megoldásait Raffaellónál találhatjuk meg: korai, Perugino felfogását követő alkotásai dekoratív tendenciájúak; emiatt a kettős tér megjelenítését mint festői feladatot ki tudta küszöbölni. Más a helyzet azonban a *Disputa* c. freskóján, ahol az égi és a földi tér azonos elvű megjelenítése során egyben e terek jellegének különbségeit, a szellemi szférák egymástól elhatárolódó világát is ki akarta fejezni.³⁵ A *Disputa* statikus színtelrendezésével szemben új elemet képvisel a Transzfiguráció organikusabb többszintűsége. Ezt a felfogást követi Tiziano: Krisztus az olajfák hegyén c.³⁶ kompozíciója és a hatása alatt keletkezett hasonló témájú Greco festmény (Bpest, Szépművészeti Múzeum). Ez a kompozíciós forma általánossá vált a barokkban: Tintoretto Scuola di san Rocco-beli Jézus születése,³⁷ Zurbarán Aquinói Szt. Tamás Apotheozisa c. festményei³⁸ a legfontosabb állomásai ennek a megoldási formának.

A találmányra felsorolt példák bizonyítékok arra, hogy a Masaccio és Jan van Eyck által olyan világosan megérzett problémák tovább gyűrűznek és mindvégig ébrentartják a perspektivikus térábrázolás ellentmondásaiból fakadó gondolatokat.

E gondolatkör szempontjából a *Tempesta* fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, még abban az esetben is, ha csak feltehető, semmint bizonyítható, hogy Velazquez a festői realizmus továbbfejlesztője látta volna a *Tempestát*. Viszont római tartózkodása idején behatóan tanulmányozta Raffaello műveit, így nyilvánvalóan a Stanzák freskóit is. Témánk szempontjából a Borgo égése³⁹ c. falfestmény különösképpen figyelemreméltó. Raffaellónak ez a kissé zavaros, Michelangelo hatásokkal küszködő kompozíciója olyan téri megoldással kísérletezik, amelynek nyomai jól kiolvashatók Velazquez egyik főművéből, a *Szövönőkből*.

Raffaello falfestményének előterében a tűzoltás és a menekülés epizódja mellett a segélykérők csoportja dominál: A kétségbeesett és füledt hangulattal szemben a háttérben megnyitott második tér a pápai csodatevés atmoszféráját közvetíti. A sötét és világos, a zűrzavar és a nyugalom ellentéte a *Tempesta*-hoz hasonló kettősséget szemlélteti.

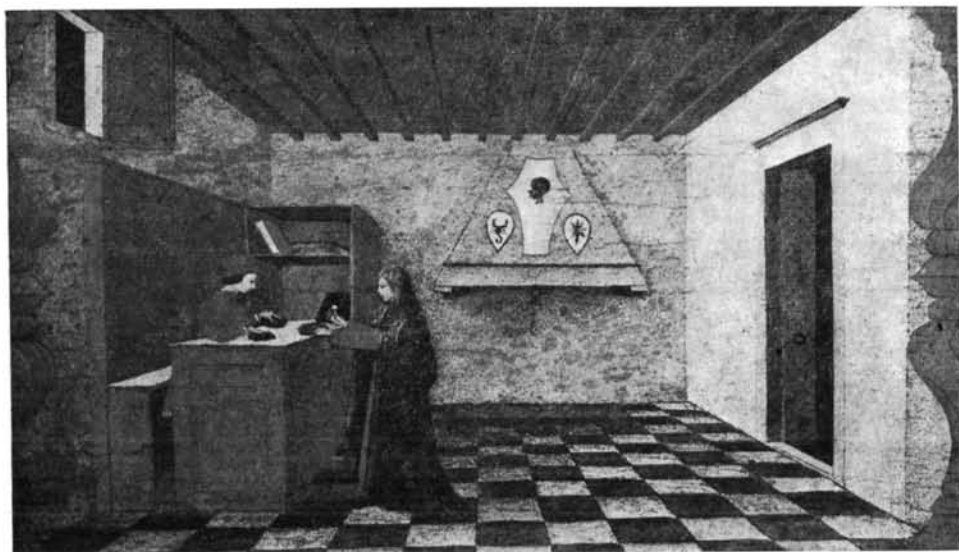
Velazquez „*Szövönői*” ennek a gondolatnak formai tekintetben leegyszerűsített, de esztétikai értékét tekintve gazdagabb és sokoldalúbb továbbfejlesztése. Az előtér forró atmoszférája felfokozza a munkásnők mozgásának illúzióját, míg a háttér lezáró faliszőnyeg és annak nézői a plain-air hatású atmoszférában mintegy megdicsőülnek, a szépség tűnékeny látomásává válnak. Mi más ez, mint a *Tempesta*-ban felvetett gondolatok újraélesztése és a mozgás segítségével való fokozása. A mozgás illúziójának ez a tökéletes megragadása tovább bonyolítja a képet: az itt és most a művészet örökkévalóságának látomásával kerül szembeállításra. Úgy vélem, hogy Velazqueznek a mi felfogásunkhoz hasonló sejtelmek lehettek az időről.

A kettős képtípusnak egy másik változata előfordul a művészettörténetben: Több olyan festményt ismerünk, ahol egy látszólag szabályszerű kompozíció geometriai középpontjában vagy annak közelében egy másik — beillesztett — látvány kap helyet. Valószínű, hogy ez a törekvés összefügg a kép cent-

rumában elhelyezett tükör ikonográfiájával: Jan van Eyck Rolin kancellárt ábrázoló művének elemzésekor már érintettem ezt a problémát:⁴⁰ ott azonban a beillesztett látkép — éppúgy, mint sok más hasonló művész (flémallei-mester, Weyden stb.) esetében⁴¹ — reálisan indokolt az ablak alkalmazásával. Megvilágosodik azonban problémánk arculata, ha olyan képet tanulmányozunk, mint Mantegna Parnasszusa⁴². Ezen a festményen valószínűleg esztétikai szempont — a könnyedség és az elegancia — megvalósulásának vágya indokolja, hogy a kép középpontját betöltő sziklát a művész üregesnek ábrázolja. Ám a szabályszerű formához közelítő üreg önálló tájkép beillesztését teszi lehetővé. A művész szándéka félreérthetetlen: második képet helyezni a festménybe. Ez a tendencia Mantegnánál több ízben is megfigyelhető, talán a legmarkánsabban a Mária halála c. kompozícióján.

A probléma mint Mantegna példája mutatja, tehát már a reneszánsz művészetben is jelen van. Elképzelhető, hogy megoldásának csúcspontja Leonardo „Anghiari csata” kartonjában található meg. A ránkmaradt sajátkezű rajzok⁴³ azonban kizárólag tanulmányok, vagyis még támpontot sem adnak az elveszett mű teljes megoldásának elképzelésére. Két dokumentum segítségével azonban mégis valószínűsíthetjük Leonardo elképzeléseit. Az egyik a Sziklás Madonna, amelynek mindkét változatában⁴⁴ fontos kompozíciós elem a főmotívum zárt világából való kitekintés egy másik „eszményi” világra. Konkrétabb karakterű a másik dokumentum Rubens Amazon-csata⁴⁵ c. festménye. Ez a mű számos olyan elemet tartalmaz, amely megegyezik a flamand mesternek az „Anghiari csata” középrészéről készült másolatával.⁴⁶ Rubens képe ugyancsak hídra helyezi a csatázók főcsoportját mint Leonardo, ezáltal lehetősége nyílik a hídról való lezuhanás, a patakba való merülés mozzanatainak ábrázolására. Ilyen módon a mozgások gyűrűszerű kompozícióba való összefogására is módot talál. Ez a gyűrű az egymásrohanás, a lehullás, a vízbeesés és a vízből a harc színhelyére való visszatérés mozgásfázisait pompás ritmusba kapcsolja össze. Örök és csillapíthatatlan körforgás illúzióit keltve fokozza a csata elkeseredettségét. Ez a körforgás egy olyan téri gyűrűt alkot amely lehetővé teszi a mélységbe való perspektivikus kitekintés vagyis egy önálló képrészlet kibontását. Tehát Rubens a képsíkkal párhuzamos főkompozíciót egy mélységi hatásra épített másik képelemmel szembesíti. Ez az a megoldás forma, amely Rubens alkotásának kiemelkedő szerepet ad vizsgálásunk során említett képek között.

A képből való centrális helyzetű kitekintés fontos eleme marad a későbbi korszakok művészetének is. Nemcsak a barokk és a rokokó tájképfestői alkalmazták szívesen, de a biedermeier naturalizmus egyik kedvelt és rendszerint érzelmes jellegű megoldási formája lesz. Sőt olyan puritán naturalista, mint Théodore Rousseau is szívesen él vele.⁴⁷ Ez a kompozíciós forma új jelentőségre tesz szert Cézanne művészetében. Szférikus térlátású ábrázolásmódja mintegy magától értetődően bukkant rá erre — a 19. században már esztétikailag kompromittáltnak tekinthető — kompozíciós sémára. Egyik főműve, az élete végén festett ún. Nagy fürdőzők egyértelmű bizonyíték erre.⁴⁸ A tájnak — centrális helyzete következtében — az alakokkal szinte egyenértékű hangsúlyra már magában rejti azokat az elveket és elképzeléseket is, amelyek a kubizmus majd a montázs megjelenéséhez vezetnek.⁴⁹

1. kép. Uccello: Az ostya meggyalázása

2. kép. Leonardo da Vinci: Háromkirályok

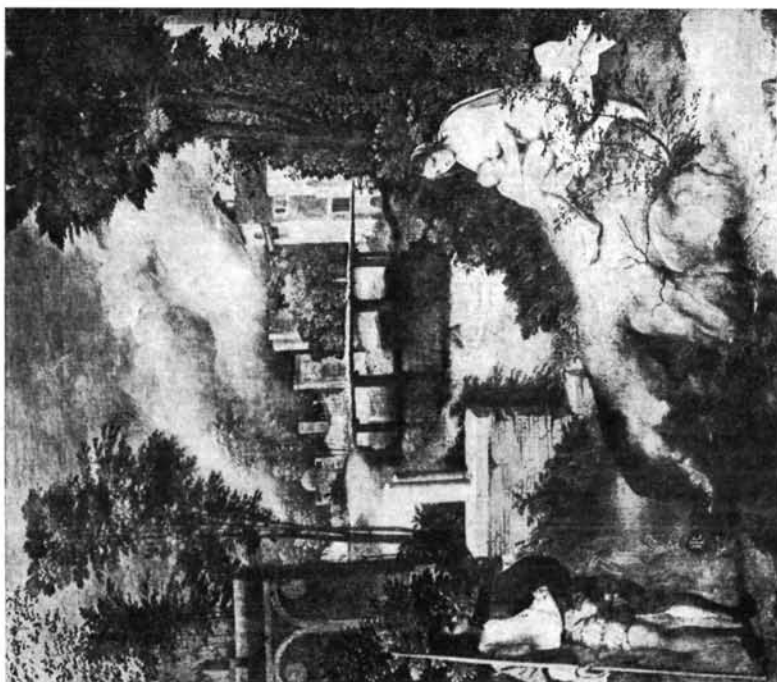
3. kép. Masaccio:
Adógaras

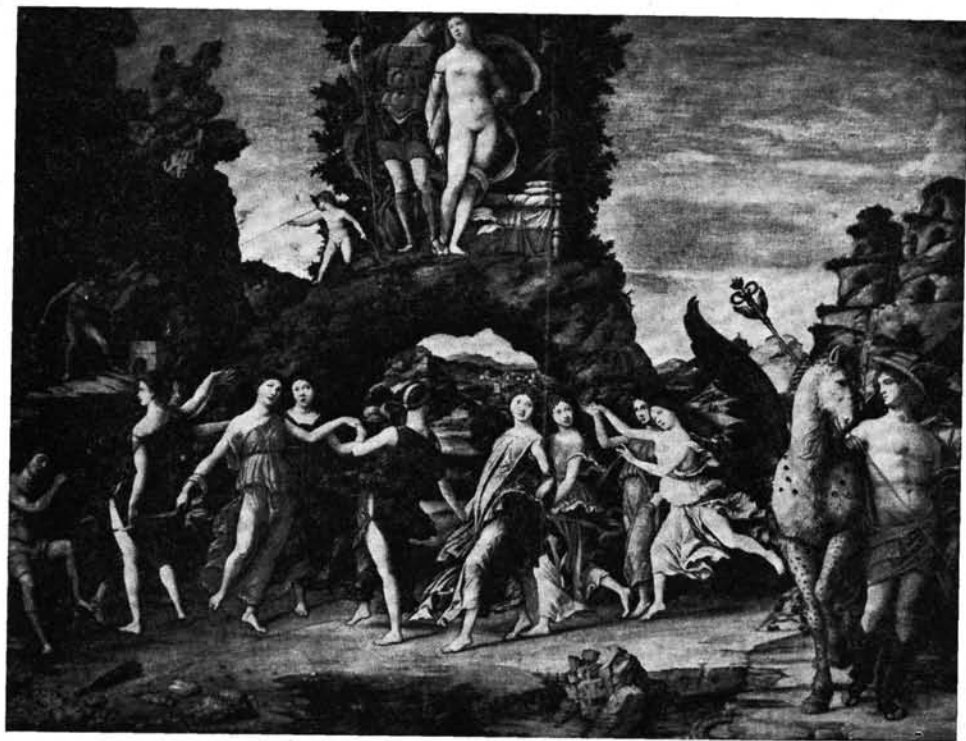
4. kép. Jan van Eyck: Az
Arnolfini házaspár

5. kép. Jan van Eyck: Rolin kancellár madonnája

6. kép. Giorgione: A vihar

7. kép. Mantegna: Mars és Venus

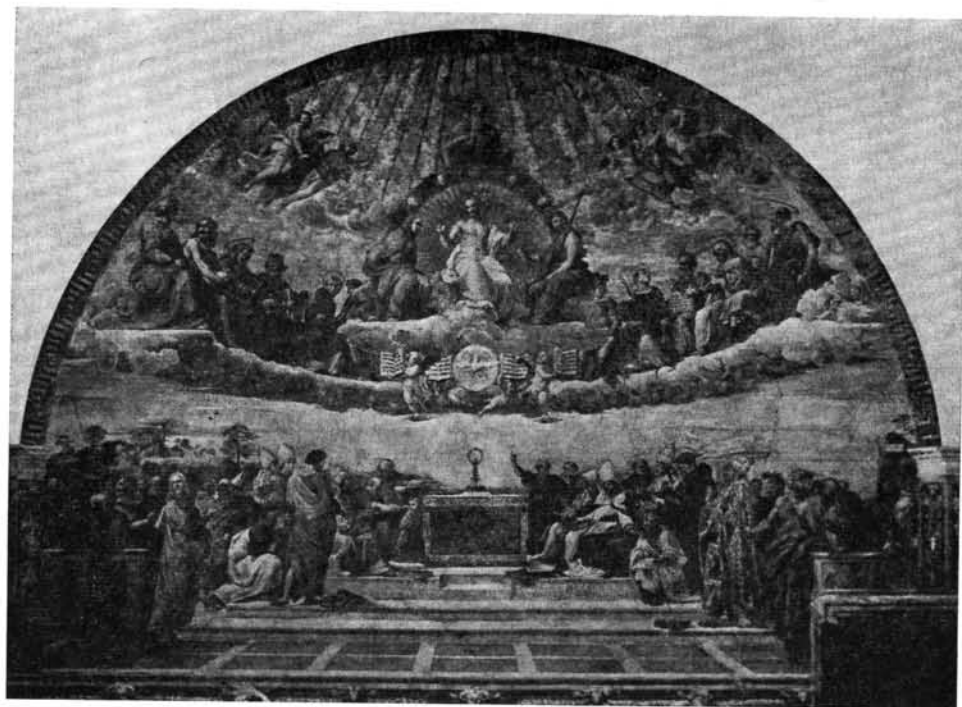
8. kép. Rubens: Amazonok csatája

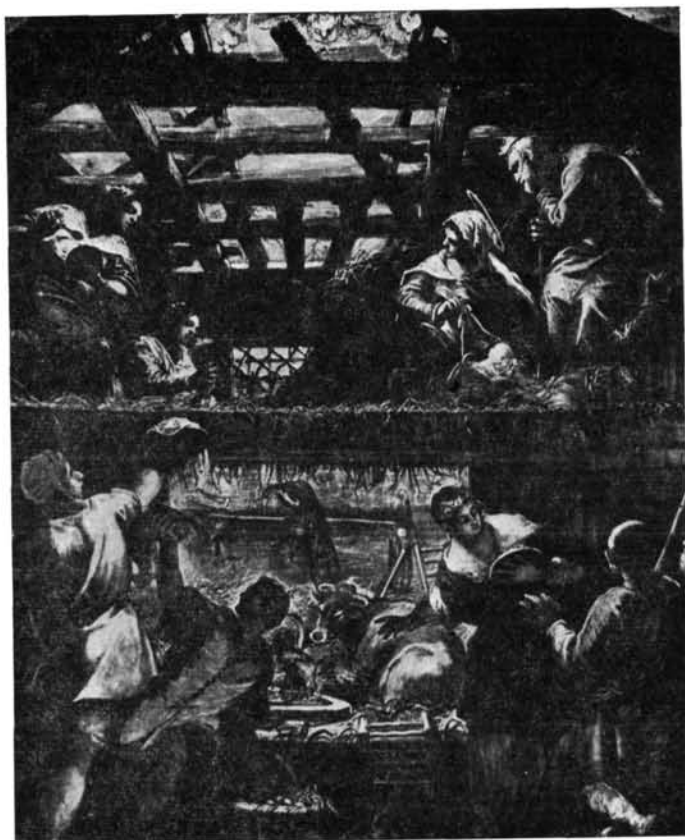
9. kép. Tiziano: Mária mennybemenetele

10. kép. Zurbarán: Aquinoi Szt. Tamás

11. kép. Raffaello: „Disputa”

12. kép. Tintoretto: *A pásztorok imádása*

13. kép. Greco: Orgaz gróf temetése

14. kép. Velazquez: Krisztus Mária és Márta házában

15. kép. Velazquez: Szövőnők

16. kép. Cézanne: „Nagy” fürdőzők

JEGYZETEK

1. Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. Bp., 1965. 665.
2. Cézanne: Correspondance. Paris, 1937.
3. A probléma részletes elemzését nyújtja Pollock: Pictural history of photographie. München, 1966.
4. Krocsák Emil: Térábrázolás. Bp., é. n.
5. Leonardo: Válogatott írásai Bp., 1952.
6. A kifejezést Thomas Mann vezette be az esztétikai irodalomba. Lásd Mann, Th.: Goethe und Tolstoi, Schiller und Dostojewsky c. tanulmányát.
7. A milánói Poldi Pezzoli Múzeumban bemutatásra kerültek a mester rajzai alapján a 20. században elkészített szerkezetek.
8. Milanesi: Le opere di G. Vasari I—IX. Firenze, 1878—81.
9. Hegel: Esztétika. I. kötet, Bp. 1952.
10. Hegel i. m. III. kötet. Bp., 1956.
11. Hauser, Arnold: Der Manierismus. München, 1964.
12. Szinte iskolapéldaszerű Pozzo: Loyolai szent Ignác megdicsőülése c. freskója a római San Ignazio templom hajójának mennyezetén.
13. Ortega y Gasset: Elmélkedések a keretről, a Szerelem c. tanulmánykötetben. Bp. 1947.
14. Wölfflin: Renaissane und Barock. München, 1888.
15. A kivágásról Végyvári Lajos: Fetis vagy génusz? Fotóművészet, 1968. I—IV. szám.
16. Ströker, Elisabeth: Philosophie der Kunst. Bonn, 1962.; továbbá Francastel, Pierre: Művészet és társadalom. Bp., 1972.
17. Alberti szerkesztési módszeréről lásd Krocsák i. m.
18. A probléma tanulmányozásához kiváló magyar nyelvű irodalom: Boskovits M.: A festői perspektíva kialakulása és szerepe a XV. századi itáliai művészetelméletben. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények. Bp., 1963. 501—542. Átfogóbb jellegű perspektívatörténeti munka: Boskovits M.: A perspektívakutatás kérdése a művészettörténeti irodalomban. Művészettörténeti Értesítő, Bp., 1960. 177—191.
19. Krocsák i. m.; Boskovits i. m.
20. A tükör alattfiszigno, „Johannes de Eyck fuit hic”, 1434, London National Gallery.
21. A tükör, tükrözés szimbolikája Nicolas de Beauvais 13. századi filozófus munkássága óta általánossá vált a gótikában. Az ő nyomán szokás a gótikus katedrálisról, mint a „világ négyes tükréről” beszélni.
22. A tükör művészettörténeti jelentőségét részletesen elemzi Németh Lajos Derkovits Három nemzedéke című művéről írt tanulmányában. Acta Historiae Artium, 1960.
23. Végyvári Lajos: Manet. Bp., 1958.
24. „Image en image”, problémája egyre több művészettörténeti vizsgálat tárgya lesz.
25. 1440 körül, Parizs Louvre.
26. Bergson: Idő és szabadság. Bp., 1908.
27. Dworak, Max: Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. I. Wien, 1928.
28. Ezen a képen a perspektívikus ábrázolás nem lényegi elem, csak divatszerű külsőség.
29. A Giorgione irodalomról és a művek értelmezéséről átfogó képet ad a Collezione Rizzoli Giorgione kötete. Milano, 1970.
30. Guerry, Lilian: Cézanne et l'expression de l'espace. Paris, 1950.
31. Riegl, Alois: Das niederlandische Gruppenportrait Wien, 1902.
32. Dworak, Max: Kunstgeschichte als geistesgeschichte. Wien, 1924.
33. A kettős perspektíváról lásd Krocsák i. m.
34. Justi: Velazquez und sein Jahrhundert. Bonn, 1888.
35. A kompozíció előképe a mennyei Jeruzsálemet ábrázoló 4. századi mozaik, a római Santa Pudenziana templomban, amelynek restaurálásában Raffaello is részt vett.
36. A kép előzményei Mantegna és Giovanni Bellini hasonló témájú alkotásai.
37. Ezt a művet minden valószínűség szerint Greco is láthatta és így Michelangelo Utolsó ítélete mellett az egyik előképe „Orgaz gróf temetése” c. főművének.
38. A kép Zurbarán egyéb alkotásaihoz képest szokatlanul bonyolult, lehetséges, hogy Greco hatására, erről azonban nincs adatunk.
39. A stanzák freskósorozatának egyik későbbi képe, a Stanza del incendio-ban.
40. Németh Lajos i. m.
41. Pl. a Flémalle-i oltár: a Madonna a gyermekkel c. képén —, Weyden megoldásai közül a Szent Lukács festi a madonnát (Münchenben és Leningrádban) a legszembevetőbb.

42. Párizs, Louvre; A kép Venus és Mars dicsőítése.
43. Legnagyobb részük a Windsori kódexben.
44. Az egyik példány a Louvre-ben, a másik a Londoni National Gallery-ben.
45. Nem sokkal Itáliából történt hazatérése után festette.
46. A másolatot a Budapesti Szépművészeti Múzeumban levő tanulmányfej hitelesíti.
47. A kép a Louvre ún. Camondo gyűjteményében van.
48. *Novotny, Fritz: Cézanne und die Ende der wissenschaftliche Perspektive.* Wien, 1928.
49. A montázs előzményeiről lásd a Fotóművészet montázs számát 1973. *Véghvári Lajos, Szépe György, Hankiss Elemér, Horányi Örséb* megnyilatkozásait.

WIDERSPRÜCHE DES PERSPEKTIVISCHEN RÄUMLICHEN SEHENS: ENTSTEHUNG DES DOPPELBILDES

(Auszug)

Die moderne Kunstwissenschaft eignet den in den verschiedenen Epochen der Malerei angewandten Raumbetrachtungen grosse Bedeutung zu. Bedeutende Forscher haben bewiesen, dass die Art und das System der Raumdarstellung sich den Epochen entsprechend verändern, weil der Raum ein Mittel des Weltbildes, bzw. des Dialogs des Künstlers mit der Wirklichkeit ist. Es kann festgestellt werden, dass die Wahl des Raumsystems sowie dessen Anwendung für ästhetische Zwecke für die Bildgestaltung grundlegend sind: Art und Charakter des Raumes sind bildschöpferische — in das Stilsystem einfügbare — Elemente, ebenso wie die anderen traditionellen stilbildenden Faktoren.

Die Art und Technik der zentralen Perspektive sowie die Möglichkeiten ihrer künstlerischen Anwendung haben die Künstler des Quattrocentos entwickelt. Vorausgegangenes und Folgen beweisen, dass der mit Zentralperspektive abgebildete Raum in der Malerei nicht die Endstation der Entwicklung darstellte, sondern er ist die Annäherungsmethode eines Zeitalters, in dem Kunst und Wissenschaft — ihre Ziele und Mittel betreffend — in noch nie erfahrenem Masse einander nahestanden.

Den bedeutenden Künstlern war es immer klar, dass die Raumdarstellung mit Zentralperspektive ein eigenartiges Mittel, jedoch keinesfalls ewig gültiges Ziel oder ewig gültige Formel der Bildgestaltung ist. Eben Massaccio, einer der ersten Darsteller der Zentralperspektive in der Malerei, hat bewiesen, dass dieses — entwicklungshistorisch die spätgotische Raumdarstellung übertreffende — Raummodell auch nicht sämtliche Probleme lösen kann. Auf seinem Fresko „Der Steuergroschen“ (Florenz, Brancacci-Kapelle) hatte er die Zentralperspektive den herkömmlichen, die räumliche Einheit auflösenden Momenten untergeordnet und so durch die Betonung der Labilität des Raumsystems das Geschehen in der Zeit verwirklicht. Die flämische Malerei, im Begriff die Zentralperspektive anzuwenden, hat auch die Nachteile und nicht nur die Vorteile dieses Systems gespürt. Jan van Eyck hat in seinen zwei Hauptwerken — beim Porträt des Ehepaares Arnolfini und bei dem Bildnis des Kanzlers Rolin — ein zweites Hilfs-Raumsystem angewendet: auf dem ersten Bild durch einen erhabenen Spiegel, auf dem zweiten durch den Ausblick in die Landschaft. Denselben Weg wählt Mantegna bei seinem Bild „Parnassus“, dessen Lehren andere Maler der

Renaissance und des Barocks übernahmen (siehe Rubens: Kampf der Amazonen). In diesem Problemkreis nimmt Giorgiones „Tempesta“ einen besonderen Platz ein, das mit einer montageähnlichen Lösung die Zeitebene in die Ausdrucksweise einbezieht. Auch der Manierismus und der Barock machten aus der doppelten Perspektive oft Gebrauch, indem sie die beiden Blickpunkte in einem Bild (in mehreren Ebenen) vereinigten. Die Schöpfungen Tintoretos, Grecos und Zurbaráns haben einen eigenartigen Stil geschaffen. Velasquez wurde sein Leben lang von der Idee getragen, mehrere Stimmungsbilder zu verknüpfen: Sein Bild „Las Hilanderas“ ist die Summe seiner diesbezüglichen Bestrebungen. Seine Tradition erneuert Cézanne auf seinem Bild „Die Badenden“. Die Kunst des XX. Jahrhunderts deutet dieses Problem auf eine neue Art: es entwickelt sich einerseits die Montagetechnik, andererseits jene Technik, die mit Hilfe auf Ebenen aufgeteilter prismatischer Konstruktionen mehrere Bilder zu einem Bild synthetisieren kann. Ein erhabenes Beispiel dafür sind die Werke von Delaunay, besonders die Bildserie von Eiffel-Turm und das grosse Panneau „Ville de Paris“.

Lajos Végvári

EGY MAGYAR VADÁSZADOMA

GUNDA BÉLA

Vas Gereben (1823—1868), a múlt század népszerű magyar regényírója érdeklődéssel fordult az adomák felé s több adomagyűjteménye látott napvilágot. Egyik munkájában Festetich György (1755—1819, a keszthelyi Georgi-kont 1797-ben alapító főúr) magatartásáról, tevékenységéről közöl több élcés történetet. Az egyik anekdota szerint a nagytekintélyű, gazdag gróf peres ügyei miatt Pestre utazott. A personális előszobájában a „palotás” vagy hetes jurátus valami félbolondnak nézte s dévaj beszélgetés közben tanácsot ad a mágnásnak, hogy miképpen foghat vadrécéket. A jurátus elmondja, hogy a fejére kivájt tököt borítson s a szeme táján két lyukat fúrjon a tökhéjon. Azután nyakig a vízben állva csendesen közeledjék a récék felé. A madarak nem veszik észre a tök alatt megbúvó, állig a vízzel ellepett embert, aki könnyűszerrel megfoghatja a vadkacsákat. Festetich György hálálkodva köszöni meg a tanácsot és csak egy másik tréfás vadászfortély elmondása után fedi fel kilétét a jurátus előtt.¹ *Tóth Béla* anekdotagyűjteményében már maga Festetich György mondja el az adomát a hétszemélyes tábla íródeákjának: vadkacsát úgy foghat, ha kivájja egy nagy sárga tök belét s a tököt a fejére borítva beül a nádasba. A madarak rászállnak a tökre s egyenként, lábuknál fogva húzogathatók a víz alá.²

Valószínű, hogy a múlt századi magyar anekdota irodalom dzsungeljében még mások is közölték ezt a humoros történetet s *Vas Gereben* anekdotájának több variánsa lappang az irodalmi feljegyzések sorában. (Emlékezetem szerint az egyik, 1920-as években megjelent kalendáriumban is olvastam.) Mindezek azonban már kevéssel egészíthetik ki alábbi mondanivalómat, amikor arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy ez az anekdota széles körben elterjedt — éppenezért feltehetőleg igen régi — madárfogási módot őrzött meg.

Ecsedi István írja le a Bodrogekőből, hogy a falusi gyerekek egy nagy disznó- vagy sütőtöknek az egyik végét levágták, s a belét kiszedték. Arra a helyre, ahová a szem esett, két lyukat fúrtak s a fejükre borítva a tököt beültek vele a vízbe, oda, ahol a vadkacsák, szárcsák és vízityúk tanyáztak. Állig a vízben ülve vagy állva órák hosszáig is várakoztak a madarakra. Természetesen a víz tetején csak a tök látszott. Ha valamelyik madár a tök mellé úszott, az alatta rejtőző madarász a lábánál fogva zsákmányul ejtette.³ *Szűcs Sándor* is leírja ezt a madárfogást a Nagy-Sárrétről. A múlt század végén még élő pákászok a békalencsés, gázos, csörmővel, nádpihével beszóródott vízen a fejükre borított féltökkel leplezve magukat fogták a vadkacsát, a vízityúkot, a szár-

csát. Egyéb madár már óvatosabb volt. Akadt pákász, aki maga szórta a gyékényszemetet a vízre s a törmelék közepén várta a feléje úszó madarakat.⁴ *Ecsedi I.* és *Szűcs S.* leírásainak van azonban egy gyengéje. A tök késő (szeptemberben) érik, amikor már órák hosszat nem igen tartózkodhat a hideg vízben a madarász. Nyári időben csakis az előző évről megmaradt tökhéjat használhattak.

Nemcsak az Alföld hajdani mocsaras területeiről ismerjük a madárfogásnak ezt a módját, hanem Ausztrália kivételével az öt világrész mindegyikéből.

A 18. század közepéről származó leírás szerint Kínában a szelíd szárnyasok mellett fogyasztják a vadmadarak, különösen a vadkacsák húsát is. A madarász a fejét kivájt és kiszárított tökkel borítja le, amelyen kitekintő és lélegzőnyílások vannak (Yang-Ce-Kiang). Ezzel a maszkkal ül be a vízbe és a körülötte úszkáló kacsákat megfogja, kitekeri a nyakukat és az övére akasztja zsákmányát.⁵ Erről a kínai kacsafogásról képesábrázolás is fennmaradt.⁶ A képen tök helyett tálforma fedő látható.

Mons. de Thevenot 1686-ban megjelent könyvében leírja a madárfogás hasonló módját Indiából. A közel háromszáz éves híradás szerint a madarások majdnem függőlegesen úsznak a vízben s a fejük le van borítva lyukakkal ellátott fazékkal. A fazekat tollakkal takarják el, hogy a kacsákat és más madarakat minél jobban megtévezzék. Ha a madarász a kiszemelt zsákmánya felé úszik, azok nem ijednek meg, úszó madárnak vélik a leplezett fejet. A madarász a kacsákat lábuknál fogva a víz alá húzza. A zsákmányul esett madarakról a többiek azt gondolják, hogy azok csak a víz alá buktak.⁷ Ugyanennek a madárfogásnak egyik változata az, amikor a vadász (Sind, Larkana vidéke az Indus alsó folyásánál) belegázol a sekély vízbe s a fején egy kacsá lenyúzott tollas bőrét hordja, amelyen kitekintő és lélekző nyílások vannak. Ezzel a maszkkal becserkészi a szárcsa (*Fulica atra*) csapatot s a víz alá húzgálja a madarakat olyan gyorsan, hogy felröppenni sincs idejük. A zsákmányt azután az övére köti. Reggelenként az ügyes madarász húsz-harminc szárcsát is megfog. Vadkacsát is elejtenek ilyen módon. Előfordul, hogy a kacsabőr-maszk helyett egy szelíd kormorán ül az ember fején s ezzel cserkészik be a vízimadarakat. A madárfogásnak ez a módja már ismeretes volt Akbar császár (1542—1605), a híres nagymogul idejében is.⁸ *Baker Stuart C. C.* is leírja, hogy a *Fulica atra* Indiában úgy fogják, hogy a vadász vállig, nyakig belemegy a vízbe, a fejét kócsagbőrrel borítja le s a megközelített madarakat nyíllal és íjjal ejti el vagy kézzel fogja meg.⁹

A Nílus mentén krokodilvadászatnál alkalmazzák a tökkel való leplezést. A vadász kitekintő nyílásokkal ellátott tököt borít a fejére és így úszik a homokos part felé, ahol a krokodilok fekszenek és alszanak. Amikor megközelítette őket egy kiáltással kiemelkedik a vízből és lándzsát hajít valamelyik állat oldalába vagy lábtövébe. A megsebzett állat beleveti magát a vízbe, de a szakás lándzsát egy hosszú kötél segítségével a vadász a kezében tartja és így kíséri a menekülő állatot. Maga a vadász vagy a segítségére siető társa ismét megsebzí a krokodilt. Az állat így kimerül és megdöglik.¹⁰ A Nílus mentéről, Alsó-Egyiptomból többször említik a tökmaszkkal való vízimadár, elsősorban vadkacsa fogást is. Különösen áradások idején fognak össze ilyen módon sok madarat.

A maszkos vadászatnak ez a módja valószínű, hogy már a régi egyiptomiaknál is szokásban volt.¹¹

A tökmaszk fenti módon való alkalmazását Antonio Tempesta (1555—1630) olasz művész is megörökítette egyik metszetén.¹² Ő indiánokat ábrázolt.

Bolíviában a mojo indiánoknál szokásos, hogy néhány lopótököt dobnak a vízbe, amelyet a kacsák megszoknak. Akkor a madarász egy kivájt tököt a fejére borít s beleáll a vízbe, hogy csak a tök látszik a víz felszínén. Így leplezve magát közelíti meg a kacsákat, lábukat megragadva a víz alá húzza őket és nyakukat kitekeri.¹³ Ugyanez a madárfogási mód ismeretes a huarpe indiánoknál (északnyugati Argentína), a Maracaibo öböl (Venezuela) cölöplakó goajiro indiánjaitól, Panamából (Chiriqui).¹⁴ Beals R. L. több adatot sorol fel a régi Mexicóból. Elmondja, hogy a fentihez hasonló kacsafogásnál használt tökhéjon kitekintő nyílások is vannak.¹⁵ Középső-Mexico és Északkelet-Mexico területéről különös gonddal írja le a vadásmódot Driver H. E. és W. C. Massey.¹⁶ Ismeretes volt a szokás — 16. századi források szerint — Haiti szigetén, ahol libákat fogtak fejre borított, kitekintő nyílással ellátott tökkel. Haitiban is előbb több tököt dobáltak a vízbe, amelyek a víz felszínén lebegtek. Amikor a madarak már megszokták a tököket egy madarász tökhéjjal a fején közéjük úszott, lábukat elkapta és a víz alá rántotta. A libák azt hitték, hogy társuk élelem után bukik le a vízbe, nem menekültek el s így ők is zsákmányul estek. Hasonló madárfogás ismeretes volt Jamaicában.¹⁷ Az Új Világban az ilyen vízimadárfogásnak ismeretes egyszerűbb módja is: a madarász maszk nélkül bukik le a vízbe s a madarak alá úszva megragadja őket (terena indiánok, Mato Grosso).¹⁸

A tökmaszkos vízimadárfogásnak ez a széleskörű elterjedése már korábban is bizonyos következtetésekre csábította az ethnológusokat.

Lindblom G. azt mondja, hogy a vadász kultúrájának azok közé az elemei közé tartoznak, amelyek talán Ázsiából kerültek át Egyiptomba.¹⁹ Az Antillákra pedig Dél-Amerikából terjedt át. A kihalt taino indiánok — akik a Nagy Antillákon és a Bahama szigeteken laktak — Dél-Amerikából vándoroltak át a szigetvilágra s feltehető, hogy a madárfogásnak ezt a módját Dél-Amerikából hozták magukkal.²⁰ Dél-Amerikában a tökmaszkos madárfogás főleg az arawak törzsekre (mojo, taino, goajiro) korlátozódik.²¹

Van-e összefüggés az Ó-Világ és az Új-Világ tökmaszkos madárfogása között?

Lips E. a tökmaszkos madárfogást azok között a kultúrelemek között sorolja fel, amelyek az indiánok Ázsiából „behozott” kultúrjavi között szerepelnek.²² Nordenskiöld E. szerint az ilyen maszkos madárfogás a kínai és az amerikai indián kultúrák párhuzamai közé tartozik. A madárfogási mód természetesen nem a Bering szorosai úton érte el Kínából Amerikát.²³ Ez különben magától értetődik. A tökmaszkkal való vízimadárfogás eredetének vizsgálatánál az interkontinentális kapcsolatok gondolatát fel sem szükséges vetni.

A vadak, madarak megközelítésénél használt leplezőeljárások különböző változata arra utal, hogy Európában, Ázsiában, Afrikában és Amerikában a tökmaszkot az egyes népek minden külső hatástól függetlenül találták fel. A leplezőeljárásokat a természeti népek mindenütt ismerik s Európában már a

paleolithikumtól kezdve alkalmazzák.²⁴ Az elv ugyanaz: a vadász elleplezése révén a vad megközelítése. Az elvet azonban a különböző állatokkal és madarakkal kapcsolatban különbözőképpen valósítják meg. A megvalósítás formáját nagymértékben meghatározza a földrajzi környezet, az állatok viselkedése, természete, amelyet az európai paraszt éppenolyan jól ismer, mint a mojo indián Bolíviában. Tulajdonképpen az állatok tulajdonságaihoz való alkalmazkodás eredménye a csapdák, hurkok és a leplezőeljárások végtelen sok változata. A vízimadarak tulajdonságának és a természeti környezetnek az ismerete révén különböző helyeken, egymástól függetlenül rájöhettek a tökmaszk alkalmazására. Előfeltétele azonban a megfelelő hőmérsékletű víz, a keményhájú tökfélék (*Lagenaria* sp., *Cucurbita pepo*, *Cucurbita maxima*) előfordulása és a vízimadarak csapatos megjelenése. A tökmaszk csak egy változata a vadmegközelítés más hasonló elvű módjainak. Így a tunguz vadász olyan sapkát hord, amely az őzfej bőréből készül s a sapkán rajta vannak az állat fülei és agancsai is.²⁵ A bushmanok a Kalahari sivatagban a *Proteles cristatus* (cibethiéma) bőréből készült sapkát húzzák a fejükre s görnyedve, kúszva közelítik meg vele a struccokat. A sapka szélétől felborzolt hosszú szőre (amely az állat hátgerincét fedi) a hullámzó fű benyomását kelti.²⁶ A dél-amerikai paressi indiánok, az ausztráliaiak zöld ágakból készült leplet tartanak maguk előtt s így cserkészik be a vadat.²⁷ A vadász a különböző kontinenseken észrevehette, hogy a vízimadarak nem félnek a vízen lebegő törmeléktől, ágaktól, levelektől, gyümölcsöktől, a különböző tárgyakat, az ember közelségét általában hamar megszokják, s ez adhatta meg a gondolatot, hogy fejét leplezze, a tökféléket is maszknak használja. A prairi indiánok is gyakran látták, hogy a farkasok a bölénycsordák közelébe tudnak férkőzni. Néhány farkas mindig a bölénycsorda körül cselleng, amelyeket a bölények megszoknak. Így azután bölényvadászataik alkalmával ők is farkasbőrt terítettek magukra. A vad (a szélirány ellenében való) becserkészésnek ilyen módja főleg a patás állatoknál lehetséges, mert látóképességük gyenge (a szem ideghártyáján fovea, fovea centralis retinae nincsen), viszont egész napon át nyájban legelnek és a helyük könnyen felfedezhető. A becserkészés a húsevő állatoknál sokkal nehezebb, mert látásuk élesebb, finomabb, mint a patásállatoké, a zsákmányra egyedül vagy kisebb csoportokban támadnak s veszélyesek lehetnek az emberre is. Gyakran éjjel járnak zsákmány után. Nappal rejtekhelyükön pihennek.²⁸

Mindezzel nem vetem el azt a gondolatot, hogy a tökmaszk ismerete nem „vándorolt” pl. Dél-Amerikában egyik területről a másikra, egyik törzstől a másik törzshöz. Valószínű, hogy a bodrogközi, nagy-sárréti magyar eljárások is csak reliktumai egy szélesebbkörű magyar ill. európai elterjedésnek. Antonio Tempesta ábrázolásának forrását nem ismerem, ami pedig a leplezőmód európai története szempontjából igen fontos lenne. A fentebb ismertetett indiai adatok arra figyelmeztetnek, hogy az ember eredetileg nem a tököt (tálszerű fedőt, amely lehetett valamilyen fonadék is) alkalmazta a vízimadarak fogásánál, hanem a madár lenyúzott bőrét terítette a fejére, fűvel, sással, náddal burkolta körül a fejét. A tökmaszkos vízimadárfogás a magyarságnál már a múlt században az anekdoták területére kezdett visszaszorulni. Így Ecsedi I. és Szűcs S. adatai mellett ez a prózai műfaj is őrzi számunkra ezt a madárfogási módot,

amelynek az ökológiai feltételei a Bodroghözben, a Nagy-Sárréten megvoltak.

Európában a pre-columbian időkben csakis a *Lagenaria* sp.-t használhatták maszk céljára, mert a tök speciesek (*Cucurbita pepo*, *Cucurbita maxima*) az Új Világból kerültek át Amerika felfedezése után kontinensünkre. Ősi termesztési centrumuk Mexico, ahol a töknek kb. 26 vad és termesztett speciese fordul elő.²⁹ A korai magyar leletekben tökmaradványok nem is kerültek felszínre. A hollókői (16—17. század) várasítások során a felső rétegekből hozott az ásó felszínre *Cucurbita* species maradványt.³⁰

Amikor egy ilyen egyszerű madárfogás történetét vizsgáljuk természetesen feltevésekre vagyunk utalva, éppenúgy, mint más kultúrjelenségek vizsgálata esetében. Ne felejtjük azonban el, hogy a népeletkutatás, a néprajz nem az a tudomány, amelynél kísérleteket lehet végezni, hogy megállapítsuk valamely teremő gondolat, intézmény, szokás, kultúrelem kialakulását, létrejöttének, fennmaradásának és funkcionálásának törvényszerűségeit. A kultúrával foglalkozó tudományokat a természettudományoktól többek között éppen az választja el, hogy az előbbiek nem rendelkeznek a kísérletek lehetőségével. Ez pedig nagy nehézség elé állítja a műveltség, a népelet kutatóját.

JEGYZETEK

1. Vas G.: Dixi. Korrajz. Vas Gereben munkáinak együttes képes kiadása, X. kötet. Budapest, é. n. 317—318.
2. Tóth B.: Magyar anekdotakincs. II. Budapest, é. n. 152—153.
3. Ecsedi I.: Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. Debrecen, 1933. 184—185.; Vö. Balassa I.: Lápok, falvak, emberek. Budapest, 1975. 56.
4. Szűcs S.: A régi Sárrét világa. Budapest, é. n. 72—73.; Szűcs S.: Pusztai szabadok. Budapest, 1957. 175.; Szűcs S.: Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében. Naddnyi Z. (szerk.): Bihar vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája. Budapest, 1938. 164—245.
5. Du Halde J. B.: Ausführliche Beschreibung des Chinesischen Reichs und der Grossen Tartarey. II. Rostock, 1747—1748. 164. A régi kínai vadászattal foglalkozó munka (Böttger W.: Die ursprünglichen Jagdmethode der Chinesen. Berlin, 1960.) az ilyen madárfogást nem említi.
6. Frobenius L.: Völkerkunde in Charakterbildern. II. Hannover, 1902. 289.
7. Saltim A. Ali: The Moghul Emperors of India as Naturalists and Sportsmen. The Journal of the Bombay Natural History Society, XXXII. Bombay, 1928. 272.
8. Salem A. Ali: A Sind Lake. The Journal of the Bombay Natural History Society, XXXII. Bombay, 1928. 464—465.
9. Baker Stuart C. C.: The Game Birds of the Indian Empire. The Journal of the Bombay Natural History Society, XXXI. No. 3. Madras, 1926. 546.
10. Linglom G.: Jakt- och fangstmetoder bland afrikanska folk. I. Stockholm, 1925. 31—32.
11. Lindblom i. m. 32, 43.
12. Antonio Tempesta munkáival foglalkozó művészettörténeti irodalom sajnos nem áll a rendelkezésemre. Tudomásom szerint vadászsképeivel nem is foglalkoztak (l. Vollmer H., Allgemeines Lexikon der bildenden Künster. XXXII. Leipzig, 1938. 516—517.)
13. Nordenskiöld E., De sydamerikanska indianernas kulturhistoria. Stockholm, 1912. 63.; Nordenskiöld E., The Ethnography of South-America seen from Mojos in Bolivia. Comparative Ethnographical Studies, 3. Göteborg, 1924. 65—66. A mojokra vonatkozó adat, amelyre Nordenskiöld E., Métraux A. és mások hivatkoznak egy magyar szerző latin nyelvű munkájából való: Eder F. X., Descriptio provinciae moxitarum in regno Peruano. Budae, 1791. 293.; Eder F. X. már utal a madárfogás mexikói és kínai előfordulására is. Eder F. X. munkáját érdemes lenne teljes egészében magyar nyelven kiadni.
14. Nordenskiöld E.: Origin of the Indian Civilization in South America. D. Jeness (ed.): The American Aborigines, their Origin and Antiquity. Published for Presentation at the Fifth Pacific

- Science Congress, Canada, 1933. Toronto, 1933. 282—283.; *Nordenskiöld E.*: Origin of the Indian Civilization in South America. Comparative Ethnographical Studies, 9. Göteborg, 1931. 43.; *Lovén S.*: Über die Wurzeln der Tainischen Kultur. I. Göteborg, 1924. 410.; *Gilmore R. M.*: Fauna and Ethnozoology of South America. *J. H. Steward* (ed.): Handbook of South American Indians. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin, 143. Washington, D. C. 1950. 388.
15. *Beals R. L.*: The Comparative Ethnology of Northern Mexico before 1750. Ibero-Americana: 2. Berkeley, Calif., 1932. 104, 166.
 16. *Driver H. E.*—*Massey W. C.*: Comparative Studies of North American Indians. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, 47, Part 2. Philadelphia, 1957. 197. — A Nagy-Antilláról említí Krickeberg A. (*Bernatzik H. A.*: Die grosse Völkerkunde, III. Leipzig, 1939. 159.).
 17. *Lovén S.*: Über die Wurzeln der Tainischen Kultur. I. Göteborg, 1924. 410.; *Lindblom*, i. m. 43—44.; *Lovén S.*: Origins of the Tainan Culture West Indies. Göteborg, 1935. 436.
 18. *Oberg K.*, The Terena and the Caduevo of Southern Mato Grosso, Brazil. Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology, Publication No. 9. Washington D. C., 1949. 10.
 19. *Lindblom* i. m. 128.
 20. *Lindblom* i. m. 44.; *Lovén S.*: Origins of the Tainan Culture West Indies. Göteborg, 1935. 436—437. Az Antillákön a felfedezések idejében még sűrű indián népesség volt. A kényszermunka, a betegségek azonban még azokat is megsemmisítették, akiket később rabszolgaként hoztak át Dél-Amerikából. Az indián maradványok beolvadtak más népekbe s napjainkban már sem anthropologiailag, sem kulturálisan nincs jelentőségük. *Steward J. H.*—*Faron L. C.*: Native Peoples of South America. New York, 1959. 459.
 21. *Lindblom* i. m. 44.
 22. *Lips E.*: Das Indianerbuch. Leipzig, 1956. 28. — A könyv magyar fordításban is megjelent. A fordító a „mit Hilfe einer Kalabasse”-t tévesen „egy különleges eszközzel” való kacsafogásnak fordítja. *Lips E.*: Könyv az indiánokról. Budapest, 1960. 23.
 23. *Nordenskiöld E.*: Origin of the Indian Civilization of South America. Comparative Ethnographical Studies, 9. Göteborg, 1931. 43.; *Nordenskiöld E.*: Origin of the Indian Civilization in South America. In: *D. Jeness* (ed.): The American Aborigines, their Origin and Antiquity. Published for Presentation at the Fifth Pacific Science Congress, Canada, 1933. 283.
 24. *Linder K.*: Geschichte des deutschen Weidwerks, II. Die Jagd im frühen Mittelalter. Berlin, 1940. 343—363.; *Linder K.*: Geschichte des deutschen Weidwerks. I. Die Jagd der Vorzeit. Berlin—Leipzig, 1937. 111, 160, 182, 235.; *Lindblom*, i. m. 11—45.; *Lagercrantz S.*: Beiträge zur Kulturgeschichte der Tarnvorrichtungen in der schwedischen Jagd. Folk-Liv, 1937. 270—305.
 25. *Lagercrantz* i. m. 271.
 26. *Lindblom* i. m. 16.
 27. *Schmidt M.*: Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern. Leipzig, 1923. 77—79.; *Frobenius* i. m. 235. és 198, 199. kép; *Buschan G.*: Illustrierte Völkerkunde. II. Stuttgart, 1923. 22. Itt azt is olvashatjuk, hogy az ausztráliai bennszülöttek a vízimadarak fogásánál nyakig a vízbe merülnek s a fejüket náddal burkolják körül.
 28. *Driver*—*Massey* i. m. 197.
 29. A *Cucurbita* speciesek ősi termesztési centrumairól I. *Cutler H. C.*—*Whitaker Th. W.*: History and Distribution of the Cultivated Cucurbits in the Americas. American Antiquity, 26. Nr. 4. 1961. 469—485.
 30. *P. Hartyányi B.*—*Nováki Gy.*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. II. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1973—1974. Budapest, 1975. 40, 63.

A HUNGARIAN HUNTING ANECDOTE AND REALITY

(Abstract)

According to Hungarian anecdotes the hunter captures the wild-duck by covering his head with the rind of a pumkin. Two holes are cut in the rind for the two eyes. Covered with this mask the hunters sits into the water so that nothing but the pumkin can be seen. If a wildduck swims next to him, he catches its legs and pulls it under the water. Practised in several Hungarian moorlands (Bodrogekőz, Great-Sárrét) this capturing method is mentioned not only in anecdotes but in ethnographical descriptions as well. With the exception of Australia, it is actually known in every continent (China, India, Egypt, different South American tribes, Mexico). Instead of the pumkin mask the hunter often uses a dish or the skin of a bird. In India, for instance, the skin of a duck serves as mask. In the same regions the duck-skin mask is eventually replaced by a tame cormorant sitting on the hunter's head. This capturing method (by means of a pumkin mask or a dish) is already represented on a copperplate by Antonio Tempesta (1555—1630). On the different continents these methods have developed indepentantly from one another as a consequence of ecological conditions. Since in Europe the plants *Cucurbita pepo* and *Cucurbita maxima* were cultivated in the post Columbian period only, the original mask was probably made of the *Lagenaria* sp. In earlier times the hunter may have been masked with water plants, grass or bird skin.

Béla Gunda

INTERETNIKUS KAPCSOLATOK A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG FALVAINAK SZOKÁSRENDSZERÉBEN

NIEDERMÜLLER PÉTER

A Zempléni hegység falvainak lakossága az etnikai összetétel szempontjából meglehetősen változatos képet mutat. A 17. század legvégén meginduló, és szinte az egész 18. századon keresztül húzódó népmozgások, migrációs folyamatok szinte teljesen átalakították e terület etnikai struktúráját. Szervezett telepítések, vagy spontán vándorlások nyomán megjelentek a német telepesek (Rátka, Hercegkút, Károlyfalva, Sima), a szlovák (Háromhuta, Vágashuta, Kishuta, Nagyhuta, Hollóháza stb.) és kárpátukrán jobbágyok (Mogyoróska, Komlóska, Filkeháza, Baskó, Mikóháza stb.). Ezek az etnikumok gyakran egyetlen közösségen belül is erősen keveredtek, a német telepesek kivételével. A szlovák és kárpátukrán népcsoportok etnikai tudatuk fokozatos elsorvadása nyomán számos településen belül teljes mértékben összekeveredtek.¹

A néprajzi kutatás mindig szívesen vállalkozott a különböző etnikumok, etnikai csoportok kulturális sajátosságainak feltárására, az interetnikus kapcsolatok rögzítésére. Tanulmányomban arra törekszem, hogy az adott terület kalendáris szokásainak rendszerében felvázoljam a jellemző interetnikus kapcsolatokat. Részleteiben csupán néhány jellegzetes elemet, komplexumot vizsgálunk, s ezeknek a sajátosságoknak a tükrében igyekszünk majd az egész rendszerre érvényes megállapításokat tenni.

A Zempléni hegység falvaiban (Mogyoróska, Háromhuta, Regéc, Baskó, Komlóska, Rudabányácska) András napkor a leányok kendermagot vetettek a „favágatóra”, tőkére, s azt valami rossz nadrággal, papuccsal, vagy valami más, de feltétlenül férfitől származó ruhadarabbal behúzták, elboronálták. Közben mondogatták: *András, András, kendert vetek rád, adja Isten tudtomul, hogy ki leszen a férjem!* Ez a szokásforma, bármilyen jelentéktelennek is látszik, mégis fontos kapcsolatokra mutat rá. Ezek a formák különösen a kárpátukránok lakta területeken dominálnak.² A Bereg megyei szokásleírás³ szinte szó szerint megegyezik az általunk közölt adattal. Hasonlóképpen, még szövegében is megegyezik adatunkkal a huculoknál lejegyzett szokásforma.⁴ E néhány adat is teljesen egyértelműen bizonyítja az adott szokás északi irányba mutató kapcsolatait.

Az előbbi példában említetténnél lényegesebb összefüggésekre mutat rá egy Luca napi szokás. Mogyoróskán, Regécen és Óhután az idősebb emberek halványan még emlékeznek arra, hogy Luca estéjén megjelent a fonóban két felismerhetetlen figura, egyesek szerint valamilyen fehér ruhába, mások szerint

viszont rossz rongyokba öltözve. A legények vagy a leányok öltöztek fel, s miután beléptek a fonóba, némán, szótlanul összefogództak, keringtek, táncoltak néhány lépést, majd ugyanolyan szótlanul, ahogy jöttek, elmentek. A fonóban való tartózkodásuk egész ideje alatt egyetlen szót sem szóltak, még akkor sem, ha kérdezték, vagy megfogdosták, megtapogatták őket. Sajnos még legidősebb adatközlőim sem emlékeztek arra, hogyan nevezték ezeket az alakoskodókat. Luca napi alakoskodókkal kapcsolatos adatok más zempléni területekről is rendelkezésünkre állnak. Karcsán a Luca asszonynak nevezett alakoskodó betért minden fonóházba és 10–15 percig némán font. Ha megszólalt, elvesztette a hatalmát és megverték.⁵ Filkeházán a Luca asszonyt egy fehér ruhába öltözött legény elevenítette meg.⁶ Abaújháza *sziabolond*-nak nevezték a fehér ruhás alakot, aki a leányokat, gyerekeket ijesztgette.⁷ Pusztafaluban fehér lepedőt borítottak magukra a legények, arcukat feketére kenték és így ijesztgették a leányokat, gyerekeket. Noha ezek az adatok nem egyértelműek és nem teljes értékűek, mégis úgy látszik, hogy az adott területen többé-kevésbé jól megfigyelhető a Luca asszonyhoz kötődő szokáskomplexum. A Luca asszony különböző megjelenési formái Kelet-, és Dél-Európa legtöbb népénél ismereteseek. *Kretzenbacher L.* a Luca asszonyhoz kapcsolódó hagyományokat két rétegre bontja. Számunkra azok az adatok a lényegesek, amelyek azokra a démonikus, nőnemű szellemekre, a „Mittwinterfrau” egyes megjelenési formáira vonatkoznak, amelyek hatalma a Luca és karácsony közötti időszakhoz kötődik. A Luca asszonyon kívül ide kell sorolnunk olyan szellemeket, mint pl. „Perchta”, „Frau Holle”, „Kedd asszonya” stb. A szokáskomplexumnak ez a rétege elsősorban Közép-Európa népeinél ismert. *Kretzenbacher L.* az idevonatkozó szokások és hiedelmek egész sorát mutatta ki a cseheknél, morváknál, szlovákoknál. A magyar Luca napi hagyományokból egyedül a „tótasszonyok” néven ismert alakoskodókat említi, amelyeket egyértelműen a szlovák Perchta változatának, átvételének tart.⁸ *Kretzenbacher L.* improzálás anyagismeretéhez, gondolatmenetéhez aligha lehet bármit is hozzátenni. Arra a tényre azonban mégis érdemesnek látszik felhívni a figyelmet, hogy a nőnemű szellemek, s ezek különböző megjelenési formái igen nagy jelentőségűek a Keleti-Kárpátok vidékén, a román, ukrán, sőt a lengyel hagyományban is.⁹ Ezek a szokások és hiedelmek a legszorosabb kapcsolatban állnak a hasonló közép-európai, és főleg magyar adatokkal. Az idevonatkozó szokások, hiedelmek, alakoskodók köre sokkal szélesebbnek és gazdagabbnak látszik az eddig ismerteknél. Valószínűnek tűnik ugyan bizonyos szokásformáknak a szlovákoktól való átvétele, mégis feltétlenül szükséges a vizsgálódás körét bővíteni, mind területi (román, ukrán adatok), mind tematikai, tartalmi vonatkozásokban. Az általunk felsorolt adatok nyilvánvalóan az említett szokáskomplexumhoz tartoznak, minden hiányosságuk, töredékeségük ellenére. Jelen esetben nem a szokásformák, a cselekmény egésze, hanem annak csupán bizonyos vonatkozásai (fehér ruha, néma táncolás vagy fonás stb.) mutatnak a szokáskomplexum centrális területének irányába, utalva a szokásforma elterjedésének egy lehetséges útjára.

Az interetnikus kapcsolatok közvetett formájára utal egy másik Luca napi szokás. Hejcéen néhány családnál Luca napján szép szemű búzát vetettek

egy kis tányérkába, s karácsony viliájáig bent tartották a melegen, minden nap megöntözték friss vízzel. A búzából viliára szép zöld vetést lett, amit a karácsonyi asztalra helyeztek. A zöld vetést néha egészen újévig meghagyták. Ez a hejcei szokásforma azért érdemel különösebb figyelmet, mert erről a területről a Luca búzára vonatkozó adatunk eddig még nem volt. A magyar nyelvterületről származó leírások elsősorban a Dél-Alföldre (Szeged, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza) illetve Baranya megye délszláv lakosságú falvaihoz kötődnek.¹⁰ A szokásforma eddigi legészakibb előfordulási helye Eger volt.¹¹ Az európai kapcsolatok kutatása során a kutatók elsősorban a délszláv adatok jelentőségét hangsúlyozták. A Luca búza szokása különösen élénken él a horvátoknál, ahol a növényt Borbála vagy Luca napjától kezdődően csíráztatják. A horvátok a kicsíráztatott búzát, mint a szerelmi jóslás eszközét is használják, bár ebben az esetben már csak formai analógiáról van szó. *Schmidt L.* a vonatkozó burgenlandi szokásformák vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a szokás Burgenlandban horvát eredetű kultúrelem.¹² Kutatásaira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a rítus Közép-Európában, s így a magyar nyelvterületen is délszláv közvetítés útján honosodott meg. Ennek a megállapításnak a legfőbb bizonyítéka, hogy a szokásforma leggyakoribb, szinte kizárólagos előfordulási területe Dél-Magyarország, illetve a magyarországi sokác falvak. Az ettől a területtől északabbra eső adataink minden bizonnyal a belső migrációs mozgásokkal állnak összefüggésben. Hejce esetében bizonyítható is ez a feltételezés. A faluban 4-5, Versec, Pancsova vidékéről elvándorolt család él, amelyek 60–100 évvel ezelőtt telepedtek le a községben. A helyszíni kutatások során kiderült, hogy bár a szokásról mások is hallottak, gyakorolni csupán ez a néhány család, illetve ezek leszármazottai gyakorolták.

A karácsonyi ünnepkör rendkívül gazdag cselekményrendszeréből csupán egyetlen komplexumot, a karácsonyi vacsora szokáskörét emeljük ki. Az asztalra vidékünkön, néhány kivételtől (Fony, Füzerkajata) eltekintve, mindenütt csak egy fehér abroszt terítettek, alá pedig mindenféle terményeket, magvakat tettek. Abaújalpáron és Boldogkőújfaluban árpa és búza szemeket raktak az abrosz alá, hogy bő termés legyen a következő évben. Boldogkőváralján az abroszra búzát, kukoricát, csipetkét, zabot és kenyeret helyeztek. Mogyoróskán külön csomókban búzát, árpát, zabot és gabonát tettek az abroszra, hogy „jó termést adjon a Jézuska”. Regécen csak búza, Baskón viszont paszuly, búza és árpa is került az abrosz alá. A Hutákban (Háromhuta) búzát, zabot, árpát helyeztek az asztalra és erre terítették az abroszt. A hegyközi falvakban (Rudabányácska, Vágáshuta, Kishuta, Alsóregmec) szinte egyöntetűen az asztal négy sarkára kis terménycsomókat, zabot, árpát, kukoricát, búzát tettek s erre terítették rá az abroszt. Fonyban az asztalt előbb egy rossz terítővel takarták le, majd erre búzát, árpát, kukoricát, más gabonaféléket és pénzt raktak. A terményeket azután letakarták egy fehér ünnepi terítővel, hogy ami az asztalon van ünnepkor, ott is maradjon egész évben. A magvak az ünnepek alatt végig az asztalon maradtak, majd visszakérültek eredeti helyükre, vagy megetették a tyúkokkal. Az asztalt gazdagon megpakolták kenyérrel, dióval, almával, étellel, hogy egész évben bőségben legyenek. Mogyoróskán, Regécen, Óhután, Újhután és Baskón az asztal alá ostort és láncot tettek, Rudabányács-

kán pedig az asztal lábát körültekerték egy vastag lánccal, mert ahogy Óhután tartják Jézust ostorral verték meg és lánccal kötözték meg.¹³

A karácsonyi asztal hiedelemköréhez tartozik a szalmának, illetve a szénának a szobába vitele és szétszórása. Ez a szokás valamilyen formában az általunk vizsgált falvak mindegyikében ismert volt. Boldogkőújfaluban azért szórták fel szalmával, törekkkel a házat, mert Jézus is szalmán született. Mogyorósán, Regécen és Óhután zsupot meg szalmát is vittek a szobába, amit az ágy alá tettek. Az ünnepek alatt végig a szobában hagyták a szalmát, majd a gyümölcsfákra kötözték, hogy jobb termés legyen a következő évben. Baskón régebben kötelet készítettek a szalmából és azt kötözték a gyümölcsfákra. A többi faluban egyszerűen a gyümölcsfák alá szórták a szalmát, hogy nagyobb termés legyen a következő évben. Baskón, Mogyorósán, Regécen és Óhután az ünnepek alatt a szalmán aludt az egész család, de legalábbis a férfiak. Regécen régebben a karácsonyi vacsorát is a szalmán ülve ették, nem pedig az asztalnál. (Ez a szokás azonban aligha volt általános, mert adatközlőim, még ha hallottak is róla, mindig hozzátették, de mi sohasem csináltuk így.) Komlóskán a szalmát az egész szobában szétszórták, majd az ünnepek után a gyümölcsfa alá tették, hogy jó legyen a termés. Rudabányácskán vacsora előtt összekötözve vitte be a házigazda a szalmát. A vacsora ideje alatt az asztalhoz támasztják. A vacsora végeztével szétbontják, szétszórják és aki akar, heverészik rajta. Az asszonyoknak rá kellett ülni a szalmára, hogy sok kotlós legyen. A szalmát harmadnap vitték ki a szobából, és a tyúkok alá tették, illetve köteleket sodortak belőle, amit felakasztottak a gyümölcsfákra.

Maga a vacsora, az étkezés este 7-8 óra tájban kezdődött. A különféle ételeket a gazdasszony aznap délután készítette el. Az étkezés megkezdése előtt az összes ennivalót kikészítették az asztalra, hogy vacsora közben a gazdasszonynak ne kelljen ugrálnia, felállnia. Ha a gazdasszony a vacsora alatt végig ülve maradt, akkor a tyúkjai is ülni fognak a következő évben. Baskón, Mogyorósán, Regécen azt tartották, hogy azért kell mindenféle ételt az asztalra pakolni, mert amilyen bőség van a karácsonyi asztalon, olyan bőségben fognak élni egész évben. Vacsora előtt mindenütt imádkoznak, csak utána kezdik el az étkezést. Abaújalpáron káposztás gombalevessel, benne főtt *lecskével* kezdték a vacsorát. Ezt a bobájka követte, amit mákkal, dióval vagy túróval ettek, majd alma, dió, szilva, körtesusinka, s a legvégén ostya. Az ostyát palacsintatésztából csinálták és mézzel ették. Ez az étrend esetenként kibővíthetett szőlővel, kompóttal, vagy valamilyen süteménnyel. Emellett rendszeresen, minden háznál sütöttek (és még ma is sütnék) gömbölyű, fonott kalácsot, amit néha kakaóval töltöttek. Boldogkőújfaluban is hasonló volt a vilia esti vacsora étrendje. A káposztás gombaleves után bobájka, alma és dió következett. Annak, aki nem szerette a bobájkát, *kokoskát* készítettek. Ezt a tésztaféleséget ugyanúgy készítették, mint a bobájkát, csak kifőzték. Leggyakrabban túróval ették. A káposztás gombaleves az egész általunk vizsgált területre jellemző, ezért a továbbiakban külön már nem említjük meg. Fonyban a bobájkát mézzel, mákkal, esetleg túróval ették. Mogyorósán legelőször fokhagymába haraptak, s csak ezután kezdték a vacsorát. A bobájkát a felnőttek savanyúkáposztával, a gyerekek pedig mézzel és mákkal ették. Régeb-

ben néhány családnál olajban sült halat is fogyasztottak. A vacsora végén alma és dió szolgált csemegéül. Cs. Pócs Éva említi még a mogyoró, aszalt gyümölcs és krumpplángos fogyasztását is, a magam gyűjtése során azonban ilyen adatokkal nem találkoztam.¹⁴ Regécen és Baskón régebben fontos étele volt a karácsonyi vacsorának a *gombafasírt*. Egy másik étrend szerint Baskón olajban pirított főtt gombát, olajban sült halat, susinkát és mákos bobájkát ettek. Néhol fánkot is sütöttek. Nyiriben szintén káposztás gombaleves és mákos bobájka volt a karácsonyi vacsora két legfontosabb étele. Rudabányácskán mézbe mártott fokhagymával kezdték a vacsorát, mert ez az étel megvédte őket a gyomorfájástól. Ezt követte a bobájka, gombaleves, rántott hal. Az ételekhez mézes pálinkát, vagy melegített cukros bort ittak. Emellett minden háznál készítettek egy *kračuník*-nak nevezett gömbölyű, kis kalácsot. A vacsora étrendje a többi zempléni faluban is megegyezett, legalábbis főbb vonalaiban, az eddig leírtakkal. Éjfél után vége lett a böjtnek, s ekkor már többféle ételt készítettek. Leggyakrabban töltött káposztát és rántott húst ettek. A karácsonyi vacsora elfogyasztása után a család az éjfélig miséig együtt maradt. A fiatalok elmentek kántálni, esetleg a fonóban gyűltek össze, s ott várták meg közösen az éjfélig mise kezdetét. Az idősebbek otthon maradtak, karácsonyi dalokat énekeltek, kártyáztak, beszélgettek, énekeltek, imádkoztak. Az éjfélig misére mindenki elment, még a kisebb gyermekek is, sőt Abaújalpáron a reformátusok is.

Meg kell említenünk egy, a karácsonyi vacsorához közvetett módon kapcsolódó szokást. A vacsora előtt vagy után a gazda valamilyen ételből adott egy keveset a jószágoknak, elsősorban a tehénnek. Abaújalpáron és Mogyoróskán minden jószágunk vitt a gazda egy szem bobájkát. Baskón, Mogyoróskán és Komlóskán a bobájkát só és korpa közé keverték, s úgy adták a marhának. Baskón azt tartották, hogy ha vilia este nem adnak a bobájkából a tehénnek, akkor az állatok kibeszélik gazdájukat. Vilia éjjel ugyanis az állatok megszólalnak és elmondják egymásnak, hogyan bánik velük a gazdájuk. Fonyban a marhának szánt bobájkába egy gerezd fokhagymát is tettek, hogy senki ne tudja megrontani az állatot. Újhután három szem bobájkát kapott a tehén, Rudabányácskán minden ételből kapott egy keveset, Tokajban¹⁵ pedig az egyes ételek morzsáiból tettek félre a jószágunk.

E néhány jellemző adat felsorakoztatása után megpróbáljuk meghatározni azokat az irányokat, interetnikus kapcsolatokat, amelyek a szokáskomplexum kialakulását befolyásolhatták. Annál is inkább megtehetjük ezt, mert Cs. Pócs Éva monográfiája jó keretet szolgáltat vizsgálódásunknak. Kezdjük a sort az asztalra helyezett magvak vizsgálatával! Szerinte a szokás általánosan elterjedt a magyar nyelvterületen a keleti országrészeket kivéve. A cselekmény legintenzívebb formában a Dunántúlon élt.¹⁶ Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy ez a szokás sokkal intenzívebb formában ismert az északi magyar területeken, mint arról Cs. Pócs É. tud. A karácsonyi asztalra helyezett magvakat megtaláljuk a Hegyközben,¹⁷ a Bodroghözben¹⁸ és a Cserhátan.¹⁹ Ugyanezeket a szokásokat a dél-gömöri falvakban (Szilice, Kecső) is sikerült felgyűjtenem. Érdeemes megjegyezni, hogy a szokásnak palóc területekről viszonylag kisebb számú leírása ismeretes, s azok is elsősorban a szlovák né-

pességhez kötődnek.²⁰ Számunkra ez a tény azért lényeges, mert jól rámutat az adott szokáskomplexum kettős rétegződésére. Az előbbi gondolat folytatásaként nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy északkeleti-keleti területeken élő szlovákoknál, kárpátukránoknál, oroszoknál igen erőteljes formában élt az asztalra helyezett magvak szokása.²¹

Áttérve a karácsonyi széna és szalma motívumára, újra csak azt állapíthatjuk meg, hogy a szokás a keleti magyar nyelvterületet kivéve általánosan ismert.²² A szalmát, szénát rendkívül sokféle módon hozhatták be a szobába, helyezhették el és használhatták fel.²³ Az összehasonlító adatok számunkra legfontosabb tanulsága mégis csak az, hogy bár a karácsonyi szalmával és szénával kapcsolatos szokások az összes szláv népnél,²⁴ részben ebből következően a palócoknál és a Felvidék egyéb területein is ismertek, az északkeleti vidékeknek mégis van egy sajátos vonása. Cs. Pócs É. mutatott rá, hogy a karácsonyi szalmának és szénának a gyümölcsfák termékenységevel való kapcsolata egyedül a magyar nyelvterület északkeleti részén ismert.²⁵ A keleti szlávok karácsonyi vacsorával kapcsolatos szokásai közül viszont ez az egyetlen, amely átkerült a magyar hagyományba. S mivel a Zempléni hegység vonalától nyugatra nem találunk idevonatkozó leírást, jogosnak tűnik a kárpátukrán etnikum szerepét hangsúlyozni.

Továbbra is a téli ünnepkör szokásainál maradvá egy olyan szokásformával kell foglalkoznunk, amely az inter- vagy intraetnikus kapcsolatok lényeges formáira mutat példát. Vilia este, sötétedés után járták a pásztorok a falut, betértek a házakhoz köszönteni. Azokban a falvakban, ahol több pásztor is volt, a gulyás meg a csordás járt együtt, a kondás külön, ez utóbbi azonban gyakran el is maradt, nem járt köszönteni. A pásztorok megálltak a házak előtt, az ablakok alatt, kürtöltek és karácsonyi énekeket énekeltek. Néhol, így pl. Abaújalpáron, Fonyban és Hejcén kürtölés után nem énekeltek, hanem csak bekiáltották: „Boldog karácsonyi ünnepeket kívánunk az egész háznépnek!” A gazda ezután behívta őket, megkínálta süteménnyel, borral, pálinkával, s mielőtt elmentek volna a gazdasszony lángost adott nekik. Baskón kalácsot, Tokajban²⁶ pedig sonkát és zsírozót is kapott a pásztor. A hegyközi falvakban (pl. Nyíri, Pusztafalu, Rudabányácska) szintén ismertek voltak ezek a szokásformák. Más adatok szerint (Regéc, Háromhuta, Nyíri, Pusztafalu) a pásztorok viliakor nem jártak köszönteni, hanem sötétedés után túlköelve végimentek a falun. Ellenben szilveszterkor a legények egy háznál együtt megvárták az éjfélt, majd csörömpölve, pattogva végigvonultak a falun. Néha 10–15-en is összeálltak, csengőt, kolompot vittek magukkal. A pásztor pattogva hajtotta őket. A csapat sorrajárta a házakat. Egy legény beköszönt és megkérdezte: „Megengedik-e, hogy megfordítsam a gulyát itt az udvaron?” Ha megkapták az engedélyt, bementek és körbekolompolták az udvart. A gazda utána borral, süteménnyel kínálta őket, majd a legények boldog újesztendőt kívánva elmentek. A szokást azért gyakorolták, hogy bőség legyen az újévben. Ugyanakkor Hejcén és Abaújalpáron az előbbi csoporttal együtt, vagy attól teljesen függetlenül legények egy csapata járta a falut. Az idősebb, pártában maradt lányok háza előtt megálltak és nagy zajongás közepette bekiabáltak: „Kinek van szüleánya, hajtsa ki a szűzgulyára!”

Az adatokból világosan látható, hogy jelen esetben különböző szokásformák keveredéséről van szó. A pásztorok vilia esti köszöntése elsősorban az északi magyar területekhez kötődik. A szokásforma maga természetesen másutt is elterjedt a cselekmények intenzitása, variabilitása azonban az említett területen a legjelentősebb. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a pásztorok köszöntése, más elemekkel gazdagodva szilveszterkor is előbukkan. Az egyik ilyen új elem az a szokásforma, amikor a legények, pásztorok megfordítják a nyáját, a gulyát, a csordát az udvaron. Erre a szokásra vonatkozó adatokat eddig elsősorban az alföldi falvakból közöltek.²⁷ A szokás vénlányokat csúfoló formájára vonatkozó leírásokat Szendrey Zs. gyűjtötte össze, s ezt az összeállítást azóta is csak néhány feljegyzéssel lehetne kiegészíteni.²⁸ Ezeknek a cselekményeknek a megjelenési formája teljesen megegyező az általunk leírtakkal. Előfordulási alkalma pedig szilveszter mellett elsősorban szombat és húshagyókedd. A szokásformák párhuzamait a környező népeknél nem ismerjük, úgy tűnik, sajátosan magyar jelenséggel van dolgunk. A zempléni falvak szokásrendszerében ez a három különböző szokásforma (pásztorok vilia esti köszöntése, nyájfordítás, vénlányok csúfolása) sajátos módon kontaminálódott. Ennek a keveredésnek az az egyik oka, hogy az adott terület bizonyos szokásformák, -elemek szempontjából határterületet jelent. A Zempléni hegyvidéktől északnyugatra, nyugatra a nyájfordítással, szűzgulyahajtással kapcsolatos adatot már nem találunk. A vénlányok csúfolásának egyéb szokásai persze a nyelvterület más pontjain is ismertek.²⁹ A szűzgulyahajtás azonban ezektől a cselekményektől lényeges pontokon eltér, azaz autonóm, önálló szokás, előbbi megállapításunk tehát erre a formára is érvényes.

Befejezésül még egy adatra szeretném felhívni a figyelmet. Rudabányácskán és nagyon töredékes formában Komlósán még emlékeznek arra az idősebb emberek, hogy Szt. János napján tüzet raktak a fiatalok és azt átugrálták. Rudabányácskán Szt. János napra virradóan a legények járták a csűröket szalmát lopni. A falu szélén volt egy kereszt, s este sötétedés után itt gyújtották meg a szalmát. A legények és a leányok csapatosan mentek a kereszthez, miközben énekeltek. Ott meggyújtották a tüzet és átugrálták, az egyik oldalról egy legény, s szembe vele egy leány. A szokást *sobotki* néven nevezik, *sobotki pretškovač*. Zemplén vármegye monográfiája szerint „a tótokkal együtt lakó ruténeknek találjuk a szentjánosnap tüzrakás (Szobotka-égetés) szokását.”³⁰ A szokás a szlovák és kárpátukrán etnikum által lakott területen egyaránt ismert. Szlovákiában általános a *sobotky* elnevezés, de a lemákoknál is elterjedt a *sobitka* név, míg a többi kárpátukrán néprajzi csoport a *kupalo*, *kupajlo* elnevezéssel jelöli a szokást.³¹ Világosan látható, hogy a szokásforma szlovák vagy ukrán eredetű az általunk vizsgált terület vonatkozásában. Azt a kérdést, hogy a két etnikum közül melyik játszotta a nagyobb szerepet a szokásforma elterjesztésében, adataink alapján nem tudjuk megválaszolni.

Az eddigiekben néhány olyan szokásformát mutattunk be, amelyek megvilágíthatják a zempléni falvak szokásrendszerének interetnikus vonatkozásait. A példák alapján érdemesnek látszik néhány tanulságra rámutatni. A leírások

alapján jól látható (de egy részletesebb, aprólékosabb elemzés még inkább igazolná), hogy a zempléni falvak szokásrendszere egy átmeneti területet alkot. A történeti Magyarország északi területeinek szokásformáit vizsgálva két nagy, egymástól lényegi pontokon különböző övezetet állapíthatunk meg. Az egyik a palóc területekre jellemző szokásrendszer, amelynek keleti határvonalát Borsod és Abaúj megyék jelentik. A másik övezetet a szatmári, beregi, nyírségi, bodrogi református magyarság, illetve a tőlük északabbra lakó, görögkatolikus ukránság szokásrendszere alkotja. Tehát a két, illetve inkább három nagy szokásövezet, szokásrendszer szoros kapcsolatban áll az adott területek etnikai, vallási összetételével. Az általunk vizsgált terület, ha csak közvetve is, de nyugat felé a római katolikus szlovák, palóc, északkeletre a görögkatolikus kárpátukrán, délkelet felé pedig a református magyar etnikai, néprajzi csoportokkal határos. A különböző szokásövezetek közötti határok természetesen nem merev elválasztó vonalak, s éppen ezért bizonyos szokásformák elterjedtek a zempléni falvakban is. Azonban, ahogyan arra már az első mondatokban utaltam az adott terület etnikai szempontból erősen kevert. Az itt letelepedett szlovák és kárpátukrán népesség szerepe és jelentősége a szokásrendszer kialakítása során kettős volt. Egyrészt magukkal hoztak bizonyos szokásformákat, amelyeket hosszabb-rövidebb ideig meg is őrizhettek. Másrészt azonban, és ez a tény látszik lényegesebbnek, felerősíthették a szlovák és kárpátukrán hatást. Pontosabban fogalmazva az idegen (szlovák, kárpátukrán) népcsoportok fogékonyabbak voltak az északnyugati szlovák és az északkeleti ukrán hatások iránt, mint a palóc vagy a református magyarok szokásformáival szemben. Ezt a folyamatot csak felerősíthette az a tény, hogy az idegen eredetű lakosság maga is az északnyugati szlovák, vagy északkeleti kárpátukrán vidékekről érkezett.

A kérdés ezek után az, hogy beszélhetünk-e „zempléni szokásrendszer-ről?” Természetesen használhatjuk ezt a kifejezést, de csak viszonylagos értelemben. Létezik zempléni szokásrendszer akkor, ha az adott terület szokásformáit pl. a bodrogi magyarok szokásaival állítjuk szembe. Sokkal kisebb azonban ennek a fogalomnak az értéke akkor, ha a szlovák, vagy a kárpátukrán szokásrendszerrel való viszonyában szemléljük. Ebben az esetben már sokkal kevesebb elválasztó jegyet tudunk felsorolni. Ezek a tételek elméletileg azt jelentik, hogy egy adott szokásrendszer minden eleme tekinthető potenciálisan etnikai specifikumnak, vagy néprajzi sajátosságnak, attól függően, hogy melyik más népcsoport szokáselemével, -formájával állítjuk szembe. Éppen ezért arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy elsősorban nem jelenségeket, nemcsak szokásformákat, hanem rendszereket kell egymással szembeállítani, s ezeknek a rendszereknek kell az interetnikus vonatkozásait vizsgálni. Az általunk felsorolt példák ugyanis egy adott rendszernek csupán néhány sajátos elemét képviselik, amelyek teljesen általános jellegű szokásformákkal kiegészülve jelentik a szokásrendszert. S éppen a sajátos és általános szokásformák együttese, meghatározott együttese az, amit zempléni szokásrendszernek nevezhetünk.

A másik idekapcsolódó fontos kérdés, hogy magán a rendszeren belül megkülönböztethetők-e a szlovák, ukrán vagy magyar eredetű elemek, illetve

mennyre köthetők etnikumhoz ezek az elemek az adott terület vonatkozásában? Úgy gondolom, hogy a regionális szokáskutatásnak a szokásformák eredetének a kutatása nem lehet feladata. A regionális szokáskutatás csak bizonyos szokásformák elterjesztésével, átadásával kapcsolatban tehet megállapításokat. Az egyes falvak esetében arra kell rámutatni, hogy a szokásformák meglétének, vagy hiányának az egyik legdöntőbb kritériuma a közvetlen etnikai környezet. A legjobb példa erre a megállapításra Regéc, amely az összeírások szerint magyar lakosságú település (s ezt a tényt az ott lakók ma is hangoztatják), szokásrendszerében azonban alig, sőt egyáltalán nem különbözik a szlovák eredetű Óhutától, vagy a kárpátukrán lakosság által lakott Mogyoróskától. Ezzel nem azt állítottuk, hogy a zempléni szokásrendszer szlovák, vagy kárpátukrán szokásformák együttese, hiszen több olyan magyar lakosságú települést is említhetünk (Nyíri, Pusztafalu), ahol a szláv eredetű szokásformák jelentősége sokkal kisebb. Ezzel a példával inkább azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy a Zempléni hegységen belül a szokásformák megléte vagy hiánya alapján bizonyos szokásövezeteket lehet megállapítani, s amelyek együttesen alkotják a zempléni szokásrendszert. Ezek az övezetek kifelé, más rendszerekkel való viszonyukban az egységesülés, az integráció, befelé, saját rendszerükön belüli viszonyukban pedig a különbözőség, a differenciálódás tendenciáját mutatják. A szokásrendszerek interetnikus kapcsolatainak vizsgálata során ezt a kettősséget mindig figyelembe kell venni.

JEGYZETEK

1. Ilyen falu pl. Rudabányácska. Az említett településtörténeti kérdésekhez vö. *Ádám I.—Sváb A.—Szabó Gy.—Szabó S.* (szerk.): Hernádmenti táj, Hernádmenti emberek. Encs, 1970.; *Borovszky S.—Sziklay J.* (szerk.): Abaúj vármegye és Kassa. Budapest, 1896.; *Manga J.*: Magyarországi szlovákok. Népi kultúra — népi társadalom, VII. Bp., 1973. 211—251.; *Paládi-Kovács A.*: Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra — népi társadalom, VII. Bp., 1973. 327—369.
2. Ezek a cselekmények természetesen bárhol előfordulhatnak, számunkra azonban csak a szlovák és ukrán adatoknak van jelentősége, hiszen az adott területtel ezek az etnikumok állnak történeti kapcsolatban.
3. *Lehoczky T.*: Bereg vármegye monográfiája. II. Ungvár, 1881. 257.
4. *Falkowski J.*: Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1937. 125.; *Falkowski J.*: Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. 71.
5. *Nagy É.*: A családi élet bodrogközi szokásaiból. In: *Kováts D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 309.; *Dakos I.—Nagy É.*: Jeles napok. In: *Nagy G.* (szerk.): Karcsei népelet. Karcsa, 1971. 149.
6. *Petercsák T.*: A jeles napok szokásai egy hegyközi faluban. In: *Kováts D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 301.
7. *Csulák M.*: Luca nap Abaújíváron. In: *Bogdál F.* (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 1966. 358—359.
8. *Kretzenbacher L.*: Santa Lucia und die Lutzelfrau. München, 1959. 66—73.
9. *Bednarik R.*: Duchovná kultura slovenskeho ľudu. Bratislava, 1943. 73—74.; *Sulitka A.*: Ľudové divadelné hry v období vianoc na severnom Spiši. Slovenský národopis, XXI. 1973. 83—84.; *Újváry Z.*: Luca-asszonyok Csallóközben és Nyitra vidékén. Ethn., LXXXV. 1964. 451—453.

10. *Dömötör S.*: Adalékok népszokásaink ismeretéhez (Karácsonyi asztal és Adonis kert). Ethn., LXX. 1959. 346—349.; *Szendrey Zs.*—*Szendrey Á.*: Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn., LI. 1940. 202.
11. *Szendrey Zs.*—*Szendrey Á.* i. m. 202.
12. *Schmidt L.*: Barbara- und Luziaweizen. Die Verbreitung der weihnachtlichen Tellersaat im Burgenland. In: Kultur und Volk. Festschrift für Gustav Gugitz. Wien, 1954. 409—412.
13. A karácsonyi asztalra tett magvak elterjedéséhez vö. *Cs. Pócs É.*: A karácsonyi asztal és a karácsonyi vacsora hiedelmeköre. Néprajzi Közlemények, 1965. 2—4. sz. 10. sz. térkép.
14. *Cs. Pócs É.* i. m. 1. sz. térkép.
15. *Gunda Béla* szíves közlése
16. *Cs. Pócs É.* i. m. 58.
17. *Bodnár J.*—*Farkas Gy.*: Abaúji hiedelmek. In: *Kováts D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 362.
18. *Nagy József* gyűjtése. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (DENIA) 328.
19. *Zupkó Béla* gyűjtése. DENIA 219.
20. *Manga J.*: Ünnepek és szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968. 72.
21. *Cs. Pócs É.* i. m. 141.
22. *Cs. Pócs É.* i. m. 8. számú térkép.; *Petercsák T.*: Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. Miskolc, 1973. 395.; *Manga J.* i. m. 73—82.; *O. Deisinger M.*: A Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásai. Studia Comitatus, I. Szentendre, 1972. 176.
23. Idevonatkozólag számos példát hoznak az előbbi munkák.
24. *Cs. Pócs É.* i. m. 105—120.
25. *Cs. Pócs É.* i. m. 137.; *Dömötör T.*: Riten zur Förderung der Fruchtbarkeit von Obstbäumen. Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Debrecen, 1971. 191—198.
26. *Gunda Béla* szíves közlése.
27. *Gulyás J.*: A Szilveszter-esti kolompolásához. Ethn., XXXVIII. 1927. 270.; *Gulyás J.*: A „Szűzgulya-fordítás”. Ethn., XXXVII. 1926. 89—90.; *Kessler-Balogh E.*: A szűzgulyahajtás. Ethn., XXXVIII. 1927. 251—256.; *Szendrey Zs.*: A kongózás. Ethn., XLII. 1931. 21—27.
28. *Szendrey Zs.* i. m.
29. Vö. *Dömötör T.*: Das Blochziehen in Rábatótfalu. In: Kontakte und Grenzen. Festschrift für G. Heilfurth. Göttingen, 1969. 385—392.
30. *Borovszky S.* (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R. T. város. Budapest, é. n. 166.
31. *Horváthová E.*—*Urbancová V.* red.: Die slowakische Volkskultur. Bratislava, 1972. 219.; *Váradý G.*: Az oroszok. In: Szilágyi I. (szerk.): Máramaros vármegye egyetemes leírása. Budapest, 1876. 280.; *Lehoczy T.* i. m. 246.; *Falkowski J.*—*Pasznycki B.*: Na pograniczu łemkowski-bojkowskiem. Lwów, 1935. 85.

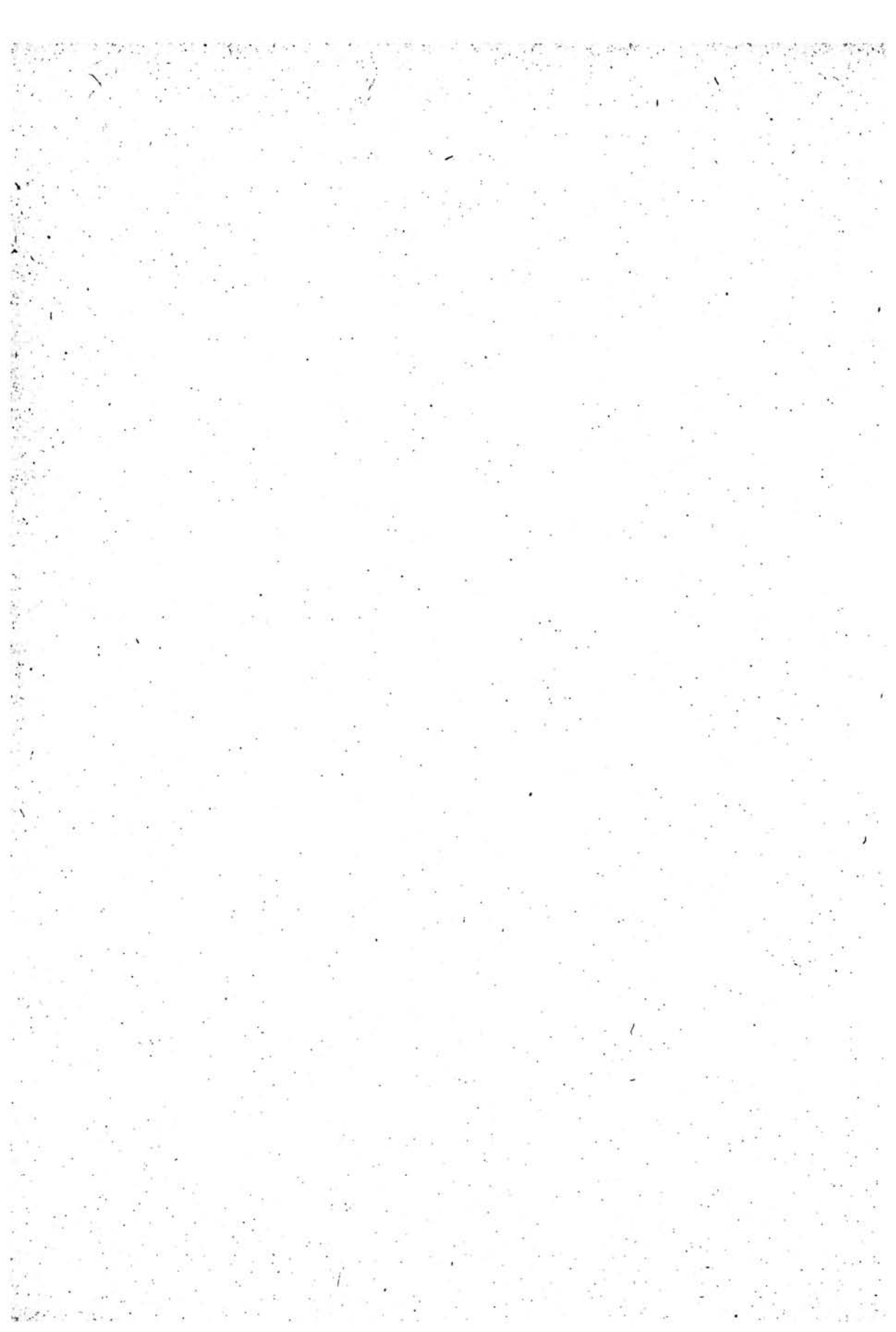
INTERETHNISCHE BEZIEHUNGEN IM VOLKSBRAUCHTUM DER DÖRFER IN DEM ZEMPLÉNER-GEBIRGE

(Auszug)

Die ethnische Gemischtheit der Dörfer im Zempléner Gebirge bietet ausgezeichnete Möglichkeiten zur Untersuchung der interethnischen Beziehungen in der Kultur. Wir versuchen in der Studie die slowakischen und karpato-ukrainischen Beziehungen in den Volksbräuchen dieser Dörfer aufzudecken. Auf Grund der charakteristischen Motive in den Bräuchen — gepflegt zu solchen Anlässen wie: Andreas-, Luca-Tag, Weihnachten, Neujahr, Johannistag — kann festgestellt werden, was für Brauchformen für das gegebene Gebiet charakteristisch sind.

Eine Gruppe der Volksbräuche wie z. B. Eineggen des Hanfsamens mit Männerkleidung am Andreas-Tag, die Verstellungsspiele am Luca-Tag, die Benutzung von Weihnachtsstroh, das Überspringen der Johannisfeuer zeigt slawische (slowakische, karpato-ukrainische) ethnische Einflüsse. Innerhalb dieser grösseren Einheit können die slowakischen bzw. karpato-ukrainischen Brauchelemente mit Sicherheit nicht mehr getrennt werden. Eine andere Gruppe der Volksbräuche wie z. B. Weihnachtsgruss der Hirten, das Wenden der Herden sowie das Hinaustreiben der Jungrinderherden lassen auf Palóczer bzw. Szatmár Ursprung schliessen. Die Volksbräuche in den Dörfern in dem Zempléner Gebirge lebten und entstanden in einem Grenzgebiet, noch dazu in einem mehrfachen Grenzgebiet. Dieser Tatsache ist ihr Übergangscharakter, ihre zusammengesetzte Art zuzuschreiben. Die Ausbildung und Formierung des Volksbrauchstums beeinflussten das slowakische, das karpato-ukrainische und das ungarische Ethnikum, bzw. die Tradition der Palóczen-Dörfer (katholisch) und der Szatmár Dörfer (freormiert). Die Zusammengesetztheit und der Übergangscharakter der Zempléner Volksbräuche kann in der vorliegenden Studie nur angedeutet werden, eine gründliche, auf alle Einzelheiten eingehende Untersuchung kann sie nicht ersetzen.

Péter Niedermüller

GESZTEN JÓZSI BORSODBAN II. KÖZLEMÉNY

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Geszten Józsi Borsodban c. tanulmányunk első részében* a történeti személyiség kiemelkedő tetteit és törvényellenes cselekedeteit próbáltuk szembevetíteni a valósággal: megkíséreltük a népi hős történeti hitelesítését. Tanulmányunk második része ezeket a tetteket állítja szembe azokkal az eseményekkel, amelyek segítségével a mindennapi élet haramiája a népi hős mitikus magaslataiba emelkedik. Ez pedig a folklorizáció társadalmi folyamata, a történetiség társadalmi vetülete, az osztályharc helyi formában bővelkedő eseménysorozata.

Geszten Józsi világa és a betyárköltészet. Erdész Sándor népköltészeti tanulmányában írja, hogy „a betyárdalok a betyárok tetteiről, elfogatásukról és kivégzésükről szólnak. A nép a betyárokat idealizálta, valamilyen igazságtevő hőst látott bennük, akik a szegényeket, elnyomottakat támogatják, az urakat pedig megbüntetik a nép sanyargatásáért. A betyárballadákkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk Balogh István és Béres András jeles könyvecskéjét *Geszten Jóskáról*, a nyíri betyárról. Nemcsak balladákat és történeteket közölnek, hanem idevágó levéltári forrásokat is: így a valóság és a hagyomány kapcsolatát közvetlenül észlelhetjük.”¹ A szabolcsi tudomány képviselői meghatottan hajtottak fejet a népi hős emléke előtt.

A nyírbátori múzeum elsősorban nem a tudomány, hanem a tudományos adatgyűjtés és a szülőföld kegyeletét rója le *Geszten Jóska a nyíri betyár* c. honismereti kiadványával.² A ma emberét is méltán érdeklő népi hősről szóló kis füzet első fele — *Balogh István* tollából — *Geszten Jóska a nyíri betyár* címet viseli és főként az izgalmas levéltári adalékokat publikálja. A második rész — *Béres András* tollából — *Geszten Jóska betyár alakja a néphagyományban* címmel bemutatja, hogy közel másfél század után is mily sok konkrét eseményt őriz szeretettel a nyírbátoriak emlékezete a mindennapi emberek, a szegényemberek közül kiemelkedő hősről. Szerintük is Geszten tettei végeredményben csupán a moralitás és a törvénykönyv oldaláról tekintve bűntettek, mert ezeket elsősorban a társadalom korhadtsága miatti elégtelenség váltotta ki, nem az egyéni aljasság, nem a nyereszkeskedési vágy. Az egyszerű emberek ma sem moralizálnak sokat, hanem egyszerűen megcsodálják azt az embert, aki éppen jóindulata és humánuma miatt válik a közigazgatási apparátus úzött vadjává. A szóhagyomány valósághoz való ragaszkodása azonban

másként reagál az epikai hős, a képzelt hős tetteire, mint az irodalom romantikus heve a valóság izzadó és munkában görnyedő emberére.

A nyíri betyárvilágról sem az irodalom, sem a szó hagyomány (folklor) nem használta fel változatlanul azokat a romantikus epikai kellékeket, amelyek az európai irodalmak hasonló jellegű termékei jellemzik. *Wéber Antal* a magyar regény kezdeteiről írott monográfiájában azt a rablótípust, amely az emberi lélek gonosz és ártó erőit lélektani indokolással romantikus kalandok közepette szerepelteti, az igazságtevő betyárral szemben haramiának nevezi.³ Szerinte még *Petőfi Zöld Marcija* sem hordozza magán a betyár magyaros epikai specifikumait, de leginkább az ő költészetében fokozatosan, évről-évre formálódik a végtelen pusztaság, s természeti erőt sugárzó fia, természeti ereje igazságtevő népi hőssé. A pusztai kóborló betyár a maga kalandos életével egyre inkább típusa a lázongó parasztságnak: egy fél évszázad sem elég ahhoz, hogy a betyárkodó léha köznemes és a munkaalkalmat elkeseredetten kereső betyár alakja elváljék egymástól. Még *Petőfinél* sem tűnnek el nyom nélkül azok az álromantikus mozzanatok, amelyek inkább a züllő feudális társadalom elavultán a tudatban élősködő maradványai, s csak kisebb részben a születő valóság jövőt építő, diadalmas elemei.⁴ Az optimista fiatalos életérzésbe kapaszkodik sok-sok láthatatlan szállal a duhajkodó nemesúr — a későbbi dzsentrí — életmódjának üres kliséje, mint a kezdetleges polgári gondolkodásmód alakuló formáira ragadt feudális ballaszt. (Emlékezzünk vissza *Geszten Józsi* és a *Miskolczi testvérek* viszonyának elaljasult vonásaira!)

Ebben a kulturális jelenségben is tükröződik az osztályharc kettőssége, dialektikája. Az osztályharcban a tudatos és az ösztönös között nincsen — nem is lehet — a történelem folyamatában merev választóvonal. *Mód Aladár* precíz meghatározása szerint „ami előbb mint osztályérdek csak ösztönösen élt, fokozatosan válik tudatossá, s ami kezdetben csak egy (vagy több) kisebbségben él tudatos célkitűzésként, az a munkásosztály nagy tömegeinek harcban való bekapcsolódásával e tömegek jelentős részében érzelmileg-ösztönösen is ható erkölcsi-politikai erővé lesz.”⁵ A reformkorban a társadalmi érdek és a közérdek harcának élesedése következtében lett a szegényparaszti munkanélküliség, a betyárvilág fokozatosan a közrend züllésének és az osztályharc, a polgárosulás tudatosulásának az időszaka. Mindig több lett ugyan a munkaerejét áruba bocsátó ember, de a munkásság a köztudatban még nem létezett, mint társadalmi réteg, vagy éppen osztály, amelynek jogai vannak. Tudunk a céhes iparosok körében a földművesek és a pásztorok céhalapítási kísérleteiről: ezek a feudális érdekképviselői szervek azonban ekkor már életképtelenek voltak.⁶ A telkes jobbágyság rohamos zselléresedése, a mezőgazdasági munkásság pauperizmusa, elszegényedése okát, az erőszakos földesúri kisajátítást, a jobbágyság sokoldalú megrövidítését a feudális közgondolkodás elkendőzte azzal, hogy a földesurak polgári manipulációit a köznép bűnöző hajlamainak növekedésével magyarázta. A pauper sceleratust, a bűnös szegénységet egyfelől közönséges haramiának, rablónak, gyilkosnak minősítették, másfelől erejüket tisztelve, a jövő bajnokaiként dicsőítették.⁷ Néha-néha meg is verselték a lumpenleméket aszerint, hogy az ún. „igazi gonosztevők”, a földesurak, vagy az „álharamiák”, a mindenükből kifosztott földönfutók „érdekében” igyekeztek

ezzel informálni és befolyásolni — *Békés István* tudományos meggyőződése szerint „azt a bizonyos” társadalmi közvéleményt.⁸

A feudális gondolkodásnak a munkaerejét áruba bocsátó szegényemberre nincs megfelelő kifejezése, mert a mezőgazdasági munkanélküliség, a betyárélet, amely kimondottan a mezőváros terméke (vö. az emberpiac hosszú utóéletével), még a feudális viszonyok között bontakozik ki. A házatlan zsellér életének már nincsen feudális társadalmi bázisa, mert hiányoznak azok az állandó munkaalkalmak, amelyek megélhetése gazdasági biztonságát képeznék: a földesúr egyre kevesebbet gondoskodik jobbágyságáról és egyre többet akar járandóságként, ingyen kapni tőlük.⁹ A betyáréletben, a nincstelenségben megtalálható kétségbeesést a szépirodalom mindinkább felhasználja. A gazdasági élet és az irodalom kölcsönhatásának köszönhető, hogy az élő hagyomány, a gyakorlat, a társadalmi valóság előbb gazdagodik az irodalmi romantika tetszetős motívumaival, mint maga az élet, amely nemcsak képzetben termeli ki az epikai hősokeket, hanem valóságosan is. A magyar irodalomban és a népköltészetben élő betyárromantika kialakulása, a nyugati rablóromantikávali ötvöződése a 48-as polgári forradalom előtti években, Geszten Józsi elfogatása körül éri el tetőpontját.¹⁰ Ekkor még elképzelhetetlenek voltak a valóságban azok az igazságtévő tettek, amiket ennek az elhíresedett rablónak tulajdonítottak, de az igazi rablók, az uralkodó rendhez tartozó úri betyárok gondoskodtak róla, hogy a „hírek”, a valótlan tódítások minél gyorsabban terjedjenek. Ezzel gáztetteiket palástolták, mert a szegénynép elkeseredett fiaira kenték bűntetteiket, amit azok nem is tudtak, nem is mertek volna elkövetni. Geszten József világosan megmondta bírának, hogy lehetősége sem volt annyi gáztett elkövetésére, amennyivel vádolják.¹¹

Az irodalom és a valóság hihetetlenül gyors ötvöződésének az eredménye lett az is, hogy e korszak szájhagyománya, a betyárköltészet még ma is magánviseli a népköltészet és az irodalom átmeneti formáinak szövevényességét, egybefonódását, bonyolultságát, kiforratlanságát.¹² A jobbágyparasztság polgári magatartása és polgárosuló életszemlélete a feudális társadalomban az úri renddel szembeszálló betyárt hősnek tartja, mert az az illúziója, hogy a szegénynépért küzd, a nép elviselhetetlen nyomorát enyhíti, vagyis forradalmi osztályharcot vív: erőszakot alkalmaz az erőszakkal szemben. Erre azonban a népi kisközösségek egyelőre elégtelenek.¹³ *Czóbel Ernő* megállapítása szerint a betyárköltészetben „az osztályellentét van szomorúan jól konzerválva.” Ha a messzi múltba visszanyúló népi emlékezetről, az egyén biológiai-emberi adottságaira épülő konzervatív hajlamokról beszélünk, elsősorban az osztályérdekre kell felfigyelnünk azokban az esetekben is, „ahol az etnográfus még népet lát, a szociológus azonban az adott osztályt.” Nincsen nép osztálytársadalom nélkül.¹⁴

Ha a népköltészeti jelenségekben csupán műfaji érdekességeket keresünk, ha nem tárjuk fel az osztályharc népi csiráit, a legkiválóbb etnográfus is csak azt állapíthatja meg, hogy „a betyárköltészet jórésztében kevés az erő, lazaságában, túlkönnyedségében néha keveset fejez ki, de más része kedves, hasonlatokban gazdag.” A folklorisztika szerint „túlzott állítás, hogy a betyárdalok után megrajzolhatni a betyár képét, tetteit, sőt: ellenkezőleg, éppen e nóták vezet-

nek bizonyos esetekben félre, mert a nótaszerzők régi verseket megfejeltek, egész versszakokat összekeverték, ugyanegy nótát 3-4 hírességre is alkalmaztak.¹⁵ A betyárköltészet gyors fejlődésének gazdasági rugóit mutatja az is, hogy nemcsak az életkörülmények történelmi megváltozásával, hanem a tudat izmosodásával is számolnunk kell.¹⁶ A XIX. század első évtizedeiben hazánk feudális ország volt, de megkezdődött a feudális tudat polgári átrendeződése. Mivel igen nagy volt a feudális elmaradottság, a tömegekben irracionális agrárszocializmus éledezett, amely nem volt megvalósítható, mert nem öltött gondolati formákat, vagy éppen feudális rekonstrukcióért küzdött. A betyárvilágnak nem volt ideológiája, az alkalmi fellángolások csupán az indulatok felerősödését jelzik, mely ellobbant, mert még nem formálódott ki a társadalmi cél.

Kiss József kutatásai szerint az *irodalmi népiesség*, a történelmi folyamat művészeti vetülete még élesebben tükrözi ezt az ellentmondásosságot. A nemesi írók haladó tagjai egyrészt a póriának tartott népdalt próbálják közelebb hozni a nemesi ízléshez, másrészt a népdal belső tartalmát, humánusát annak sajátos kifejező eszközei nélkül kísérelik meg kifejezni. Mindkét népies irányzatban továbbélnék a nemesi rend illúzióinak olyan attitűdjei, amelyek az úr és a jobbágy családias együttélését próbálják fenntartani az együttélés belső tartalma, a közös érdek nélkül. A *betyárromantika* ezt a folklorisztikus jellegű, külsőséges érdeklődést a népi sajátosságok nemzeti rangra emelésének igényével alakítja át. Ezért becsüli bennük elsősorban a „hősi múlt” epikai emlékeit, s nem a lázadozást, az új lehetőségek keresését. A „hősi múlt” egyfelől lelkesít, másfelől elősegíti a múlt iránti beteges nosztalgiát, a giccses életérzés kiteljesedését, a népszínmű-szemlélet egyeduralmát a reális társadalmi értékrendszer, az osztályharc felett.¹⁷

A kulturális folyamatok osztályjellegének feltárását nehezíti az a körülmény, hogy a történelmi folyamatokban együttélnek az uralkodó osztály deklaszszálódó, az elvesztett gazdagságot törvényes és törvénytelen eszközökkel és kísérletezésekkel visszaszerezni próbáló rétegei a termelő-dolgozó osztályok „természetszerűen kifosztott” kiscsoportjaival és így mind az elnyomók, mind az elnyomottak osztályában az alapvető társadalmi ellentmondások sajátosan együttélő formációkat öltenek. Bonyolítja a kérdés megvilágítását a múlt megszépülésének alapvető humánuma: az ember nem a szenvedésekre, hanem a szenvedések leküzdésére, a diadalokra, az eredményekre szeret és tud jól emlékezni. Ezt az alapvető emberi tulajdonságot sajátítja ki az uralkodóosztály, amikor a természet feletti győzelmeket nem az össztársadalmi erőfeszítések eredményének, hanem „istentől nyert” vezető-irányító funkciói, hatalma monopóliumának tünteti fel. Az uralkodó osztály a magára testált „isteni erő” létének az illúzióival kelti fel a tömegekben a feltétlen engedelmségre való törekvést.¹⁸ Lenin korán figyelmeztetett bennünket arra, hogy „a népköltészet tanulmányozása alapján gyönyörű tanulmányt lehetne írni a nép vágyairól és reményeiről.”¹⁹ A nép szava, az együttműködésre való felhívás mindenféle társadalmi jelenség alapja, bázisa: „egy-egy kor társadalmi viszonyainak tükröződése.”²⁰ A szavak magyarázatából feltárt mikrotársadalmi tények elemző rendszerezés nélkül hasznos adathalmazok, permanens közlemények, de még nem

tudományos eredmények: csak hozzásegíthetnek ezekhez. A tények hiányát a társadalomtudományokban semmiféle általános elmélkedés nem pótolhatja. Csak tények segítségével mutathatunk rá a hamis tükröződés valóságos okaira: az osztálytársadalmak alapvető ellentmondásai gazdag alakváltozataira.²¹

A polgári társadalomban a termelőeszközöktől megfosztott bér munkás, vagyis az uralkodóosztályt eltartó proletariátus mellett fokozatosan kitermelődött a társadalom aljánépe, a lezüllött, dologtalan elemek többrétegű csoportja, vagyis: megszületett a *lumpenproletariátus* is. *Marx* szerint innen kerülnek ki „a társadalom hulladékaiból élő tolvajok és gonosztevők legkülönbébb fajtái, foglalkozás nélküli emberek, csavargók.” A feudális rend közigazgatási apparátusa a munkanélküliek, a betyárok proletár tömegét nem választotta el a dologtalanul lézengő emberek hadától, a nemesség lumpen elemeitől, akik a polgári társadalomban sem dolgozni akartak, hanem harácsolni, — törvénytelen eszközeiket és aljas indulataikat hamis státus-szimbólumok mögé rejtve.²² A *betyár* szó pejoratív zöngéje nemcsak a szegénynéppel kapcsolatban hangzik el. Desewffy József gróf bártfai fürdőzése alkalmával Döbrentei Gáborhoz írott 10. levelében „néhány betyárkodó szilaj” fiatalurat így jellemez: „Egy némelyek teljességgel nem kívánnak tetszeni a szép nemnek, és nem akarják magokat megkedveltetni az idősebb férfiaktól... Csak öltözetök és szilajságok által: mintha tanulták volna a faragatlanságot.”²³ Az együttélés elemi normáit felrúgó fiatalok nem forradalmárok. A betyárosan szilaj fiatal emberek kicsapongásairól némi ízelítőt nyújt az az eset Pesten, amit a megyei jegyzőkönyvekből idézhetünk. 1831. július 17-én nemes Antunovics Lajos maga mellé vette Szágfi György és Lietfáer József egyetemi tanuló társait és „mind ő magára betyár inget, és kezébe baltát vévén, mind Szágfi betyárosan öltözvén, azon idő alatt az egész várost rémülésbe hozták, egy fiákerre felülvén, a városban több helyeken megfordultanak, boroztanak és kávéztanak és a jó polgárokat kurjongatásaikkal, dombórozásaikkal és illetlen magok viseletekkel megbotránkoztatták.”²⁴ A nemes úrfiak faragatlan viselkedése és a szegény jobbágyok kocsmái mulatozása ily módon vált ürüggyé a közigazgatás számára, hogy a rendbontásokért ne azokat, hanem emezeket háborgassa. A helytartótanács kezdettől fogva figyelemmel kísérte ezeket a furcsa mulatozásokat és mint a politikai állásfoglalás kifejezésére alkalmas formákat elemezte, de forradalmiságot nem lelt bennük.²⁵

Paraszti-népi betyárok és úri betyárság. A *betyár* szó társadalmi tartalmának állandó gazdagodását a szó jelentésváltozatainak történeti fejlődésében is fellelhetjük. A MNyTört—EtSz (I, 291) szerint a magyar nyelvbe a szerb *bečar* „nőtlen férfi, legényember, — korhely, munkakerülő ember” szó „állandó foglalkozás nélküli (paraszt)legény” jelentéssel került át. Ez az általános jelentés később — vidékenként változó módon — különféle foglalkozások megjelöléseként konkretizálódott attól függően, miképpen jutottak keresethez a facérkodó parasztlegények. Jórészt az ilyenek közül kerültek ki a pusztai útonállók: ez a társadalmi tény magyarázza az „útonálló” jelentést. Már 1798-ban találunk olyan véleményt, hogy a szabad betyár — „lágyabb kifejezéssel élvén” — nem azonosítható a közönséges haramiával, az utasokat megvámoló rablóval: a betyár nem sötétlelkű gazember, mint a haramia.

A *betyár* szó általunk ismert legrégebbi előfordulása még nem közszo, hanem családnév. Faddon (Tolna m.) 1745. július 25-én felvett jegyzőkönyvben Orbán István azt vallja, hogy Balogh Farkas és Németh Péter parancsolatjára a hencsei kaszálóról 95 darab dunaszentgyörgyi marhát hajtottak be. Betyár János, a marhapásztor rájuk fogta puskáját, de Orbán megfogta a fegyvert. A pásztor nem lőtt, hanem Orbán kezére ütött vele. Orbán elengedte a puskát és elvette Betyár János puszkaporos szarváját és serétes zacskóját, hogy ne tudjon löni. Másként nem bántották egymást.²⁶ Keszthely környékén 1789-ben *Gyenesi Kilenced és Hegyvám Boroknak Conscriptioja* c. iratban fordul elő Öreg Betyár József, Fiatalabb Betyár József és Betyár Mihály neve.²⁷ A békési református egyház anyakönyvében 1789-ben Betyár Balog János, majd 1793-ban Betyár Balog Katalin és sorban több hasonló előfordulás mutatja, hogy a szó elterjedt ragadványnév volt. 1807-ben önállósul: Betyár Erzsébet, 1815-ben Betyár Zsuzsanna, 1818-ban Betyár Rebeka, még 1852-ben is Betyár Zsófia nevek mutatják, hogy a foglalkozás, ill. a foglalkozásnélküliség tudata elhomályosult és nem ragadványnévként szerepel. Kóborló suhanc (adultus) volt Betyár János, aki a tokaji görögkatolikus egyház halotti anyakönyvében szerepel 1795-ben. Talán rokona volt Betyár Balázs, aki 1797-ben fagyott meg (adultus congelatus ex Nyir).

A *betyár* szó gyakori használata kezdetben nem mutatja, hogy pejoratív érzelmi és indulati motívumok tapadnának hozzá. Idővel erre is sor kerül. Végardó község bírása, Sáfrányos János 1807. április 26-án igazolja, hogy „Juhász János tellyességgel nem igyekezett azon, hogy betsületes Ember módgyára gazdálkodgyon, mert mindeneket elprédált, betyárkodván Kondásságra adta magát. Emellett még lopásra is adta magát, Csonokot lopván, azonban utolérték. Azért (ti. a csónakért) az bornyát elfoglalván, ő pedig akkor elszökött, s bujdosóvá lett.”²⁸ Ez a XIX. század eleji idézet a betyár szó jelentésváltozatait egy leíró szövegben is többféleképpen motíválja. A vagyonát eltékozló parasztgazda már nem fiatalember: szegénysége miatt betyárkodik, vagyis munkássá válik, „kondásságra adja magát.” Mint ilyen lopásba keveredik: bár igaz keresményéből a kárvallottat kártalanítják, a testi fenyítés elől elszökik és bujdosóvá lesz. Az elnyomott osztályok egyes tagjai a feudális rendben fokozatosan a társadalmi rendszer elleni harc periferiáira kerülnek.

Az uralkodó osztály is korán használja a szót, azonban egészen más társadalmi motiváció alapján, mint amilyenné a paraszti életmódban és szituációiban alakulnak az egyes jelentésváltozások. A hévízi gyógyfürdő 1797. évi rendtartásában a 13. pont így szól: „Ha találtatnak olyan Betyárok, akik a fürdőszobákon kívül a Hévízben ferednének, azoknak a ferdős meg nem fogja engedni, hogy a ferdőházon felül úszkáljanak, hanem a szélről, de oly távolságra, hogy a ferdő szobákhoz ne közelítsenek.”²⁹ Bizonyosra vehetjük, hogy nem paraszti fiatalemberekről (napszámosokról, kondásokról, pásztorokról vagy aratókról) van szó a szabályzatban. A szabályzat készítője a fürdőt használó úriosztály paraszt módra, durván incselkedő fiatalembereit jelöli a betyár szóval.

A pejoratív árnyalat valóban az úriosztály felől lopakodik a szó hangulati elemei közé. *Eötvös József A falu jegyzője* (1845) c. regényében Kislaky Kálmán

— a megye volt alispánjának a fia — „keblében a betyár [csupán] szunnyadt” — vagyis saját maga nyomta el vadul mulatozni kívánó hajlamait. Barátja, Réty Ákos pesti diákévei alatt „betyárrá lett, vagy jobban mondva iparkodott, hogy annak tartassék, s ezért a megye fiatalsága között határtalan népszerűséget szerzett magának.” Pest megye parlagias viselkedésű nemes ifjainak tették, hogy „oly ember, ki angolul és franciául tudott, s a félvilágot beutazta, amennyire tőle telik utánozza betyárkodásaikat.” Eötvös határozottan az uralkodó osztály szituációjából adódó társadalmi jelenséghez kapcsolja a betyár szót, mint már előbb is Dessewffy. A paraszti életmód alapján kialakult jelentésváltozatokat, — mint pusztai cseléd, munkanélküli napszámos, alkalmi munkás-zsellér, zsellér, béres stb. — nyilvánvalóan egyik főúr sem ismeri, pedig ezek, a paraszti fiatalokat jellemző „bújdosó, csavargó, útonálló, rabló” jelentés elődei. (Eötvös a *betyár* szót Violára, a haramiává lett jobbágyra és társaira egyszer sem alkalmazza.)

A jelentés megváltozásának ez a tendenciája mutatja, hogy az uralkodó osztály helytelen, durva, parlagias viselkedésű fiataljainak magatartását az elnyomott paraszti rétegek tiszteletlen magatartásához hasonlítva, ítélte el az úri társaság. Ennek az értékelésnek azonban nemcsak erkölcsi, hanem politikai aspektusai is voltak. *Pulszky Ferenc* írja emlékirataiban, hogy 1825—1835 körül a főúri társaság fiataljai körében a magyar szellem felébredése nem a haladó politikai reformok kigondolásában, hanem nyers tréfákban, cigányzenés éjjeli körmenetekben, szilaj magaviseletben, garázdálkodásokban és verekedésekben jelentkezett. Nógrádban, Hevesben és Szabolcsban az úri fiatalság e mozgalmának kolompéria lett a neve. Bécsben a carbonarik fiókjait gyanították ezekben az esztelenségekben és vizsgálatot rendeltek ellenük. Csakhamar bebizonyosodott, hogy „e betyárság alatt nem rejtett semmi politikai cél.”³⁰ A bécsi kormányzat a politikai szervezkedést léhán szilajkodó nemesi fiatalokról tettelezte fel és nem a munka nélküli parasztleányokról. A dolgozó nép szociális helyzete sem a bécsieket, sem a magyar főurakat nem érdekelte. A feudális közigazgatás számára a parasztleányok törvénytelenes tettei közbiztonsági problémaként okoztak gondot. A forradalmiság azonban a hetyke úriakban is élt és csodálták a paraszti erőt, s utánózni is megpróbálták. Nemcsak verekedések alkalmával, hanem együtt daloltak és táncoltak velük. Ez lett alapja az irodalmi népiességnek, a népieskedésnek is.

A kéziratos dalgyűjteményekben aránylag korán, 1812-ben találunk *Betyár énekek* címszó alatt, más cím és megnevezés nélkül 1-2 versszakos, könnyedhangú, tréfálkozó dalocskákat.³¹ *Szirmay Antal Quodlibet* című dalgyűjteménye előszavában arról a törekvéséről szól: „amennyire lehetett, azon igyekeztem, hogy valóban mindenféle legyen benne, az insurgensek, a katonák, a paraszt legények és leányok énekeit is összeszedtem. Csekélységeknek látszanak ugyan, de ezekben is láthatni a magyar nemzetnek elevenségét.” A mai terminológia szerint inkább *mulatónóták* ezek a betyárénekek, s nem börtöndalok, vagy rabénekek. Az insurgens dalok is hetvenkedő hangvételűek, mint pl. a 81. sz. *Magyar Insurgensek éneke* címet viselő szöveg:

Most vig már az életem,
Mert van Magyar Süvegem,
Kócsag tallu mellette,
Mellyet szeretőm tette.
Világos kék nadrágom,
Olyan színű dolmányom.
Bajuszom sodoritom,
többet el sem hajtom.

Ha fell kötöm kardomat,
Ki varrott tarsolyomat,
Ebugatta Franczia,
Várj Beste-karafia,
Öszvefűzöm a gombját,
Ugy vágom le a nyakát.

Két *betyárénekek*nek nevezett mulatónóta:

16. sz.

Kortsmárosné hallja kend,
Hej! be fene asszony kend,
Hogy nincs kennek gyertyája,
Hogy világít na. nála.
Hej! de soká nyitod ki
Majd megfagyok ideki
Szür nincs rajtam, se bunda
Csak egy szürke kiguba.³²

17. sz.

Egyszer voltam én Csáton
Az az: Csáti vásáron,
Ott hallottam ilyen szót,
Nyisd ki Rózsám az ajtót.
Édes Trézsim gyere ki,
hozz egy ittze jó bort ki,
Adj egy csókot, én meg mást,
Ugy meg nem csaljuk egymást.³³

A 16—22. sz. *betyárdal* mind ilyen hangvételi, mint pl.

19. sz.

Élek még én jövődöre
Vetek a Csáti mezőre
Vetek zabot, buzát, kölest,
Veled aratom azt, kedves.

20. sz.

Ej, szolgálló, szolgálló!
Van é borod ell adó?
Van, oly édes, mint a méz,
Olyan tiszta, mint a víz.

21. sz.

A kassai piaczon,
Répát árul egy asszony.
Noszsa Pajtás! végy tőle,
Adj nekem is belőle.

A 67. sz. *Csikós ének* és a 68. sz. *A parasztgazda szolgájának az éneke* is vidáman zengenek:

67. sz.

Hej! Gubáné! Gubáné!
Ényém vagy te, nem másé,
Nem a Turi Gulyásé,
Sem a zsiros kanászé!

68. sz.

Gyere be Te friss Legény,
Együnk ketten derelyét,
Hát a Gazda mit egyék?
Egyen korpa tziperét.

Szűcs Sándor írja, hogy a sárréti nép emlékezetében ma is él a mulatós kedvű mezőcsáti csikósok emléke, akik az 1800-as évek táján hírhedt nemesi lóköttők és verekedők voltak. Igen sok nemesi udvaron a nagy szalmakazal

belseje ki volt húzva, belül ágasokkal alátámasztva és a föld ki volt ásva. Senkinek sem kötötték az orrára, hogy mit tartanak benne. Ilyen helyeken rejtegették az orozva vett lovakat, míg a kiigazított bilyog helye be nem gyógyult, s míg jó haszonnal túl nem adhattak rajtuk. Éjszakára fogták szekérbe, hogy megjártassák őket. A vásárterek alján voltak azok a helyek, amelyeket *zöldvásár*ként emlegettek: itt adták el azokat a jószágokat, amelyeknek nem volt rendben a passzusuk.³⁴ A betyárénekek termőhelye kezdetben a csárda, ahol a gyanús üzletkötések után igen emelkedett hangulatban mulattak, énekeltek és táncoltak a mindennapi élet rendjét felrúgó fiatalok. A betyárköltészet egyik fontos jellemzője ez a tombolás. Ezekben a gyakran verekedéssé fajuló mulatságokban vettek részt szívesen az uralkodó osztály tettvágytól feszülő fiataljai is. A harci kedvet nem ideológiai fronton, hanem a tettek mezején kell keresnünk. A fiatalok életkorában gyökerező lázongási kedv fokozatosan alakult az események hatása alatt osztályharcos színezetű forrongássá. Ezeknek a népköltészeti termékeknek a talaja nem a kikristályosult ideológia, hanem a bonyolult élet és szertelen indulatai.

A betyárköltészetben később a betyár elkeseredett ember, aki szerencsétlenségét, sorsát, bánatát borba fojtja. Sok dalban fordul elő ennek megfogalmazása:

Arra alá az alföldi csárdában
Három betyárgyerek iszik bújában.

A dőzsölő gazdagember kérkedik gátlottságával, hőködik és kéjeleg a kocsmában. A betyár nem ezt az úri haramiát utánozza, hanem a nép tanulatlan embereiben élő és életre kelthető természeti erőként jelenik meg tettvágya a nemeslelkű rablókról szóló színdarabokban is.³⁵ A betyár nem lopni akar, hanem osztozni az urakkal, igazságosan és véglegesen. Olyan történelmi időkben, olyan körülmények között kezdte meg a nagy leszámolást, az igazságtevést, amikor még nem érkezett el az ideje.³⁶ A földesurak tömegesen akasztatták fel a gonosztevőkkel együtt a feudális renddel az igazságért szembenálló hősöket, akiknek emberi életérzését és fiatalos szenvedélyrendszerét őrzi napjainkban is a betyárköltészet. A betyárvilág elmúlt, a folklór azonban megőrizte hősiességükkel együtt ellentmondásaikat is.

Geszten Józsi dalainak első gyűjtői. Geszten Józsi fellépése idején Nyírbátorban is élt népi költő, rigmusfaragó. A szépírási *Köllös Gábor* oskolamester könnyen gördülő halotti versezetével kezdődik 1829-ben a bátori matricula, melyben a megholtak neveit jegyezték fel. E borongós művén kívül semmit sem tudunk a jeles férfiúról, az időpont azonban sugallja azt a hipotézist, hogy lehetett valami köze azokhoz a nótákhoz is, amelyek a híres rabló működéséről szárnyra keltek. A verselgető parasztember sem volt ismeretlen jelenség abban az időben. Büdöszentmihályról 1816-ban írja Desewffy József Kazinczynak: „Éppen most nyújtja be taksásom esedező levelét rímekben.”³⁷ Feltételezhető, hogy Geszten is ilyenféle rímeket faragott. *Kovács István* táblabíró emlékezései szerint Geszten csinálta a következő kis dalt:³⁸

1. Erdők, mezők, vad ligetek,
De sokat jártam bennetek!
De sok nappalt éjszakával
Töltöttem el bujdosással.³⁹

2. Zöld erdőnek lombos ága
Sokat busultam alatta.
Gesztely Jóska két szép lánya
Mindig aztat siratgatja.

3. Édes anyám sok szép szava,
Kit fogadtam, kit meg soha.
Fogadnám most, de már késő,
Hull a könnyem, mint az eső.

Gesztlen Józsi életrajzi adalékai azt bizonyítják, hogy ha a dalt maga a betyár készítette, csak 1843-ban keletkezhetett, amikor valóban két leánya volt. Kisebbik leánya ekkor halt meg egyéves korában, s elképzelhető, hogy második leányának születése juttatta eszébe anyjának hiábavaló intelmeit. Elképzelhető, hogy szomorúan énekelgette ezeket a hagyományos kifejezéseken alapuló versikéket, amikor a várható szomorú végre gondolt, amikor tudatára ébredt, hogy nem lehet többé belőle a társadalom megbecsülését élvező ember. Ekkor gondolhatott a bujdosásra, új élet kezdésére, hiszen emberi alkatát tekintve nem volt gonosz természetű.

Többen is utalnak arra, hogy már a negyvenes évek elején több dal járt a nép ajkán Gesztenről.⁴⁰ Ezzel magyarázható, hogy Erdélyi Jánosnak 1846-ban, Geszten elfogatása idején küldtek be tetteiről szóló dalokat.⁴¹ Július 12-én Bónis Barnabásné Pogány Karolin küld be két füzetet: 1. *Szabolcs—Tiszamelléki s Beregmegyei régi versek* 1—56 darab, 2. *Lakodalmi versek Vőfélyek számára Szabolcs tiszai vidékén, különösen Nagyfaluban*.⁴² Még érdekesebbek a július 31-én Fejér Pál által Nyír-Vasváriból (Tiszabüd)⁴³ és gróf Dessewffy Virginia által Szentmihályról küldött *Nyíri dalok*.⁴⁴ Ezek a dalok a gyűjtők megjelölései szerint nem betyárdalok, hanem Geszten Józsi híres szabolcsi rabló, ill. zsvány dalai. A közlésekből nem derül ki, hogy ezeket a dalokat csupán a köznép dalolja Gesztenről és tetteiről, vagy olyanok, amelyeket a híres rabló maga is szeretett énekelgetni, vagy éppen maga fabrikálta ezeket. Mindenesetre megfontolandó az a körülmény, hogy a Geszten vallatása körüli időszakban három közéleti személyiség tollával feljegyezve maradtak ránk. Ezek a nóta-szövegek bizonyítják, hogy Geszten merész tettei a feudális értelmiség képzeletét is megragadták és tetteit nem tekintették aljas nyereségvágyból elkövetett bűnöknek: a dalok feljegyzésének ténye is őriz valamilyen kezdetleges szociális szemléletet az értelmiség részéről.

Ortutay Gyula fiatalkori felfogása szerint „a nép szociális szemlélete a népi kultúra majd minden területén kiütközik. A betyárnóták is azért olyan népszerűek, mert hegedűszóban elmondhatják véleményüket a fennálló társadalmi rendről. Nemcsak a betyárokról elmondott történetekre korlátozódik a nép szociális heve”⁴⁵ — ebben a szociális hévben a társadalmi érdeklellenték csirái is fellelhetők. A rablóromantika jószívű rablója, a polgári gondolkodásmód kereskedői szelleme és az igazságra törő szociális népi állásfoglalás heve a reformkori népies betyárdalokban együttesen mutatja be a valóság ellentmondásait. A Geszten-dalok szövegét szociális hévvel telt félnépi alkotásoknak tartjuk, amelyekben az uralkodó osztály kritikai szemlélete is megjelenik.⁴⁶

A reformkor félnépi betyárdalai tükrözik, hogy Geszten tetteit a feudális értelmiség jobbik része nem tekintette haszonvágýból eredő, közönséges rablásnak. Geszten vakmerő és hetyke, de becsületes gondolkodású embernek tartották, akit inkább szerencsétlen életkörülményeinek sűrűsödése, s nem embertelensége sodort bajba, tett a közrend ellen vétkező személlyé. E dalok szerzőit a törvényszék adminisztratív munkájában résztvevő diákok, gyakoronokok, jurátusok, jegyzőkönyvvezetők közt kell keresnünk, s nem a históriás énekek gyatra fűzfapoétái között. Ezek a fiatalemberek mind a mulató, mind a keserves népdalok dallamára énekelték és gyarapították szövegeiket az élő Gesztenről: ezért lettek olyan hamar divatosak a nyíri részeket. Mivel a Geszten-dalok nem képzelt eseményekről szólnak, hanem az aktuális eseményekről szóló hiteles információk voltak, inkább olyan népies helyzetdalok, amelyek a Geszten iránti rokonszenv következtében divatos nótákká váltak, mintha valódi népdalok lennének. A nép emlékezete egy részüket több mint egy évszázadon át megőrizte, más részüket meg is toldotta.

A dalok gyűjtését ebben a szituációban nem tekinthetjük néhány arisztokrata népi divatnak hódoló hóbortjaként. Nemcsak a rablóromantika szentimentális elemei keveredtek a betyár néven ismert pusztai csavargó és rabló szegénynép tetteivel, hanem a feudális társadalom alapvető ellentmondásai új meg új helyi formákat is alkottak. 1840 körül nemcsak gazdasági téren hegyeződtek ki ezek az ellentmondásos furcsaságok, hanem a mindennapi gondolkodás a szellemi élet és a műveltség terén is. A piacra termelés polgári jellegű tendenciáit erősítette, hogy a feudális értelmiség, a honorácior osztály jelentős része sem volt már önellátó: nem a földbirtokból származott a jövedelme, hanem mindinkább a szellemi munkáért járó munkadíjakból. Ennek következtében a közéletben olyan ismeretek váltak szükségessé, amelyeket a feudális rend ezideig oktatni szükségesnek nem tartott. A feudális értelmiség (gazdatiszt, mérnök, pap, tanító) részben elszegényedett nemesi családok sarjaiból, részben tehetségesebb jobbágyok fiaiból, részben kereskedők és mesteremberek gyermekeiből nevelődött ki. Ez a vegyes összetételű feudális értelmiség részben felfelé, az arisztokraták felé, részben lefelé, származása helyéről, a dolgozó nép felé kereste az integráció lehetőségeit, megélhetése forrásait, a korszerű helyi kapcsolatokat és társasági formákat, amelyek biztosítják megélhetését, a munkáért járó díjazás gazdasági forrásait.⁴⁷

Nem a dalok nem voltak a polgári fejlődés elsőrendű forrásai, hanem az élet elemi szükségletei. *Ortutay Gyula* fiatalkori felfogása szerint „szabolcsi népdalok gyűjtésével alig foglalkozott valaki, bár többek közt egy Desewffy grófnő is gyűjtött, engedve a kor divatának.”⁴⁸ Az Akadémia 1832—34. évi Évkönyve emlékezik meg arról, hogy Desewffy Virginia olyan népdalokat küldött be, amelyek alkalmasak a magyar nyelv és az irodalom fejlesztésére.⁴⁹ A grófnő nem hagyta íróasztalok fiókaiban elheverni gyűjteményét: tökéletesíti módszereit. Tíz év múlva, 1844. augusztus 16-án Szent-Mihályról írja Toldy Ferencnek, hogy „az Erdélyinek küldött valódi népdalokat a nép szájából s a közönséges cigánybandáktól tanultam.”⁵⁰ 1845-ben le is kótázza a népdalok melódiáját és 1846. december 12-én aggódva kérdezi Toldytól: „Erdélyinek a minap küldtem egy néhány népdalokat hangjegyekkel s egy levéllel együtt,

nem felelt eddig, azonban merem remélni, hogy mindent pontosan megkapott.”⁵¹ Nem volt olyan irodalmi vállalat, amelyet *Desewffy Virginia* (1807—1856), *Desewffy József* (1771—1843) és *Sztáray Elenóra* (1780—1849) leánya ne támogatott volna: lelkes irodalom- és néppártolását nem tekinthetjük szeszélyes főúri divatozásnak, vagy naiv magyarkodásnak.⁵² Akkor sem volt mindennapi jelenség, hogy egy grófnő több évtizeden át foglalkozzék népdalok szövegének és dallamának leírásával!⁵³ Az arisztokrácia elszegényedő, szigorúan kötött anyagi lehetőségek közt élő tagjai, mint a Szentmihályra visszavonult, a polgárság felé orientálódó Desewffyek (Aurél, Emil és Marcel) őszinte rokonszenvvel figyelték a szociális jelenségeket is, nem úgy, mint a gőgtől feszülő különcök. *Kazinczy Ferenc* meleg barátságot tartott Desewffy Józseffel, s *Szent-Mihály* címen epigrammát írt Sztáray Elenóráról, az irodalom pártolásáról híres grófnőről, Virginia anyjáról. Döbrentei Gábor többször is megfordult a szentmihályi kastélyban: Desewffy segítette hozzá pályája megindulásához.⁵⁴ Szabolcs megye nem volt olyan elmaradott ebben az időben, mint amilyennek a választási hadjáratok erőszakosságai miatt ábrázolták. Sok köznemese volt és sok gazdag földbirtokosa.⁵⁵

A szabolcsi fiatalság polgári elemei közül számunkra Fejér Pál személye a legérdekesebb. Ez a név a 48-as ifjak egyik vezéralakját rejt: a Vasvári nevet csak 1847-ben kezdte használni, amikor tanár lett a Teleki Blanka grófnő leánynevelő intézetében. Apja szintén Fejér Pál volt: 1846-ban még élt, de egészen előregedve, görögkatolikus pap létére alig tudott már írni. Vasvári Pál 1826-ban született Búdszentmihályon, a későbbi Nyírvasváriban és 1846-ban, húsz éves korában lelkesen írta össze szülőföldje népdalait.⁵⁶ A három korabeli gyűjtő közül az ő általa feljegyzett Geszten-dalok világítják meg legsokrétűbben a híres rabló népköltészeti jelentőségét.

Mivel a Geszten-dalokat három nem tudományosan képzett folklorisztikai adatgyűjtő tevékenysége révén keletkezésükhöz közelálló időpontból, 1846-ból ismerjük, egyik feladatunknak tekintjük, hogy ezekben népköltészeti motívumkincsünk elemeit korábbi szövegekből is ki tudjuk mutatni. Másik feladatunk ezzel kapcsolatban csak az lehet, hogy Geszten Józsi élettörténetét, amelyet aránylag pontosan ismerünk, viszonyítsuk azokhoz a mozzanatokhoz, amelyeket a nép(!) megverselt. Nemcsak e két síkon, hanem a népköltészet ma élő közhelyeinek a metszőpontjain is szeretnénk néhány történeti mozzanatot egybevetni a hagyományos epikai motívumkinccsel.

Gesztén Józsi megsebesülése és elfogatása. A népköltő képzeletét első sorban a rettenthetetlen hős elbukása inspirálja arra, hogy kifejezze csodálatát a szomorúan elfoszló reményekről, a hős elbukásáról.⁵⁷ A Bónisné által feljegyzett szöveg a *Gesztely Josi (mostani szabolcsi rabló) dala* címet viseli. Hét 4 soros versszakból áll, s tartalmilag három részre tagolható. Az első két versszak Geszten elfogásáról emlékezik meg, a második két versszak a szegény zsidóval történt csúfos esetről, a harmadik rész három versszaka a komisz-száriusról (szolgabíróról) szóló, csúfolódás. Lássuk az első két versszakot:

Gesztely Josit hat hajdu kíséri,
Szabó Klári az ablakon nézdeli,
Ne nézd Klári bajomat, bajomat,
Mind térted szenvedem azokat, azokat.⁵⁸

Gyenge vagyok, de derék, de derék
Fáj a kezem, meg lőtték, meg lőtték
Zsíros Pista lőtte meg, lőtte meg
Hogy a ménkü üsse meg, üsse meg.

A Desewffy Virginia által küldött öt szakaszos zsványnóta utolsó verszaka az előbbi dal érdekes változata: eszerint Zsíros Pista nem a kezét, hanem a nyakát lőtte meg Gesztennek. Személyleírása is a nyakán észlelhető nagy sebhelyről emlékezik meg.

Gyenge vagyok nevendék, nevendék,
Fáj a nyakam, meglőtték, meglőtték!
Zsíros Pista lőtte meg, lőtte meg:
Hogy a patvar a kezét üsse meg!

Desewffy Virginia e versszaknál csillag alatt megjegyzi: „E strófát Geszten maga mondja, kit valóban Zsíros Pista cigány czimborája sebesített meg. — s úgy került aztán a Megyei börtönbe.” Több adatunk is van arra, hogy Zsíros Pista lehetett Geszten árulója. 1847-ben, „amikor Zsíros Pista a törvénszék szembesítő ülésén rávallotta viselt dolgaikat, Geszten észrevétlenül lecsavarta kezéről a súlyos vasbilincset és úgy ütötte le vele cinkostársát, hogy az térdre esett előtte.”⁵⁹

A versnek két recens változatát ismerjük. Az egyiket hódmezővásárhelyi Szabó Vilma ballada részeként, a másikat a Sárrétről. Mindkettő a vármegye hajdúját átkozza, aki nem sajnálja a fiatalember gyenge testét össze-törni. Geszten első szökeseit is az motiválta, hogy irtózott a vallatástól. Valószínű, hogy a kegyetlen verés volt az általános jelenség, s a verset aktualizálták Gesztenre is.

Hódmezővásárhely:

Gyenge vagyok, növendék, növendék,
Fáj a hátam, megverték, megverték;
A vármegye kutyája verte meg,
Hogy a fene kezét-lábát egye meg!⁶⁰

Sárrét:

Gyenge vagyok, nevendék,
Fáj a farom, megverték,
A vármegye vén hajduja verte el,
Hogy a fene kezészarát egye el.⁶¹

A balladakutatók ismeretei szerint Geszten Józsi, a Nyírség nem csekély népszerűségnek örvendő betyárja az 1840-es években tűnt fel.⁶² A következő dalt szerintük ebből az időből ismerjük, holott 1932-ben énekelt Ortutay Gyulának özv. Farkas Andrásné nevű koldusasszony.

Geszten Józsi Bársony lovát nyergeli,⁶³
 A babája keservesen könnyezi.
 — Ne sirassál, barna babám engemet,
 Nagykállai fenyveserdőn keresnek.

Nagykállai fenyveserdő a hazám,
 Oda gyere, barna babám, énhozzám.
 Meglátod az aranyvesszős tanyámat,
 Sugármagos-aranyos almafámat.

Geszten Józsi mikor kiment a rétre,
 Hegyes tetejű kalap a fejébe.
 Duffla fegyver kilátszik a subából,
 Leesett a kard a baloldaláról.

Ezenyolcszáznyolcvanegyben mi történt?⁶⁴
 Geszten Józsit a zsandárok meglőtték.
 Mikor ment a gulyáskunyhó elébe,
 Egyszerre lőtt két zsandár a fejébe.

Geszten Józsi mikor látta, hogy maghal,
 Felkiáltott jaj-keserves szavakkal:
 — Ez a világ se volt nékem öröme,
 Itt kell hagyni a babámat örökre.⁶⁵

Balsa, Szabolcs megye

A balladakutatók ismeretei szerint Geszten Józsi első rabságából 1848-ban szabadult ki és vitézül harcolt a szabadságharcban. A szabadságharc leverése után elfogták és ötvenes évek elején a nagykállói várból való szökése közben lőtték le.⁶⁶ Geszten Józsi életútjának ismerete alapján ma már tudjuk, hogy mind a balladaváltozat, mind a balladakutatók oly eseményekre utalnak, amelyek a szabadságharc után történtek a híres rablóval. A ballada nem az 1841. évi, hanem az 1859. évi eseményeket énekli — meglehetősen torzítva. A *zsandár* szó az abszolutizmus rendfenntartó közegeire utal. A ballada frazeológiája, az eseményeknél későbbi jellegű szókinccse sem azt mutatja, hogy a ballada 1848 előtti remek, — inkább ügyes históriás ének, amely a prózai szóhasználatok, s nem a tények ismerete alapján készült. (A téves évszám is ennek köszönhető.) Értékes változat, amely a további elemzést is megérdemli: azt bizonyítja, hogy a szűkebb táj, Geszten működési területe ma is őrzi és új alkotásokra serkenti a nép sorsa iránti részvétét, a tragikus halál emlékét.

Geszten Józsi kalandja a zsidó boltossal. Desewffy Virginia változatának első négy versszaka egy érdekes kalandot énekel meg: Geszten Józsi rablási kísérletét a szegény zsidó boltjában, amely nem lehetett jelentős különben, mert a periratokba nem került be.

Három pisztoly a Geszten markába
 Úgy megyen a zsidó udvarába,
 Gondolkozik a zsidó felőle:
 Áj! Váj! mi lesz már belőle?

Bement Geszten a zsidó boltjába,
 Kihordták a portékát rakásra,
 Gondolkozik a zsidó felőle:
 Áj! Váj! hova lett belőle?

Feltörték a zsidó kamaráját,
 Elvitték két oldal szalonnáját,
 Zsidónak hagyma a szalonnája:
 Áj! Váj! mi lesz vacsorára?

Bement kutya a zsidó házába,
 Megette a sült krumplit hajába
 Tépi Hersli a haját bújába:
 Áj! Váj! mi lesz vacsorára?

Bónisné csupán két versszakot jegyzett fel erről a kalandról, de ez is bizonyítja elterjedtségét.

Három pisztoly a Geszten markába,
 Úgy megyen a zsidó boltjába,
 Gondolkozik a zsidó magába,
 Áj váj mi legyen már belőle.

Elment Gesztely a zsidó pitvarába,
 Megette a zsák krumpírt hajába,
 Gondolkozik a zsidó magába,
 Áj váj, mi lesz már lakodalmára.

A kaland nem annyira a rabló hősiességét dicséri, mint inkább felsülését: a gazdagnak hitt zsidó boltjában nem talál mást, mint sült krumplit. A szalonnára való célzás alkalmat ad arra, hogy utaljon Geszten emlékezetes szalonnalopásával kapcsolatban a zsidó rítus által tiltott étel fogyasztásának bizonyítékára. A dal részben Geszten felsülését csúfolja, másrészt a szegény zsidót, akinek szalonna a vacsorája, vagy a krumplit tartogatja lakodalmára. Nem antiszemita töltésű ez a csúfolódás, hanem a zsidó szegénységét veti össze másfajta szegények rablási kísérletével. Különben Nyírbátorban az 1828. évi összeírás szerint öt zsidó család volt csupán.⁶⁷ Közülük egyedül Mandel Simon volt tehetősebb kereskedő egy szolgálóval. Ez a zsidó család még Mátyás király idejében került a vidékre. A századforduló körül Mandel Eduárd és Társai cégnek gőzmalma, szeszgyára, szeszfinomítója és olajgyára volt.⁶⁸ 1828-ban a többi zsidó: Mózes Mihály, Kheimann Rafael, Benjámín Sámuel és Wolf Jákob házatlan zsellérként egyedül dolgozó mesterember volt. A Gesztenről szóló dal

a nyírbátori szegény zsidók életmódját csúfolja. Nem Geszten készítette, hanem a Geszten ügyefogyottságát csúfolta ki a megyei nemes „betyárkodó” fiatalság.

Itt mutatjuk be a Fejér (Vasvári) Pál által feljegyzett Geszten-dal több részből álló szövegéből a feljegyzés első oldalát. Ezek a versszakok mutatják, hogyan vegyülnek Geszten szegénységének jellemzői a zsidók szegénységének gúnyos érzékeltetésével.

Illik Gesztennek a táncz,
Mert a lábán csörög a láncz,
Geszten Józsi hat legény kíséri
A babája az ablakon nézi.

Gesztén Józsi mi lesz vacsorára
Findza kávé lesz az asztalára
Megüzenem Bátor városának
Hogy engemet itt sanyargatának.

Ne nézd rózsám gyászos életemet
Min térted szenvedem ez/eket,
Lesohajtott a nap éjszak felől
Geszten Josi néz Nagy Kálló felé.

Betyárságom mondom nem sajnálom
Csak azt a kis árva lyányom számom
Geszten Józsi életének határa
Elmúlik már látom nem sokára.

Kardom fegyver, pejparipa fegyver
Így van a kit a jó Isten megver.

Ebben a dalszövegben a betyárság kifejezésben nem a „jószerű rabló” motívum adja meg a vers hangulatát, hanem a hatalommal való szembeszállás miatti hiábavalósága letörés. A betyár lábán csörgő lánc szolgáltatja a muzsikát azokhoz a szomorú gondolatokhoz, amelyek elfogatása alkalmával a halál vízióját idézik fel.⁶⁹

Gesztén Józsi és a komisszárus. Nyírbátoron az emlékezések szinte kifogyhatatlanok Geszten Józsi kisebb-nagyobb hősködéseiről. Nyírbátortól a Tiszáig övé volt a határ. Bogát felé volt egy sűrű erdő, ott tanyázott Geszten meghitt pajtásaival, — mondja Tamás János tiszadadaí földműves. „Egyszer a szolgabíró arra járt kocsival. A betyárok kiugrottak, a lovakat lekapcsolták, a szolgabíró meg leölelték a kocsiról és bevitték magukkal az erdőbe. Ott mulattak vele egész éjjel. Reggel a lovakat befogták a hintóba és elbocsátották. Ez a szolgabíró később mindig másfelé irányította a pandúrokat, mint kellett volna, mikor a Geszten bandáját kergették.”⁷⁰

Gesztén Józsi merészségét mutatják az ilyenféle tettek. De azt is mutatják, hogy a hatalom képviselőinek imponáltak a virtuosus cselekedetek. A betyárköltészetben talán az első olyan termék az a három versszak, amely Bónis Barnabásné lejegyzésében Geszten egyik ilyen kalandját verseli meg.

Gesztén Józsi nagyot ivott bújába,
Nyíregyházi vásárkor a tabernába,
A comissarius vele ivott, s szerette,
Hogy Gesztely ingyen megvendéglette.

Találkoztak későbbben a fogságban,
Comissarius nagyot csapott markába,

Megfogtalak Gesztely Josi nagy bajjal,
Nem iszom én veled többet ezúttal.

Az igaz, hogy keresett kend már régen,
De csak ott, hol sok bort mértek el ingyen.
Ismerte kend bizony az én képemet,
De nem merte megfogni személyemet.

A betyár gúnyolódása a városi komisszáriussal a megyei és a városi köz-igazgatás versengésének emléke is lehet: mindkettő korrupszája közismert volt és sok esetben ennek köszönhető a betyár csodával határos megmenekülését. A pécskai recens változat a Gesztennel történt eseményt nem anekdotikus csatánál, hanem szélesebb epikai mederbe ágyazva mondja el, s mutatja, hogy tipikus esettel, nem csupán Geszten személyéhez fűződő eseménnyel van dolgunk.⁷¹

A csárdában kapott a komiszáros,
Megkötözött, mint barmot a mészáros.
Szépen kértem: ne veressen rám vasat!
De még meg sem hallgatta a szavamat.

Újra kértem, szépen hozzá kerültem,
Hogy jobb leszek ezután, azt ígértem;
Szépen kértem komiszáros uramat,
Odaadom a legszebbik lovamat!

Nem kell nekem, csak a fakó egyedül,
Megőriz a kedves pára mindentől:
Ha ráülök, felemelem fokosom,
A vármegyét mind halálra olvasom.

Egy szép lovat komiszárosnak adtam,
Mikor mondta, de örömmel hallgattam:
— Bátran jöhetsz, bátran mehetsz, nem bántlak,
Akár éjjel, akár nappal talállak.

Gesztlen Józsi mint kisasszony. Schogyan sem illik a Gesztenről kialakult szomorú képbe az a csíny, amit kisasszonykodásáról őrzött meg a betyárköltészet, pedig ennek a játékos dalnak van a legtöbb recens változata. A kalandban Gesztennek osztoznia kell Jáger Jóskával, akinek talán többször szerepel a neve, mint Gesztennek,⁷² de a kalandot először megéneklő változat igen korán, a Fejér (Vasvári) Pál által feljegyzett szövegben megjelenik. Így örökítette meg ez a változat Geszten Józsi női ruhában sétifikálását:

Gesztlen Jóska mint kisasszony
Sétál végig a városon
A boltosné úgy fogadta
Isten hozta kisasszonyka.

Isten hozta kisasszonyka
 Kék világos patyolatba
 Válogatja a selymeket
 Különnél különbéléket.

Felírta ő boltajtóra
 itt vásárolt Geszten Jóska

Váratlanul ehhez kapcsolódik az üldözését töredékesen érzékeltető részlet:

Felnézett ő az egekre
 mind a három Istenére.

Én Istenem Isten fia
 adj erőt a karjaimba
 Hogy fegyverem felvehessem
 Pest vármegyét leverhessem.

Pest vármegye addig hajtott
 Rajna vizének szorított
 Rajna vizét átalmentem
 Szigetébe kikötöttem.

Míg fegyverem szárogattam
 addig egy órát aluttam

Fejér Pál kuszált sorai azt mutatják, hogy sietve jegyezte fel, talán első hallás után írta le. 2-2 sort folyamatosan írt, nem tagoltan, s a vége átcsap olyan mulató nótába, amely hasonlít az 1836-ban Sobriról énekelt könnyed versikére:⁷³

Gesztén Jóska a csárdába
 bort iszik a távernába
 Teli pohár a kezébe
 friss menyecske az ölébe.

Friss menyecske gyócs ingvállá
 mint a veres hagyma hártya
 De nem az ő pénze ára
 Geszten Jóska vette rája.

Kállay András is így emlékszik vissza a gyermekkorában tanult dalra:

Gesztely Józsi a csárdában
 Maga iszik a kocsmában
 Piros kendő a kezében
 A babája az ölében.⁷⁴

Molnár József Csengerben (Szatmár megye) 1914-ben több ízben is hallotta énekelni Pap Mihálynétól, „öreg” dajkájától Geszten Jóskáról, a gyönyörű-szép leányarcú betyár egyik csínyjéről ezt a dalt:

Geszten Jóska mint kisasszony
Végigsétál Pest városon.
Sétál kisasszony módjára
Egyik boltból a másikba.
Így fogadta a boltosné:
„Isten hozta kisasszonyné!
Válogassék a selymekbe,
Különbnél különbfélékbe.”
Válogatott a selymekben,
Különbnél különbfélékben,
Aztán kifordult a boltból.
Ráírta a boltajtóra:
„Itt vásárolt Geszten Jóska,
Majd megfizet a Jehova!”⁷⁵

A nyírbátori szó hagyomány szerint is Pesten virtuskodott Geszten női ruhában: nóta is szól róla, de már csak töredékeire emlékeznek Tiszalökön.⁷⁶

Gesztény Jóska mint kisasszony
Végigsétál Pest városon.
Benézeget a boltokba,
Violaszín viganóban.

Nékem tetszik olyan kendő,
Miből kettő nyolcszáz pengő.
Nékem nem kell olyan kendő,
Miből kettő kétszáz pengő.

Benézeget a boltokba,
Egyik boltból a másikba,
Válogatja a selymeket,
Különbnél különb színűeket.

(Kifizette a kendők árát és
amikor kiment:)
Ráírta a boltajtóra:
Itt vásárolt Gesztény Jóska.
Itt vásárolt Gesztény Jóska.
Aki bánja, tegyen róla.

A boltosné így szólítja:
Mi tetszik hát kisasszonyka?
(Igen, kisasszonynak volt öltözve,
— veti közbe adatközlőnk.)

(Még ezt is hozzámondják:)

Hát te, hát te, hajóslegény,
Vigyél át a Duna vizén.
Míg a Dunát átalúsztam,
Kilenc órát mulasztottam.

A recens anyag keverék volta indíthatta Béres Andrást arra a feltevésre; hogy ezek a részek töredékei egy hosszabb balladának, amelynek összefüggés nélküli elemei maradtak meg az emlékezetben. Fejér Pál korai változata, amely sokban hasonlít a recens töredékekhez, azt mutatja, hogy már 1846-ban keveredtek a Geszten kisasszonykodásról szóló dalok szövegei másféle szövegekkel

is. Magukat a Geszten-dalokat valószínűleg mindet egy dallamra énekelték és ez a dallam olyan divatos nótát is felidézett, amelyet mi nem ismerünk. (Állításunk csak az azonos szótagszámú szövegekre érvényes, bár egyes szavak ismétlései azt mutatják, hogy ha kellett, megtoldották a sorokat.) Különben a Pest vármegyére (városára) utalás időben egymástól távoli felbukkanása mutatja, hogy a Geszten-dalok keletkezésük idején is keveredtek olyan dalokkal, amelyeket más betyárról, vagy más betyárokról is szívesen énekelték.⁷⁷ Kodály Zoltán által Gacsály községben (Szatmár megye) feljegyzett változat két verszaka is a pesti boltban vásárló Geszten Jóskáról szól, majd így zárul:

— Ó, te kapun álló strázsa,
Mi a kapunak váltsága?
Mondd meg hamar, mert sietek,
Idegen földre igyekszek.
— Nem kell nekem fizetésed,
Csak az igaz neved mondd meg!
— Igaz nevem Geszten Jóska,
Lakóföldem a Nyír dombja!⁷⁸

Szűcs Sándor szerint Geszten Józsi egyik legényét egy nagyvásári tabernában fogták el: ily alkalmakkor találkoztak kedveseikkel, azért szól ezekről oly sok mulatónóta.⁷⁹ Tiszadobon 1889-ben még élt Trézi néni, aki el-elmondogatta, hogy a tokaji vásári tabernában mint fiatal leányka táncolt magával Geszten Jóskával is.⁸⁰ Ezek a csárdás leányok nem voltak a legerkölcösebben élő nőszemélyek. A róluk szóló csúfolódó nóták hangulata is emlékeztet a Geszten-dalok hangvételére.

Ez az utca petrezselyem,
Karasz Juci talpig selyem;
Lehet annak, van is annak,
Czeglédi vette azt annak.

Ez az utca hosszabb volna,
A közepén egy bolt volna,
Karasz Juci odamenne,
Talpig selyem ruhát venne.

Karasz Juci híres kurva,
Nem talál a gyalogútra;
Piros alma hull az útra,
Úgy talál a gyalogútra.

— Csak gyászt adjon, görög uram,
Úgy sem lesz már hitese uram,
Mert ha hitese uram lenne:
Piros selyem szoknyát venne.⁸¹

A megesett leány és a boltos közti beszélgetés hangulati elemei is hasonlóak:

Szabó Julcsa Szentára ment,
Egyenesen a boltba ment.
Azt kérdezte a boltostól:
— Van-é néki baba dunna?

— Minek az a babadunna?
Nincsen magának még kontya.
— Ha nincs kontyom, lesz porontyom
Kell annak a babadunna.⁸²

A boltban selymet lopó nemes kisasszony figurája az osztályellentétek hajdani megjelenését őrzi ebben a fejezetben:

A kisasszony Pozsonyban,
Selymet lopott a boltban.

— Ne bántson engem az úr,
Mert az apám földesúr!

A kisasszonyt megcsípték,
Selymet tőle elvették.

— Ha az apád földesúr,
Selymet lopni ne tanulj!⁸³

Geszten Józsi kisasszony-kalandja keveredik a könnyű életű nők cifrálkodását gúnyoló nótákkal, bár a szóhagyományban megőrzött kaland mozzanatai annyira valószínűtlenek, hogy inkább vélnénk Mátyás-trufának, mint betyárcsínynek. A kisasszonykodás nem illik a szilaj fiatalemberek hetyke viselkedéséhez: mélyebb folklorisztikai rétegekből valónak gondoljuk.

Béres András egyik adatközlője, Nagy Pál elmondja, hogy Geszten Józsi fényes nappal is bemerészkedett a városba, vagyis Nyírbátorba. A mai Vasút utcában volt akkoriban a rőfös zsidó boltja. Geszten bement és egy öltözet ruhát kért a feleségének. Azt mondja a boltosnak: — Próbálja csak fel ezt a ruhát, hogyan áll, mert a feleségem olyan állású, mint maga! — A boltos fel is öltözött a fehércseléd ruhába, Geszten meg felmarkolta a pénzt a fiókból és kilépett az ajtón. Ment gyorsan elfele. A boltos meg női ruhában szaladt utána és kiáltozott: — Fogják meg! Fogják meg!... Erre Geszten azt tanácsolta a járókelőknek, hogy fogják meg a boltost: megbolondult nyilván, mert női ruhában szaladgál az utcán. Mire észbekaptak, Geszten messzejárt a zsidó boltos pénzével.⁸⁴

Ez már betyárcsíny: furfangos és merész. Kálmány Lajos Mezőtúron jegyezte fel a kisasszonyruhába öltözött betyár merész kalandjáról szóló nótát:

Jäger Jóska nagy huncut volt,
Míg ezen a világon volt.
Felöltözött lányruhába,
Pipipiros rokolyába.

„Válogasson a kisasszony,
Ne siessen olyan nagyon!”
„Sietek én, görög uram,
Sokfelé van az én utam.”

Végigsétált a piacon,
A piacon mint kisasszony.
Bémegegyen a szélső boltba,
Válogat a viganókban.

A szegedi akasztófa
Márványkővel van kirakva,
Míg a töve ki nem száradt,
Jäger Jóska rajtaszáradt.⁸⁵

Ebben a változatban érvényesül a művészi szerkesztés archaikus jellege, — de nem is Gesztenről szól. Ortutay Gyula a változathoz fűzött megjegyzésében felhívja a figyelmet, hogy „Jäger Jóska balladájának témája: a lányruhába öltözött betyár kalandja kedvelt tárgya volt a ponyvatörténeteknek; előfordul Rózsa Sándor bandájával kapcsolatos elbeszélésekben, feldolgozzák Tömörkény, Békefi Antal, Palotás Fausztin is.” Arra is utal, hogy másutt Gesztenről mondják el a történetet: nyilván ismertek prózai változatokat is e cseles históriáról.⁸⁶ Egyelőre Jäger Jóskáról történeti adatokat nem ismerünk, ezért inkább

mondai vonásként értékeljük a lányruhába öltözött betyár motívumát, mint a valóságban is megtörtént esetet. A probléma további kutatásokat igényel: erre inkább felhívjuk a figyelmet változatainkkal, semmint lezárjuk.⁸⁷

Ha áttekintjük a Jáger Jóska nevével ismert változatokat, újra találkozunk olyan versszakokkal, amelyeket Geszten Jóskával kapcsolatban önállóan is ismerünk. A csincsei (Borsod megye) változat első öt versszaka a miskolci híres boltban violaszín patyolatruhában levő betyár merész tettét örökíti meg, majd így zárul:

Jáger Jóska nagy betyár volt,
Míg a koporsóban nem volt.
Nyugszik már a föld gyomrában
Tizenhét szél gyolcs gatyában.

Jáger Jóska temetője —
Kivan a lába belőle:
Ha egy kis hó esik rája,
Bizony megfázik a lába!⁸⁸

Jáger Jóska címmel egy máramarosi rutén balladát közöl Patkó György 1929-ben, amelyet Hosszúmezőn jegyzett le magyar nyelvű szöveggel. A műfaji probléma felvetése nélkül — vajjon valóban balladának tekinthető-e ez a szöveg, — a nyolc versszakból álló szöveget értelmileg négy önálló részre oszthatjuk. Ezek a részek legfeljebb hangulati hatás tekintetében függenek össze egymással: 1/ az első három versszakban Jáger Jóska és Köller Pista, két híres betyár henceg a lólopásról; — 2/ ezt követően három és fél versszak a kisasszony ruhában debreceni boltban ruhát vásárló Jáger Jóska tettét örökíti meg; — 3/ egy versszak a koporsó nélkül eltemetett Jáger Jóska nagy híréről elmélkedik; — 4/ az utolsó versszak a sok rosszat beszélő világról emlékezik meg.⁸⁹ Néhány részlet:

Debreceni ruhásboltba
Bement oda Jáger Jóska.
Bement oda Jáger Jóska
Kisasszonyi tunikába.

„Üljön már le kisasszonykám!
Mi tetszik a vásárfián?”
„Nékem olyan selyemkendő,
Kiből ezer forint kettők.”

De az eztet nem gondolta,
Kisasszonynak szólította.

Kiment onnan Jáger Jóska,
Ráírta az boltajtóra:
Itt vásárolt Jáger Jóska
Kisasszonyi tunikába.

Jáger Jóska oly híres volt,
Hogy még koporsója se volt.
Ott fekszik a föld gyomrába
Egy nagy fekete gubába.

Nyáry Albert 1910-ben írja, hogy egy Mihálygergén történt gyilkosságot balladaszerűen szedett versbe a „nép.” Az eset nem lehet nagyon régi, mert „a vasutat is említi a vers.” Jáger József Répás Matyival tüzet rakott a mezőn és együtt mulatoztak. Jáger el akarta venni Matyi szűrét, de az nem adta. Erre Jáger fogta a baltáját és agyoncsapta Répás Matyit, nem törődve azzal, hogy

a gőzös majd beviszi Egerbe, a törvény elé.⁹⁰ Nyáry Albert is jelzi, hogy tk. két ballada-töredék olvadt egybe, mert a történet váratlanul így fejeződik be:

Egyik útról a másikra,
Egyik boltból a másikba
Válogatja selymeket,
Különbeknél különbeket.

— Válogasson húgomasszony,
Ne siessen olyan nagyon!
— Sietni kell, görög uram,
Eger felé visz az utam.

Jáger Jóska neve a századforduló körül sokkal erősebb vonzást gyakorolt a nép képzeletére, mint Gesztené. Tíz évvel később, 1920-ban Ceszneken (Veszprém megye) egy ottani fiatal leánytól jegyezte le a dalt Bartha József.⁹¹ A torzított nevek is megegyeznek a hosszúmezői (Máramaros megye) dal szövegével:

Este van már, alkonyodik,
Sűrű erdő sötétedik.
Van is abban híres betyár,
Ki száz ember előtt megáll.

Bement Jáger győri boltba
Talpig vörös viganóban.
A boltos is meggondolta:
Kisasszonynak szólította.

Elöl megy a Völner Pista,
Utána meg Jáger Jóska.
„Jáger Jóska, ne lőj agyon,
Pej paripám neked adom.”

„Üljön le hát, kisasszonyka!
Mi tetszik a vásárfia?”
„Nékem olyan selyemkendő,
Miből ezer forint kettő.”

„Nem kell nékem pejparipa,
Van az minden istállóban.
Nem kell nékem pejparipa,
Csak a babám csábítója.”

Mikor kiment Jáger Jóska,
Felírta a boltajtóra:
„Itt vásárolt Jáger Jóska!
Vásárolt olyan selyemkendőt,
Kiből ezer forint kettő.”

Jáger Jóska oly híres volt,
Hogy még koporsója sem volt.
Ott fekszik a föld gyomrában,
Egy nagy fekete subában.

Kálmány Lajos kéziratban ránkmaradt alföldi balladái közt maradt fenn egy érdekes változat, amelynek A híres betyár címet akarta adni.⁹² Ki lehetett ez a betyár? — nem tudjuk: talán sohasem tudjuk meg, hiába soroljuk fel az egyes versszakot itt-ott megjelenő változatait.⁹³ Érdekessége, hogy a szöveg nagyrésze a Fejér (Vasvári) Pál feljegyezte Geszten-dal szemléletével rokon. Geszten személyisége Jáger Jóskán és Völner Pistán keresztül így formálódott át a múlt ködéből felvillanó alak ábrázolásává.

Én vagyok a híres betyár,
Kit a vármegye hajdogál:
Hajtja, hajtja, mindig hajtja,
De soha meg nem foghatja.

Cifra Náni ennem adott,
Hat vármegye rajtam csapott.
Cifra Náni ennem adott,
Hat vármegye rajtam csapott.

Széles víznek nekihajtott,
De ottan is elszalajtott.
Fakó lovam szólítottam,
Széles vízen átúsztattam.

Túlsó szélén kipányváztam,
Az istennek hálát adtam:
Fegyveremet tisztogattam,
Mindjárt új életre kaptam.

Felültem én a lovamra,
Fordítottam Hortobágnak.
Hortobágyból Burgujásnak,
Cifra Náni udvarának.

Megkötöztek, magvasaltak,
Nagyváradra behajtottak.
Nagyváradra behajtottak,
Két bíró kezére adtak.

Könyörögtem a bírónak:
Nincs ereje a tagomnak.
Mérges szemét rámvetette,
Mondja: — Adta-teremtette!

Most estem én már rabságba:
Kesely lovam bitangságba.
Kesely lovam bitangságba,
Kedves babám árságba.

A híres betyár c. dalfűzér egy kiváló emlékező tehetséggel megáldott nótáfa jóvoltából azoknak a dalváltozatoknak az esztétikai csúcsa, amelyeket részleteiben első ízben a feudális értelmiség jegyzett fel a nép ajkáról. A változatok tartalmi áttekintése alapján is észrevehető, hogy ezek nem tartoznak a szegény-paraszti rétegektől későbbi időpontokban feljegyzett népdalkincshez: inkább divatos nótákból összeállított egyvelegnek tekinthető. A recens anyag vázlatos áttekintése után igazat lehet adnunk Béres Andrásnak, aki felveti egy nagyobb lélegzetű Geszten-epikum hajdani létezésének lehetőségét.⁹⁴ Szerintünk a Geszten-dalok stílusa a sárospataki—debreceni diák mulató nóták pajkos hangulatát fejleszti tovább, azonban ennek a stílusnak a tartalma (mondanivalója) az újabb keltezésű változatokban mindinkább átalakul. A kérdés alapos folklorisztikai vizsgálata kétségtelenül fényt vethet a folklorizáció folyamatának történeti állomásaira is.

Lehet azonban, hogy tévedünk. Utalnunk kell arra, hogy a Geszten Józsi tevékenységét közvetlenül megelőző Sobri-dalok is a minták közé sorolhatók. A Sobri-dalokból elég sok változatot ismerünk keletkezésük valószínű időpontjából, s tudjuk, hogy Sobri környezetében születtek.⁹⁵ Ezek is könnyed, pajkos, diákos hangvételűek, amelyek a feudális értelmiség — a fiatal Magyarország — magabiztos és fölényes, de baráti népszemléletének fejlődéséről is árulkodnak. A betyárköltészet esetében a folkloristáknak nem az epikai összöveg lehetőségét kellene felvetniök, hanem magát a történeti folyamatot, a tudat fejlődését, annak sok-sok szálát kellene helyesen viszonyítaniok a szociális eszmék kifejlődéséhez, a szociális „hév” osztályharccá tudatosulásának kérdéseihez.

*

1848 forradalma előtt mind a nemesi rendbe tartozó, mind a jobbágysorban élő szegénylegény, a munkanélküliek sanyarú sorsát élő falusi fiatalság kívülte magát a feudális társadalom rendjén, mert azt nemcsak magára nézve tartotta igazságtalan igaznak, hanem a szegénynép egészére is. A föld népe zsarnoki elnyomatásáért bosszút állt a gazdagokon, igazságot tett. A Geszten Józsi tetteiről szóló dalok is ilyen jellegűek, feljegyzésük időpontja igazolja, hogy éppen 1848 körül keletkeztek. Geszten Józsi betyáros tettei a hősi epika

epizódjai közé sorolhatók, azonban nem értek el a szabadságharc eposzáig — sem a valóságban, sem a szabadságharc után. Geszten kalandjai keveredtek más betyárok hasonló jellegű kalandjainak epikai megformálásával, s valaki históriás éneket is formált belőlük, de nem értek ki népi hőskölteménnyé. Az osztályharc jellege, s feudális hagyományok erjedése, rothadása, a rend züllesztése 1848 után lényegesen átalakult. A forradalom után a betyárság a hazafiság köntösébe takarózott: olyan emberré vált, akit a nemzet ügyének tett szolgálataiért üldöz az idegen elnyomó hatóság. Mindez kedvezett a köznemesi — népi gondolkodás hamis ideológiákkal és illúziókkal való telítődésének, a betyáros mulatozások és verekedések eszményítésének, a népszínművek szentimentális népszerűségének, a giccs terjedésének: a betyárköltészetnek.

Kétségtelen, hogy a betyárköltészet 1848 előtti termékei lényegesen más hangvétellel és mélyebben szólnak a szegénynép keserveiről, elnyomorodásáról, kiszolgáltatottságáról, mint a szabadságharc utániak. A betyárköltészet 1848 körül — előtte is, utána is — nagyon divatosná vált, s ma is magánhordozza a divatosság terheit.⁹⁶ Ékes bizonyítékai ennek a Geszten Józsiáról szóló dalok, amelyeknek történeti hitelét kutatásaink világosan igazolják. Kalandjainak történetisége hozzásegítheti a folklorisztikai kutatásokat is a betyárköltészet bonyolult ideológiájának megértéséhez. A további kutatások mutathatják be a magyar agrárproletariátus osztályharcának geneziséét a betyárvilágban. Ez a harc határozta meg végső fokon a betyárköltészet ellentmondásokkal terhelt formáit is.

JEGYZETEK

* Megjelent a Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. kötetében.

1. *Erdész Sándor*: Nyírbátor és a népköltészet. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. május — VIII. évf. 2. sz. 34—40.
2. Nyírbátor 1956. Az I. rész 1—13. p., a II. rész 14—37. p. terjedelmű. A 9. és a 70. jegyzetben említett tanulmányok bővített, bizonyos mértékben rövidített variánsa.
3. *Wéber Antal*: A magyar regény kezdetei. Bp., 1959. 110.
4. *Pándi Pál*: Petőfi. A költő útja 1844 végéig. Bp., 1961. 256. ; *Matics Pál*: Adatok Szalkszentmárton történetéhez. Szalkszentmárton, 1970. 136—139., 167—168.
5. *Mód Aladár*: Szocialista hazafiság és ideológia. Valóság, XVI. 1973. 4. sz. 5.
6. *Kovács Ferenc*: Céhek. In: Közgazdasági enciklopédia. Bp., 1929. I. 655—663.
7. *Dömötör Tekla*: Irodalom és folklór. A régi magyar színjátszás kutatásának kérdéséhez. ELTE Évkönyve, 1955. Bp., 1956.
8. *Békés István*: Magyar ponyva pitaval. Bp., 1966. 32—33.
9. *Balogh István*: A leghíresebb tiszántúli betyár. Alföld, VII. 1956. 5:166—171.
10. *Békés i. m.* 148.
11. *Farkas Emőd*: Régi világ c. eszmefuttatásában (Nyírbátor és Vidéke c. lap 1913. június 19. és 26-i számában) a híres betyárok kategóriája mellett használja az úri betyár kategóriát is. Mivel Józsa Gyúrára alkalmazza, a duhajkodó, faragatlan tréfákat elkövető földesúr alakját tiszteli meg vele.
12. *Gönczi Ferenc*: A somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944. 431.
13. *Dömötör Sándor*: A betyárromantika. Bp., 1930. 4—6.
14. *Czóbel Ernő*: Válogatott írásai. Bp., 1963. 427—428.
15. *Gönczi i. m.* 431.; *Vö. Ortutay Gyula*: A nagy hegyi tolvaj. Magyar Népközlélek. Bp., 1971. 298—299.
16. *Módy észrevételei* I. az I. részben.

17. Kiss József: A népiesség szerepe Petőfi költészetében. Irodalomtörténeti Közlemények, LXXV. 1971. 489—493.
18. Klaniczay Tibor: Régi magyar irodalom és folklór. Irodalomtörténet, 1949. 211.
19. Idézi Klaniczay i. m. 211.
20. Irodalomtörténet 1949. évf. 211.
21. Vö. Szabó Zoltán: Megjegyzések Csokonai stílusáról. Nyelv- és Irod. tud. Közlemények, X. 1966. 245.
22. Zsoldos Jenő: Adalékok proletár szavunk történetéhez. Magyar Nyelvőr, LXXXIII. 1959. 16.
23. Bártfai levelek. Írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe gróf Dezsőfi József 1817-ben. Sárospatakon 1818. 141—142.; Sallay Géza: Döbrentei Gábor élete és működése. Máramarosziget, 1912. 35.; Vö. Kazinczy Levelezése XVI, 126.; Szauder József: Veteris vestigia flammae. Kazinczy szerelme. (Az estve és az álom c. tanulmánygyűjteményben.) Bp., 1970. 347—432.; Borovszky i. m. 480.
24. OL. N 22. sz. Arch. Palat. 68. csomó 72/1831. sz.
25. Belitzky János: Nógrád megye története 896—1849. Salgótarján, 1973. 288.
26. OL. Fördös cs. lt. P 1754. sz. 33. fasc. Számozatlan irat.
27. Közli Zákonyi Ferenc: A gyöngyösi csárda. Keszthely, 1973. 21.
28. OL. Bretzenheim cs. lt. P 66. sz. 132. köteg, úriszéki protoc.
29. Zákonyi Ferenc: Hévíz múltja és fejlődése. Hévíz, 1974. 50.
30. Pulszky Ferenc: Életem és korom. Bp., 1880. 20—21.
31. OSZK-kézirattár: Quart. Hung. 225. sz. Quodlibet, azaz: Mindenféle időtöltésül össze írta a Szinyéri magánosságában Szirmai Szirmay Antal és a Magyar Nemzeti Könyvtárnak ajánlja 1812-dik Esztendőben.
32. Közli ItK XII (1902), 76. Vö. MNGy II, 80. p. 25. sz. 3. vsz.
33. Közli ItK XII (1902), 72. Vö. MNGy II, 80. p. 25. sz. 2. vsz.
34. Szűcs Sándor: A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 46—48.
35. Dömötör Tekla i. m.
36. Implom i. m. II, 294.
37. L. az 54. jegyzetnél.
38. Borovszky i. m. 182.
39. Csak az I. vsz.-ot l. Dömötör Sándor i. m. 13. Békés i. m. 48. p. 38. vsz. (Zöld Marciról szóló, 1816-ból való verszetben.)
40. Borovszky i. m. 182.
41. Erdélyi János népköltészeti gyűjteményének kéziratait a MTA kézirattára őrzi: M. Irod. Népkölt. 8r.
42. MTAK: M. Irod. 8r. 206/118. sz. A dalok számozása az 53. sz.-tól újra 51-től megy 56-ig, tehát összesen 58 dalt tartalmaz a gyűjtemény. Gesztely Jósi dala a 30. p.-on található.
43. MTAK: M. Irod. 8r. 206/129. sz. Négy levélen 10 dal: 1—4 vsz-os kesergő és mulató nóták.
44. MTAK: M. Irod. 8r. 206/143. sz. Népdalok folytatása 3. füzet. Összegyűjté Gr. DV. (Csak a kezdőbetűkkel utal a gyűjtő saját személyére.)
45. Ortutay Gyula: Szabolcs vármegye népi kultúrája. 259.
46. Klaniczay i. m. 211.
47. Dömötör Sándor: Helytörténeti adalékok nyíri dámákról és poétáikról. Szabolcs-Szatmári Szemle, VIII. 1973. 3: 70—82.
48. Ortutay i. m. 259.
49. K. Posonyi Erzsébet: Erdélyi János és a népköltészet. Ethn., XXXVIII. 1927. 98.
- 50—51. 153/ MTAK: M. Irod. Lev. 4r. 62. és 106. sz.
52. Éble Gábor: A Desewffy-család genealogiája. VII. tábla XVIII. iz és 170. Vö. Sörös János: Szent-Mihály község története. Debrecen, 1887. 19—23.
53. A 150 lapból álló XVI. századi Szent Ferenc életét tartalmazó Virginia-kódexet 1844-ben a tiszalöki plébánián találták. Simon András plébános beleegyezésével gróf Desewffy Virginia küldte be az MTA-nak. Ezért nevezték el róla Virginia-kódexnek. Vö. Nyelvelnőktár III. Bp. 1874. VII. p.
54. Kazinczy Ferenc 1820. július 22-i levelével küldi meg Desewffy Józsefnek: Bizod. lev. III, 58. L. a 23. jegyzetnél is.
55. Margócsy József: Megyénk irodalmi hagyományai. Eredményeink és feladataink a szabolcs-szatmár-beregi tájakon. Nyíregyháza, 1972. 231 lap. (A megyei közművelődési intézmények közös módszertani kiadványa.)
56. Thallóczy Lajos: Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844—1848/49. Bp. 1882. 28., 45.; Fekete

- Sándor: Varvári Pál. Bp., 1951. 23.; Szinnyei: Magyar írók. XIV, 990—992.; Margócsy i. m. 31—32.; Szentmihály a XX. sz. elejétől: Büdszentmihály, — 1952-től: Tiszavasvári, egyesítve Tiszabüddel. Gombás i. m. 75.
57. Dömötör Tekla i. m.
 58. MNGY. I, 52. p. 46. sz. 4. vsz.
 59. Borovszky i. m. 232.
 60. MNGY. II, 197. Vö. Ortutay Gyula: Magyar népdalok. Bp., 1970 II, 485. p. 49. sz.
 61. Szűcs Sándor: A régi Sárret világa. Bp., 1942. 42.
 62. Csanádi—Vargyas i. m. 543—544. Vö. Ortutay Gyula: Magyar népköltészet. Bp., 1955. II, 285. p. 114. sz. és 343. p. Ortutay: Szabolcs vm. népi kultúrája. 261—262.
 63. Rózsa Sándornak és Csehó Pistának is Bársony nevű lovát emlegetik. Ortutay Gyula: Magyar népköltészet. II, 276—277. és 243. Ethn. 24 : 41.
 64. Ezt a vsz-ot az évszám megjelölés miatt krónikás hangulatúnak tarthatjuk, bár lehet az elmondó egyéni kedvtelése is a pontosításra való törekvés. Csanádi—Vargyas i. m. 29.; Ortutay: Magyar népköltészet. II. 321.
 65. Csanádi—Vargyas i. m. 349—350. p. 174. sz.
 66. Csanádi—Vargyas i. m. 542—544.
 67. Az összeírás 60., 262., 266. és 276. tétele alatt.
 68. Borovszky i. m. 150.; Dienes István: Szabolcs vármegye. Vármegyei szociográfiák IV. Bp., 1939. 157.; Mandel Izrael leányának fényes esküvőjéről I. Nyírvidék I (1880), 8. sz. (Máj. 20.)
 69. A rablánc emlegetésének politikai aspektusáról I. Vörös Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Bp., 1958. 34—53.
 70. Béres András: Tiszántúli híres betyárok. Gyula, 1961. 18.
 71. Ortutay Gyula: Magyar népköltészet. Bp., 1955. II, 272, 104. sz.; Kálmány Lajos: Koszorúk az Alföld vadvirágaiból. I. Arad, 1877. 37. Az utolsó vsz-ot I.; Szűcs Sándor: A régi Sárret világa. Bp., 1942. 49.
 72. Csanádi—Vargyas i. m. 539—540.
 73. Mindkét vsz. Somogy megyéből Sobriról Gönczi i. m. 436. A Sobri-dalokról Dömötör Sándor: A betyárromantika. 14—18.
 74. Kállay i. m. 6.
 75. Ethn. LIII (1942), 52.
 76. Béres i. m. 20—21.
 77. Tudhattak Geszten átkeléseiről is a szederkényi révén. Vö. a 91. jegyzettel.
 78. Csanádi—Vargyas i. m. 544.
 79. Szűcs i. m. 35.
 80. Béres i. m. 20—21.
 81. Tartalmi, rövidített szöveg. Vargha Gyula, szerk.: Magyar népballadák és románcok. (Élő Könyvek, XL.) Bp., é. n. 112.
 82. Tartalmi, rövidített szöveg. MNGY. I, 232 Vargha i. m. 98.; Ortutay Gyula: Magyar népköltészet. 207—208. p. 73. sz.
 83. Kálmány Lajos: Szeged népe. Arad, 1881. III, 11.; Ortutay: Magyar népköltészet. 207—208. p. 73. sz.
 84. Béres i. m. 17.
 85. Kálmány Lajos: Alföldi Népballadák. Sajtó alá rendezte Ortutay Gyula. Bp. 1954. 160.; Ortutay Magyar népköltészet. II, 292. p. 118. sz.
 86. Kálmány—Ortutay i. m. 249.; Ortutay: Magyar népköltészet. II, 344.
 87. Ortutay: A nagy hegyi tolvaj. 250., 301.
 88. Csanádi—Vargyas i. m. 343—344.; Vö. Borovszky i. m. 233.
 89. Ethn. XLI. 1929. 216.
 90. Ethn. XXI 1910. 237.
 91. Ethn. XXXI. 1920. 60—61.; Csanádi—Vargyas i. m. 345—346. p. 170. sz.
 92. Kálmány Lajos: Alföldi népballadák. Bp., 1954. Sajtó alá rendezte Ortutay Gyula. Bp., 1954. 143—144.
 93. Kálmány i. m. 247. p. 44. sz.; Vö. Ortutay: Magyar népköltészet. II. 270—271. p. 102. sz. Ethn. 18 : 133 (Kodály Zoltán gyűjtése: Bodok, Nyitra megye.)
 94. Béres i. m. 21.
 95. Dömötör Sándor: A betyárromantika. Bp., 1930. 14—18.
 96. —R. —S.: A divatos nótákról. Vasárnapi Újság, XX. 1873. 20. sz. 234—236., 21. sz. 246—247., 22. sz. 258—260.; Vö. Dömötör János: Munkái. Bp., 1878. 193.

JÓZSI GESZTEN IN BORSOD. II.

(Auszug)

Nach Darlegung und Analyse der historischen Beiträge und Erinnerungen werden im 2. Teil der Studie der Niederschlag der Taten des Betyárs Józsi Geszten in der Volksdichtung publiziert, und Fragen zum Gehalt der Betyár-Dichtung erörtert.

Am Ende des XVIII. Jahrhunderts bedeutete der Ausdruck „betyár“ im allgemeinen feudalen Bewusstsein die Masse der arbeitslosen Jugendlichen. Im Anfang wurde die Arbeitslosigkeit mit Müssiggang, Faulheit, Landstreicherei gleichgesetzt, nach und nach kam auch das Motiv des Raubes und der gewalttätigen Wegelagererei hinzu. Da unter den Arbeitslosen nicht nur rebellische Einlieger, Bettler und Arme, sondern auch ausschweifende Kleinadelige waren, dominierte im Zusammenhang mit dem Wort „betyár“ die Vorstellung von Übermut, Bravourstückchen leisten, Ausschweifung, Schlägerei. In den handschriftlichen Liedersammlungen vom Anfang des XIX. Jahrhunderts waren die unter dem Schlagwort betyár-Lieder aufgeführten Lieder eigentlich Vergnügens- und Tanzlieder. Die Behörden betrachteten es als ihre Aufgabe, die Jugendlichen, die diese fröhlichen Lieder singen, sich zu ausgelassen vergnügen, ungezähmt tanzen, zu massregeln.

Im ersten Drittel des XIX. Jahrhunderts war das Anwachsen der Raubüberfälle eine offensichtliche Folge der Verarmung der Untersassen, des Anstiegs des Einliiertums und der zunehmenden Zahl der Bettler. Auch die von den Hirten immer häufiger verübten Diebstähle wurden den leichtsinnigen, hemmungslos ausschweifenden Jugendlichen zugeschrieben. Die ersten berühmten Betyáren sind nicht nur Räuber und Diebe, sondern spendabel auftretende junge Männer, denen sich viele Fahnenflüchtige anschliessen. In den ältesten Denkmälern der Betyár-Dichtung ist der Betyár ein verzweifelter, armer Mensch, der sein Unglück, seinen Kummer, sein trauriges Los im Wein ertränkt und wehmütige Lieder singt. Die Wegelagerer aus der Herrenschicht, die reichen Prasser prahlen mit ihren Untaten, brüsten sich mit dem Raubgut: das ist nicht typisch für die ungarische Betyár-Welt.

Die ungarische Intelligenz der Reformzeit bemerkte schon sehr bald den politischen Unterton in den wehmütigen Betyár-Liedern. Die Lieder über Józsi Gesztens trauriges Los wurden noch zu seinen Lebzeiten verschiedentlich aufgezeichnet, so wissen wir auch, wann sie entstanden sind. Laut Erinnerungen hat Józsi Geszten selbst Lieder über sich verfasst, die Verfasser dieser Lieder sind so gut wie unbekannt. Bónisné geb. Karolin Pogány, Pál Fejér (Vasvári) und Gräfin Virginia Desewffy zeichneten 1846 — zu der Zeit, als der berühmte Betyár festgenommen wurde — nach mündlichen Überlieferungen die Volkslieder auf, die Józsi Gesztens Taten verewigten.

Die hauptsächlichsten Motive der über Józsi Geszten aufgezeichneten genre-mässigen Situationslieder können so bezeichnet werden: 1. Seine Verletzung und Festnahme; 2. Sein Abenteuer mit dem jüdischen Kaufmann; 3. Sein Abenteuer mit dem Kommissar; 4. Sein Stadtspaziergang in Frauenkleidern.

Die Lieder über das letztere Abenteuer lebten am längsten, sie wurden auch auf andere Betyáren übertragen und vermischten sich mit Liedern über kecke Frauen. Die über Józsi Geszten aufgezeichneten Lieder gehören nicht zu dem Volktliederschatz, der später von den armen Bauern aufgezeichnet wurde. Es handelt sich vielmehr um Situationslieder mit literarischem Charakter, die von den Studenten aus modischen Liedern umgedichtet wurden, und die in der Zeit vor dem Freiheitskampf sehr volkstümlich waren.

Die Analyse der Volkslieder über Józsi Geszten, die im Spiegel der historischen Beiträge durchgeführt wurde, zeigt, dass sich in den Jahren vor dem 1848-er Freiheitskampf der Kampf der politischen Leidenschaften verstärkte. Die Notwendigkeit der Befreiung der Lehnbauern wurde immer offensichtlicher: die Anzahl und die Unzufriedenheit der Arbeitslosen wuchsen immer mehr an. Diese Unzufriedenheit wurde von der Betyár-Welt geschürt, deren grosse historische Bedeutung das Drängen auf institutionelle Lösung der gesellschaftlichen Probleme, vor allen Dingen das Drängen auf Beschaffung von Arbeitsplätzen für die verarmten Massen, das Drängen auf Gerechtigkeit war. Auch im heutigen Bewusstsein leben noch Rudimente des feudalen Bewusstseins betreffs des heroischen Zeitalters im Klassenkampf der ungarischen Volksmassen. In diesem falschen Bild hat die führende Rolle das Banditentum, und nicht dem ungarischen Volk, sondern dem unvollkommenen Verwaltungsapparat der Feudalordnung wird der Boden gemacht.

Sándor Dömötör

ETNIKAI HATÁROK ÉS NEMZETISÉGI HATÁSOK
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN
A KENDERFELDOLGOZÁS
ROSTELŐKÉSZÍTŐ MUNKAFOLYAMATÁBAN

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA

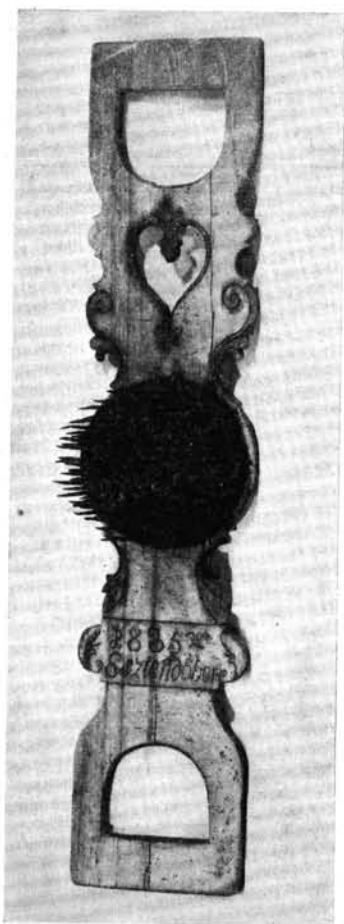
A történeti Abaúj, Borsod és Zemplén településeinek túlnyomó többségében, elsősorban a Bükk- és a Zempléni hegyvidék vásári lehetőségektől és kereskedelmi útvonalaktól elzárt falvaiban a rostnövények, elsősorban a kender feldolgozása a 20. század közepéig megőrizte jelentőségét.¹ A parasztgazdaságokban készített vászonféleségek és vászonalapanyagú termékek sokasága a háztartás, a gazdálkodás, valamint a ruházat reális igényeit elégítették ki. Ennek következményei közül figyelemreméltó az, hogy a kenderfeldolgozás eszközkészlete, szókincse, az egyes munkafolyamatok — árnyalati különbségek levonására is lehetőséget adó — elnevezései napjainkig megőrződtek, s a levéltári kutatások (határtérképek, tagosítási iratok, a kenderföldek öröklődését is feltüntető végrendeletek) mellett néprajzi módszerrel jól gyűjthetők.² A miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött tárgyi és dokumentációs anyag, valamint a több, mint egy évtizede végzett saját kutatások, gyűjtések adatainak felhasználásával alábbiakban a kenderfeldolgozás munkafolyamatából egy részmozzanatot, a rostminősítést mutatjuk be. A rostminősítés a kenderfeldolgozás rendszerében viszonylag rövid ideig tartó, de a társaságban végzett, ún. kaláka munkára lehetőséget adó olyan mozzanat, amely a terminológiák és elnevezések gazdagságát valamennyi munkafázis közül talán a legjobban őrizte meg. Ezek az árnyalati különbségek lehetőséget adnak megyénk etnokulturális jelenségeinek megfigyelésére, a különböző nemzetiségű 18. századi, vagy az azt megelőző telepítések és a betelepülők egy-egy falura gyakorolt kultúrhatásának, az átadás—átvétel kérdésének megvizsgálására, térképre vetítésére is (1. kép).

A kenderfeldolgozás munkafolyamatainak sorrendjében a rostanyag kibontását a háncsrészek közül (amelyet *töréssel*, *tilolással* érnek el), a rostanyag minősítése, a vékonyabb-durvább és a hosszabb-rövidebb szálak elkülönítése, majd osztályozása követi. Ez a rostanyag fonásra való előkészítésének utolsó mozzanata. Eszköze a rostfésű, a munkafolyamat terméke a megfonható, többféle minőségben elkülönített szálas rostanyag. E munkafázison belül alábbiakban a munkaeszközt, magát a munkafolyamatot, majd a minősített rostot és a rostanyag tárolási, felhasználási formáit, a felhasználás területeit vesszük vizsgálat alá terminológiáik, megyénk területén használt és ismert elnevezéseik alapján.

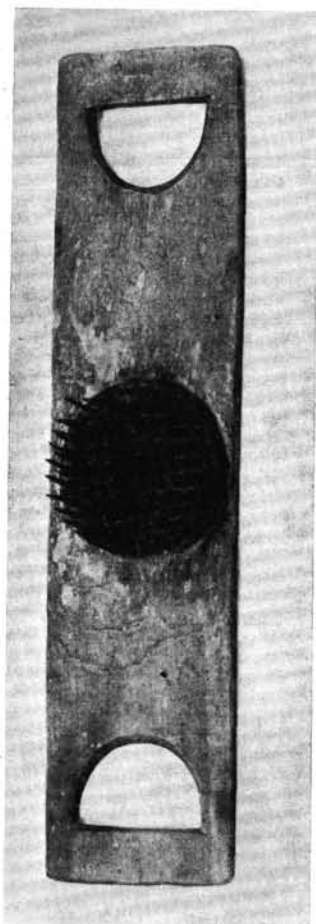
1. A rostminősítő munka eszköze. A minősítés eszköze mindkét végén félkörben kivágott, különböző szélességű és hosszúságú deszkalap, amelynek kö-

1. kép. A tanulmányban érintett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei települések (a térképeken szereplő települések adatait l. a 293. lapon,)

2. kép. Szegrózsás rostfésű 1835-ből. Brockó T. felv.

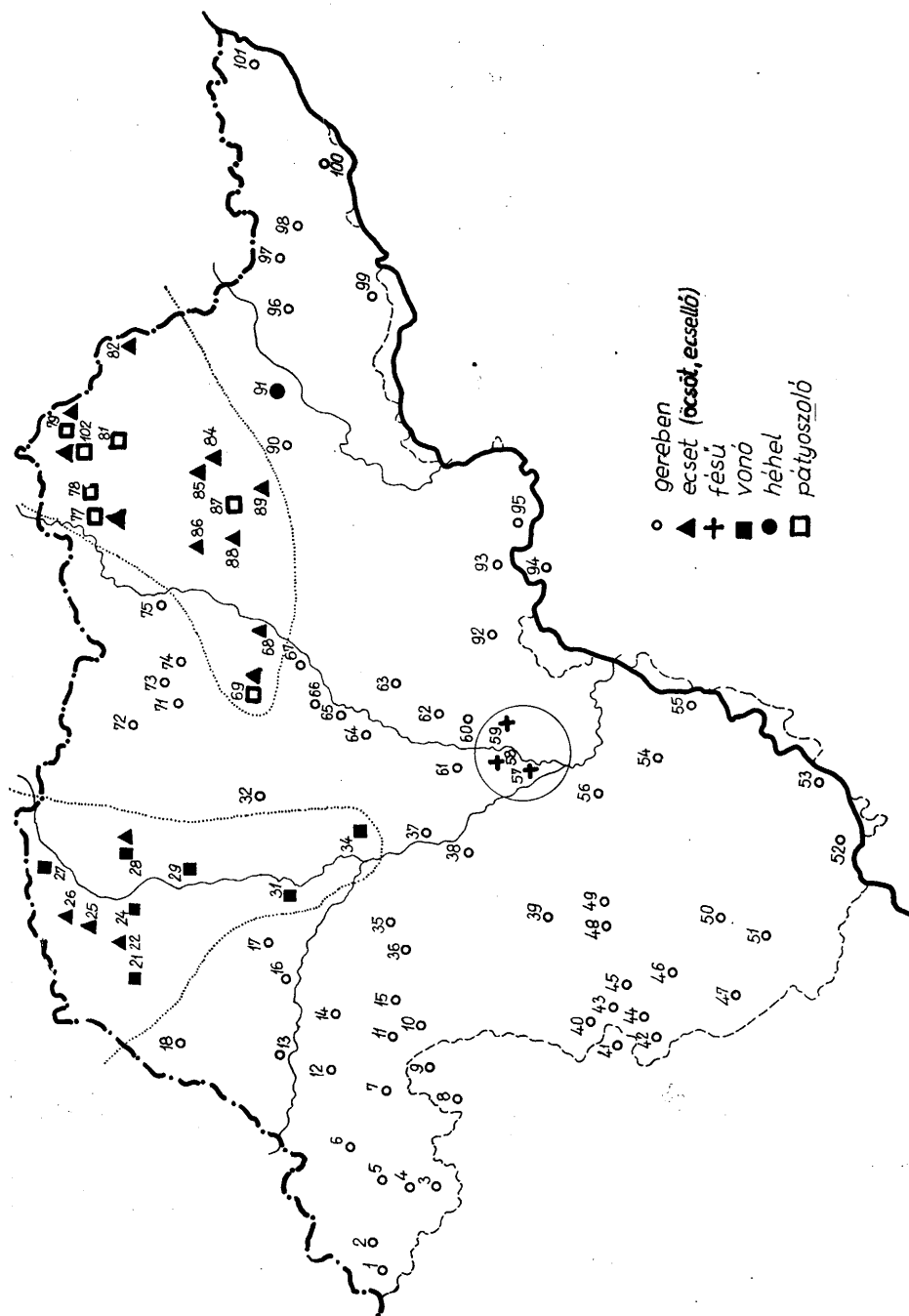
3. kép. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében általánosan elterjedt rostfésű forma a 20. század elejéről. Brockó T. felv.

zépére változó nagyságú és sűrűségű, kör alakú szegrózsát erősítenek (2-3. kép). A hosszú vastűket tartalmazó rózsza, attól függően, hogy cigánykovács készítette, vagy gyári termék, négyzetes és gömbölyű szögecskékből áll. A deszkalap két végének félkör alakú kiképzése a láb és a kéz támaszául szolgál. Ezeken megtámaszkodva a kéz befogott, vagy kézfejre tekert rostanyagot a szegrózsába csapkodják, azon keresztül húzgálva érik el a szálak egymás mellé rendeződését, másrészt hosszuk szerinti elkülönülését.

Az abaúji, borsodi és zempléni falvakban általában egy, összefüggő területi elterjedést nem mutatón két, szórványosan háromféle rostfésűt használnak egymás után. Több rostfésű használatával 4–6 féle a végtermék által megkívtatott minőségű rostanyagot állítanak elő, s mindegyiket más elnevezéssel kü-

lönbötetik meg. A minősített rostfésések száma sokszor egy-egy településen belül is változó, de elnevezésük mégis településeket, területeket tesz jellemzővé, etnikailag megkülönböztethetővé. A minősített rostfésések száma egy-egy településen vagy területen a kenderfeldolgozás hagyományaira és intenzitására utal. Ez nemcsak megyéink településeinek, hanem a magyarországi kenderkultúrának is általánosan megfigyelhető és jellemző vonása.³ Ahol egymás után két (Aszaló, Beret, Füzérkomlós, Halmaj, Hercegkút, Mogyoróska, Nyíri, Pányok, Pusztafalu, Sata), vagy többféle (Abaújvár, Hernádszentandrás) rostfésűt használnak, tehát ritkábbat és sűrűbbet, ott az eszköznek is megkülönböztető elnevezései alakultak ki. Így kétféle rostfésű esetén (csak néhányat kiemelve) *ecset-gereben* (Halmaj), *fésű-gereben* (Sata), *ecset-pátyoszoló* (Mogyoróska), *héhel-gereben* (Hercegkút) elnevezések ismeretesek. Három rostfésű használata esetén (Abaújvár) *vasecset-ecset-pátyoszoló* megkülönböztető elnevezései vannak a munkaeszköznek. Ezek az elnevezések — amelyeket alábbiakban részletesen elemzünk — a magyar kenderkultúra történetének korai rétegeibe nyúlnak vissza.

Megyéink területén a parasztgazdaságok lényegesen eltérő vonásai, erősen különböző gazdasági és gazdálkodásbeli jellemzői, a földrajzi adottságok és lehetőségek sokszínűsége miatt jelentőssé fejlődhetett, és a 20. század közepéig megőrződött a vándorkereskedelem. A házaló és vándorkereskedelem részben a piacokon keresztül, részben a piaci helyek megkerülésével a parasztgazdaságok gazdasági különbségeit igyekezett kiegyenlíteni. Nivelláló szerepe volt a paraszti termékellátás számos területén, ezen belül a kenderfeldolgozásban is. Ez megfigyelhető ilyen résztemában, a munkafolyamat egyetlen eszközének beszerzésében is. Néhány példát az eszköz készítésére és beszerzésére: Égerszögbe a rostfésűt a 20. századot megelőző és a századfordulót követő néhány évtizedben oláh-cigány vándorárusok hordták, általában élelemért, gabonaféléért, ritkábban pénzért értékesítették. A faluban sem a helybeli kovács, sem a mesterkedő parasztemberek nem foglalkoztak készítésével.⁴ A Zempléni hegyvidék fafeldolgozásáról és eszközkészítéséről híres falvaiban, így Mogyorósán is a vasrózsát cigánykovácsok készítették, az eszköz díszesen faragott farészét pedig mindenki saját magának készítette. Az 1950-es években a községben még jelentős volt a kenderfeldolgozás, de ekkor már az esztergált guzsalytálphoz, rokkához, fonal- és vászonszapulóhoz hasonlóan a rostfésűt is helybeli mesterember készítette.⁵ Megyaszón a gerebent *fűrös cigányok* készítették, azok is árulták, de a récents gyűjtések adatai szerint a helyi boltban is lehetett vásárolni.⁶ Saját gyűjtéseink adatai szerint valamennyi munkaeszköznek, félkész és készterméknek legnagyobb beszerzési piaca Miskolc volt. A szomszédos falvakból, de vonattal távoli vidékekről is eljártak ide vásárolni. Aszaló, Böcs, Hejőkeresztúr, Onga lakosai hasonlóan Miskolcra vásárolták a *gerebent*, s úgy emlékeznek vissza, hogy annak a készítésével csak a cigányok foglalkoztak.⁷ Minden bizonnyal egyedüli az az eszközkészítési mód, amelyet *Paládi-Kovács Attila* ír le Bolyokról. Az Ózd melletti községben a rostfésű fáját a gazda magának készítette, a köralakúra kiképzett fejbe kihegyezett acél-drótot erősített, vagy a deszka lapjába verte bele az acélszögeket, s ezt követően végeit kihegyezte.⁸

4. kép. A rosfészülő eszköz elnevezései

Adataink arra utalnak, hogy az eszköz készítésének lehettek helyi, sajátos módjai, ezek a maguk részére egyedileg, alkalmilag készített darabok voltak. Gyári készítésű eszközök alkalmazására is utalnak a gyűjtések, s ezek köre minden bizonnyal bővebb lehetett, mint eddigi ismereteink azt mutatják. Leggyakoribbnak, csaknem általánosnak azt tekinthetjük, hogy az eszköz készítése, értékesítése elsődlegesen vándorcigányokhoz, cigánykovácsokhoz kapcsolódott.

A rostfésülő munka egyetlen eszköze megyéink területén az alábbi terminológiákkal fordul elő: *gereben*, *ecset*, (*ecsetelő*, *öcsöt*, *ecsellő*), *fésű*, *héhel*, (*héhő*), *vonó* és *pátyoszoló* (4. kép).

A *gereben* szó szláv eredetű, valószínűleg valamelyik déli szlávból származik.⁹ A szónak a bolgárban, szerb-horvátban és a szlovénban is 'Heckel', azaz 'gereben' jelentése van.¹⁰ 'Len(kender)-gereben, gyapjúgereben és fésű-jelentéssel megtaláljuk megfelelőit az északi szláv nyelvekben is.¹¹ Figyelemre méltó, hogy a szlovákban ezek közül a 'fésű' jelentése csaknem kizárólagos.¹² Ez a *fésű* terminus szórványosan előfordul a borsodi területeken is, ami azért lényeges, mert Magyarországon sehol másutt nem találkozunk vele.¹³ Ez az elnevezés Bőcs, Hernádnémeti, Sajólad községekben a récents gyűjtések szerint — nem kimutathatóan — szlovák átvétel, bár nem kizárt, hogy egykori szlovák telepítések kultúrhatásának több generációs átszűrődésével, ill. fennmaradásával állunk szemben.

A *gereben* elnevezés tehát szláv átvétel. Ez azonban eredetileg nem arra az eszközre vonatkozik, amelyet területünkön így ismernek, és így neveznek. A rostminősítésre szolgáló eszközök ősbibb, a magyar nyelvterületen csak szórványos emlékekben előforduló változata a fésűszerű szegsoros eszköz, s erre vonatkozik a szláv nyelv *gereben* elnevezése. Az eszköz használatára megyéink területén is csak szórványos emlékek utalnak. Mogyoróskán *ecsetnek* nevezik a szegrózsás rostfésűt, de a kendermunkánál használt ecsetszerű eszközre már nem emlékeznek. Úgy tudják, hogy a faluban és környékén a gyapjúfésüléshez használtak szegsorokból álló, fésűszerű, *fésűnek* nevezett munkaeszközt.¹⁴ A tárgyi anyag alapján *Szolnoky Lajos* állapítja meg, s ez — az alábbi példából is láthatóan — vonatkozik területünkre is, hogy a szláv népek *gereben* terminussal jelölt eszköze a magyar szegsoros *gerebennek* és nem a szegrózsásnak felel meg.¹⁵ A szegrózsás rostfésűk ma már az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók, s legelterjedtebb jelölésük a *gereben* elnevezés.¹⁶ Az általunk vizsgált területen a *gereben* elnevezés (csak a szegrózsás rostfésűt értve) az Alföld felé eső, délborsodi településeket kizárólag jellemzi. Ez beilleszkedik a *Szolnoky Lajos* által vázolt országos képbe, amely szerint a szegrózsás rostfésű *gereben* elnevezése általános és kizárólagos a Dunántúlon, valamint az Alföldön. Más elnevezés csak Pest megyében és az észak-magyarországi megyék falvaiban fordul elő.¹⁷ A *gereben* elnevezés elterjedésének megyéink területén húzódik a határvonala. Így Arló, Dédestapolcsány, Kisgyőr, Hejőbába, Prügy, Tiszakarád, Karos, Vajdácska és Zemplénagárd vonalától délre kizárólagos előfordulása, ettől északra pedig előfordul ugyan, de más elnevezések egyidejű használatával. A Bódva-völgy falvaiban *vonó*, a Zempléni hegyvidéken pedig az *ecset*, *fésű* terminológiákkal keveredik.

A fent említett falvak határvonalat képeznek a rostminősítő munka elnevezésében is, de megközelítőleg határvonal ez a kenderfeldolgozás más munkafolyamatainak terminológiáiban, és a kenderen túl a földművelés-gazdálkodás számos területén is. A hegyközi, az észak-borsodi és a Bükk-vidéki falvakból a dél-borsodi területek felé haladva a földművelés egyre több hasonló vonást mutat az alföldi területekkel. A kapás- és takarmánynövények folyamatos térhódításával, a gyári textiltermékek gyorsuló ütemű elterjedésével ezekben a falvakban — az Alföld falvaihoz hasonlóan — a kender gyorsan kiszorult a határból. Az északi és hegyvidéki területeken a kender nem került be a vetésforgóba, mindig megmaradt a kerti jellegű művelés és termesztés keretei között. A kender szántóföldi termesztésből való kiszorulása párosult a vászontermékek iránti igény csökkenésével, s a termesztés megszűnését eredményezte. Megyéink déli településeinek alföldi hasonlósága, a hasonlóság számos jele és emléke között ott találjuk a rostminősítő eszköz *gereben* terminológiáját. Az eszközt természetesen nem, mert ugyanannak az eszköznek más elnevezéseiről van szó az északabbra eső területeken, településeken.

Az *ecset* szó szintén szláv eredetű, 'sörtéből készült simítóeszköz' jelentéssel kerülhetett át a magyarba.¹⁸ Egyéb, e töről származó változatai: *öcsöt*, *ecsetelő*, *ecsellő*. Előfordulásának minden helyén a szegrózsás rostfésűt értik rajta. A szlovák Szádelő (Zádiel) és Lédec (Ladce) mellett csak megyéink területén előforduló terminológia. Elterjedési területei viszonylag jól körülhatárolhatók. A 4. kép tanulsága szerint jelentős előfordulása a Zempléni hegyvidéken, s hasonlóan zárt egység a Bódva vidéki előfordulás. Csupán néhány településen fordul elő (Fony, Háromhuta, Regéc, Füged, Szin, Arka, Baskó, Teresztenye, Szögliget, Felsőregmec) a terminológia egyedüli használata. Ebből a minősítés durvább, elnagyoltabb formájára gondolhatunk. Kivételt képez az, amikor az ecsettel kétszeri rostmeghúzással négyféle minőséget különítenek el. Az előfordulás több helyén a *gerebennel*, *pátyoszóval*, *vonóval* keveredve minden esetben több, de legalább kétféle minősítőeszköz használatára utal. Tekintettel arra, hogy ez az elnevezés szlovák területen ismeretes, minden bizonnyal itt is szlovák kultúrhatásról van szó. Az elterjedés megfelel a 18. századi szlovák telepítéseknek.¹⁹ Ebbe a terminológiakörbe tartozik, s csupán mint érdekességet jegyezzük meg a rostfésű Rudabányácskán ismeretes *vasgerebe* elnevezését. Szatmár megyéből idetelepültek hozták magukkal ezt a kifejezést, amit aztán a faluban néhányan átvettek, használtak. Szatmár és Bereg megyékben (Gulács, Gelénes, Milota, Nagybodony, Gát, Makkosjánosi) környékén a szegrózsás rostfésűt *vasecset* elnevezéssel ismerik.²⁰ Az eszközön végzett munkát *fésülésnek*, *ecsetelésnek*, *ecsellésnek* mondják, s ez teszi bizonyossá azt, hogy egy eszköz többféle elnevezéséből a használók hogyan hoznak létre új terminológiát.

A *vonó* elnevezés a Bódva—Sajó folyók vonalában és a Hernád folyó vonalától nyugatra, jól körülhatárolható, folyók által bezárt hét településen (Bódvaszilás, Szalonna, Varbóc, Égerszög, Edelény, Boldva, Szendrő) fordul elő. A szó eredetére, vagy másutti előfordulására nem tudunk adatokat, mindössze annyit, hogy *Szinnyi József vonogató* néven Udvarhely megyéből említ egy eszközt, amelyet a megtört kender szárítására használtak,²¹ de ennek természetesen nincsen köze a Bódva-vidéki rostfésűhöz. Figyelemreméltó, hogy

a borsodi településekre nem jellemző *székes guzsaly* ugyanezen a területen lelhető fel, s ezekben a falvakban is megtalálható.

A *fésű* elnevezés a Sajó és a Hernád folyó összefolyásánál mindössze három településen ismeretes (Böcs, Hernádnémeti, Sajólád). A szó kenderfeldolgozással kapcsolatos múltjáról nincsenek ismereteink, a magyar nyelvterületen az eszköz neveként sehol sem fordul elő. A *vonó*hoz hasonlóan a *fésű* is a *vonással*, *megvonással*, *fésüléssel*, *megfésüléssel*, mint a végzett munka megnevezésével lehet összefüggésben, valószínűen a munkafolyamat neve került át az eszközre. Ezt látszik bizonyítani, hogy mindkét kifejezés néhány esetben a *gereben* elnevezéssel keveredve, azzal együtt fordul elő.

Egyszeri előfordulása (Hercegekút) ellenére is figyelmet érdemel a *héhel* terminológia, amely a *gereben* elnevezéssel, két eszköz egyidejű használata mellett fordul elő. A két eszközzel végzett művelet között nem tesznek különbséget, általánosan *fésülésnek* nevezik. A munkaeszközt jelölő *héhő-héhel-léhel* elnevezés nagy elterjedést mutat a nógrádi, észak-pesti területen és Erdélyben.²² A szó a német 'Hechel' hasonló jelentésű szóból származik.²³ A szegrózsás rostminősítő eszköz német közvetítéssel került Magyarországra, ill. a 16. századot megelőző felvidéki és erdélyi német telepítésekkel azokba a falvakba, ahol a terminológia napjainkban is jellemzően fordul elő.²⁴ A Zemplén megyében megtalálható *héhel* eszköznév a Hercegekútra települt németeknél található meg. Ennek nyomai az anyagi kultúra más területén (pl. erdei gyűjtögetés) is kimutathatók.²⁵

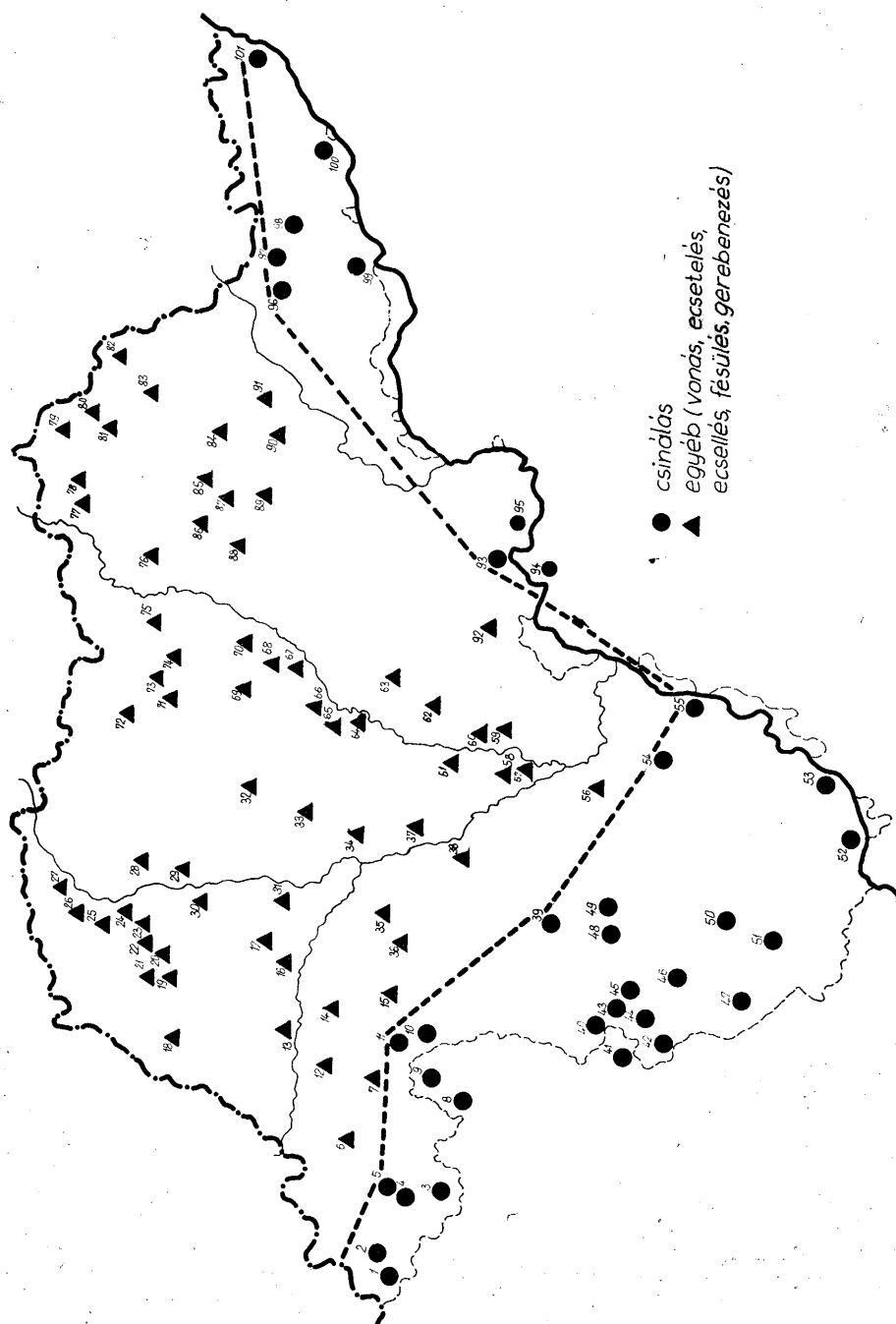
A *pátyoszoló* elnevezés abaúji, zempléni előfordulást mutat (Nyíri, Pányok, Abaújvár, Mogyoróska, Pusztafalu, Füzerkomlós, Beret). Egyedüli terminológiaként ritkán használják, általában ott fordul elő, ahol az *ecset*, *öcsöt* elnevezés ismeretes. Jelölhet egy rostfésűt, de utalhat két különböző minőségű (durvább, finomabb) eszköz használatára. Mogyoróskán úgy emlékeznek vissza, hogy „a *pátyos* elnevezés abból az időből származik, amikor csak egy, sűrű *vasecsetet* használtak. Az *ecsetben* maradt rostnak *csepű*, a kézben maradt jó minőségűnek pedig *pátyos* volt a neve. Amikor aztán később *ecselltek*, a legjobb minőségű lett a *szál*, amit másodszor, vagy egy másikban *megecselltek*, annak a neve lett *pátyos*. A finomabb fogú *ecsetet* aztán elnevezték *pátyoszolónak*, úgy, hogy ez ma is így van.” A népi magyarázat bármilyen egyszerűnek tűnik, igaz, elfogadható fejtegetés.

A *pátyos* szó keleti szláv átvétel a magyarban, s a földrajzi elterjedése ukrán hatást sejtet.²⁶ *Lebedeva N. I.* szerint az ukránban hasonló, tehát közepes rostminőséget jelöl.²⁷ *Szolnoky Lajos* a keleti szlávból átvett sörtés *ecsetet* és a hozzákapcsolódó *pátyos*, valamint *pác* rostminőségeket összetartozónak tartja, s úgy véli, hogy a *pátyos* és a *pác* rostminőségek előfordulásai a sörtés *ecset* egykori elterjedését mutatják. Ahol a *pátyos* szó tehát megtalálható, ott korábban a rostminősítés eszköze az *ecset* volt.²⁸ Ennek igazolását látjuk abban, hogy a zempléni előfordulás valamennyi helyén a *pátyos*, mint rostminőség összekapcsolódik a *pátyoszolóval*, mint a minősítés eszközével, s mindkettő összekapcsolódik a szegrózsás rostfésű *ecset*, *ecsetelő*, *ecsellő* elnevezésével.

2. *A rostminősítés munkafolyamata:* A rost minősítését és osztályozását megelőző munkafázisban a töréssel, a tilolással kibontják a rostanyagot a háncsrészek közül. Háncestöredék még nagy mennyiségben marad a rostok között, ezért a *pozdorjának* nevezett törekanyagot újabb törési és puhítási műveletekkel távolítják el. Célja mindegyiknek az, hogy a minősítésre kerülő rost minél kevesebb, a *gerebenezést* akadályozó, a rostanyagot szaggató, fás töredéket tartalmazzon. A megoldás formái különbözőek, területeket nem minden esetben jellemeznek, de közöttük számos eljárás nagyon sok archaikus vonást őrzött meg. Ilyen eljárás a tilolt kender lábbal való megtiprása, taposása, amely általában társaságban végzett munka. Ismereteseek külön a puhítás céljára készített körbenforgó *dörzsölők*, fakeretből készített rosttiprók. Megyénk területén nagyszámú kendertörő malom üzemelt a 19. században, közülük sok még a 20. század első harmadában is. Ezek egyrésztében lezuhanó fabunkók, *bakók* puhították a rostanyagot, míg újabb, kendertöréshez is használható változataikat körbenfutó vashengerrel szerelték fel. A puhítást szolgálta továbbá a dézsában való áztatás, a kalapáccsal, fatönkön való tartós törés, de ismeretes olyan eljárás is, amikor a megtilolt kendert ágyba rakták, a test melegével és súlyával puhították, tiporták, törték.²⁹ Ezek a törési, finomítási eljárások magyarázzák, hogy a minősítésre előkészített rostanyagot a minősítés megkezdése előtt, napos időben kitergegették az udvarra, a gazdasági épületek elé és *kisüttették*. Ezzel szárították, érdeessé, merevvé tették azt a törekanyagot, amely még a rostok között maradt. A *ropogósra száradás* után a különböző egységekben rögzített kendert szétbontották, a tiló lábához, vagy más eszközhöz verve kiporolták, *kicsapták*, s ezt követte a gerebenben való többszöri *meghúzgálás*, *megvonás*, a rostminősítés művelete. A tilolás mellett ez a másik olyan munkafolyamat, amely csak akkor végezhető, ha nem nedves, nyirkos a szálanyag, ezért a minősítés munkáját napos időben, általában az udvaron végezték. A *gerebenben* egyszeri meghúzás után két, többszöri meghúzás után négyféle minőséget, két *gereben* használata során általában négy, hat minőséget értek el. A minősített rostanyagot a minőségtől függően újból egységekbe rögzítették, s a fonás megkezdéséig zsákban a padláson, vagy száraz helyen, általában a kemence környékén tárolták, szárították.

A rostminősítés a munkafolyamat rövideje ellenére is gazdag terminológiában, főleg vonatkozik ez a minősített rostanyag elnevezéseire. Ezért öt, egymástól távolosó, megyéinket jól reprezentáló községből (Zemplénagárd, Megyaszó, Sata, Szuhafő, Szirmabesenyő) közöljük a munkafolyamat elmondását, ill. annak lejegyzett anyagát. Zemplénagárd: „A *gerebenezés* is úgy jó, ha meleg a *szösz*, ilyenkor két *markos báb*ot (ti. a törés, tilolás utáni rögzítési forma, mértékegység neve) megfelelnek, a *félbáb*ot a hegyénél jobb kézre csavarják, a bal kézzel végzik ezt, majd az egyik lábbal fogva a gerebent, a jobb kézzel át meg áthúzzák a *szösz*t a gereben fejen. Aztán megfordítják, a *szösz* másik végét is meghúzzák, a *félbáb*okat ismét egymásba rakják. Amit pedig az eszköz lehúzza a *fűszösz*ről, az lesz az *aprószösz*, a *csepű*, melyet aztán vastagfonalnak fonnak meg. Ezt a munkát a *nagygerebenben* végzik, ... 8–10 igen hegyes vasszögekből áll... A *simító gereben* ugyanilyen, csak a fogai négy-öt centisek, sűrűbbek és vékonyabbak, mint a *nagygerebené*. Ebben a

kisgerebenben ismét meghúzzák a *fejzsösz*t, és ami a kézben marad, az lesz a *fejzsösz*, amit pedig a gereben lehúzz, az lesz a *szálszösz*. A *szálszösz* finomabb, mint a *csepű*.³⁰ Megyaszó: „A *csinálást*, vagy *gerebenezést* napos időben csinálták. Két *gerebent* használtak, az egyik asszony *verte le* a nagyon, amikor szép *sima* lett, a másik asszony folytatta a *sűrűn*. Ami a nagyon maradt, az lett a *csepű*. Ebből lett a *zsák*, a *ponyva*, *pokróc*. Ami a *sűrű* gerebenben maradt, az lett a *pátyosz*. A *pátyoszfonalból* lett a *ponyus*. Ami kézben maradt, szép *sima kenderből* lett az *ing*, a *gaty*a, *zajdaruha*, *lepedő*, *tarisznya*, *gyűrőruha*, *vastagkötő*. A *szálkender*t vékonyra, a *pátyoszt* közepesre, a *csepűt* vastagabbra fonták. Sokan azért nem csináltak *pátyoszt* a faluban, hogy erős legyen a *zsákjuk*. A *szálkender* egyik végére egy csomót kötöttek, a másik végét kétfelé vették, és mind a két végére csomót kötöttek, így *bábu* alakja lett. A *bábukat* a rosta szélére rakták sorba. Ilyenkor azt kérdezték egymástól: hány *báb*ut csináltál ma?”³¹ Sánta: „Minden háznál két *gereben* van, az egyik magasabb, ritkább fogú. Először ebben *húzták* a *kendert*. Az első *húzásra* fogban maradt részt az alacsonyabb, *sűrűbb* fogún dolgozták tovább. Általában napos időben *gerebeneltek*, három-négy asszony is egyszerre. A *kendert beleütik* a *fésűbe*, akkor kicsit lefelé húzzák ki a *szösz*t. A kézbenmaradt *szösz* az elsőrendű *kender*, ez a *jószösz*, vagy *feje*. Ezt *bábuba* csavarták. A gerebenben maradt *szösz* neve *tincs*. Ezután a másik *gerebennel* osztályozzák tovább. Beleverik a *tincset*, ami a kézben marad, az a *palántos*, ami a gerebenben, az a *csepű*. A faluban kétféleképpen minősítettek. Egyik esetben *hárm*at, *jószösz*, *palántos*, *csepű*, másik esetben *négy*et, *jószösz*, *palántos*, *gongyolás*, *csepű* különítettek el. Ha *négyf*élet csináltak, akkor az első *húzás*nál *fésűben* maradt *palántost* még egyszer meghúzták, ami kézben maradt, az lett a *palántos*, a gerebenben maradt *tincs* pedig a *gongyolás*. Minden egységet *bábuba* csavartak, csak a *palántosé* kisebb lett, mint a *fejkenderé*. A másik *kettőnek* nem csináltak *fejet*, csak kéz között *összegöngyölték*, *megcsavarták*.³² Szuha^{fi}: „A *vonás* a gerebenben történik. Az *első vonás*kor a gereben fogai között maradt *szálakat* kiszedték és összerakták. Mikor egy *marékra* való volt, kétágúra csavarták. Ezt nevezték *csepűnek*. Az *első vonás*kor kézben maradt részt újra vonták az előbbi módon. Ami *második vonás*kor a gereben fogai között maradt, azt nevezték *szösznek*, vagy *finom-csepűnek*. Ezt szintén kétágúra fonva tették el. Ami *második vonás*kor a kézben maradt, az a *bábuszösz*, *szösz*i, *finomszösz*. Azért nevezték *bábuszösznek*, mert úgy csavarták össze, hogy *feje* legyen, mint a *babának*. A *bábukat* aztán összefonták *koszorúba*. A *koszorú* fonása három ágúra történt, úgy, hogy a *fejek* kiálltak belőle. 12 *báb*uból készült a *koszorú*. A *koszorúkat*, a *szösz*t, meg a *csepűt* egy-egy *hamvasba* kötve tárolták.³³ Szirmabesenyő: „A faluban egy vagy kétféle *gerebent* használtak. Az egyik *sűrűbb* volt, a másik *ritkább*. *Gerebelésnek*, *fésülésnek* mondták, amikor beleverték a *kendert* és meghúzgálták a fogak között. Ha csak *egy*fajta *gerebent* használtak, akkor kétféle minőségűt csináltak. A *jót kendernek* mondták, a *rövidebb szá*rút *csepűnek*. Ha valaki másképpen csinálta, más nevet is adott neki. Aki a *csepűt* meghúzta, annak még lett *makócája* is, de a *kettő között* már nem sok a különbség. Ha *jó* volt a *termés*, sok volt a *hosszú szál*, ha meg *öblyös* (napégette, megsült) lett, akkor meg tele volt *csepűvel*. Sok baj volt akkor a *fonás*kor,

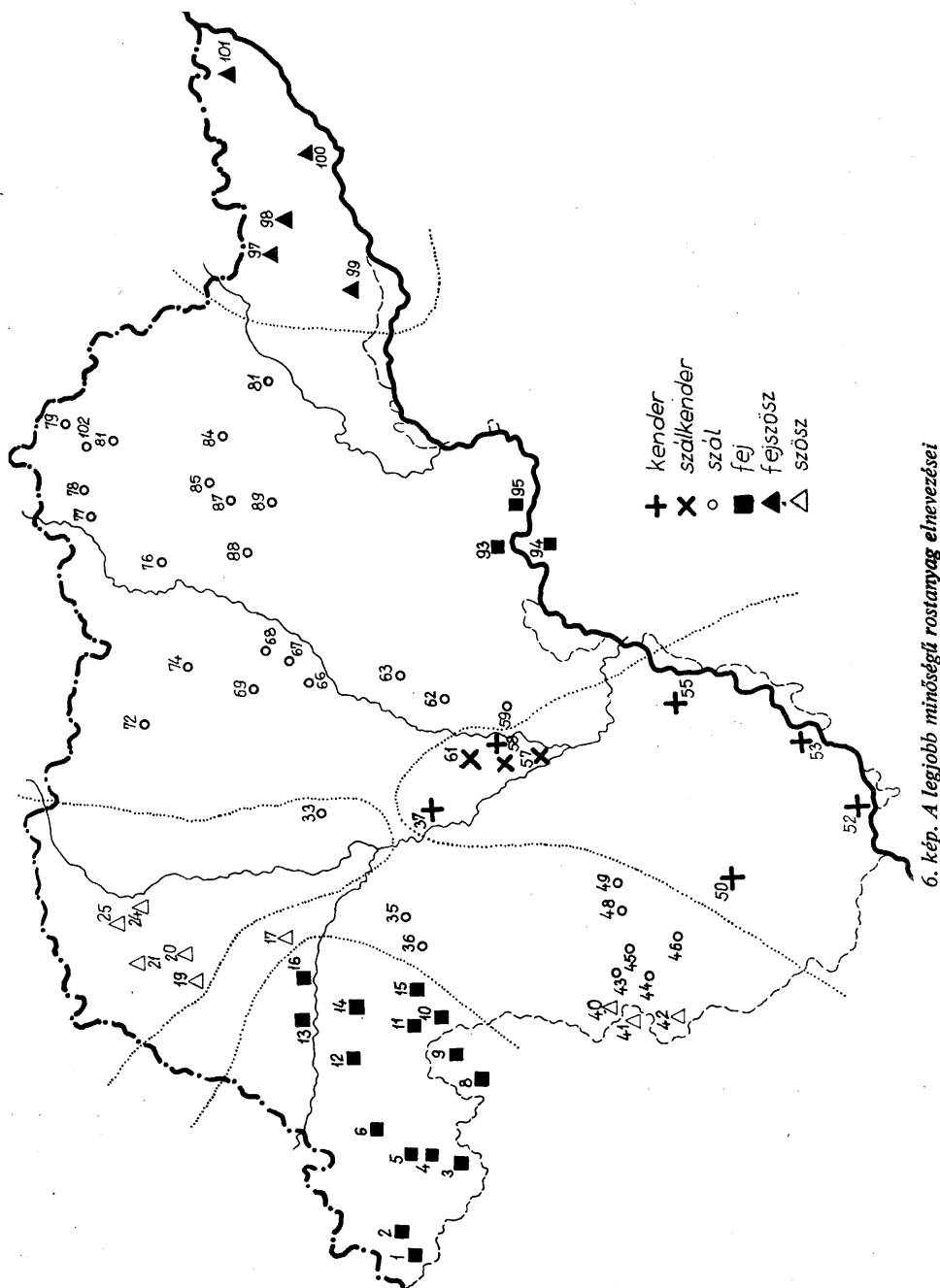
5. kép. A rostfészülő munka elhelyezései

mert azzal lehetett mindent csinálni, mégis rövid maradt, sok volt benne a *pazderva*. A *kendert* aztán *bábuba*, azt meg *koszorúba* kötöttük, a *csepűt* meg *kisboglyába* göngyöltük. Egy kitilolt *marok kenderből*, ha azt *megfésültük*, 2 *kisboglya csepű* lett. Ha jó volt a termés, 30—40 *boglya* volt a *csepű*, a *szálasa* meg vagy háromszor ennyi.”³⁴

A fenti példából érzékelhetjük, hogy az eszközök leírásában, a munkafolyamat elmondásában megyeink falvaiban lényeges eltérés nincs. A rostfésülő munkát az eszköz *gereben* nevéből következően leggyakrabban *gerebenezésnek* nevezik. Ahol *ecset* a rostfésülő munka neve, ott a munkafolyamatot is *ecsetelésnek*, *ecsellésnek* mondják. Szórványosan, területet nem jellemzően *vonás*, *megvonás* (Szuhaflő, Szendrő, Hernádszentandrás), *fésülés* (Sáta), *pátyosolás* (Mogyoróska, Pusztafalu, Füzerkomlós) terminológia fordul elő. Megyeink déli részén, az Alföldhöz közel eső falvakban az eszközre nem utalva, *csinálás* a neve a rostminősítő munkának. Ez a terminológia Cserépfalu, Mezőkövesd, Tard, Szentistván, Prügy, Tiszakarád és Vajdacska vonalától délre általános, az Alföld egészére kiterjed.³⁵ Az 5. kép adataiból megállapítható, hogy megyeink területén e terminológia országos elterjedésének határa húzódik.

3. *A minősített rostanyag terminológiai:* Megyeink településein a minősített rostanyag rendkívül változatos elnevezéseivel találkozunk. A legjobb minőségű rostanyagot a *kender*, *szálkender*, *szál*, *fej*, *fejszösz*, *szösz* elnevezéssel (6. kép), a közepes minőségűt *pátyosz*, *makóca*, *palánt*, *szösz*, *tincs* elnevezéssel (7. kép), a legrosszabb minőségűt pedig *csepű* és *kóc* elnevezéssel különböztetik meg.

A legjobb minőségű rost elnevezései közül a *kender* tűnik a legrégebbnek, abból az időből maradhatott fenn, amikor a magyarság még nem ismerte a rostminősítésre szolgáló rostfésűket, s a kenderrostot a többszörös törő és puhító eljárás után mindjárt megfonta. E feltevést *Szolnoky Lajos* arra alapozta, hogy magyar nyelvterületen szórványosan mindenütt megtalálta a *kender* terminológiát.³⁶ Abaúj, Borsod és Zemplén megye területéről azonban nincsenek adatai. Feltevést alátámasztja és annak helyességét igazolja, hogy néhány Alföld felé eső faluban (Szirmabesenyő, Ároktő, Tiszaeszlár, Tisza-bábolna, Mezőkeresztes, Böcs) megtalálható ez az elnevezés, az előfordulás a dél-borsodi területeken jellemző foltot képez. Részben ezekben a falvakban, de megyeink területén szórványosan másutt is számos olyan archaikus eljárás őrződött meg napjainkig, amely *Szolnoky Lajos* feltevéseinek helyességét bizonyítja. Különösen figyelemreméltó ezek közül a megtilolt kender dézsában való áztatása, kalapáccsal való puhítása, vagy a kender ágyba helyezése és a test melegével történő „szöszösítése”. A dézsában való áztatást *szöszmosásnak* nevezik. Általában megfelel a *kender* terminológia előfordulási területének. (Ezen túl megtalálható még: Cigánd, Tiszakarád, Sajólad, Onga, Hernádszentandrás, Aszaló, Nyíri). A *fejekben* rögzített kendert meglazítják és Ongán 8—10 napig, Tiszakarádon és Cigándon egy hétig korpás vízben áztatják. Mosás után az eltilolt kendert napon szárítják, majd szárítás után néhány helyen még ismét eltilolják. Cigándon mosás után még kétszer *áttörték* a tilón, hogy

6. kép. A legjobb minőségű rostanyag elnevezései

puhuljon, oszlophoz verték, hogy szöszösebb, lazább legyen, s a háncsrészek teljesen kiperegjenek belőle. A kender ágyban való puhításával a Hernád menti falvakban találkozunk (Böcs, Hernádkak, Sajólád, Kiskinizs, Fügöd, Abaújdevecser, Hernádvécse), de szórványosan előfordul a Zempléni hegyvidék falvaiban is (Arka, Baskó, Fony, Háromhuta, Mogyoróska).

Hasonlóan a legjobb minőségű rostanyagot jelenti a *szálkender* elnevezés. Valószínű, hogy csak adatok hiányában eddig Böcs, Onga, Sajólád falvakból ismerjük, tehát arról a területről, ahol a *kender* megjelölést használják. Feltételezhetően az anyag tulajdonsága kapcsolódott a korábbi terminológiához, amelynek meglétére 17. századi írásos feljegyzések is utalnak.³⁷ Logikusnak tűnik, hogy a *kender* előtag elhagyásával alakult a *szál* elnevezés. *Szolnok* *Lajos* úgy látja, hogy a *szál* terminus a fésülő gyakorlat kialakulásához kapcsolódott, a Dunántúlon jelent meg, jellemző előfordulása napjainkban is ott van, s innen és csak később szűrődött át a keleti területekre.³⁸ Ez az átszűrődés néhány alföldi falutól eltekintve Magyarország északi, északkeleti megyéiben jelentős területen érvényesül. A 6. kép tanulsága szerint Abaúj, Borsod és Zemplén megyék következő településein ismerik: Cserépfalu, Cserépváralfa, Bogács, Tard, Sály, Borsodgeszt, Varbó, Krasznokvajda, Fáj, Beret, Fügöd, Hernádszentandrás, Kiskinizs, Hernádnémeti, Göncruszka, Pányok, Pusztafalu, Nyíri, Regéc, Abaújtúr, Baskó, Mogyoróska, Arka, Füzerkomlós, Megyaszó, Háromhuta, Herceghút, Újcsanáros, Nyomár, Radostyán.

A *fej* elnevezés — ugyancsak a legjobb minőségre utalva — a barkók lakta területet vagy közvetlen környékét jellemzi (Nagyvisnyó, Szilvásvár, Domaháza, Arló, Járdánháza, Kissikátor, Sajómercse, Bolyok, Sajóvelezd, Borsodnádásd, Dédestapolcsány, Mályinka, Tardona, Sajókaza, Bánhorváti.) Megyeink más területén csak szórványosan, rendszertelenül fordul elő (Prügy, Csobaj, Tiszadada), a Duna—Tisza között és a Tiszántúlon mutat jelentős, egyenletes elterjedést. Az elnevezés kialakulása minden bizonnyal összefügg a minősített rostanyag tárolási formájával, a *fej* alakba való rögzítéssel.³⁹

A *szösz* kétféle jelentéssel ismeretes. Szórványosan az első osztályú rostanyagra vonatkozik (Bükkzsérc, Noszvaj, Szomolya, Imola, Kánó, Égerszög, Varbóc, Szin, Kurityán). A Hernád-menti és a délborsodi falvakban a közepes rostminőség jelölésére szolgál. A szó finnugor eredetű, esetleg török közvetítéssel kerülhetett hozzánk.⁴⁰ Valószínűleg először a csepőtől megtisztított rostanyagot nevezték így, s az elnevezés a gereben használata előtti időre utal.⁴¹ A magyar nyelvterületen ez a terminus általánosan elterjedt, a közepes minőségű rost jelölésére használják. A megnevezés ilyen értelmű, (tehát legjobb minőségre utaló) használata eddig ismeretlen volt.⁴²

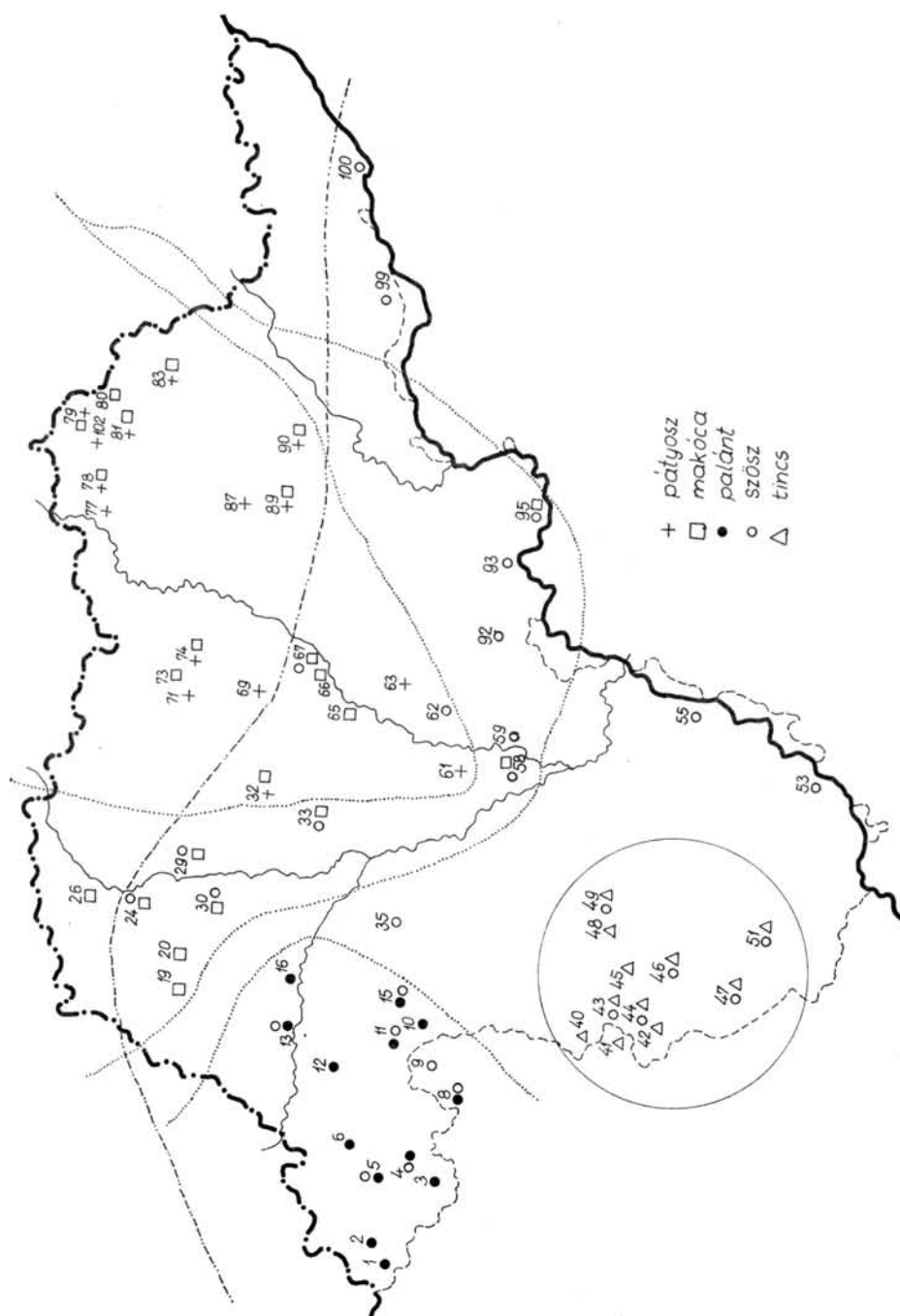
A *fejszösz* elnevezés esetében minden bizonnyal olyan szóösszeolvadásról beszélhetünk, amelyet praktikussági szempontok alakítottak ki. A *szösz* és a *fej* elnevezések ilyen összeolvadásával találkozunk a Bodroghöz falvaiban. A Bodroghöz településeinek nagy hagyományai vannak a kenderfeldolgozásnak,⁴³ s a kendermunkák intenzitásával párhuzamosan a többféle termék megkívánta a differenciáltabb elnevezések kialakítását. A *fejszösz* elnevezés a legjobb minőségre utalva Karos, Karcsa, Cigánd, Zemplénagárd és Tiszakarád településeken fordul elő.

A közepes minőségre utaló terminológiák közül területünkön a *pátyos*, a *makóca*, a *palánt*, a *szösz* és a *tíncs* elnevezések fordulnak elő (7. kép).

A *pátyos* szó eredetére vonatkozó ismereteinket a rostminősítő művelet *pátyos*szolás elnevezésével kapcsolatban kifejtettük. Ez területünkön csakis a közepes rostminőséget jelöli, de ezen belül lehet a második, a harmadik, vagy a negyedik minőség elnevezése. Ha harmadik rostminőségre utal, általában a *makóca* elnevezéssel együtt fordul elő. Ahol mindkét elnevezés egyidejű használatával találkozunk, ott biztos a két minősítő eszköz alkalmazása, s az, hogy a második minősítő eszköz neve *ecset*, *ecsetelő*, *ecsellő*, vagy az ezekből következő helyi változatok. Ahol egy minősítő eszközt használnak, ott a *pátyos* a minősített termékek sorában a másodikat jelenti. Az elnevezés ilyen értelemben Beret, Abaújtúr, Pusztafalu, Onga, Pányok, Hegymeg, Felsőgagy, Fáj, Nyíri, Kovácsvágás, Baskó, Erdőhorváti, Mogyoróska, Füzérkomlós és Megyaszó községekben fordul elő.

A csaknem hasonló elterjedést mutató *makóca* szó eredetéről sem *Kniezsa István*, sem *Bárcei Géza* nem nyilatkoznak. Az észak-borsodi, abaúji és délzempléni előfordulási terminológia mind hangzása, mind pedig elterjedése alapján szintén szláv, valószínűen északi szláv kapcsolatra utal.⁴⁴ Használatának helyein közepes, második vagy harmadik osztályú rostminőséget jelöl. Előfordulási helyei a következők: Szögliget, Pányok, Halmaj, Kiskinizs, Hernádszentandrás, Böcs, Varbóc, Szendrő, Kovácsvágás, Nyíri, Füzérkajata, Pusztafalu, Imola, Kánó, Fáj, Hegymeg, Csenyete, Szuhogy, Nyomár, Csobaj, Baskó és Erdőhorváti. Az előfordulás a Sajó, Bodrog, illetve Tisza vonalát sehol nem lépi túl, amely összevetve azzal, hogy a magyar nyelvterületen másutt nem fordul elő, erősíti az északi kultúrhatás érvényesüléséről való feltevezésünket.

Sajátos és etnikumra jellemző specifikumnak tűnik a közepes rostminőség *palánt* elnevezése. A legjobb minőségre utaló *fej* mellett ez is a barkók lakta területre jellemző. Abaújtúr, Borsod és Zemplén megyék más falvaiban még szóróványosan sem fordul elő, s nincsenek Magyarország egyéb területeiről sem pozitív adatok az előfordulásra.⁴⁵ A szó eredetére vonatkozóan nincsenek ismereteink, a fogalom a részletes elemzést nyújtó tájszótárakban sem szerepel. A barkók lakta területen a *palánt* elnevezés elterjedésének keleti és déli határa megvonható, valószínűnek tűnik további hevesi és gömöri előfordulás. A terminológia elterjedését megfelelő adatok hiányában nem tudjuk kiterjeszteni a barkók, ill. a palócság lakta terület egészére. A kendermegmunkálás más terminológiai között figyelemreméltó, hogy a *bitónak* nevezett kendertörő eszköz hasonlóan ezen a területen fordul elő. E munkaeszköz és a fenti terminológia használatát *Paládi-Kovács Attila* is barkó specifikumnak tartja. Szerinte a *bitó* és *palánt* terminológia arra enged következtetni, hogy kulturálisan hasonlóan fejlődött népcsoportról van szó, amely környezetéhez viszonyítva egységet és összetartozását ma már csak néhány terminológiában, vagy sajátos eszközben, ill. a népi tudatban tartja fenn.⁴⁶ A közepes, általában második rostminőségre utaló terminológia eddigi előfordulási területei, települései a következők: Járdánháza, Arló, Domaháza, Dédestapolcsány, Mályinka, Tardona,

7. kép. A közepes minőségű rostanyag elnevezései

Sajóvelezd, Sajómercse, Sajókaza, Bolyok, Szilvásvár, Kissikátor és Borsodnád.

A közepes minőségre utaló *szösz* elnevezés területünkön csak szórványosan fordul elő. Megtalálható a palócok lakta területen, sajátos elterjedési vonalat képez a Hernád folyó völgyében, szórványosan ismerik az Alföld felé eső dél-borsodi területeken. A *szösz* szakkifejezés egyébként a magyar nyelvterületen a legáltalánosabban használt és elterjedt jelölés. A szó a magyar nyelv honfoglalás előtti szóállományába tartozik, valószínűleg török közvetítésű, finnugor eredetű.⁴⁷ Előfordulási helyein általában *szösz* a neve, jelzős változatban a közepes rostminőség harmadik, esetleg negyedik osztályára utalva pedig *aprószösz*. A *szösz* elnevezést az alábbi településeken ismerik: Böcs; Újcsalános, Hernádszentandrás, Radostyán, Nagyvisnyó, Szilvásvár, Cserépfalu, Szendrő, Szuhogy, Nyomár, Tard, Mezőkövesd, Varbóc és Tiszakarád. Negyedosztályú minőségre utalva *aprószösz* a neve Borsodgeszten, Bogácson; Hernádnémetiben, Cigándon, Szentistvánon, Tardonán, Dédestapolcsányban, Sajóvelezden, Járdánházán és Arlón. Harmadik minőségre utal Csobajban, Taktaharkányban, Ároktőn és Tiszaoszláron. Adataink alapján úgy látjuk, hogy e terminológia országos elterjedésében megyéink területe sem kivétel; csupán azzal a különbséggel csatlakozik az országos képbe, hogy a másutt nem ismeretes, vagy csak szórványosan ismert *pátyosz*, *makóca* és *palánt* terminológiák háttérbe szorították a *szösz* elnevezést, s a jobb minőségek esetében átvették annak nevét. Többféle közepes rostminőség esetén ezért találjuk meg ezt a terminológiát a jelentősebb kenderkultúrával, differenciáltabb feldolgozással és alkalmazással rendelkező falvakban.

A közepes rostminőségre utalva a *tincs* elnevezés nagyon határozott területi csoportban fordul elő. Eredetéről, történetéről nincsenek ismereteink, magyarázatot *Szolnoky Lajos* sem ad, csupán annyit mond, hogy az országban másutt elő nem fordul, e területen viszont jól körülhatárolható egységet képező elnevezés minden bizonnyal kulturálisan hasonlóan fejlődött népcsoportot fog össze.⁴⁸ E megállapítást egyértelműen alátámasztják az előfordulás falvai: Cserépfalu, Cserépváralja, Tard, Mezőkövesd, Szentistván, Bükkzsérc, Bogács, Szomolya, Noszvaj, Sály és Borsodgeszt. Ez a kulturális egység, amely megmutatkozott a legjobb minőségű rostanyag *szál* elnevezésében is, magába foglalja a matyóság három nagy szigetét, Mezőkövesdet, Tardot és Szentistvánt. Más vonatkozásban a kendermunkák vizsgált terminológiai esetében a három matyó település nem különül el környezetétől, beleillik a terminológiák vonatkozásában viszonylag egységes képet mutató dél-borsodi tájegységbe.

A legrosszabb minőségű, csomós, éles, vastagabb és gyakran a tisztítás ellenére is pozdorjas, törekes, visszamaradt rost jelölésére területünkön kétféle elnevezés szolgál, a *csepű* és a *kóc*. A *csepű* szavunk honfoglalás előtti jövevényszó, amely valószínű török hatásra került nyelvünkbe.⁴⁹ Megyéink falvaiban használata csaknem kizárólagos. A *kóc* viszont csak szórványosan fordul elő (Herceghút, Óhuta, Középhuta, Böcs). E szó egyébként szláv átvétel,⁵⁰ amely a csepűhöz hasonlóan a hulladék rostanyagot jelöli. Területünkön való előfordulása azért érdekes, mert a szó a Dunántúlon általánosan elterjedt, a Zagyva és Ipoly közötti területen áttörve, a *csepű* elnevezéssel keveredik az

észak-magyarországi területen. *Szolnok* Lajos úgy látja, hogy a *kóc* terminus a dunántúli szláv népcsoportok használatából került át az északi, főleg a honti, nógrádi területre, ahol egyébként számottevő szláv népesség telepedett le. Az említett szórványokban való előfordulás nem meglepő, hiszen a rostminősítő eszköz nevében, majd az egyes rostféleségek elnevezésében is e falvak eltérnek környezetüktől.

4. *A minősített rostanyag tárolási és felhasználási formái:* A minősített rostanyagot a fonás megkezdéséig különböző formákba rögzítve tárolják. A formák sokszínű elnevezéséhez a formába rögzített rendkívül különböző mennyiségek kapcsolódnak. Összehasonlítási alapot nem lehet és nem is kell találni, ugyanis a kenderfeldolgozás mérték- és számolási rendszere egy-egy falun belül is olyan egységet alkot, amely a gyakorlat során alakult ki, s ezt a rendszert senki sem téveszti el. A feldolgozás minden fázisának mennyiségei és egységei sajátos logikával következnek az előző munkafázisokból.

A legjobb minőségű rostanyagot *bábba* (Mogyoróska, Zemplénagárd, Varbóc, Szin), *fejbe* (Szirmabesenyő, Kiskinizs, Bolyok), *bábuba* (Onga, Sata, Újcsanáros, Pányok), *bunkóba* (Abaújvár), *babába* (Hernádszentandrás, Aszaló) kötik. Ezekből az egységekből változó számú, 10–12–16–20 darab kerül egy nagyobb egységbe, amelynek általánosan *koszorú* a neve. A másodosztályú rostanyagot hasonló formákba rögzítik, de csak ritkán kötik nagyobb egységekbe (pl. *koszorúba*). A legrosszabb minőségű *csepűt* már csak összegöngyölítik, s ebből származnak az egység nevei: *göngyöleg* (Aszaló, Égerszög), *gongyola* (Fony, Óhuta, Szöllőssárdó, Onga, Kiskinizs, Kurityán, Hernádszentandrás, Arka), *gugyela* (Szendrő). A különböző formákban rögzített rostféleségeket zsákban, abroszban, ponyvában száraz helyen tárolják. A fonás megkezdése előtt néhány nappal a kemence környékén megsüttették, szárították, majd a formák szétbontásával, a rostanyag kirázásával, amelyet általában *ágyazásnak* neveztek, előkészítették a feldolgozás leghosszabban tartó munkafázisát, a fonást.

5. A rostminősítés eszközével, a munkafolyamattal és a minősített termékek elnevezéseivel kapcsolatos adatainkat összegezve úgy látjuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén etnikai és táji határok kirajzolódása mellett nemzetiségi hatások érvényesülése is kimutatható. Viszonylag egyszerűbb megállapítani az etnikai és táji jellemzőket, a szórványok és a beolvadás miatt sokkal nehezebb egyértelműen meghatározni és lokalizálni az idegen kultúrhatások érvényesülését.

A minősítő munka eredményeként létrejövő legjobb minőségű *fej*, és a közepes rostminőségű *palánt* elnevezése ugyanazokban a falvakban, egységes foltban és csakis azokon a településeken fordul elő, amelyet a szakirodalom *barkó* néprajzi csoportnak nevez.⁵² E két terminológia elterjedése és ismerete a barkók lakta terület keleti határát vonja meg. Külön is figyelemreméltó, hogy a *palánt* elnevezés e területen kívül sehol másutt nem található meg magyar nyelvterületen.⁵³ Egy etnikum térbeli elterjedésének vázolásához természetesen két jellemző adat nem elégséges alap. Meg kell jegyezni, hogy e két adatot csupán jelen téma szolgáltatja, de ezen túlmenően számos, etnikumot jellemző ismérvtől keleti határát ugyancsak ezek a települések adják.⁵⁴

Területünkön másik, eddig egyértelműen néprajzi egységnek nevezett település-hármas található. Mezőkövesd, Tard, Szentistván a szakirodalom megállapításai és a köztudat szerint a *matyóság* szigetét, a környező településektől eltérő, attól számos vonatkozásban elszigetelt, sajátos belső fejlődés eredményeként kialakult egységét jelenti.⁵⁵ A kendermunkák eszközei és szakkifejezései ahhoz szolgáltatnak adatokat, hogy e három település nem képez a környezetétől elkülönülő egységet.⁵⁶ E három település beleillik egy nagyobb táji egységbe, amelybe beletartozik Bükkzsérc, Szomolya, Noszvaj, Cserépfalu, Cserépváralja, Bogács, Gelej, Mezőkeresztes, Sály és Borsodgeszt. A kendermunkák ismeretes terminológiai eredményeként a matyó etnikummal szemben kirajzolódik előttünk egy földrajzi táj, a Dél-Bükkalja, szűkebben pedig a borsodi Mezőség viszonylagos kulturális egysége.⁵⁷ Ez a táji, ill. települési egység földrajzi helyzeténél, 18–19. századi közvetítő kereskedelmi jellegénél fogva az Alföld felé mutat kapcsolatot. Ez az alföldi kapcsolat Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli falvaiban hasonlóan jellemző és főleg a gazdálkodás szerkezetében érvényesül. A kendermunkák vonatkozásában ezt a kapcsolatot érzékeljük a rostminősítő eszköz országosan elterjedt *gereben* elnevezésében, a minősítő munka *csinálás*, a legjobb minőségű rostanyag *szál* és *szősz*, a közepes rostminőség *tincs* elnevezésében. Ezek a terminológiák, ill. területi elterjedésük azt is mutatja, hogy Dél-Borsodban nem mutatható ki nemzetiségi hatás.

A rostfésülő eszköz elnevezéseit, a legjobb és a közepes rostminőség terminológiáit bemutató térképek nemzetiségi, elsősorban szlovák és ukrán, szórványosan német hatás érvényesülését mutatják. A néprajzi módszerrel összegyűjtött és a térképre vetített adatok összefüggéseire, az egyes terminológiák ismeretének és elterjedésének okaira részben rávilágít a demográfiai és történeti szakirodalom.⁵⁸ A 18. században és azt megelőzőleg megyéink falvaiban több hullámban telepedtek le szlovák és ukrán, a bükki és zempléni üveg huták, valamint a borsod-gömöri vashámorok környékén német anyanyelvű lakosok. Számukat a 19. század közepétől vallás és anyanyelv szerint tüntetik fel a népességösszeírások.⁵⁹ Az összeírások a 20. század elején a nemzetiségek beolvadásáról, elmagyarosodásáról tanúskodnak. Különösen figyelemreméltó ez az ukrán nemzetiség esetében, ahol a korábban 30 000 főre becsült létszám az 1910-es évekre néhány ezerre csökkent, s ebben a létszámban szerepel (az esetek többségében) a szlovák nemzetiségű lakosság is.⁶⁰ Az anyagi és szellemi kultúra számos területén (jelen esetben a kendermunkákban) kimutatható e nemzetiségek magukkal hozott kultúrája, e kultúra elemei. Így a rostminősítés térképre vetített szókincse a Bódva folyó mentén elhelyezkedő falvakban elszigetelten szlovák, az abaúj-zempléni területen pedig szlovák és ukrán kultúrhatás meglétéről tanúskodik. Ez utóbbi területen találkozunk német hatás érvényesülésével is (Herceghút, Sátoraljaújhely). Az anyanyelv feladása (ill. csak a legidősebb generáció esetében való megtartása), a helyi közösségbe való beilleszkedés, a helyi munkaeszközök és munkamódok átvétele ellenére e nemzetiségek minden bizonnyal generációkon át is megőrzik saját kultúrájuk elemeit, s ezek között ott találjuk a kenderfeldolgozás munkaeszközeinek és munkafolyamatainak elnevezéseit is.

JEGYZETEK

1. A rosnövények jelentőségéről és a parasztgazdaságokban betöltött szerepéről ld. *Dobrossy I.*, 1973. 407—429.
2. E tanulmány része egy monográfiának, amiben a szerzők Észak-Magyarország kenderkultúráját kívánják feldolgozni a rosnövények termesztésétől a paraszti viselet 19—20. századi alakulásáig.
3. A minősített rostfélések száma és a kenderfeldolgozás hagyományai, a munka intenzitása közötti összefüggéshez ld. *Szolnoky L.*, 1966. 114.
4. *Stuhán V.*, 1964. 60.
5. *Flórián M.*, 1962. 84.
6. *Csóri Cs.*, 1973. 20.
7. A cigánykovácsok munkájához és a miskolci vaskereskedelem történetéhez ld. *Bodgál F.*, 1961. 224—225.; *Bodgál F.*, 1965. 521—546.
8. *Paládi-Kovács A.*, 1959. 23.
9. Vö. *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, 1967. I. 1049.
10. *Kniezsa I.*, 1974. I. 189.
11. *Kniezsa I.*, 1974. I. 189.
12. *Szolnoky L.*, 1972. 205. Itt jegyezzük meg, hogy *Szolnoky L.* munkája a kenderfeldolgozás magyarországi áttekintését, az eszközök és a kapcsolódó terminológiák történetét adja, s ebben a vonatkozásban alapvető, nélkülözhetetlen a téma kutatásában.
13. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 199. XX. sz. térkép, amelyen a szegrózsás rostfésűk elterjedését és a magyar nyelvterületen használatos terminológiáit, a terminológiák elterjedésének határait mutatja be.
14. *Flórián M.*, 1963. 83.
15. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 206.
16. *Szolnoky L.*, 1972. 211.
17. *Szolnoky L.*, 1972. 199.
18. Részletes elemzését ld. *Magyar Nyelv Értelmező Szótára*, 1960. II. 10.
19. A 18. századi és az azt megelőző telepítések irodalmából csupán néhányat emelünk ki. Megyéink területére, településeire vonatkozó alapvető munka *Paládi-Kovács A.*, 1973. 327—369. A tanulmányt átfogó, részletes irodalom egészíti ki. Ld. még *Fügedi E.*, 1966. 313—331., *Molnár E.* (szerk.) 1964. I. 367—372., *Vigh K.*, 1946. 544—547., *Gyimesi S.*, 1970. 35., *Hóman B.—Szekfü Gy.*, 1935. VI. 186—187, 196. 214—215. 231.
20. *Szolnoky L.*, 1966. 98.
21. *Színnyei J.*, 1897—1901. II. 1019.
22. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 211.
23. *Bárcki G.*, 1941. 118.
24. *Szolnoky L.*, 1972. 211.
25. Vö. *Dobrossy I.*, 1969. 514—536.
26. *Kniezsa I.*, 1974. I. 405.
27. *Lebedeva N. I.*, 1956. 479.
28. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 230.
29. A törés, puhítás különböző archaikus eljárásainak részletes ismertetésétől és elemzésétől, a területi elterjedés sajátosságainak vizsgálatától itt eltekintünk, ez külön tanulmány témáját képezi.
30. *Barathy E.*, 1963. 4.
31. *Csóri Cs.*, 1973. 6.
32. *Kovács J.*, 1975. 35—39.
33. *Molnár M.*, 1974. 6.
34. Saját gyűjtés 1967-ben
35. *Szolnoky L.*, 1972. 215. XXII. térkép
36. *Szolnoky L.*, 1972. 223—225.
37. *Szédeczky B.*, 1911. 312.
38. *Szolnoky L.*, 1972. 225.
39. *Szolnoky L.*, 1972. 225.
40. *Bárcki G.*, 1941. 295.
41. *Szolnoky L.*, 1972. 228.
42. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 229. XXIV. és XXVII. térkép

43. A bodrogközi len és kendermunkák részletes feldolgozását ld. *Kántor M.*, 1961.
44. *Szolnoky L.*, 1972. 230.
45. *Szolnoky L.*, 1972. 229. XXVII. térkép
46. Vö. *Paládi-Kovács A.*, 1968. 175—218.
47. *Bárczi G.*, 1941. 295.
48. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 230.
49. *Bárczi G.*, 1941. 38—39.
50. *Kniezsa I.*, 1974. 270.
51. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 228.
52. Vö. *Paládi-Kovács A.*, 1968. 175—218.
53. Vö. *Szolnoky L.*, 1972. 224. XXIV. térkép
54. Ezt bizonyítják a rendelkezésünkre álló, de itt be nem mutatott terminológia-térképek, amelyeken a kenderfeldolgozás valamennyi munkafázisát és a kapcsolódó elnevezéseket hasonló módszerrel dolgoztuk fel.
55. A „három matyó falu” első megfogalmazása a Napkelet c. folyóirat 1857. évi számában egy „-y” nevű szerzőtől származik. Ez a koncepció időközben a néprajz általánosan elfogadott nézetévé lett, s csak az 1950-es években vetődött fel egy kutató munkaközösség előtt a kérdés, hogy ti. van-e, és ha van, miben mutatható ki e három település egysége, kulturális közössége. Kár, hogy a kutatás befejezetlen maradt, de az addigi tények nem igazolták a múlt század végén megfogalmazott, s általánosan elfogadott ún. egység-koncepciót. Véleményünk szerint a „három matyó falu” koncepció elterjedéséhez hozzájárulhatott az a tény is, hogy e vidék kutatói csak a „matyó” településeket, közöttük is elsősorban Mezőkövesd népi kultúráját vizsgálták, mintegy környezetből, a Dél-Bükkalja táji egységéből kiszakítva.
56. Vö. *Sándor I.*, 1976. 773—785. A szerzővel egyetértésben úgy véljük, inkább bizonyos fokú művelődésbeli kiegyenlítődés magyarázza a három bükkaljai község kultúrájában megfigyelhető közös elemeket, semmint szorosabb, az etnikai csoportokra jellemző vérségi-származási, közös művelődési alapból, mélyebb történelmi gyökerekből származó kötelék.
57. Vö. *Kósa L.*—*Filep A.*, 1975. 140—147.
58. E téma széleskörű irodalmából csupán a legfontosabbakat emeljük ki: *Balogh P.*, 1902., *Bidermann, H. I.*, 1862, 1867., *Borovszky S.*, 1900, 1907, 1909., *Fényes E.*, 1836—1840., *Keleti K.*, 1871, 1881., *Podhradsky Gy.*, 1922., *Zsatkovics K.*, 1890. 568—573., 644—660.
59. A népességösszeírásokhoz ld.: *Braun R.*, 1933., *B. R. A. P.*, 1863., *Csaplovics J.*, 1821., *Czoernig, K. F.*, 1855., *Kovacsics J.*, 1957., *Magda P.*, 1819., *Thirring G.*, 1936.
60. Részletes adatokat ld. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 327—367.

IRODALOM

- Balogh P.*, 1902. Népajok Magyarországon. Budapest
- Barathy E.*, 1963. A kender munkái Zemplénagárdon. Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Adattárában (továbbiakban: HOM. NA.) ltsz. 1232.
- Bárczi G.*, 1941. Magyar szófejtő szótár, Budapest
- Bidermann, H. I.*, 1862, 1867. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, I—II. Innsbruck
- Bodgál F.*, 1961. A miskolci vaskereskedelem történetéből. Borsodi Szemle, V. 224—225.
- Bodgál F.*, 1965. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete. Ethnographia, (továbbiakban: Ethn.) LXXVI. 521—546.
- Borovszky S.*, 1900. Zemplén vármegye. Budapest
- Borovszky S.*, 1907. Szatmár vármegye. Budapest
- Borovszky S.*, 1909. Borsod vármegye története. I. Budapest
- B. R. A. P.*, 1863. Magyarország helységnevtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás ki-mutatásával. . . Pest
- Braun R.*, 1933. Nemzetiségi statisztika, Századunk, VIII. 187—195.
- Csaplovics J.*, 1821. Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. I—II. Wien
- Czoernig, K. F.*, 1855. Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie. Wien
- Csöri Cs.*, 1973. A kender feldolgozása Megyaszón. HOM. NA. ltsz. 2659.
- Dobrossy I.*, 1969. Az aszalás, mint konzerválási eljárás a Zempléni-hegység falvaiban. Ethn., LXXX. 514—536.

- Dobrossy I.*, 1973. A parasztgazdaságok szerkezete és a rostnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. 407—429.
- Fényes E.*, 1836—1840. Magyarországnak „s a” hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest
- Flórián M.*, 1962. Adatok az Abaúj megyei kenderfeldolgozáshoz. Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében (továbbiakban: DENIA) ltsz. 798.
- Flórián M.*, 1963. A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén. DENIA. ltsz. 754.
- Fügedi E.*, 1966. Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle, 8. 313—331.
- Gyimesi S.*, 1970. A polgári átalakulás felé. In.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára (szerk. *Varga Gáborné*). 35—39. Miskolc
- Hóman B.—Szekfü Gy.*, 1935. Magyar történet. VI. Budapest
- Kántor M.*, 1961. Bodrogközi len és kendermunkák. Sárospatak
- Keleti K.*, 1871. Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest
- Keleti K.*, 1881. A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Értekezések a társadalmi tudományok köréből, VII.
- Knieza I.*, 1974. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I—II. Budapest
- Kósa L.—Filep A.*, 1975. A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
- Kovácsics J.*, 1957. A történeti statisztika forrásai. Budapest
- Kovács J.*, 1975. A kendermagtól a fonalgig (Sáta). HOM. NA. ltsz. 2899.
- Lebedeva, N. I.*, 1956. Пріабєньє і ткацєстѣво вєстєцєнєє славянів v. XIX. nacsale XX. v. Vostocnoszlavjanszkij Ethnograficeszkij Szbornyik. Moszkva
- Magda P.*, 1819. Magyarországnak és a’ határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- Magyar Nyelv Értelmező Szótára, II. 1960. Budapest
- Molnár M.*, 1974. A kender feldolgozása Szuhafeőn. HOM. NA. ltsz. 2873.
- Paládi-Kovács A.*, 1959. Adatok Őzd kendermunkájához, DENIA. ltsz. 477., ill. HOM. NA. ltsz. 3158.
- Paládi-Kovács A.*, 1968. A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány, X. 175—218. Debrecen
- Paládi-Kovács A.*, 1973. Ukrán szőrványok a 18—19. században a mai Magyarorszáგ északkeleti részében. Népi Kultúra — Népi Társadalom, VII. 327—369. Budapest
- Podhradsky Gy.*, 1922. A Felföld nemzetiségi viszonyai. Föld és Ember, II.
- Sándor I.*, 1976. A matyók. In.: Mezőkövesd város monográfiája (szerk. *Sárközi Z. és Sándor I.* 773—785. Miskolc
- Stuhán V.*, 1964. A kender termesztése és feldolgozása Tereszténye környékén. DENIA. ltsz. 798.
- Szádeczky B.*, 1911. I. Apafi Mihály udvartartása, I. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667—1690). Budapest
- Szinnyei J.*, 1897—1901. Magyar tájszótár. II. Budapest
- Szolnoky L.*, 1966. A rostfésűk. Néprajzi Értesítő, XLVIII. 89—127.
- Szolnoky L.*, 1972. Alakuló munkaeszközök. Budapest
- Thirring G.*, 1936. Az 1804. évi népösszeírás. Statisztikai Szemle, IV.
- Vigh K.*, 1946. A magyarországi szlovákok településének történetéről. Társadalmi Szemle, I. 544—547.
- Vörös A.*, 1964. Magyarország a Habsburg abszolútizmus rendszerében. In.: Magyarország története, I. (szerk. *Molnár E.*), 317—550. Budapest
- Zsalkovics K.*, 1890. A magyarországi oroszok történetírása. Századok, XXIV. 568—573., 644—660.

A térképeken szereplő települések

1. Domaháza
2. Kissikátor
3. Borsodnádásd
4. Járdánháza
5. Arló
6. Ózd (Bolyok)
7. Sata
8. Szilvásvár
9. Nagyvisnyó
10. Mályinka
11. Dédestapolcsány
12. Sajómercse
13. Sajóvelezd
14. Bánhorváti
15. Tardona
16. Sajókaza
17. Kurityán
18. Szuhaő
19. Imola
20. Kánó
21. Égerszög
22. Teresztenye
23. Szöllőssárdó
24. Varbóc
25. Szin
26. Szögliget
27. Bódvaszilas
28. Szalonna
29. Szendrő
30. Szuhog
31. Edelény
32. Hegymeg
33. Nyomár
34. Boldva
35. Radostyán
36. Varbó
37. Szirmabesenyő
38. Miskolc
39. Kisgyőr
40. Bükkzsérc
41. Noszvaj
42. Szomolya
43. Cserépfalu
44. Bogács
45. Cserépvárja
46. Tard
47. Mezőkövesd
48. Sály
49. Borsodgeszt
50. Mezőkeresztés
51. Szentistván
52. Tiszabábolna
53. Ároktő
54. Hejőbába
55. Tiszaoszlár
56. Hejőkeresztúr
57. Sajólád
58. Böcs
59. Hernádnémeti
60. Hernádkak
61. Onga
62. Újcsanálós
63. Megyaszó
64. Aszaló
65. Halmaj
66. Kiskinizs
67. Hernádszentandrás
68. Füged
69. Beret
70. Abaújdevecser
71. Felsőgagy
72. Krasznokvajda
73. Csenyété
74. Fáj
75. Hernádvécse
76. Göncruszka
77. Abaújvár
78. Pányok
79. Pusztafalu
80. Füzérkajata
81. Nyíri
82. Felsőregmec
83. Kovácsvágás
84. Háromhuta
85. Regéc
86. Fony
87. Mogyoróska
88. Arka
89. Baskó
90. Erdőhorváti
91. Herceggút
92. Taktaharkány
93. Prügy
94. Tiszadada
95. Csobaj
96. Vajdacska
97. Karos
98. Karcsa
99. Tiszakarád
100. Cigánd
101. Zemplénagárd
102. Füzérkomlós

ETHNISCHE GRENZEN UND EINFLÜSSE DER NATIONALITÄTEN IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN BEI DER HANFVERARBEITUNG IM STADIUM DER FASERAUFBEREITUNG

(Auszug)

In grossen Teilen der Komitate Borsod, Abaúj, Zemplén hat die Hanfverarbeitung ihre Bedeutung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts bewahrt. Die Werkzeuge, der Wortschatz dieser Arbeiten, die Terminologien der einzelnen Arbeitsprozesse haben sich bis heute erhalten. In der Studie wird ein Moment der Hanfverarbeitung untersucht und zwar die Qualifizierung der Fasern. Diese Arbeitsphase ist geeignet, mit der karthographischen Aufzeichnung von Bezeichnungen und Terminologien Schlussfolgerungen zu ziehen die Nationalitäten und die ethnischen Gruppen betreffend.

Im Laufe der Arbeit wurden Angaben von 102 Sammelpunkten aufgearbeitet. Dem Bild des Sammelgebietes folgen die Fotos der Werkzeuge. Bild 4 zeigt die Bezeichnungen für die Faseraufbereitungswerkzeuge, Bild 5 das Ausdehnungsgebiet der Bezeichnung des Arbeitsprozesses, Bild 6 die während der Aufarbeitung gewonnenen besten Faserstoffe, Bild 7 die mittelmässigen Faserstoffe bzw. das Ausdehnungsgebiet ihrer Bezeichnungen. Die Ausdehnungsbereiche der Terminologien sind gut zu umreissen, und das ermöglicht die Beantwortung der in der Überschrift berührten Fragen.

Es kann festgestellt werden, dass im besagten Gebiet nur die Ausbreitung folgender ethnischer Gruppen umrissen werden kann: *palóc* (Palóczen) und deren Gömörer Abwandlung *barkó* (Barko). Das *matyó* (Matyo) Ethnikum (südlich des Bükk-Gebirges) bzw. seine drei vermuteten Siedlungen (Mezőkövesd, Tard, Szentistván) sondert sich nicht von seiner Umgebung ab, sondern geht in der Südborsoder Landschaft auf. Obwohl die Siedlungen und Bewohner unserer Komitate andere Gruppen und Landschaften sind, sondern sie sich nicht ab. Dem gegenüber können die Siedlungen vor dem 18. Jahrhundert und aus dem 18. Jahrhundert oder die von ihnen unabhängigen kulturellen Wirkungen, bzw. deren Erhaltung in den Terminologien ausgewiesen werden. So kommt die Bezeichnung *vonó* (Hanfhechel) für das Gerät zum Faserspaltens nur in den Siedlungen längs des Bódva-Flusses vor. In Richtung Norden kommt die Bezeichnung häufiger vor, was auf einen kulturellen Einfluss von Norden her schliessen lässt. Die Bezeichnung der Geräte *pátyoszóló* und *ecset* (Pinsel), die in den Komitaten Abauj und Nordzemplén gebräuchlich ist, lässt ukrainische Einflüsse annehmen. In der Bezeichnung für die qualitätsmässig besten Fasern kommen ähnliche Einflüsse zur Geltung, gleichzeitig kann die Kenntnis der Terminologien *kender* (Hanf) und *szálkender* (Fadenhanf), die auf eine Ausdehnung in der ungarischen Tiefebene hinweist und aus der Zeit der Landnahme stammt, beobachtet werden. Auf die mittelmässige Faserqualität beziehen sich die früheren Feststellungen, doch kann diesbezüglich eine Grenzlinie gezogen werden. Nördlich dieser Grenzlinie kommen eindeutig slawische kulturelle Einflüsse zur Geltung, südlich von ihr muss ein eigenartiger kultureller

Einfluss gesehen werden, der einerseits für das Ethnikum, andererseits für das ungarische Sprachgebiet charakteristisch ist.

Diese Studie ist ein Teil einer Monographie (in Vorbereitung), in der sämtliche Arbeitsabläufe der Hanfverarbeitung auf ähnliche Art untersucht werden. Allgemeine Schlussfolgerungen können selbstverständlich nur nach Vorliegen deren Ergebnisse gezogen werden.

István Dobrossy — Márta Fügedi

AZ ERDŐ SZEREPE A HEGYKÖZI ÁLLATTARTÁSBAN

PETERCSÁK TIVADAR

A magyar néprajzi irodalomban az állattenyésztés témájából megjelent feldolgozások kevéssé vizsgálták az erdő és az állattartás kapcsolatát. *Szabadfalvi J.* a magyar extenzív állattenyésztés problematikáját összegező munkájában többször jelzi is a kutatás hiányosságait.¹ Áttekintve a témát megállapítja, hogy az erdőnek alapvetően kettős funkciója volt az extenzív állattenyésztésben: 1/ az erdő mint természetes enyhely, megvédte a szabadon telettetett állatokat a szél és a hófúvás ellen; 2/ az erdő elszáradt fűvével és a fák lehullott termésével (makk, vadgyümölcsök) a téli legeltetést, illetve takarmányozást szolgálta. Úgy látja, hogy az erdei takarmányozásnál nem a fűnek, illetve a természetes szénának van nagy szerepe, hanem a lombnak, makknak és az erdei gyümölcsöknek.² *Szabadfalvi J.* ezt a takarmányozási szisztémát a passzív takarmányozás körébe sorolja.

Az aktív takarmányozás kezdetlegesebb fokán az ember összegyűjti és elraktározza a természetben található, állati takarmányozásra alkalmas növényeket. Az erdei tisztások fűvét, a makkos erdők termését télire összegyűjtötték, s országszerte felhasználták az istálló takarmányozásban is. Az erdő lombszénájával is táplálékot nyújtott, bár ezt csak ínségesebb években, szükségből használták takarmánynak.³

A továbbiakban egy kisebb tájegység, az abaúji-zempléni Hegyköz adatait összegyűjtve igyekszünk meghatározni, hogy milyen szerepe volt az erdőnek a terület állattenyésztésében.⁴ A hegyközi lakosság megélhetését évszázadokon át az egymással szoros kapcsolatban álló, egymást kiegészítő földművelés, állattartás és az erdő biztosította.⁵ A vidék — természeti viszonyai miatt — földművelésre kevésbé alkalmas. A szántóföldek aránya falvanként változó, attól függően, hogy irtással mennyit tudtak elhódítani az erdőtől. Az állattartás a földművelés szerves kiegészítője, de egyes korszakokban — pl. a 17. században — különösen jelentős.⁶ Az állattartás biztosítja a földművelés igaerő szükségletét, húst és tejet ad a háztartásoknak, de termékeiből még piacra is jut. A Hegyköz legfontosabb és legjobban hasznosítható állata a szarvasmarha. A ló tartás kevésbé jelentős. Csak a 20—25 holdas gazdák igaztak lovat, kivéve Kovácsvágást, ahol az erdei munka, a fuvarozás miatt tartottak lovat. A 17. században nagyhírű juhászat a 19. századra lehanyatlott, s néhány község kivételével csak az emléke él. A sertést a parasztgazdaságok

hús, szalonna és zsír szükségletének biztosítására tartották, csupán a módosabb gazdák hizlaltak eladásra.

Az erdő szerepét és jelentőségét szemléltetik az 1895-ös statisztika adatai:⁷

Község	szántó-föld	kert	rét	legelő	erdő	nem termő terület	összesen kat.h.
Filkeháza	474	26	38	183	—	52	773
Füzér	1089	63	371	533	8066	96	10 218
Hollóháza	219	16	82	56	—	28	401
Kajata	472	19	80	249	693	25	1 538
Kisbózsva	228	21	77	112	860	27	1 325
Komlós	441	18	95	115	252	24	945
Kovácsvágás	1258	22	276	248	1766	232	3 802
Kovácsvágás-Huta	211	19	8	19	—	3	260
Nagy-Bózsva	449	18	59	114	867	13	1 521
Nyíri	1055	45	186	481	1048	74	2 905
Pálháza	590	27	125	221	154	67	1 184
Pusztafalu	609	42	80	322	1970	44	3 067
Radvány	573	75	119	209	309	66	1 387
Sompataki-Kis-Huta	112	14	428	24	6147	28	6 574
Sompataki-Nagy-Huta	123	9	60	23	8	18	241
Alsó-Regmecz	782	14	543	325	668	144	2 487
Felső-Regmecz	636	29	103	—	—	—	798
Hosszúláz	346	5	18	124	—	16	509
Mátyásháza	230	7	156	81	571	26	1 252
Mikóháza	616	32	171	225	1540	224	2 844
Ruda-Bányácska	763	74	100	285	790	66	2 078
Széphalom	56	17	30	39	99	21	273
Vily	807	52	126	414	247	140	1 787
Vitány	658	19	65	266	194	44	1 259

A hegyközi falvak 49 260 kat. hold összterületéből 26 249 kat. hold az erdő és csak 12 786 k.h. a szántóföld. Az erdő tehát jelentősen befolyásolta az itt élő nép gazdálkodását.

A hegyközi falvak zöme irtásokon települt, s irtással nyerték a szántóföldeket is. A 19. század végéig fából építették a házakat és a gazdasági melléképületeket. A Hegyköz peremén települt községek (Kishuta, Nagyhuta, Vágás-huta, Füzér, Pusztafalu) férfi lakóinak az erdei favágás, faközelítés nyújtott elsősorban téli munkalehetőséget, de a fafuvarozás révén minden falu munkalehetőséget talált az uradalmi és közbirtokossági erdőkben. A fa eszközök készítése és az erdei vadon termő növények emberi táplálkozásra, illetőleg értékesítésre történő gyűjtése is elsősorban a Huták, Pusztafalu és Füzér lakóira jellemző.

Az erdőt és az erdő termékeit háromféleképpen hasznosították a hegyközi állattartásban: 1/ az állatokat (szarvasmarha, ló juh, kecske) az erdei tisztásokon legeltették, a sertéseket pedig a lehullott makkon hizlalták; 2/ erdei fűvek és falombok gyűjtése nyári és téli takarmánynak. 3/ az erdei falevél almózásra való felhasználása.

I. Az erdő legelőként történő hasznosítására a 19. század első felétől vannak adataink. Az erdőt a földesúr és a jobbágyok közösen használják, s a faizáson kívül az erdei legeltetést is megengedik a jobbágyoknak. A füzéradványi Károlyi uradalom 1828-as összeírása mint gyakorlatot, közli, hogy azoknak a községeknek — Filkeháza, Nyíri, Pálháza, Radványi Új Huta, Mátyásháza — melyeknek nincs elegendő legelőjük, engedélyezik, hogy marháikat a *füzéri alsó erdőkben* legeltessék.⁸ E kifejezés alatt a 18. század végén a telkibányai határtól a rudabányácsi határig húzódó uradalmi erdőket értették.⁹ A recens hagyományok alapján megállapíthatjuk, hogy a fenti erdőkben elsősorban az igavonó szarvasmarhát és a növendék állatokat legeltették *kintháló gulyában*.¹⁰ Nyíriben a 19. század végéig gyakorlat volt, hogy egészen Sátoraljaújhelyig lehajtották az ökröket és az erdei tisztásokon, réteken legeltették késő őszig.¹¹ A módosabb — több pár ökröt igazó — gazdák egy pár vonómarhát rendszerint otthonhagytak, majd a legelőn levőkkel cserélték kéthetenként. Az állatokat a gazdák őrizték felváltva, s ilyenkor sőt is vittek jószáguknak. Éjszakára *krámba* (karám) terelték az állatokat, az őrzők (rendszerint ketten voltak) pedig rudakból összeállított, szalmával és földdel befedett *kunyhóba* húzódtak éjszakára.

A filkeháziak a falutól 4-5 km-re levő ún. *filkeházi völgybe* hajtották a tinókat és az ökröket a tavaszi munkák befejezése után.¹² Az állatok őrzésére *gulyást* fogadtak, de a gazdák így is rendszerint hetenként sőt vittek a jószáguknak. A gulyás éjszakára *kalyibába* húzódtott.

Az igavonó állatoknak a falutól távoli erdőkben való legeltetése az 1870-es években, az ún. *kommesztáláskor*, *komesztakor* szűnt meg, amikor a volt földesúri és jobbágyföldröket, illetve erdőket és legelőket elkülönítették, s az egyes községek határukhöz közelebbi legelőket kaptak.¹³

A nagy kiterjedésű közbirtokossági erdőkkel rendelkező Kovácsvágásról azonban még az 1940-es években is hajtottak ki tavasszal növendékmarhákat, ún. *tinó-binót* a *rideggulyába*, amely a *Kunyin-hegy* alatti *Cinke dűlőben*, erdők közötti bozótos legelőn volt őszig. Rendszerint május 1-én hajtott ki a *gulyás*. Délben pataokban itatták az állatokat, éjszakára pedig vesszőből font kör alakú *kosárba*, *gulyakosárba* vagy *karámba* hajtották. A gulyás *kunyhója* a karám mellett volt. 4—6 ágas karót vertek le a földre, vesszővel körülfonták, a tetejére pedig szalmát és gallyakat raktak. A gazdák kéthetenként 2-3 liter korpával vagy zabbal kevert sőt vittek ki az állatoknak a vássonból készült hátiban és *szakajtóba* vagy *tekenőbe* öntötték. A gulya őszig maradt a legelőn.

A jellegzetesen lótarató Kovácsvágáson az első világháború utáni években szűnt meg a csikók *ménésben* való legeltetése. A falu határában, a *Nagypál kútnál* volt a vesszőből font kör alakú *csikókosár*, mellette kunyhó a *csikós-*

nak. Az állatokat napközben az erdei tisztásokon legeltették, s éjszakára a kosárba hajtották.

Az erdei tisztások nemcsak a gulyáknak és a ménesnek biztosítottak legelőt, de az igavonó állatokat és fejős teheneket is gyakran legeltették itt egyénileg vagy csoportosan. Egy 1809-es peres irat szerint két nyíri jobbágy favágás idején az erdei tisztáson legeltette ökreit, amit titkon elhajtottak Bretzenheim herceg emberei.¹⁴ A Károlyi uradalom a 19. század első felében megengedi, hogy azokban a falvakban, amelyeknek nincs vagy nagyon kevés a legelőjük (pl. Füzér, Kajata, Komlós) az erdőkben és cserjékben legeltesse-nek a makkoltatás idejéig.¹⁵ A fejőstehenek közös csordában való legeltetése mellett a gyenge minőségű legelővel rendelkező községekben (Pusztafalu, Füzér, Füzérkajata, Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta) még a két világháború között is gyakori volt, hogy a teheneket lopva az erdei tisztásokon is legeltették.¹⁶ Elsősorban tavasszal hajtottak az erdőre, amikor fogytán volt a takarmány. Füzéren a legények, Pusztafaluban, Füzérkajátán és a Hutákban az idősebb férfiak vagy gyerekek őrizték csoportosan, illetve egyénileg a marhát. Kovácsvágáson a jármos teheneket, ökröket és lovakat szombat estétől vasárnap estig csoportosan legeltették a legények az erdei tisztásokon.

Az erdei szálás füveken kívül a gyertyánfa és a tölgyfa levelét is megette a szarvasmarha és a kecske. A gyakran nem megfelelő felügyelet miatt az állatok, főleg a kecskék a fiatal hajtásokat is lerágták, amivel nagy károkat okoztak az erdőben. Ezért a Károlyi uradalom rendeletekkel igyekezett korlátozni az erdei legeltetést.¹⁷ 1816-ban az alábbi utasítást adják ki: „Az új vágásokban s fiatal nyövésekben a szarvasmarhák is, de kiváltképpen a kecskék nagy károkat szoktak okozni; azért kivált a kecskék az erdőkből teljességgel kirekesztessenek, valamint egyéb marháknak legeltetése se engedtesse meg, ha csak a legelő nem léte miatt a marhalegelés a községnek urbarium által az erdőben nincs megengedve és ha azt más legelővel felcserélni nem lehet.”¹⁸

Az erdő hasznosításának országszerte legáltalánosabb módja a bükk- és tölgyerdőkben történő makkoltatás.¹⁹ A Hegyközben jelentős tölgyeseket és bükkösöket találunk, melyek jó termés esetén lehetőséget nyújtottak a makkon való sertéshizlalásra. A történeti források és a recens hagyományok alapján képet alkothatunk a hegyközi makkoltatás módjáról. Több 17. századbéli adat jelzi, hogy a füzéri uradalomban jelentős sertésmakkoltatás folyt. 1610-ben „vidékről” Füzérre hajtott makkoló sertésekről tudunk.²⁰ 1640-ben gróf Nádasdy Ferenc füzéri birtokán megengedik, hogy a kovácsvágási nemesek mellett a radványi, felső- és alsóregmeci lakosok sertéseit az uradalmi erdőkben makkoltathassák.²¹ Természetesen a földesúr maga számára tartotta fenn a legjobb makkos erdőket, és csak akkor engedte meg a makkoltatást a jobbágyoknak és zselléreknek, ha a saját szükségletét kielégítette. 1643-ban Alsó-regmecen az alábbiak szerint intézkednek a jobbágyok makkoltatásáról: „Az makkos erdőkre egyik úr embereinek se legyen szabad sertésmarháját hajtani, valameddig mindenik úr számáról meg nem nyeri és meg nem engedi nékie. Ha pedig hatalmasul reá hajtáná a paraszt ember a maga marháját az makkra, azt behajtván, kerékre kell hajtani, és azmelyik az kereken által

megyen: paraszt emberé lészen, az ki által nem mehet: azé lészen, az mely úr kerülője behajtja az marhát az makkos erdőről.”²²

A recens hagyományok alapján részletesebben szólhatunk a 19., század végi, 20. század eleji sertésmakkoltatásról. Ide vonatkozó adataink Kovácsvágásról, Pálházáról, Filkeházáról, Kisbózsvaról, Alsóregmecről, Füzérkajátáról, Füzérről, Pusztafaluból és Nyíriből vannak. Ezekből megállapíthatjuk, hogy a Hegyközben az 1920-as évekig általános volt a sertések makkon hizlalása,²³ egyedül a Hutákban nem volt szokás, ott inkább összeszedett makkon hizlalták a disznókat.

Rendszerint a közbirtokossági erdőkben történt a makkoltatás, uradalomtól bérelt makkosokról nem tudnak adatközlőim. A makkoltatás ügyeit a *közbirtokosság, úrbéri közbirtokosság, vagy nemesi közbirtokosság* (Kovácsvágás) vezetősége intézte. Makkra az erdőtulajdonosok korlátozás nélkül hajthattak sertést, bár a Hegyközben 1-2 sertésnél többet ritkán hizlaltak. Akinek nem volt *erdőjoga*, rendszerint annak is megengedték, hogy egy hízót kihajthasson, de akkor nagyobb összeget kellett befizetnie a közbirtokosság pénztárába, mint a joggal rendelkezőknek. Kisbózsván a föld nélküli napszámok, akik a Lónyai-uradalomban dolgoztak, kihajthatták hízójukat a gróf makkos kondájába. Az egyes közbirtokosságok önállóan makkoltattak, bár ritkán közös hizlalás is előfordult. Pl. Filkeháza és Pálháza közbirtokosságai — mivel erdejük egymás szomszédságában volt — közösen fogadtak pásztort, ha egy-egy faluban kevés sertést hizlaltak.

A makkoltatást a bükkös és tölgyes erdőkben folytatták. A két makkfeleség megítélésében megoszlanak a vélemények: egyesek a tölgy, mások a bükk makkját tartják alkalmasabbnak a hizlalásra.²⁴ Filkeházán mindkét makkra hajtották a sertéseket, mert azt tartották, hogy ha csak bükk makkot eszik, akkor nem keményedik meg a zsírja. Minden falunak megvoltak a jó makkoltató helyei. Fontos kritérium volt, hogy víz legyen a közelben, mert „a makk süti a disznót”, ezért naponta többször is megittatták. A makkoló helyek távolsága falvanként változott, s ettől függően voltak naponta hazajáró és kintháló nyájak. A kisbózsvaiak a falutól 1,5 km-re levő *Szárhegyen* makkoltattak, naponta hazahajtva a kondát. A nyíriek, füzérkajatiak szintén hazahajtottak estére. Filkeháza közbirtokossági erdeje a 4-5 km-re fekvő *Somhegyen* volt, a kovácsvágásiak a *Lapisbikk*, a *Vontató hegy*, a *Király kút*, *Lucahegy* nevű erdőrészekben, a füzériek a *Berhegyen* makkoltattak, az alsóregmeciek pedig a falutól 4 km-re levő *Hallgató* nevezetű erdőbe hajtották a makkos nyáját. Ilyen távolságról már nem járhattak haza naponta az állatok, bár Filkeházán előfordult, hogy a hizlalás kezdetén néhányszor (hetenként) hazahajtották a sertéseket, hogy moslékot és sót kapjanak.

A makkon hizlalt sertésekhez a legtöbb faluban *kondást, makkoskondást* fogadtak, rikábban a tulajdonosok felváltva őrizték a nyáját (pl. Kisbózsva). A kondást a közbirtokosság fogadta a makkoltatás idejére. Nem kapott hagyományos komenciót, csak pénzben fizették, esetleg kosztot kapott. A pénzösszeg rendszerint a mindenkori napszámbernek felelt meg, amit az állattartó gazdák a sertések arányában adtak össze a makkoltatás után.

A makkoltatás szeptember végén, október elején kezdődött. Jobbnak

tartották az októberi makkot, „ami lehull, ha megcsípte a dér.” Szeptemberben csak a pondrós makk hull. A kondás a gazdák segítségével hajtotta ki a nyáját; de később is volt minden faluban ún. *soros gazda* vagy *soros*, aki egy napig, reggeltől reggelig segített a kondásnak a nyáj őrzésében. Ilyenkor kosztot (kenyér, szalonna) és *pályinkát* vittek a pásztornak. A sertéseket napközben a tölgyes és bükkös erdőkben makkolták és legeltették, miközben többször megittatták a patakokban, források mellett. Kovácsvágáson még *válót* is készítettek fából az egyik forráshoz. Éjszakára rendszerint körülkerített helyre hajtották az állatokat, amit *karámnak* (Füzér, Filkeháza, Kovácsvágás, Kisbózsza) vagy *kosárnak*, ill. *disznókosárnak* (Kovácsvágás) hívnak.²⁵ A karám leggyakrabban szögletes alaprajzú, földbe vert karókhöz vagy élőfákhoz szegezett husángokból készített, éjszakára bezárható építmény, amely csupán a jóság egybentartására szolgált. Kovácsvágáson volt csak szokásban a vesszőből font kör alakú kosár. A karám mellett állott a kondás és a soros számára épített *kunyhó* v. *kalyiba* (Filkeháza). A kunyhót és a karámot a kihajtás előtti napokban a gazdák közösen készítették el vagy újíttatták fel. Kovácsvágáson téglalap alaprajzú, fonott oldalú, tetején gallyakkal és szalmával fedett, majd körül földelt kunyhót építettek. A filkeháziak nyeregretetős kunyhót állítottak, melyhez két oldalról rudakat támasztottak, és gallyakkal, szalmával, végül gyep téglával fedték be. Füzéren a makkoskondás kunyhója hasonló volt az erdei munkásokéhoz. A földbe vert ágas karóhoz egy hosszú gerendát támasztottak, s ez tartotta a két oldalról sűrűn egymás mellé rakott, ölfából hasított *palánkokat*, amit először falevelekkel, majd földdel vastagon befedtek.²⁶ A kunyhó földjét belülről vastagon szalma borította, a téli éjszakákon pedig a bejárat előtt mindig égett a tűz.

A gazdák hetente, kéthetente egyszer felkeresték a nyáját és sót vittek az állatoknak. Ilyenkor szemlélték meg a disznókat, hogy jól híznak-e. A sót korpával és liszttel keverték, vízzel átgyúrták, majd megsütötték. Az így készített *vakaróból* (Kovácsvágás) vagy *pogácsából* (Filkeháza) néhány darabot adtak egyszerre a disznónak. Füzérkajátán a sózás mellett rendszeresen hordtak ki moslékot is a makkoló állatoknak.

A nyáj mindaddig maradt az erdőben, amíg a sertések kellően meg nem híztak, illetve a termés el nem fogyott, vagy a kemény tél, a nagy hó be nem kényszerítette őket. A három, esetleg négy hónapi makkoltatás során a 80–90 kg-os süldők másfél — két mázsa súlyúra is meghíztak. Az erdei hizlalás befejeztével a disznókat rendszerint azonnal levágták, bár néha megpróbálták darával vagy kukoricával tovább hizlalni. Ez meglátszott a szalonnán is, húsosabb lett. Az otthoni hizlalás azonban legfeljebb az idősebb állatoknál sikerült, a fiatalabbja makk után nem akart enni. A makkon hizlalt sertés húsról és szalonnájáról azt tartják, hogy sokkal zsírosabb és jobb ízű, mint a kukoricán hizotté.

A hegyközi erdőknek makkoltatásra történő bérbeadásáról, más vidékekről fogadott makkoló nyájokról a 19. század végétől keveset tudunk, bár vannak Kovácsvágásra vonatkozó adataink.²⁷ Több adatközlő emlékezete szerint a kovácsvágási nemesi közbirtokosság az 1920-as években egy alkalommal a Bodrogközből fogadott makkoló nyáját, amiért pénzben fizettek.

A 19—20. század fordulóján Sárospatakról rendszeresen hajtottak makkolásra a Telkibánya feletti *Gunyakút* nevű erdőrésze.

A makkot a sertéshizlalás mellett a juhok takarmányozásában is felhasználták.²⁸ A 17. században jelentős hegyközi juhászat Kovácsvágáson, Kisbózsván, Füzéren maradt meg legtovább. A juhoknak külön legelőjük volt, de ha a nyáját „a juhász jól akarta tartani, akkor behajtotta az erdőbe is, a *szekszíós szelekre*” (Kisbózsva). Őszi hónapokban a fűvel együtt a makkot is felszedte a juh, „avval abrakoltuk” — mondja Iván Bertalan 75 éves juhtartó gazda, Kisbózsváról. A juhok számára téli abraknak való makkszedés nem volt szokásos a Hegyközben.

A sertések makkon való hizlalása az 1920-as években szűnt meg a hegyközi falvakban, aminek okát a szántóföldi takarmánynövények (kukorica, burgonya) késői meghonosodásában és elterjedésében kereshetjük.²⁹ Mindkét növény csak a 18—19. század fordulóján jelenik meg e vidéken. A füzérradványi Károlyi uradalomban 1779-ben említene először kukoricakast.³⁰ 1802-ben már Kovácsvágáson is termesztik, s Pálházán 1826-ban már csöveskukoricát is szedtek kilencedbe.³¹ A burgonya termesztése is lassan terjedt. A múlt század végi monográfia szerint „a burgonyának igazi hazáját Abaúj-Torna vármegye még nem képezi”³² A sertéshizlalásra alkalmas takarmánynövények széleskörű elterjedése csak a 20. század első évtizedeitől kezdődött. E folyamatot meggyorsította, hogy a tervszerű erdőgazdálkodás fokozatosan kiszorította a makkoló nyájakat az erdőkből.³³ A takarmánynövények terjedését segítette, hogy már a nyomásokban is helyet kaptak, rendszerint a harmadik fordulóban vetették a kukoricát és a burgonyát.

A sertések erdőn történő makkoltatása a 20. század elején megszűnt ugyan a Hegyközben, a makk összegyűjtése és a disznók otthoni hizlalására való felhasználása azonban az 1960-as évekig általános, néhány faluban (Kovácsvágás, Füzér) pedig még 1976-ban is előfordult.³⁴ Késő ősszel mennek makkot szedni az asszonyok és gyerekek. Néha férfiak *póznával* le is verik a fáról a makkot, kosárba szedik, majd zsákba öntve háton hordják haza. Otthon szellős helyen, a *padon* vagy az eresz alatt szétteregetik, mert különben megfülled. Régebben kenyérsütés után a kemencébe is betették, mert a száraz makkot jobban eszi a disznó. Makkot naponta egyszer adnak a sertésnek, utána moslékot vagy vizet kap, a másik alkalommal darát vagy szemes takarmányt etetnek. A makkal is hizlalt sertés szalonnája sárgás színű.

2. A hegyközi állattartás téli takarmányszükségletének alapját a réteken, kaszálókon gyűjtött széna biztosította. A szálas takarmánynövények szántóföldi termesztése csak a 20. század első évtizedeitől kezdve terjedt el vidékünkön, nagyobb arányú termesztése pedig csak az 1950-es évektől jellemző. Elsősorban a háromnyomásos, vetéskényszerrel összekötött gazdálkodási rendszer gátolta a takarmánynövények elterjedését, mivel a három nyomásból kettőn őszi, illetve tavaszi gabonát vetettek, a szabadon hagyott nyomást pihentették és legeltetéssel hasznosították. A takarmánynövényeket az ugaron hagyott területeken kezdték termesztetni Magyarországon a 18. században.³⁵ A lóherét 1774-ben kezdik Abaújban is vetni,³⁶ 1826-ban pedig a bükkönnyel együtt említik a Hegyközből.³⁷ Az 1866-os megyei monográfia szerint a paraszt-

gazdaságokban lassan terjed,³⁸ s csak a 19–20. század fordulóján, az ugarföldek fokozatos felszámolásával veszi kezdetét a szálás takarmányok intenzívebb termesztése. A hegyközi takarmánytermesztés 20. század eleji mértékéről nem állnak pontos adatok rendelkezésre. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a lóherét régebben és nagyobb mennyiségben vetik, mint a lucernát, melyet csak a második világháború után kezdtek jelentősebb mértékben termesztetni.

A fenti okok miatt a Hegyköz minden falujára jellemző az 1950-es évekig, hogy tél végén, kora tavasszal, amikor már fogytán a téli takarmány, az asszonyok, leányok az erdőbe, patakszélekre járnak fűvet sarlózni. Az adatközlők szerint az erdőben kövér a föld, korábban megnő a fű, mint a mezőn, és az erdei fűtől „jó fejős a tehén”.³⁹ Általában a szükség, a takarmányhiány vitte rá a szegényebb családokat, hogy fűvet szedjenek az erdőn. Fűért elsősorban a család fiatalabb nőtagjai mentek, de előfordult, hogy *emberek* is segítettek (Füzérkajata, Pusztafalu, Mikóháza). A két világháború között a hóolvadástól kezdve az első kaszálásig a fűszedés volt az asszonyok mindennapi elfoglaltsága. Naponta többször is mentek, hogy az *étetés*hez szükséges takarmány rendelkezésre álljon. A mezei munkák idején korán reggel, még harmaton mentek az erdőbe, hogy mire a mezőre kell indulni, már otthon legyenek „egy nagy hát fűvel” (Pálháza, Nyíri). „Az volt az ügyes menyecske, aki megjött minden reggel egy nagy hát fűvel. Az volt a jó asszony” (Pálháza). „Ha vót mikor egy kis idő, esött az esső, nem tudtunk mezzőre menni, akkor mentünk fűvet aratni” (Pusztafalu). Általában *aratták* az erdei fűvet, ezt a kifejezést használják a gabona sarlós aratásának analógiájára. Gyakori a *fűvet sarlózni* kifejezés is, Pusztafaluban pedig *gyamálásnak* is nevezték a nők fűszedését.⁴⁰

A Károlyi uradalom erdészete, de a falusi közbirtokosságok is tiltották az erdei fűszedést, mert a fűvel együtt az új ültetéseket, fiatal hajtásokat is könnyen kivágták. Az asszonyok azonban titokban, *lopva* ennek ellenére is jártak. Ha többen mentek, egyikük mindig őrködött, mert ha a kerülő megfogott valakit, elvette a ponyvát és megbüntették az illetőt. Egyénileg és csoportosan egyaránt jártak fűvet sarlózni. Négyen-öten is összeálltak, különösen, ha a falutól távolabbi erdőbe indultak. Mindig gyalogosan mentek fűért, *sallót* (*šerp* — Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta) és *ponyvát* vittek magukkal. A ponyva durva vászonból készült négyzet alakú, rendszerint 120×120 cm vagy 130×130 cm nagyságú teherhordó eszköz, melynek a négy sarkára egy-egy 60–80 cm hosszú, kétujjnyi széles kötőszalagot varrnak.⁴¹ A ponyva és a kötőszalag elnevezése rendkívül változatos. Egy falun belül is több névvel illetik, sőt ugyanazon személy szóhasználatában is változik a terminus.⁴²

A durva vászonból készült lepedő leggyakoribb elnevezése a *ponyva*, *trőnye* és *trakkos*, illetve ezek képzett változatai. Észak felé, a szláv nyelvtörletekkel való szoros kapcsolat, és a Hegyközbe történt szlovák betelepülések miatt a *trőnye*, illetve *trakkos* kifejezéseket tarthatjuk régebbieknek.⁴³ A ponyva név dél felé mutat kapcsolatot, ugyanis a Bodroghelyen és a Hegyalján ez a legelterjedtebb megnevezése.⁴⁴ A szlovák falvakban használatos *travnyicska*, *platicska* őrizte meg legjobban a terminus szlovák eredetét, amit az is igazol, hogy e kifejezésekkel más falvakban nem találkozunk. A fenti terminusok kö-

Község	ponyva neve	kötőszalag neve	forrás
Füzér	trakkos trőnye travnyica	trák trak	Saját gyűjtés s. gy. Paládi, 1973. Paládi, 1973.
Pusztafalu	trőnye ponyva	tracska	s. gy.
	ponyus	tracska	Paládi, 1973.
Füzérkomlós	trőnye ponyus	trak	Paládi, 1973.
	trakkos	trák, tracska	s. gy.
Nyíri	trőnye ponyva	tracska	s. gy.
		trakk	DENIA. 855.
Nagybózsza	trőnye trakkos	tracska trakk	s. gy.
Füzérkajata	ponyva trőnye	trakk	DENIA. 855.
Filkeháza	trőnye ponyva	trakk	s. gy.
Pálháza	ponyva	trakk	s. gy.
	trőnye ponyva	tracska	s. gy.
Füzérradvány	platicska trőnye ponyva		s. gy.
Kishuta	trakkos	kotronc trakk kotronca tracska	Paládi, 1973.
Kovácsvágás	vastag abrosz ponyva		s. gy.
Vágáshuta	travnyicska		s. gy.
	trakkos	trak	Paládi, 1973.
Vilyvitány	ponyva trakkos	trakk	s. gy.
Felsőregmec	ponyva	trakk	s. gy.
	ponyva trakkos	trakk	s. gy.
Mikóháza	ponyva		s. gy.

zül újabban a *ponyva* elterjedését és gyakoriságát figyelhetjük meg, különösen a fiatalabb generációnál.

Az erdőben a friss favágások helyén, a *szeksziók*ban (Mikóháza, Kovácsvágás, Kishuta, Vágáshuta, Kisbózsza), *szekciók*ban (Pálháza) termett a legjobb fű. Az erdei fűvek közül a *perjefűvet* (Nyíri, Pálháza, Mikóháza-*zsitnyica*, Vágáshuta), a *sásfűvet* (Füzér, Filkeháza, Nyíri, Füzérkajata, Pálháza, Vágáshuta, Kovácsvágás) v. *sásas fűvet* (Kovácsvágás), illetve *téli sást* (Kovácsvágás, Mikóháza) szerette a marha, de szükségből a bokrok tövé-

ben ősziről megmaradt száraz füvet, az *avart*⁴⁵ (Filkeháza, Füzérkajata, Kovácsvágás), illetve a *zavart* (Pusztafalu, Kovácsvágás) is levágták.

A fűszedéskor az asszonyok magukra kötötték a ponyvát, és sarlózás közben ebbe rakták a fűvet. A két egymás melletti kötőszalagot a derekukra kötötték úgy, hogy a vászonlepedőt hátulra engedték, a másik két kötőszalagot pedig a vállukon keresztül véve elől, a mellükön kötötték össze. A bal kézzel marokra fogott fűvet sarlóval levágták, s oldalról rakták a ponyvába. Kishutában *tracika*-nak, Füzéren *preszipa*-nak nevezik az így felkötött ponyvát és a tapasztalat szerint 4-5 *tracika*, illetve *preszipa* fűvet kellett szedni, hogy *egy hát fű, nagy hát fű* vagy *jó ponyva fű* együtt legyen. Kovácsvágáson 4-5 *öntet* fűvet sarlóztak, hogy *egy jó háttal* legyen. Amikor egy ponyvára való fűvet sarlóztak, rendszerint azonnal hazahordták. Száraz, aszályos években azonban főleg a Hutákban, Füzéren, Pusztafaluban, de Pálházán és Kovácsvágáson is gyakran téli takarmánynak gyűjtötték az erdei füveket a nyár végi, őszi hónapokban. Ilyenkor sarlózás után még az erdőn megszáritották, s csak úgy vitték haza, ahol a *padra* (padlás) vagy a *csűrbe* rakták. Pálházán a *portán*, a kertben szárították meg a fűvet, és a csűrben tárolták az etetésig.

A fű hazahordásakor jól telerakják a ponyvát, majd az átlósan szemben lévő két *trakkot* összekötik. A megrakott ponyvával a felállás a legnehezebb, ezért rendszerint egy kiemelkedésre teszik, vagy leülnek a ponyva elé. A szabadon maradt két kötőszalagot a két vállon átvéve elől összefogják, egyszer megkötik, s a lelógó végeit a mellhez szorítva bal kézzel tartják. Jobb kezükkel a földre támaszkodnak, lassan térdre emelkednek, jobb kezükkel valami bokorba is megkapaszkodnak és lassan felállnak. „Ha már a hátunkon van a ponyva, akkor haza is visszük” — mondják az adatközlők. Ha kevesebb a teher, akkor egy vállon is szállítják a fűvet. A ponyva három szalagját összefogják, s a negyedikkel körületekrik. Ezután az egyik vállukra kanyarítják a ponyvát, elől pedig kézzel tartják a lelógó kötőszalagokat.

Az erdei füveket szalmával vagy ha még volt, egyéb szálas takarmánnyal összerázták, illetve *secskának* vágta meg.⁴⁶ Magában ritkán etették az erdei fűvet, mert ettől „csikarást kap a marha”.

Az uradalmi erdőkben titokban szedett fűvön kívül részért is sarlóztak az asszonyok, illetve kaszáltak a férfiak. A pusztafalusi asszonyok *harmadába aratták* a fűvet Forgách gróf erdeiben, a férfiak pedig részért kaszálták a tisztásokat. Rendszerint a harmadrészt kapták, de rosszabb terepen *felébe* kaszáltak. Filkeházán a kerülő *kepélte* a fűvet. A száradás után boglyába rakott szénából zöld gallyal jelölte meg azokat, melyek a kaszást illették. A felszabadulás után az Állami Erdőgazdaság is részért kaszáltatja az erdei tisztásokat, s ebből a szénából etetik télen az őzeket és szarvasokat.⁴⁷

Az erdő nemcsak természetes, lábon elszáradt fűvével táplálta az állatállományt. İnségesebb esztendőkből előfordult, hogy tavaszi rügyfakadáskor a fák leveleit, rügyeit is levágták és takarmánnyként hasznosították.⁴⁸ Pusztafalusi adatközlők mondják „Amikor tavasszal a *ficfa kibirkézött, cicuskás* volt, eztet jártunk *fosztogatni*. *Jányficfának* hívják, hát azt fosztottuk zsákba, oszt úgy hoztuk a *Bábahegytől*. A marhának bevágtuk *secskába*. Megette, mer az ulyan szaggos.” Sok faluban (Pusztafalu, Füzér, Nyíri, Füzérkajata, Kishuta,

Nagyhuta, Vágashuta, Kisbózsza) szedték tavasszal a fák fiatal hajtását, a *tölgyfagyüvést*, (*dubina*=tölgyfarügy — Nagyhuta), *bikkfagyüvést*, *mogyorósfagyüvést*, a fák rügyeit, a *gyöngyöt* és szalmával felszecskázva etették.

Száraz, aszályos években szedték nyár végén a gyenge hajtású tölgy- és bükkfalombot. Háton hazahordták és megszáritva téli szükségta takarmánnyként elsősorban kecskével, de szarvasmarhával is etették. Filkeházán és Nagyhutában vízzel leforrázva, esetleg korpával leszórva takarmányozták. Füzéren szénával vegyítve etették a falombot. Danyi János 77 éves kovácsvágási adatközlő olyan rendeletre is emlékszik az 1900-as évek elejéről, amely szűkös esztendőknél megengedte a falevelek takarmányozásra való felhasználását.⁴⁹

A fahajtások, falevelek a Hegyközben is csak inségta takarmánnyul szolgáltak az 1920-as évekig. Elsősorban a gyengébb határú, erdők közelében fekvő községekben szedték a szegényebb családok. A két világháború közötti években fokozottabb mértékben kezdtek lóherét, bükkönnyet termesztetni a Hegyközben is, így szinte teljesen megszűnt a falevelek szarvasmarha takarmányozására való felhasználása. Az 1950-es években Pusztafaluban és Füzéren szórványosan még szedtek fahajtásokat, de már csak a kecskéknél és nyulaknak adták.

Az állati takarmányok legelterjedtebb fajtája a Hegyközben is a réteken gyűjtött széna. A hegyközi rétek jelentős része erdők közötti tisztásokon vagy irtott erdők helyén található.⁵⁰ A 16. század közepén a jobbágyság több olyan rétet használtak, melyek az irtás jogán illették őket. A történeti források szerint a 17. század közepéig egyre nőtt az irtásos eredetű kaszálók területe. Nagyarányú erdőirtás folyt a Hegyközben a 18. század végétől a 19. század közepéig is. Egy sor új település keletkezett ekkor. Az erdőtől irtással elhódított területek jelentősen növelték a rétek mennyiségét. Pl. Füzérkomlóson 1773 és 1846 között a rétek 48 embervágóról 98-ra gyarapodtak, s míg Nyíriben 1828-ban 89 hold volt a rétek területe, 1858-ban már 149 7/32 holdat írtak össze. Az erdőirtással nyert kaszálók jelentőségét bizonyítja a hegyközi falvakban az *ortás* helynév gyakorisága is. Az erdők — kaszáló nyelés miatt — irtása a 19. század közepére befejeződött a Hegyközben, bár a Hutákban a legutóbbi évekig rendszeresen tisztították és kaszálták az erdők közötti *ortásokat*.

3. A tölgy- és bükkerdők lehullott száraz levelét alomként is felhasználták a Hegyközben.⁵¹ Az almozásra való búza- és gabonaszalma nagyon kevés helyen maradt meg cséplésig, hiszen szecskának összevágva is etették. Ezért ősszel minden faluban gyűjtöttek falevelet és a téli hónapokban vagy tavasszal ezzel *ajjastak* (Füzér, Kishuta) v. *ágyaltak* (Filkeháza).⁵² A falevéllal való almozás még a tíz-húsz holdas módosabb gazdaságokban is elterjedt volt, a Hutákban pedig a gabonatermesztés csekély mértéke miatt kizárólag falevéllal aljastak. A *tölgyfalevelet* jobbnak tartják, mert nagyobb, mint a bükkfalevél, szaporább és nem törik. Ha télre gyűjtöttek levelet, szekérrel ment ki az egész család és gereblyéket, ponyvákat, zsákokat, nagy kosarakat vittek magukkal. Először kis csomókba, *kopkákba* gereblyélik össze a levelet, majd ponyvával vagy kosárral a szekérbe rakják. Ha *deszkás szekérrel* mennek ki, a deszka pereméig megrakják levéllel, jól letapossák, száraz gallyakat tűznek körül a deszka és a levél közé, így még magasabbra lehet rakni, többet lehet egyszerre hazaszállítani. Végül a zsákokat és ponyvákat tömlik meg levéllel, s a szekér

tetejére rakják. Amikor *lajtrás* vagy *bérfás* szekérrel hordanak, gallyakkal fonják be az oldalát, Kovácsvágáson pedig a jobb módúak vesszőből font *kast* raknak a *lajtrába*. Az igavonó állattal nem rendelkező szegényebb családoknál az asszonyok, de néha a férfiak is, ponyvában, zsákban hordták haza a falevelet őszen és tavasszal. Ilyenkor 3-4 zsákot is megraktak falevéllal, ponyvával szorították a hátukra és a két kötőszalagot elöl, a mellükön összekötve tartották a terhet. A behordott falevelet a csűr egyik fiókjában vagy a padláson tárolták felhasználásig.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az erdő fontos szerepet töltött be a hegyközi állattartásban. A természetföldrajzi adottságok a takarmánynövények termesztésének késői (20. század első fele) elterjedését okozták, így az erdei tisztásokon gyűjtött szénafüvek jelentősek voltak az állattáplomány takarmányozásában. A sertések hizlalása pedig a 20. század elejéig szinte kizárólag a makkos erdőkben történt. A nagyállatok (szarvasmarha, ló, juh) erdei legeltetése a kevés és gyenge minőségű legelők miatt volt elterjedt. Ennek visszaszorulását egyrészt a takarmánynövények elterjedésével, másrészt az okszerű erdőgazdálkodás előtérbe kerülésével magyarázhatjuk, mely a fában okozott károk miatt a 19–20. század fordulójától erőteljesebben kezdte kiszorítani az állatokat az erdőből. Az erdő termékeinek egy része (falomb, farügyek) minden korszakban csak mint takarmánypótló, illetve szükségtakarmány szerepelt, amit aszályos, száraz években szedtek. A fenti következtetések az egész területre általánosan jellemzők, bár az erdő jelentősége a Hegyköz peremén, a hegyek között és a hegyek lábánál települt falvakban erőteljesebben érvényesül, mint a jobb minőségű rétekekkel és takarmánytermesztésre is alkalmasabb szántóföldekkel rendelkező, a medence közepén és déli részén fekvő községekben.

JEGYZETEK

1. Szabadfalvi J., 1970. 30–31.
2. Szabadfalvi J., 1970. 64.
3. Szabadfalvi J., 1970. 73.
4. A területre vonatkozó irodalomból L: Balassa I., 1964.; Szabadfalvi J., 1968.; Szabadfalvi J., 1972.; Petercsák T., 1972.; Petercsák T., 1973.; Petercsák T., 1976.
5. Vö.: Balassa I., 1964. 5.
6. Balassa I. jelzett munkájában részletesen elemzi a 17. századi hegyközi állattartást. Balassa I., 1964. 13–17.
7. A magyar korona..., 1897.
8. Éble G., 1911. 185, 275, 288.; OL. KL. 16. cs. No. 159; No. 160; No. 163.
9. OL. KL. Lad. 22. No. 145.
10. L. Petercsák T., 1976., melyben közölt adatokat új gyűjtéssel egészítettem ki.
11. Tiszáninneni. ... At. 1068.
12. Petercsák T., 1973. 362.
13. A Hegyközben az 1870-es években került sor az 1853-as urbéri pátenst végrehajtására. Balassa I. szíves közlése.
14. OL. KL. Lad. 90. No. 79.
15. OL. KL. 16. cs. No. 161; 17. cs. No. 169.; Éble G., 1911. 276.
16. Vö. Tagán G., 1939. 150.
17. 1800-ban a vilyi közbirtokosok kérték a vármegyétől, hogy szabadítsa fel a tilalom alól a Cserje nevű erdőt. OL. KL. Lad. 98. No. 53.

18. *Tagányi K.*, 1896. III. 277.
19. A téma széleskörű feldolgozásából l.: *Tálasz I.*, 1939. 18—19.; *Gunda B.*, 1956. 17—40.; *Szabadfalvi J.*, 1968.; *Szabadfalvi J.*, 1972. 283—332.; *Balassa I.*, 1973 a. 53—79.
20. *Szabadfalvi J.*, 1968. 64.
21. *Tagányi K.*, 1896. I. 446.
22. *Tagányi K.*, 1896. I. 461.
23. *Vö.: Szabadfalvi J.*, 1968. 65.
24. *Vö.: Szabadfalvi J.*, 1968. 69.; *Balassa I.*, 1973 a. 53—54.
25. *Vö.: Szabadfalvi J.*, 1968. 68. Filkeházán a nyári legelőn álló delelőhelyet is *kosárnak* vagy *karármak* hívják, s galagonyabokrokból építik kör alakúra. *Petercsák T.*, 1972. 517.
26. Hasonlót közöl *Szabadfalvi J.* a Zempléni-hegység középső részéről. *Szabadfalvi J.*, 1968. 67.
27. *Szabadfalvi J.*, 1968. 66. 70.
28. A juhmakkoltatáshoz L.: *Szabadfalvi J.*, 1963. 131—143.; *Paládi-Kovács A.*, 1965. 113—115.
29. *Vö.: Szabadfalvi J.* 1968. 64.
30. *Balassa I.*, 1960. 49.
31. *Balassa I.*, 1964. 124.
32. *Sziklay J.—Borovszky S.*, 1896. 407.
33. *Szabadfalvi J.*, 1963. 138.
34. Füüzéren és Kovácsvágáson 1976-ban eladásra is szedtek makkot a termelészövetkezet erdőjéből. Az erdészeti telepítésre vásárolta fel a makkot kilogrammonként 3-4 ft-os áron.
35. *Szabadfalvi J.*, 1970. 76.
36. *Éber E.*, 1961. 99.
37. *Balassa I.*, 1964. 135.
38. *Korponay J.*, 1866—70. I. 284.
39. A 18. század végi mezőgazdasági szakirodalom is említi az erdei füvek takarmányozását. *Nagyváthy J.*, 1791. I. 358.
40. Tiszáninnen. . . At. 1078.
41. *Vö.: Ikvai N.*, 1967. 46.
42. *Vo. Paládi-Kovács A.*, 1973. 448.
43. A *trőnye* szó eredete egyelőre ismeretlen. *Paládi-Kovács A.* szerint német származású és a közeli szlovák területeken nem találjuk megfelelőjét. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 447. A német eredetnek ellentmond, hogy a terminus Abaúj megye északi részében, Kassa—Gönc térségében, a szlovák nyelvterület szomszédságában a legelterjedtebb. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 447.; 437.; *Szinnyei J.*, 1893—1901. 808. A *trakkos* elnevezés a kötőszalag *trak*, *trakk*, ill. *tracska* nevéből képzett megjelölés, amelynek szláv eredetét *Kniezsa I.* bebizonyította. *Kniezsa I.*, 1955. I. 532.
44. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 437.; *Nagy É.*, 1971. 174.; A bodrogi Nagyszőlőgyőn a *hurcoló ponyva*, ill. a *koloncos* v. *kotroncos ponyva* elnevezés is gyakori. *Zsova I.*, 1971. 183.
45. Az *avar* és *zavar* szó bővebb jelentését, eredetét L. *Balassa I.*, 1973b. 301—303. A terminust a 17. századtól kezdve ismerjük. A történeti és nyelvjárási adatok döntő többségében az elmúlt évről megmaradt száraz füvet jelenti. *Szabadfalvi J.*, 1970. 62.
46. *Nagyváthy J.* szerint Lőcse környékén a 18. században is téli takarmányul szolgált az erdőn sarlózott fű, szalmával keverve etették. *Nagyváthy J.*, 1791. I. 358.
47. *Vö.: Balassa I.* 1964. 135.
48. A lombszénát az istállózó állattenyésztésben is országszerte felhasználták. A lombtakarmány fontosságát és felhasználásának mértékét jelzi az is, hogy a XIX. század végén megjelent mezőgazdasági szakirodalom is számontartja. *Cselkó I.—Kosutány T.*, 1894. 100—102.; *Vö.: Szabadfalvi J.*, 1970. 72.
49. Valószínűleg az 1904—1908 közötti évekről van szó, amikor a földművelésügyi miniszter megengedte a lombtakarmány gyűjtését. *Földes J.*, é. n. 81.
50. A rétekre vonatkozó adatokat L. részletesebben: *Balassa I.* 1964. 132—133.
51. *Vö.: Balassa I.*, 1964. 49. *Szabadfalvi J.* szerint a falomb almozásra való felhasználása másodlagos, elsődlegesen takarmányozásra szolgált. *Szabadfalvi J.*, 1970. 75.
52. A falevél almozása a Zempléni-hegység falvaiban széles körben elterjedt (DENIA 397.).

IRODALOM

- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
- Balassa I.*, 1960.
A magyar kukorica. Budapest, 1960.
- Balassa I.*, 1964.
Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964.
- Balassa I.*, 1973a.
Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI—XIX. században. *Ethnographia*, LXXXIV. 1973. 1—2. sz. 53—79.
- Balassa I.*, 1973b.
A legeltetés három műszava: avas, avar, havas. *Magyar Nyelv*, LXIX. 1973. 3. sz. 296—305.
- Cselkó I.—Kosutány T.*, 1894.
Takarmányozástan. Budapest, 1894.
- DENIA = Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára
- Éber E.*, 1961.
A magyar állattartás fejlődése. Budapest, 1961.
- Éble G.*, 1911.
A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. I—II. köt. Budapest, 1911.
- Földes J.*, é. n.
Az erdő, annak művelése, hasznai, védelme és rendezése. Budapest.
- Gunda B.*, 1956.
Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956.
- Ikvai N.*, 1967.
Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. *Műveltség és Hagyomány*, IX. 1967.
- Kniezsa I.*, 1955.
A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955.
- Korponay J.*, 1866—70.
Abaújmegye monographiája I. Kassa, 1866—1870.
- Nagy É.*, 1971.
A kendervászon a karcsai népeletben. Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 169—181.
- Nagyváthy J.*, 1791.
A szorgalmas mezei gazda. I—II. Pest, 1791.
- OL. KL. = Országos Levéltár, Károlyi Levéltár.
- Paládi-Kovács A.*, 1965.
A keleti palócok pásztorkodása. *Műveltség és Hagyomány*, VII. Debrecen, 1965.
- Paládi-Kovács A.*, 1973.
Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XII. 1973. 431—462.
- Petercsák T.*, 1972.
Népi sertéstartás Filkeházán. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XI. 1972. 505—527.
- Petercsák T.*, 1973.
Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XII. 1973. 357—407.
- Petercsák T.*, 1976.
Adatok a hegyközi szarvasmarhatartáshoz. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 15, 1976.
- Szabadfalvi J.*, 1963.
Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. *Műveltség és Hagyomány*, V. 1963. 131—143.
- Szabadfalvi J.*, 1968.
Makkoltatás a Zempléni hegységben. *Ethnographia*, LXXIX. 1968. 62—75.
- Szabadfalvi J.*, 1970.
Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. *Műveltség és Hagyomány*, XII. Debrecen, 1970.

Szabadfalvi J., 1972.

Az extenzív sertéstenyésztés emlékei Magyarországon. Klny. a debreceni Déri Múzeum 1969—70. évi Évkönyvéből.

Sziklay J.—Borovszky S., 1896.

Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1896.

Szinnyei J., 1893—1901.

Magyar Tájszótár I—II. Budapest, 1893—1901.

Tagán G., 1939.

Pusztafalu gazdálkodása. Néprajzi Értesítő XLIV. 1939. 142—156.

Tagányi K., 1896.

Magyar erdészeti oklevéltár I—III. Budapest, 1896.

Tiszáninneni...

Tiszáninneni Református Egyházkertület (Sárospatak) Tudományos Gyűjteményeinek Adattára, Faluszeminárium.

Tálasz I., 1939.

A bakonyi pásztorkodás. Ethnographia, L. 1939. 9—39.

Zsova I., 1971.

Hátalás, cipekedés Rozványon. Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 183—194.

DIE ROLLE DES WALDES BEI DER TIERHALTUNG IM HEGYKÖZ

(Auszug)

Ein wenig erforschtes Gebiet der ungarischen Volkskunde ist die Beziehung zwischen Wald und Tierhaltung. Die vorliegende Studie erläutert die Rolle des Waldes in der Tierzucht in einer kleineren Landschaft Nordostungarns, in Hegyköz an der Ostflanke des Zempléner Gebirges. Jahrhunderte hindurch boten Ackerbau, Tierhaltung und Wald die Lebensmöglichkeiten der Bewohner dieses Landstriches. Am Ende des XIX. Jahrhunderts machte das Gesamtgebiet der Dörfer im Hegyköz 49 260 Katastraljoch aus, davon waren 26 249 Katastraljoch Wald und nur 12 786 Katastraljoch Ackerland. Der Wald war massgebend für die Wirtschaftsführung und Existenz der Bewohner, und zwar abhängig von der Grösse des Waldes und der Qualität der Wiesen und Weiden.

In der Studie werden die Beziehungen zwischen Wald und Tierzucht auf der Basis historischer und frischer Traditionen erläutert. Rinder, Schafe Pferde und Ziegen wurden auf die Lichtungen und Waldwiesen getrieben und weideten dort, die Schweine wurden mit abgefallenen Eicheln gemästet. Die Jungrinder und Pferde waren von Frühling bis Herbst auf den Weiden. Da die Tiere, besonders die Ziegen, während der Weidezeit im Baumbestand grossen Schaden verursachten, wurden um die Wende vom XIX. zum XX. Jahrhundert allmählich das Weiden im Wald verboten.

Bis zu den 20-er Jahren dieses Jahrhunderts wurden in allen Dörfern des Hegyköz' die Schweine in den Herbst und Wintermonaten in den Buchen- und Eichenwäldern gemästet. In den vergangenen Jahrzehnten wurden die Schweine mit gesammelten Eicheln und Bucheckern auf den Gehöften gemästet. Doch das Grundfutter in der Tierhaltung war das Heu von den Waldwiesen. Bis zu den 50-er Jahren dieses Jahrhunderts war es allgemeiner Brauch, dass die Frauen im Frühjahr das Winterfutter mit Gras ersetzten, das sie im Wald absammelten.

und auf dem Rücken nach Hause trugen. In allen Dörfern dieses Gebietes war es bis in die letzten Jahre üblich, das Laub als Streu zu benutzen, wenn die Tiere im Winter und Frühjahr im Stall gehalten wurden.

Die ausgedehnten Wälder spielten eine wichtige Rolle in der Tierhaltung im Hegyköz. In der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts, als sich die planmäßige Forstwirtschaft und der planmäßige Futterpflanzenanbau in immer stärkerem Masse durchsetzte, wurden auch in diesem Gebiet der Wald, seine Wiesen und Früchte nicht mehr als Futterquellen benutzt.

Tivadar Petercsák

KECSKETARTÁS AZ AGGTELEKI-KARSZTON

VIGA GYULA

A magyar paraszti állattartás kutatói meglehetősen kevés figyelmet szenteltek egyes állatfajoknak, amelyeket — a szarvasmarhához, lóhoz, sertéshez és juhhoz mérten — kisebb számban tartottak hazánkban. Meglehetősen elhanyagolt egyebek között a kecsketartás vizsgálata is. Néprajzi irodalmunkban az állattartással foglalkozó egyes munkák, valamint falu- és tájmonográfiák gyakran tesznek említést a kecsketartásról, de nem találunk a kérdést önállóan feldolgozó tanulmányt.¹ Herman Ottó a magyar pásztorok nyelvkincséről írott könyvében külön fejezetet szentel a kecsketartás szókincsének is, ez azonban a többi állatfajról írt fejezetekhez képest meglehetősen szegényes.² A magyarok nagy ősfoglalkozásáról szóló munkájának előtanulmányában sok középkori adatot gyűjtött össze a kecsketartásra vonatkozóan.³ Ugyancsak sok utalás található ebből a korszakból Takáts Sándor „Rajzok a török világból” című munkájában.⁴ A magyarság néprajzának állattartás fejezete viszont alig mond valamit a kecsketartásról.⁵ Kétségtelen, hogy abszolút értékkel kifejezve csekély volt a kecskéek száma a többi állatfajhoz képest a magyarság kezén (lásd alább), de ha figyelembe vesszük azt, hogy ez a szám földrajzilag, időben és társadalmi rétegenként is nagy eltérést mutat, akkor a kérdés nagyobb figyelmet érdemel. (A két világháború között pl. a kecskeállománynak majdnem 50%-a az Alföldre esett, s Budapest peremkerületeiben volt található az állomány 27,5%-a. A földtelenek és az 5 holdnál kisebb földterülettel rendelkezők kezén volt az állomány 90%-a. Ezek a számok egyúttal jelzik azt, hogy a kecske sokszor a falusi nincstelenek és a városi proletariátus élelmezésének egyik alapját képezte.)⁶ Tanulmányunkban hazánk egyik sajátos geográfiai arculatú vidékén, az Aggteleki-karszton települt falvak népének kecsketartását mutatjuk be — a statisztikai adatokkal megfelelő biztonsággal megfogható korszakban — a 19. század végétől 1976-ig.

Az Aggteleki-karszt (Észak-borsodi karszt) lényegében nem tartozik az Északi-középhegység egyik tagjához sem, hanem a Gömör—Tornai karszt része, az ún. Dél-szlovákiai karszt déli nyúlványa.⁷ Vizsgálatunk színhelye a szűkebb értelemben vett Aggteleki-karszt volt, mivel az újabb kutatás ide sorolja a Pelsőc—Aggtelek—Teresztenye vonaltól délre fekvő ún. fedett karszterületet is.⁸ A két övezet azonban nemcsak külső képeben, hanem a paraszti gazdálkodás és életmód szerkezetében is eltérést mutat. Vizsgálati területünk ugyanis — az északi rész — jellegzetes középhegységi karsztos vidék, ahol a kopár vagy alig erdős hegyeket vízben szegény, dolinás fennsíkok és mély

völgyek tagolják, ahol a falvak határának csak kis része szántóföld, nagyobb része erdőség, s gazdálkodásukban mindig jelentősebb szerep jutott az állattartásnak.⁹ A déli terület viszont termőtalajjal fedett karszt, ahol lomboserdők és kiterjedt szántóföldek váltják egymást. A két terület vegetációja is erősen eltér egymástól, ami az állattartás, legeltetés szempontjából ugyancsak jelentőséggel bír.¹⁰ Az általunk vizsgált falvak földrajzi helyzete és gazdálkodási struktúrája is eltérő. *Tornanádaska*, *Komjáti*, *Bódvaszilas*, *Perkupa* és *Szalonna* a Bódva termékeny völgyében fekszenek,¹¹ *Szögliget*, *Jósvafő*, *Szin* és *Trizs*, valamint az ún. *Galyaság*¹² falvai közül *Szinpetri*, *Égerszög*, *Szöllőssardó* és *Teresztenye* szűk patak völgyben települt. *Aggtelek*, *Tornakápolna* és *Varbóc* viszont hegyek által körülzártan, szűk völgykatlanban helyezkednek el.¹³

Az Aggteleki-karsztvidék kecsketartásáról már a 16. századból van adatunk. *Ila B.* szerint a vidéken a török megjelenése után vett nagy lendületet a juhászat, csaknem minden aggteleki család nagy juhnyájjal rendelkezett, sőt volt aki kecskéket is tartott.¹⁴ Adatok hiányában jelenleg nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy ezeket a kecskéket más állatfajokkal legeltették-e együtt, s naponta hazahajtották, vagy pedig — ahogy ezt egyebek között Máramaros vidékéről és Erdélyből származó párhuzamok jelzik — a vidék kosarazó juhászatával kapcsolódott össze, s a terméketlen talaj javítását is szolgálta.¹⁵ További kutatásunk feladata lesz annak kiderítése is, hogy az említett korszakban a kecske tartása milyen rétegek gazdálkodásához kapcsolódott.

Településeinken — a korábbi kecsketartás hagyományaként — földrajzi nevekben is felbukkan a kecske. Aggtelek határában található a *Kecskés-tó* nevű teber, ahol esős időben összegyűlt a víz, s — tekintettel a karszt vízszegény jellegére — valószínűleg az állatok itatását is szolgálta. Szinpetri határában van a *Kecskés-völgy*, a szögligeti és a derenki határ egy részét *Kecskésnek* nevezik. Teresztenye határában található a *Kecske-kút*, amelyik a környék egyik legbővizűbb forrása.¹⁶

Adataink szerint a vidék paraszti gazdálkodásában 1895 és a második világháború közötti időszakban nem játszott fontos szerepet a kecsketartás. 1895—1976 időszakban az állomány a következő képet mutatja:¹⁷

	1895	1911	1935	1942	1976
Aggtelek	—	—	—	135	30
Bódvaszilas	—	—	—	1	—
Égerszög	—	4	—	2	10
Jósvafő	2	8	6	28	9
Komjáti	1	—	—	—	—
Perkupa	—	1	—	25	8
Szalonna	4	2	1	—	—
Szin	2	1	—	17	7
Szinpetri	—	2	—	12	3
Szögliget	—	—	—	6	4
Szöllőssardó	—	—	—	25	20
Teresztenye	—	2	—	6	35
Tornakápolna	—	—	—	9	6

Tornanádaska
Trizs
Varbóc

—	—	—	7	—
—	7	2	—	—
1	1	—	3	7

A kecskék aránya az állatállományon — csak szarvasmarha, ló, sertés, juh és kecske — belül területünkön a következők szerint alakult (összevetve az országos és a megyei értékekkel):¹⁸

A kecskék száma az állatállományból %-ban kifejezve:

	Országosan	Megyénben	Aggteleki-karstton
1895	0,30	0,31	0,06
1911	0,23	0,26	0,17
1935	0,43	0,42	0,06
1942	0,73	0,65	0,85
1946	2,66	—	—
1950	1,54	2,54	—
1954	2,04	2,25	—
1960	0,69	0,74	—
1965	0,67	—	—
1966	—	0,67	—

Sajnos a rendelkezésre álló statisztikák hiányosak, 1942 utáni falvankénti adatokat nem ismerünk. Úgy tűnik azonban, hogy két összeírás közötti időszakban a kecskeállomány rövid idő alatt felszaporodott, s újra meg is fogyatkozott falvainkban. Elegendő itt Bódvaszilás példáját megemlíteni, ahol az 1942-es összeírás csak 1 kecskét jelez, az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején kb. 120 állatból álló kecskenyáj volt a faluban, az 1950-es évek második felében pedig újra csak néhány darab található. Az országos és megyei adatok mutatóival és saját gyűjtésünkkel összevetve azonban úgy tűnik, hogy kellő biztonsággal megrajzolhatjuk a kecsketartás jelentőségének alakulását az Aggteleki-karst falvainak paraszti gazdálkodásában. A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a terület állatállományában a kecskék aránya — kivéve az 1942-es évet — alatta marad az országos és a megyei átlagnak. A terület kecskeállománya nem egyenletesen oszlik meg, hanem néhány faluban koncentrálódik. Különösen nagy jelentősége volt tartásának a hegyesebb határu falvakban (Aggtelek, Jósavő, Teresztenye).¹⁹

A második világháborúig kecskét elsősorban a pásztorok tartottak. Mellettük csak a legszegényebbek gazdálkodásában bírt jelentőséggel ez az állatfaj, akik tehenet nem tudtak tartani. Akinek tehene volt, az nem tartott kecskét. A cigányság számára fontos volt a kecske tartása: fedezte a család tejszükségletét. A kecsketartásnak ekkor sok ellenzője volt, főleg a nagyobb gazdák között, akik féltették az erdőt a kecske kártételétől. Bódvaszilason — ahol a

határ nagyobb része uradalmi birtok volt — a világháborúig tilos volt a kecske tartása. A kecske tenyésztése a második világháború idején bekövetkezett szociális kényszer hatására épült be a vidék paraszti gazdaságainak üzemszervezetébe, részben a megcsökkenő állatállomány — főleg szarvasmarha és juh — pótlására, részben pedig a férfi munkaerőt nélkülöző családok tejszükségletének ellátására. (A szarvasmarhának való takarmánykészítés ugyanis elsősorban a férfiak munkája volt.) Újabb lendületet kapott a kecsketartás az 1950-es évek beszolgáltatási rendszere idején, amikor részben a beszolgáltatási kötelezettségnek tettek eleget vele, úgy hogy a tehéntejbe keverték, részben pedig a tehéntej hiányában a család táplálkozását szolgálta. Emellett — szemestermények hiányában — kecsketejen nevelték fel a malacokat is. Az 1950-es évek első felében általános volt a kecske tartása a tehenet tartó gazdaságokban is. Bár falvainkban — statisztikai adatok hiányában — nem tudjuk kimutatni számszerűen, ekkor emelkedett legmagasabbra a kecskék száma vidékünkön is, hasonlóan az ország más területeihez. Az 1950-es évek második felétől kezdve a kecsketartás fokozatosan újra visszaszorult, de jelentőségét nem veszítette el teljesen. A falvak legidősebb, harmadik generációjának táplálkozásában ma is jelentős szerepet játszik. A termelőszövetkezetek megalakulása óta a szarvasmarha munkavégző képességére a családoknak alig van szüksége, a tejellátást viszont a szarvasmarhánál sokkal igénytelenebb kecske is fedezni tudja. A téhénnel rendelkező gazdaságokban is tartanak esetenként kecskét, s tejét a moslékba keverve hasznosítják. A kecsketartás továbbélését biztosító szociális okok és az állat igénytelen volta mellett az Aggteleki-karszt sajátos földrajzi képe is hozzájárult ahhoz, hogy falvaink egy részében ma is jelentős a kecsketartás. A falvak legelőterületének egy része ugyanis olyan, hogy az csak a juh- és a kecsketartás révén hasznosítható, nagytestű állatokkal nem.²⁰ Ugyanakkor a juhtartás sokkal kevésbé illeszthető be a mai paraszti gazdálkodás kereteibe (háztáji gazdaságok), mint a kecske tartása.

A parasztság szociális helyzetének konszolidálódásával a kecsketartásnak újból sok ellenzője lett, s ennek jelentős szerepe van az állomány csökkenésében.

Az egy gazdaságban tartott kecskék száma általában 1-2 volt, de 3 fölé ritkán emelkedett, mivel ennél több állat tartása helyett minőségi változtatást hajtottak végre: 3-4 kecske tartásának feltételei ugyanis már biztosították egy — a kecskénél többért — hasznosítható — szarvasmarha tartását is.

A kecskét a gazdák ügyes, okos és tiszta állatnak tartják. Az állat legjobb tulajdonságainak igénytelenségét, olcsó tartását mondják, továbbá azt, hogy nem kell adót fizetni utána és viszonylag olcsó a fűbére is. Hátrányának tartják viszont azt, hogy nagyon *pákosz* állat, sokat kell *hajkászni*, mert ha őrizetlenül marad, akkor azonnal lerágja a fák, bokrok, virágok hajtásait, leveleit.

A kecske tartásának, s a kecsketartó gazdáknak a megítélése tükrözi a parasztság szociális helyzetének, az abban beálló változásoknak. A világháború előtt lenézték azt, aki kecskét tartott, mert az a szegénység jele volt. Szalonnán pl. egy szegény özvegyasszonyt, aki a cigányok és a pásztorok mellett egyedül tartott kecskét a faluban, mindenki csak „kecskés asszony” néven emlegette. Amikor a gazdasági helyzet szorítására elterjedt tartása, akkor nem

szólták meg érte egymást, bár a gazdagabb parasztok ekkor sem engedték be a kecskét portájukra. Lenézték a kecskét tartókat, *kajzinak* csúfolták őket. Jól kifejezi ezt egy égerszögi — egykori nagygazda — adatközlő véleménye, aki szerint: „A kecske a parasztleletben zsellérség. A kecske nem állat. Nekünk parasztnak tehén kell, aki szép szarvval jár ki az udvaron. Aki kecskét tart, az lusta, nem szeret takarmányt készíteni a jószágának télre.”²¹ Maguk a kecskét tartó gazdák egymás között tréfásan *proletárnak*, *proletár tehénnek*, *proli tehénnek* nevezik a kecskét, s azt is mondják rá, hogy *szegény ember tehene*.

Az utóbbi két évtizedben — a parasztság szociális helyzetének javulásával — háttérbe szorul a kecsketartás. S mivel megszűntek a tartást indokló szociális okok, gyakran újra kigúnyolják, megszólják a kecskét tartókat. Szinben pl. az 1960-as évek közepén „Kecske”, „Kecskés” gúnynevet ragasztottak az iskolában egy más faluból beköltözött adatközlő gyerekére, mivel Szinben évek óta senki nem tartott kecskét. S mikor néhány éve a már felnőtt fiatalember Tornakápolnáról feleséget hozott, a kápolnai fiatalok egyik éjszaka egy kecskét kötöttek a menyasszony kapujához, jelezve ezzel, hogy kecskét tartó családhoz kerül.

A gazdák a kecskék fajtáját nem ismerik, nem tartják számon. Általában azt mondják, hogy *korcs* kecskéik vannak, mert a falvakban nincsenek fajtiszta, törzskönyvezett bakok, s ehhez járul még az üzetés rendszere is (lásd alább). Megfigyeléseim és adataim alapján területünkön külső jegyek szerint két kecskefajta különíthető el. Az egyik — melyet adatközlőim *magyar kecske* néven emlegettek — nagytestű, sima fehér szőrű, szarvatlan fajta. Ezt jobb tejelőnek tartják. A másik fajta ennél kisebb termetű, színe változatos. Erre utalnak a színek megjelölésére szolgáló jelzők is: *fekete*, *fekete-tarka*, *sárga-tarka*,

1. kép. Gallyazó kecske

2. kép. Legelő kecskék (Tersztenye)

szürke-tarka, szürke, kávészínű, cifra, borzderes (csak Perkupán) stb. (2. kép). Ezen belül fülük alapján elkülönítik a kislefű, ún. *csehfilű* állatokat. A szarvuk alapján a *suta*, szarvatlan állatokat megkülönböztetik a szarvval rendelkezőktől. Ez utóbbiakat nem jelöli külön kifejezés.

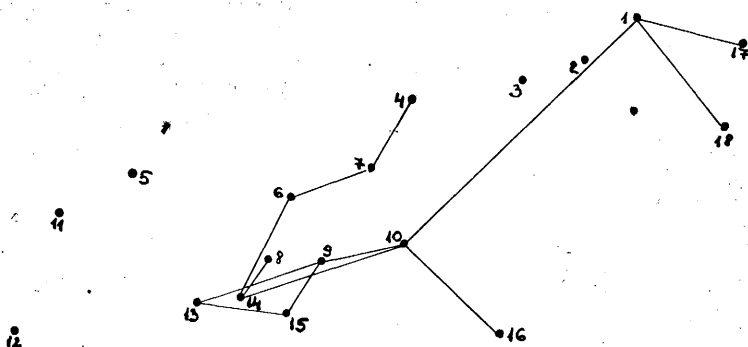
A nőstény kecske neve területünkön általánosan *jerke* vagy *fejős*, a hímé *bak*. A kiherélt bak neve *cap*.²² Lényegesen változatosabb a kiskecske megjelölése, melyek között a sok becéző alak az állatokkal való közvetlen viszony kifejezője: *gedó*, *gidó*, *gida*, *geda*, *gedus*, *geduska*, *kisgeda*, *gödölye*, *gedócska*, *kiskecske*, *kecske fia*, stb. A nemek szerint *jerkegedóról* és *bakgedóról* beszélnek. Ezeket a szavakat az ivarérett kor eléréséig használják a kiskecskére.

Már a fiatal kecskének nevet adnak. A névadás — mint a kecskével való foglalkozás általában — a gazdaasszony, ill. a család nőtagjainak feladata. Esetenként a gyerekek is nevet ragasztanak az állatra. A névadás általában spontán, a jérének női, a baknak férfi keresztnéveket adnak (pl.: *Juci*, *Sári*, *Bözsí*, *Manci*, ill. *Samu*, stb.). Esetenként azonban felbukkannak olyan nevek is, amelyek az állat színét, fejtartását, szarvállását, testalkatát jelzik. Pl.: *Hattyú* a neve, ha tiszta fehér, *Rigó*, ha fekete, *Cifra*, ha tarka, *Kesely*, mert fehér a színe és fekete a lába. *Csonka* a neve, mert félreáll, vagy letörött a szarva, *Csákó* a fejtartása és a szarvállása miatt, *Morzsi*, mert kistermetű, *Biri*, mert olyan *kezes*, jámbor, mint egy bárány, stb.

A kecskét mindenki megismeri a színéről és a szarvállásáról. A szarvra nem fordítanak gondot, a szarv milyensége nem befolyásolja az állat értékét. Azért szeretik sokan jobban a szarvval rendelkező kecskéket, mert könnyebb megkötni őket, nem fenyeget az a veszély, hogy a kötél a nyakára szorul.

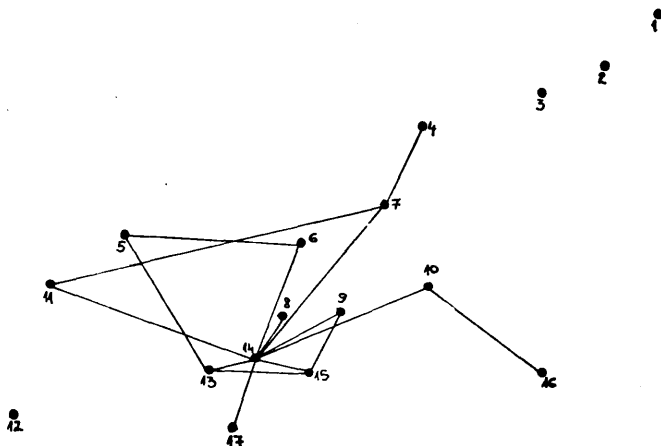
A kecske még annak az évnek a végén *megűződik*, amelyikben született, s 1 éves korában általában *megellik*. Űzetési ideje augusztus végétől október elejéig tart. A jerke általában a *nyájban űződik fel*, a legelőn. A pásztorok 50 jerekre tartanak egy bakkecskét. Nem minden faluban van azonban bak, így az űzésre — főleg az utóbbi évtizedben — a falvak között sajátos kapcsolatrendszer alakult ki (3. kép). Ez a kapcsolat évenként is változott, mert volt, hogy az egyik falunak egy évben volt bakja, a következőben már nem. Bakkecskét csak a pásztorok tartottak, akiknek az űzésért 10—15 forintot fizettek. Ha a faluban nem volt bak, akkor vagy a pásztor hozott kölcsön nyár végén 2-3 hétre valamelyik szomszédos falu pásztorától, vagy pedig a gazdák hajtották át állataikat a szomszédos falvak valamelyikébe. Az utóbbi esetben az állatokat egy-két hétig hagyták ott, s a pásztor űzent, amikor *megűződött, gedőt fogott* a jerke, hogy érte lehet menni. Ilyenkor 25—30 forintot fizettek a szomszéd falu pásztorának.

A megűződött kecskét *vemhesnek* mondják. Az *ellés* ideje általában február és március eleje. Ha a gedő levágásra kerül, akkor 4—6 hétig hagyják szopni, ha felnevelik, akkor 8 hetes korában *elválasztják*. Aggteleken nem számolják a heteket, hanem *Zsófia-napkor* (május 15.) választják a gedókat, éppen úgy, mint a bárányokat. Az elválasztásnak két módja ismeretes területünkön. A gazdák egy része gedóját áthajtotta a szomszédos falvak valamelyikébe, s 1-2 hónapig az ottani pásztorra bízta (4. kép.). A pásztornak ilyenkor 20—30 forintot fizettek egy hónapra. A választani vitt gedóra esetenként *jegyet* tettek. Aggteleken a juhoknál is alkalmazott *bélyegzőt, lyukasztót* használták erre a célra. Az alkalmazott jelek azonban szegényesek, kevés variációjuk van: a jobb vagy a bal, vagy pedig mindkét fülön ütöttek 1-1 lyukat. Teresztenyén

3. kép. A kecsketartás kapcsolatai a tájegységen belül, I.:

űzés. 1. Tornanádaska; 2. Komját; 3. Bódvaszilás; 4. Szögliget; 5. Jősvafő; 6. Szinpetri; 7. Szin, 8. Tornakápolna; 9. Varbóc; 10. Perkupa; 11. Aggtelek; 12. Trizs; 13. Égerszög; 14. Teresztenye; 15. Szöllőssardó; 16. Szalonna; 17. Hidvégsárdó; 18. Becskeháza

4. kép. A kecsketartás kapcsolatai a tájegységen belül, II.: választás. (A településeket vö. a 3. képpel)

ollóval vágnak egy kis darabot a gedó füle hegyéből, vagy egy kis lyukat csípnak rajta. Egy perkupai adat szerint mielőtt választani vinnék, kivágnak a gedó oldalán a szőréből egy olyan betűt, amivel a gazda neve kezdődik: Kukoró István. (Meg kell jegyeznünk, hogy területünkön a kecskére máskor nem tesznek jegyet, csak választáskor, de ekkor sem általános.) Választás után a gedókat mindig hazaviszik, a falvak között az állatokat nem cserélik el.

Az elválasztás másik formája az, hogy a gedót a falun belül, általában az udvaron belül különítik el az anyjától. A leggyakoribb az, hogy külön ólba, vagy az ólnak külön fiókjába zárják őket, s mikor napközben az anya a legelőn van, akkor a gedót az *ódalban* vagy az árokparton engedik legelni. A falun belül való elválasztásnak általánosan használt eszköze a szópásgátló *szűrő*, *szűrőka*, *kosár*, *kosárka*, *szűrőkosár*, *szöges-szűj*, *orrszűj*, *töviskosár* neveken ismert eszköz, ami szögekkel kivert keskeny bőrszűj, melyet *kantárral* (keskeny szűj vagy vékony madzag) erősítenek a fiatal állat orrára. 1,5–2 hónap alatt a falun belül is *elválík* a gedó, de a gazdák nem szeretik az elválasztásnak ezt a módját, mert nagyon *bőgi* egymást a gedó és az anyja.

Legeltetés és takarmányozás

A kecskék legeltetése területünkön falvanként és időszakonként eltérő képet mutat (vö. táblázat). A legeltetés rendszerének változása a kecsketartás jelentőségének alakulását is tükrözi. A kecskét legnagyobb számban tartó falvakban külön *kecskenyáj* volt (Aggteleken a *kecskefalka*, Jósvafőn a *kecskecsorda* kifejezés is él). Az adatközlők szerint kb. 50 darab állathoz fogadtak külön pásztort, ennyi kecske már „eltartott egy pásztort”. A kecskenyáját egész évben kihajtották a legelőre, csak ha nagy hó volt, akkor nem. Télen rövidebb volt a legeltetés ideje és a hajtás útvonala. Délután 3 óra körül már

hazaterelte az állatokat a pásztor. Télen ugyanakkor az egész határt lehetett legeltetni, sőt a szomszédos falvak határaiba is átmerészkedtek. Az ellés előtt 2-3 héttel a *vemhes* állatot már nem hajtották a legelőre, de a *meddők* télen is kijártak.

A kecskenyáját minden nap hazahajtották, amit a tejhaszon fontossága indokolt.²³ Azokban a falvakban, ahol kevesebb kecske volt, ott legeltetésük a többi állatfajéhoz kapcsolódott. A kecskéket azonban csak a naponta hazajáró állatcsapatokkal hajtották együtt.

	önálló kecskenyáj	állandóan sertés- nyájjal	állandóan csordával	őszig csor- dán, télen sertésekkel	állandóan juhokkal
Aggtelek	+	+	+		+
Bódvaszilas	+		+		
Égerszög			+	+	
Jósvafő	+	+	+		+
Komjáti		+	+		
Perkupa	+		+		
Szalonna		+	+		
Szin		+	+		+
Szinpetri		+	+		
Szögliget		+	+		
Szöllősdó			+	+	
Teresztenye	+		+		
Tornakápolna			+		
Tornanádaska		+	+		
Trizs		+	+		
Varbóc			+		

Általános volt a *sertésnyáj*jal való legeltetés, melyet ugyancsak egész évben a legelőre hajtottak. Égerszögön és Szöllősdóban tavasztól őszig (általában Szent András napi beszorulásig) a *csordával* legelt a kecske, majd a „kondás elé ment”, s a tehenek áprilisi kihajtásáig a sertésekkel járt a legelőre. Aggteleken, Jósvafőn és Szinben a juhtartó gazdák kecskéit a juhokkal együtt legeltették a pásztorok. A kecsketartásban az 1960-as évek elejéig az egész éven át való legeltetés játszotta a fő szerepet. Az állat otthon alig igényelt takarmányozást. Az 1960-as évektől a kecskék számának csökkenésével, valamint a télen is kijáró *sertésnyáj*jak (ritkábban *konda*) megszűnésével átalakult a kecske legeltetésének rendje, s vele a tartásmód is. Az önálló kecskenyájak megszűntek, a kecskéket általában a csordával legeltetik együtt, s csak áprilistől novemberig hajtják legelőre (5–6. kép). Télen otthon tartják az állatokat, a jó *kitőgyelés*, a jövő évi jobb tejhozam érdekében, megakadályozva ezzel a kecskék korábban általános téli leromlását, lesóványodását. Mindez a téli legeltetési lehetőség megszűnése mellett a tejhozam fontosságának növekedését

5. kép. A kecskék kihajtása csordával (Teresztenye)

is jelzi. Jelenleg csak Teresztenyén tudunk télen is kijáró kecskenyájáról. Itt Szent György naptól (április 24.) Szent Andrásig (november 30.) a csordával jár a kecske, s decembertől áprilisig a csordás őrzi a kecskéket. A szomszédos Szinből a kecsketartó gazdák Teresztenyére hajtják *telelni* az állataikat. Amikor nincs bak Szinben, akkor már augusztus végén Teresztenyére hajtják az állatokat. Ott úzódnek meg, s ott marad tavaszig. Ha van bakkecske, akkor Miklós napkor (december 6.) hajtják át a kecskéket Teresztenyére, s ott maradnak május 1-ig, a szini csorda kihajtásáig. 1 állat után 150—200 forintot fizetnek a teletető pásztornak. Ez a rendszer csak az utóbbi 10 évben alakult ki, mióta Szinben nincsen télen is kijáró *disznónyáj*. Más faluból a teletetésre nincs adatunk.

A pásztorok saját kecskéiket mindig az általuk őrzött állatcsapattal hajtották, így még a *makkos kondák*ban is fellelhetők voltak a kecskék. A juhászok kecskét általában nem tartottak.

A kecskenyáj őrzője a *kecskepásztor*. Más állatfajokkal való legeltetéskor nem jelölik meg, hogy kecskéket is őríz, ilyenkor csak *csordásról*, *kondásról* vagy *disznópásztorról*, *juhászról* beszélnek. A pásztorok bérére vonatkozóan — éppen azért, mert a kecske legeltetése más állatokhoz is kötődik — nehéz

6. kép. Delelő csorda kecskékkal (Teresztenye)

megbízható adatokat szerezni. Általában a szarvasmarha pásztorbérének felét számították a kecske után, annyit, mint egy sertés után. (Az adatközlők megbecsülik a kecskepásztor munkáját, ők egy napig nem őriznék ennyi pénzért a kecskét.) Aggteleken az 1940-es években $\frac{1}{2}$ véka búza és 2 Ft. volt egy kecske után a pásztorbér 1 évre. Az 1950-es évektől havonta pénzzel fizetnek a kecske őrzéséért, ugyancsak felét a szarvasmarha után járó bérnek: 15—25 forintot havonként. Téli legeltetés idején is ez a járandóság. Ezenkívül megilleti a pásztort a többi állat után is járó ünnepi *türt kalács, lángos, liszt, tojás, szalonna, főzet bab*, s újabban a csordával való kihajtáskor a kecske után is megilleti a pásztort a *kerülés* vagy *nagypénteki*: néhány *tojás, kalács, szalonna, gyúrás liszt, zsír, gruja* (burgonya), *sonka*, stb. A kecske után régen nem járt ez az ajándék. Szinben a nagypénteket megelőző *zödcsíutörtökön* került a pásztor, fújta a kürtöt, s kapta meg járandóságát. Perkupán és Jósuvafőn a kerülés-kor néhány forintot is adtak a pásztornak, ezt *bocskorpénznek* nevezik. Ezzel szemben Szinben az új állat kihajtásakor adott pénzt nevezik *bocskorpénznek* vagy *szoktatónak*. Szögligeten a disznópásztor — aki a kecskéket is hajtotta — az év utolsó napján járt körbe a házaknál *farsangolni*, s ilyenkor kapta meg az őt megillető *szalonnát, pálinkát*. A külön kecskenyáját őrző kecskepásztorok járandóságai közé nem tartozott a *kerülés*.

Nem lehet feladatunk ezúttal a legeltetési jog problémájának teljes feltárása falvainkban.¹⁴ Adatainkból úgy tűnik, hogy a legelőre hajtáskor a kecskét a hagyományos legeltetési jog mellett $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ számba vették, a sertéssel esett azonos megítélés alá. Az 1950-es évektől — a hagyományos legelőjog rendszerének felbomlása óta — készpénzben fizetnek *fűbért*, *legelőbért* a kecske után, amely a szarvasmarháénak $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ része: 40—150 forint évenként. (A két távoli érték a falvak határának eltérő jellegéből adódik. A nagy kiterjedésű erdei legelővel rendelkező falvakban olcsóbb a legeltetés.)

A kecske a legelőn *gallyazik* (1. kép), a fűvet nem szívesen eszi. A gazdák szerint „jót tett” a legelőnek, mert nem kellett *tisztítani a legelőt*, a kecske lerágta a szúrós bokrok, gazok hajtásait, leveleit is. Főleg a *galagonya*, *boróka*, *csipkebokor*, *kökény*, *somfa* fiatal hajtásait szereti, tavasz felé a *borókat*. Nagyon veszélyes viszont a kecske a fiatal erdőkre, facsemetékre, mert ágaikat lerágja. Ezért az erdészek és a gazdák között gyakoriak voltak a peres ügyek.

A pásztor az általa őrzött kecskéket a színükről, szarvállásukról, fejtartásukról, viselkedésükről ismeri meg, sőt még a gedót is megismeri az anyja után. Az elmaradó, *pákosztoskodó* állat nyakára *csengőt* vagy *pergőt* akaszt. A csengők a pásztor tulajdonát képezik. A pásztor a csengőket *összehangolja*: addig kalapálja a *kishorpaszt*, amíg „össze nem szól”. Így a csengő hangjáról már azt is tudja, hogy melyik állat kóborolt el. A kecske őrzésének és terelésének eszközei nem különböznek a többi állatfajétól. A terelőszavak között is csak egyet találtam, amelyet csak a kecskének mondanak a ki- illetve behajtáskor: *kajsz-kil*, *kajsz-bel*.

Az 1960-as évektől kezdve — a csordával legeltetett állatoknál korábban is — a kecsketartásban is kettéosztódott a gazdasági év: a legeltetés és a téli takarmányozás időszakára. A télen is legeltetett kecskének csak kevés takarmányt adtak pótlásként otthon, nem volt szükség rendszeres takarmányozásukra. A rendkívül igénytelen, sajátos biológiai adottságokkal rendelkező kecske téli ellátása nem igényelte a parasztgazdaságok különösebb felkészülését, s nem igényli a jelenlegi legeltetési szisztéma mellett sem. Egy kecske 3 q szénán kitelel. Az adatközlők szerint 3 kecske fogyaszt annyi takarmányt egy télen, mint 1 tehén. Ezt a mennyiséget a nyár folyamán még *háton* is haza lehet hordani, akinek nincs kaszálója. A kecske számára általában külön kaszáltak rosszabb minőségű *górás*, *gurdajos* szénát, s főleg erős szálú, ropogós *hegyi szénát*. Akinek nem volt kaszálója, az még az árokparton is lekaszálta és összegyűjtötte a *gazamuzát* a kecskének. A kecskék szénáját külön kis *boglyában* vagy az *ól padján* tartották, akinek csűrje volt, az esetenként oda is berakta. A szénán kívül télen *moslékot*, *ételmosadékot*, *korpát*, *tököt*, *répát*, *krumpli-hajat*, *babhaját*, *kenyérhulladékot*, *lucernát*, *baldacint* adtak az állatoknak, abraknak *darát*, *zabot*, *kukoricát*. A szemesterményt és jobb minőségű szálaskormányt azonban csak akkor adják a kecskének, ha fölöslegben van. A takarmányozásnak ez a módja teszi lehetővé a kecsketartást a földdel nem rendelkező, gyakran nem is a mezőgazdaságban, hanem bányákban, ipari üzemekben dolgozó lakosság számára is. Ezeknél a rétegeknél általánosan elterjedt az utóbbi években a kecskének egész éven át ólban való tartása. Az állatot nem hajtják a legelőre, hanem az évszaknak megfelelően gyűjthető (fű,

répalevél, letört gallyak, kukoricaszár stb.), valamint a ház körül kikerülő (moslék, kenyérhaj stb.) takarmányon tartják, néha az árokparton legeltetik, s esténként *megjáratják* az állatot.

A lakosság legelső rétegei — akik még a kecske fűbérét és pásztorbérét sem tudták kifizetni — a ház körül, árokparton *pányván* tartották állataikat. A cigány lakosság körében általánosan elterjedt ez a tartásmód (7. kép). A kecske nyakára vagy szarvára 3—4 méter hosszú kötelet vagy vékony drótot kötnek, egy *cöveket* ütnek le az árokparton vagy *ódalban*, s ahhoz erősítik az állat kötelét. Mikor lelegelte maga körül a füvet, akkor a karót néhány méterrel arrébb üt le. A gyerekek és az öregek kézben tartott pányván is legeltették a kecskéket.

A kecskéket éjszakára általában *ólba* zárják. Mindössze két ellenkező adatunk van: Jósmafőn nyaranta az este hazatérő kecskéket fejés után általában nem zárták be, hanem szabadon engedték az erdő alatt, az ún. *ódalban*. Égerszögön a pásztor háza mellett sziklafülke található, ahol — főleg télen, mikor amúgy is kevés tejet ad az állat — kint éjszakáztak a kecskék, s reggel onnan mentek a legelőre (8. kép).

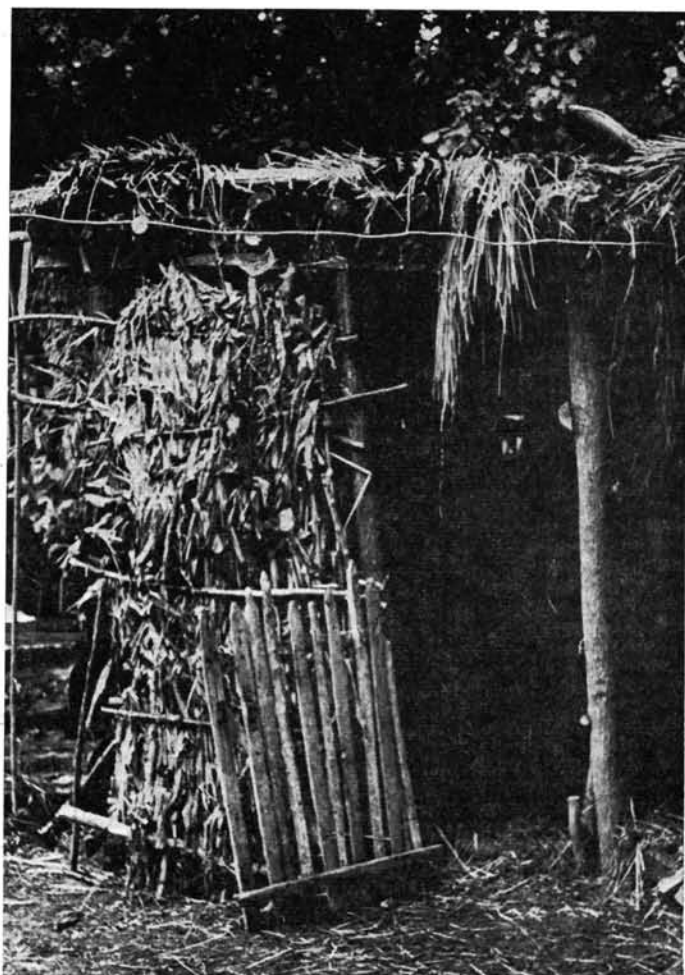
7. kép. A kecske pányván való tartása (Szöllőszárd)

8. kép. A kecskék számára enyhelyet adó sziklás part (Égerszög)

Önálló ólat a kecske számára csak azok építettek, akiknek istállójuk nem volt. Ezek az ólak *pacsit* (9. kép) vagy deszka falúak. A kecskét gyakran zárják a többfiókos sertésólak valamelyik üres fiókjába is (10. kép). A legtöbb helyen azonban az istálló egyik sarkába, vagy a borjú jászlához kötötték a kecskét. Az előbbi esetben *rácsot* tettek elé a széna számára. Ahol már nem tartanak nagy állatokat, ott a kecske örökli azok helyét, s éjszakára szabadon engedik az istállóban. A *kecskeól* berendezést általában nem igényel, ritkán *rácsot* tesznek az egyik sarkába, hogy az állat a szénát ne húzgálja szét. Többnyire azonban egyszerűen a földre vetik a szénát, a moslékot pedig vödörben kapja. Ha megkötik az állatot, akkor a szarvára vagy a nyakára erősítenek kötelet vagy láncot, s azt falhoz, rácshoz, vagy a fal mellett leverte cövekhez kötik.

A kecskét tartók fontosnak tartják állataik *sózását*, ami mindig otthon történik. Több formája élt még a közelmúltban is. Amíg a boltokban *kőst*, *téglast* lehetett kapni, addig általában ezt adták az állatoknak.²⁵ A földre vagy az állatok vályújába tették a sókockát. Volt, aki lyukas lábost, lavórt használt erre a célra, de használtak régi vályogvető ládát is. Aggteleken, Jósvafőn és Teresztyenyén *kantárba* kötötték a sódarabot (drót- vagy kötélrész), ami az ól padlásáról lógott le. Korábban valamennyi településen elterjedt volt — főleg a juhtartó gazdáknál — a *sózóbak*, *ágas*, *ágasfa* használata, ami 4—6 villás

9. kép. Pacsir-falu ól (Varbóc)

ágú, az ól földjébe beütött farönk. Ennek az eszköznek a használata kétségkívül a terület egykori gazdag juhászatából került át a kecsketartás eszközkészletébe. Szögligeten *sózórácsot* is használtak: az ól falára erősített, sűrűn belécezett kis rácsban állandóan a kecske előtt állt a só. Az utóbbi években a kőso használataival együtt a sózás hagyományos eszközkészlete is kiszorult a kecsketartásból. Ma, főleg kenyérre és darára szórva, naponta adnak sót a kecskéknak. Ahol több állat is van, ott deszkából szögelt kis ládikában teszik eléjük a sót (11. kép).

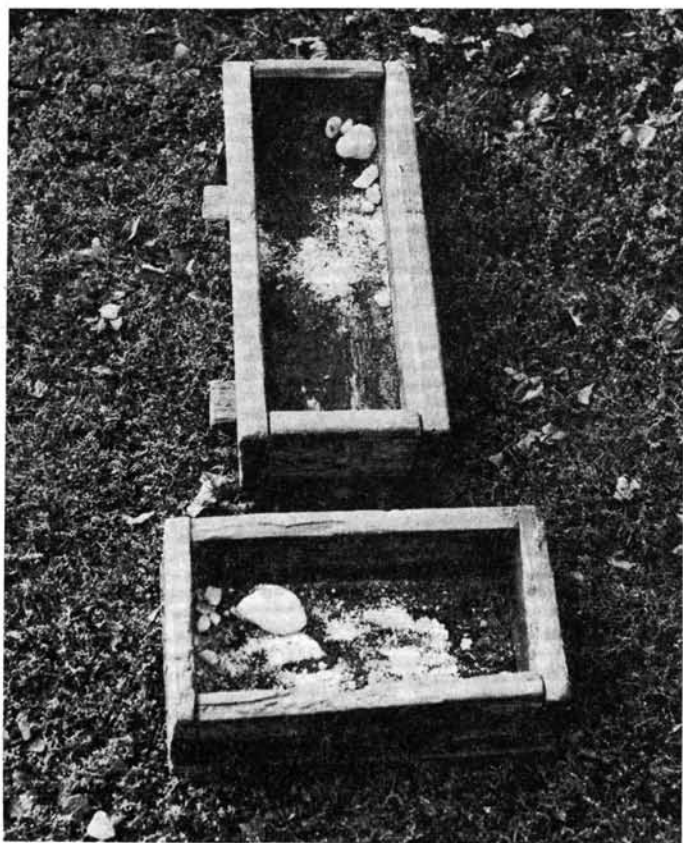

10. kép. Kecseól (egykor sertésól) Terezstenyén

A haszonvétel formái

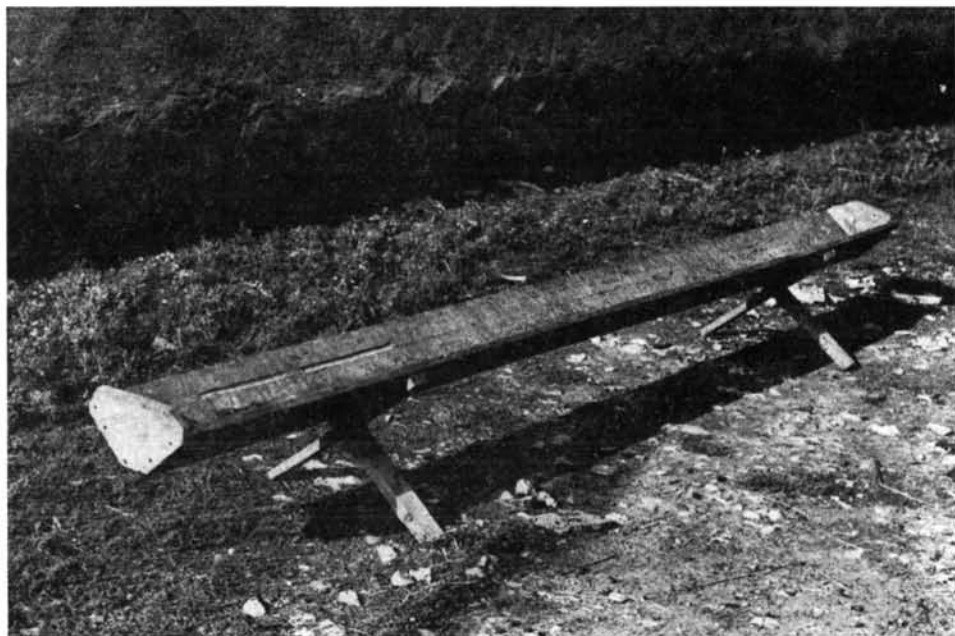
A tej. A kecsketartás fő haszonvételi formája a tej. A kecsketej felhasználása és feldolgozása a parasztgazdaságok gazdasági-szociális helyzetét is tükrözi. Akkor, amikor a parasztság — a már említett — szociális hatások miatt nagyszámú kecskét tartott, gyakran a szarvasmarha helyett is, a tej feldolgozásának szinte valamennyi formáját gyakorolta. A tejnek szinte valamennyi cseppjét felhasználták. *Túrót, sajtot, vajat* készítettek belőle, a visszamaradó *savóból* pedig *zsendicét*. A gazdasági stabilizálódás idején nemcsak a kecskék száma csökkent, hanem a tejfeldolgozás módjaié is. A kecsketej egyre gyakrabban a malacok moslékjába került, sajtot, túrót csak az öregek és szegényebbek készítenek belőle, s zsendicét ma már senki nem csinál.

A kecskét az ellés után 6—8 héttel kezdik fejni, aki a gedót levágja vagy eladja, az 2—3 héttel korábban. A fejés november végéig — december elejéig tart, az állat vemhességének középső idejéig. A fejés — mint általában a kecskével való foglalkozás — elsősorban a nők feladata, de szükség esetén bármelyik családtag megfeji az állatot. Vagy az istállóba (ólba) bekötött állatot fejk,

11. kép. Sózóvályúk (Szin)

vagy a be- és kihajtás közben az istálló (ól) ajtajában állítják meg, esetenként az udvaron fejk meg. Naponta kétszer fejk: reggel és este. Fejéskor általában guggolnak vagy hajolnak az állat mellett, nemigen ülnek le, mert a kecske gyorsan és könnyen „adja a tejet”. Fejés előtt a *tőgyet* nem mossák meg, csak letörlik egy vászonkendővel. A fejésnek területünkön két módja különböztethető meg. Az egyik eljárás, amely elsősorban a nők munkamódszere, a következő: az állat szoktatásától függően jobb vagy bal oldalán helyezkednek el, s jobb *terénnyel*, marokkal végzik a fejést, bal kézzel pedig külön erre a célra szolgáló — 2—3 literes, zománcos — edényt tartanak a tej számára. Ha több kecskét is fejk, akkor zománcozott *zsétárt*, *zsojtárt* használnak, s ilyenkor mindkét kézzel fejk. Ez a módszer megegyezik a szarvasmarha fejésével. A nők csak ilyen módon fejk (13. kép). A másik — gyorsabbnak tartott — fejési módot csak a férfiak gyakorolják, egy állat esetében nem mindig, de több

12. kép. Vályú (Aggtelek)

állat esetén általánosan. Ilyenkor az edényt az állat *utolsó* lábai közé helyezik a földre, a tőgyet két marokkal átfogják, s 4—5-ször összenyomják. Végezetül még ujjal *kihúzzogatják* a benne maradt tejet. A nők idegenkednek az ilyen fejestől, mert szerintük nem elég tiszta. Ez az eljárás — az adatközlők szerint is — a korábbi juhtartásból került át a kecsketartás elemei közé (14. kép).

A kecskék tejhozama napi 1—4 liter között változik, legjobb tejelőnek a nagytestű, tiszta fehér szőrű kecskét tartják. A jó tejelő kecskét arról lehet megismerni, hogy „szép az ajja”, jó *tőgyes*. Vásárlásnál ez a legfontosabb szempont.

A kecsketej felhasználása elsősorban a tehéntej pótlására szolgál. (Gyakran közé is vegyítik a tehéntejnek.) Sokan nyersen is fogyasztják. Nagyon egészségesnek tartják, voltak akik azért tartottak kecskét, mert az orvosok javasolták, hogy vérszegény, beteges gyerekek sok kecsketejet itassanak. Mások a tüdőbetegek számára tartják hasznosnak. (Ez a felfogás már a XVII. században is ismert, a kecsketej gyógyító erejét már ekkor is számontartották. 1649-ből van adatunk arra, hogy Kőszegen annyira elszaporodtak a kecskék, hogy csak azoknak engedélyezik a tartását, akik betegségük miatt [tüdővész] rá vannak szorulva.²⁶⁾ Sokan azonban nem tudják meginni a kecsketejet, még a gondolatától is viszolyognak. Általában azonban *zsírosabbnak*, *táplálóbbnak* mondják, mint a tehéntejet. (Nézetünk szerint ez azonban — a kecsketej valóban előnyös tulajdonságai ellenére is — gyakran öngigazolásra, megnyugtatóra szolgál, mi-

13. kép. A kecske fejése (Aggtelek)

vel azok a gazdák, akik tehenet tudnak tartani, soha nem dicsérik a kecsketej előnyeit.)

A kecsketej feldolgozásának módjai egyaránt kapcsolatot tartanak a tehéntej és a juhtej feldolgozásának módjaival. Tejét *megaltatják*, *felforralják* kávéhoz és kakaóhoz, *habarnak* vele, használják tészta *dagasztásához*. Az 1950-es években általánosan használták *túró*, *sajt*, *vaj*, *erős túró* készítéséhez (vö. táblázat). Ma ezek az eljárások egyre inkább háttérbe szorulnak, s a tehéntej mellett a kecsketej és a belőle készült tejtermékek csak a szegényebb réteg és az öregek táplálkozásában játszanak szerepet. A kecsketejet ma legtöbbször az állatokkal etetik meg: a moslékba teszik. 1 liter kecsketejhez 2 liter vizet öntenek, s ebbe keverik a darát, korpát, kenyérhajat. Az adatközlők szerint gyorsabban nő tőle a malac, mint ha *szemet* kapna. Van aki ezen neveli a *bikaborjút* is, úgy, hogy 1-2 tojást üt a tejbe, mások a kis nyulaknak adják a tejet. Egy aggteleki juhtartó gazda a kecskék tején neveli fel a kisbárányokat is. A tejnek ez a hasznosítása teszi szükségessé a kecsketartást a tehéntartó gazdaságokban is.

14. kép. A kecske fejése (Aggtelek)

A kecsketej feldolgozásának formái területünkön:

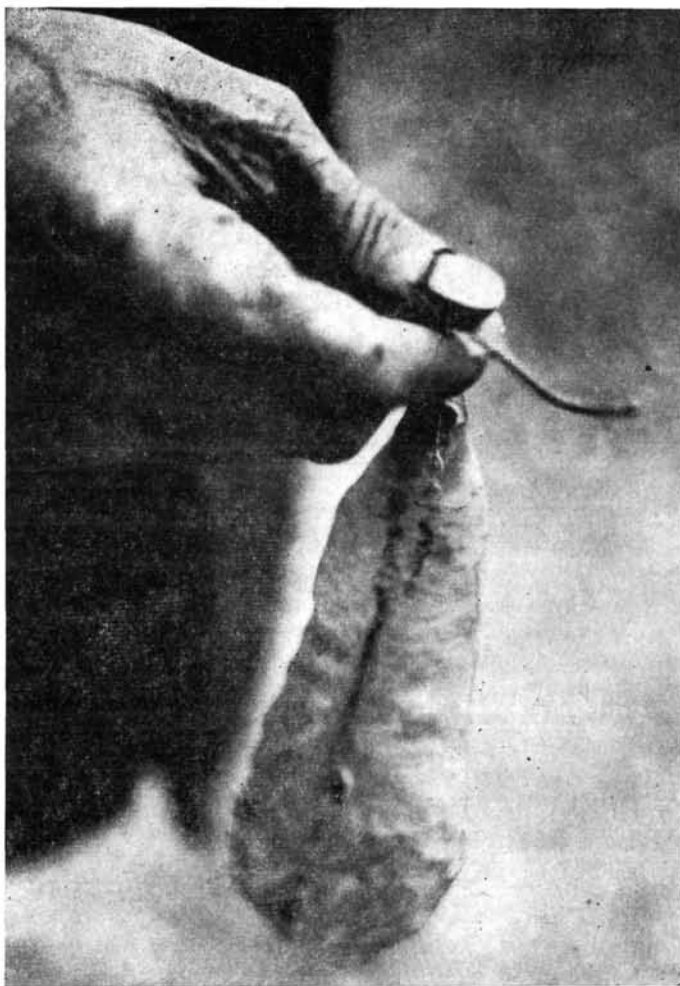
	túró	sajt	erős túró	vaj	zsendice	oltóanyag (sajthoz)
Aggtelek	+	+	+			▲■
Bódvaszilas	+	+				□
Égerszög	+	+	+	+	+	▲△□
Jósvafő	+	+	+		+	▲△
Komjáti (Csak a régi pásztorok tartottak kecskéket.)						
Perkupa	+	+	+			▲
Szalonna	+	+	+		+	△■□
Szin	+	+		+		△■□
Szinpetri	+	+	+	+		△▲
Szőgliget	+	+	+			▲■□
Szőllősdó	+	+				▲■
Teresztenye	+	+	+		+	▲□
Tornakápolna	+	+				△■

Tornanádaska	+					
Trizs	+	+		+		△
Varbóc	+	+	+			△ □

- ▲ = gedó gyomra
 ■ = bárány gyomra
 △ = borjú gyomra
 □ = bolti oltópor

Túró készítése: a vizsgált települések mindegyikén készítettek túrót kecsketejből. Az eljárás megegyezik a tehéntej és a juhtej ilyen módon való felhasználásával: a tejet lábasban *megaltatják*, lassú tűzön *megfonnyasztják*, majd házilag erre a célra szőtt vászonkendőn vagy bolti textíliából (mull) varrott zacskón át leszűrik. A *savót* a moslékba öntik. A túrót fogyasztják frissen kenyérral, néha hagymával keverve, teszik főtt tésztára, *haluskára*, *sztrapacskára*, *kelesztett* sült tésztába. Túró készítéséhez 1 *fejés* tejet használnak, ebből általában 2 *csomó*, 2 *marok* túró lesz. Néhány asszony szerint a kecsketúró *vajas*, *zsíros*, nem lehet jól felhasználni, ezért nem készítették.

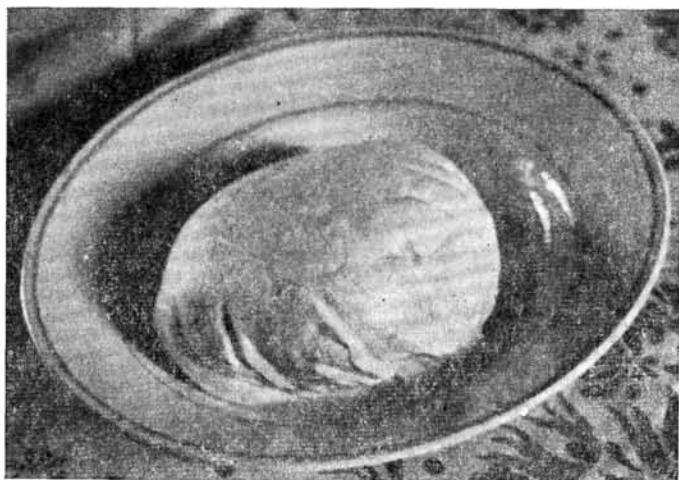
Sajt készítése: Csaknem valamennyi településen általánosan ismert volt a kecsketejből való sajt készítés. Alkalmanként juhtejel vagy tehéntejjel keverve készítették a sajtot. Neve falvainkban általánosan *gomolya*, *gomolyasajt*. Készítésének módja megegyezik a juhsajtéval. Előállításához elsősorban *tejes* állatok (gedó, borjú, bárány) gyomrából készített *ótót* használtak, csak az 1940-es évektől kezdve társult ezekhez — gyakran a *bacsuk* közvetítésével — a por alakban vásárolható bolti oltóanyag. Növényi oltóanyagot nem ismernek. A házilag előállított oltó a következőképpen készült: a *szopós* állat gyomrából — levágása után — kimossák a tejet, majd a gyomrot alaposan besózzák. A gyomrot egy szalmaszál segítségével felfűjják, majd fehér cérnával *elkötik*, vagy összevarrják nyílásait. Ezután napon vagy a tűzhely melegénél megszárazítják (15. kép). A sajt készítését megelőző este az utolsó sajt- vagy túrókészítés alkalmával félretett *bögrényi savóba ujjhegynyi ótót* tesznek, s a tűzhely mellett langyosan tartják. Szalonnán az *ótót* vízbe áztatják be. Egy oltódarabot 2-3 alkalommal is fel lehet használni. 1 *fejés tej*hez 1 ujjhegynyi oltót számítanak. A sajt készítésére szánt tejet — több állat esetében egyszeri, 1 állat esetén kétszeri *fejés* — lábasban a tűzhelyre teszik, s meglangyosítják (kb. 30–40 °C). A hőmérsékletét kóstolással ellenőrzik. Mikor a tej elég meleg, akkor az előkészített oltóanyagot *szűrőkanál*on át beleöntik, majd a tejet leveszik a tűzhelyről. Állni hagyják addig, amíg az oltó úgy *összefogja*, hogy „olyan lesz, mint a máj”. Ezután összekeverik, *megtörik*, hogy ne maradjon benne aludttej, s pár percig újra állni hagyják. Ezután *szűrőkendőre*, *csepegőruhára* öntik, amelyet az asszonyok általában maguk szőttek *pamutos vászonból*. A kendő sarkait összefogják, s egy napra kiakasztják a *tornácra*, hogy a *savó* kicsöpögjön. Másnap a kész sajtot (16. kép) kiveszik a kendőből, s a *padon* levő deszkára, vagy a tornácon levő polcra teszik szikkadni. Szalonnán besózták a sajtot, úgy

15. kép. Gedó gyomrából készült oltó (Aggtelek)

tették a napra száradni. A frissen készült sajt még édes, gyenge, a szikkadás folyamán egyre csípősebbé válik. Fogyasztják kenyérrel, összevágják hagymával is, de használják főtt tésztára és kalácssütéshez is. A sajt készítése során lecsepegő savót általában a moslékba öntik. Néhány faluban azonban (lásd táblázat) édes tejet öntöttek bele, ezzel újra felfőzték, s a kicsapódó *zsendicét* kihűlés után a savós lével együtt, kenyérrel fogyasztották. A savóból egy bögrényt eltettek a következő oltó készítéséhez is.

Erős túró készítése: Falvainkban elterjedt volt a sajt begyúrása *erős túró*-nak. A kisebb gomolyát 2-3 napig, a nagyobbat 1 hétig hagyták szikkadni.

16. kép. Kecskesajt (Teresztenye)

Ezután reszelőn *bereszték* vagy húsdarálón *felőrölték*, majd sóval jól *összegyúrták*, *összedolgozták*. Az így nyert tejtermék neve *erős túró*, Égerszögön és Jósvafőn — annak ellenére, hogy kecsketejből készül — sokan *juhtúrónak* nevezik. Az erős túró mázas edényben vagy üvegben tartották. Ha nagyobb mennyiséget készítettek, akkor a korábban juhtúró tárolására szolgáló *vadnába* tették. A túró tetejére nyáron *mogyorófalaput* (Égerszög), szőlőlevelet (Aggtelek) tettek, s ezt nyomtatták le deszkára helyezett kődarabbal. Általában augusztus—szeptember folyamán készítettek erős túró. Ilyenkor kendőt tettek rá, s erre került a deszka és a kő. A kendőt egy hétig minden nap kicserélték, hogy a savót eltávolítsák a túróból, mert csak így lehetett biztosítani eltarthatóságát egész télen át. Az így eltett túró október—november folyamán bontották fel. Az erős túrót ették kenyérrel és hagymával, tették *haluskára*, *sztrapacskára*, de használták *kalács* sütéséhez is. Aggteleken *grujával* és kaporral összekeverve *kelesztett tésztába* is használták.

Vaj készítése: A kecsketejből vaját ritkán készítettek. Nem nagyon szerették, mert „nagyon fehér a színe”. A vaj készítéséhez kétszeri fejes tejet használtak. *Megaltatták*, a *fölt* leszedték, az aludttejet *megfonnyasztották túrónak*. A *tejfölt* kiforráztott majd hideg vízzel kiöblített *köpülőben összerázták*. Az így nyert termék a *vaj*, mellékterméke az *író*. Ez utóbbi fogyasztására csak Szinben találtam adatot, ahol *kukoricakásával* és *sültkrumplival* fogyasztották.

A kecske tejéből készített termékek a családok önellátását szolgálták, eladásra nem kerültek. Egyedül Varbócról tudunk arról, hogy egy — gyermekeit maga nevelő — özvegyasszony a II. világháború után a kecsketejből készített sajtot és túró Rudabányára vitte eladni, termékeit azonban tehéntejből készültek gyanánt árulta és adta el.

A terület népességének ünnepi táplálkozásában a kecsketej és a belőle készült termékek nem játszottak lényeges szerepet, fogyasztásuk nem köthető ünnepi alkalmakhoz. A kecsketejjel kapcsolatosan babonákat, rontást elhárító cselekvést nem ismernek.²⁷

Úgy tűnik, hogy a kecsketej felhasználása és feldolgozása elsősorban a tehéntej és a belőle készíthető termékek pótlására szolgált. A felhasználás módjai és a feldolgozás eljárásai a szarvasmarha és a juh haszonvételének vonásait egyesítették. A feldolgozás eszközkészlete és produktumai a korábbi, ill. párhuzamos juhtartás (pl.: vadna, gomolya, csipős túró) és szarvasmarhatartás (pl.: köpülő, zsétár, vaj) elemeit egyesítik, amit a kecsketej tulajdonságai tesznek lehetővé. A tejhaszonhoz kapcsolódóan nem tudunk olyan elemet említeni, amely csak a kecsketartás sajátossága lenne. Falvaink kecsketartása — az általunk jelenleg megfogható időszakban — másodlagos, hiánypótló szereppel bírt, melyet a korszakban meglevő szociális hatások hoztak létre. Az állattartásnak ez az ága azonban a korábbi állatfajok (juh és szarvasmarha) helyébe épült be a paraszti gazdálkodás üzemszervezetébe, mintegy „örökölve” annak kereteit, eszközkészletét, eljárásait. Mindez nem jelenti azt, hogy azoknál a rétegeknél, amelyek a társadalom periferiáján éltek, s nem voltak berendezkedve nagyállatok tartására, továbbá olyan geográfiai viszonyok között, ahol szükségképpen dominált a kecske tartása, ne alakult volna ki sajátos kulturális köre az állatfaj tartásának. Mindennek vizsgálata hazánk területén még a további kutatások feladata lesz. Területünkön az általunk jelenleg elérhető korszak ebből a szempontból nem ad elég támpontot, mivel itt századunkban a kecsketartás érezhetően ideiglenes, másodlagos, szükségmegoldás jellegű. „Szarvasmarha módjára” tartják a kecskéket, bár ebbe a haszonvétel során a juhtartás elemei is belekerülnek. Napjainkban a kecsketartás hagyományos elemei a pásztorok, s az elzártabb társadalmi rétegek, nem utolsósorban a cigányság között kutathatók legtöbb eredménnyel. A parasztgazdaságokban a kecsketartás már zártabb keretek között talált helyet, sok elemet átvett más állatfajok tartásának hagyományából, bár nem kétséges, hogy beilleszkedését éppen előnyös tulajdonságai, adottságai biztosították.

A hús. A tejhaszon mellett a húsnak a kecsketartásban másodlagos jelentősége van. Levágásra leginkább a néhány hetes kisgedő került, az idősebb kecske húsát nem szívesen fogyasztották. Ahol erre mégis sor került, ott a vágás előtt néhány hétig *abrákon* felhizlalták az állatot, húsát pedig a felhasználás előtt leforrázták, majd hideg vízben áztatták. Az öreg kecskéket általában a cigányok vették meg, s fogyasztották el.

A gedőt általában *húsvétra* vágták le. A vágás menete a következő: összekötik az állat 4 lábát vagy rátaposnak, s egy hosszú éles késsel átszúrák a nyakát, elmetszik a *gigáját*. A vért általában *megfogták*, s megfőzték vagy megsütötték. Az állatot megnyúzták, majd felvágta a hasüreget, eltávolították a beleket, s a kutyának vagy a tyúkoknak dobták. Levágták a 4 *combot*, majd végigvágta a háta közepét, végül az *oldal*as részt darabolták szét. Főzéskor úgy válogattak a húsból, hogy minden rész egyformán fogyjon. A *belsősegeket* (szív, máj tüdő) zsíron külön megsütötték, májából *májashaluskát* is készítettek levesbe (Aggtelek). Valamennyi vizsgált faluban szokás volt húsvétra a gedő

egészben való megtöltése és megsütése. Tojás, zsemle vagy száraz kenyér, só és bors a töltelék anyaga. A megtöltött gedót fehér cérnával összevarrták, s kemencében (a kisebbeket sütőben) sütötték ropogósra. Húsvétkor ezt kínálták a *locsolkodóknak* is.

A hús elkészítésének sokféle módja ismeretes. Főztek belőle levest, amibe *májashaluskát tettek*. Ez a levágott állat májából készült. Sütötték a húst zsíron, s ették *grujával* vagy *sztrapacskával*. Csináltak belőle *pörköltet*, készítettek *paprikásnak*. Combjából *töltöttkáposzta* is készült. Apróra vágva hagymás zsíron *pecsenyének* sütötték. Előfordult, hogy kolbász készítésekor kecskehússal szaporították a sertéshúst (Szöllőszardó). Húsát *kirántották*, Szinpetriben szüretkor *gulyás* készült belőle. Varbócon a két *oldalast* tojással és zsemelével töltötték meg, s szalonnával megtűzdelve sütötték. Területünkön nem ismernek olyan ételt, amelyet csak a kecske húsból készítenének el. A kecskehúsból készült ételek nagyobb része mindenféle húsból (szarvasmarha, juh, sertés) elkészíthető, de különösen sok kapcsolatot tart a juhhús-ételekkel. Úgy tűnik, hogy a kecskehúsnak a táplálkozásban betöltött szerepe a — főleg korábban jelentős — juhtartás hagyományaira épült.

A nagyobb kecskék húsát egy-egy család nem tudta egyszerre elfogyasztani. Ezért vágáskor a közeli rokonoknak küldtek a húsból ajándékba, akik azt hasonló módon viszonzták. Az ajándékozásnak azonban nincs kialakult rendszere.

Falvainkban néhány tartósítási eljárást is alkalmaztak a kecskehús megőrzésére. Aggteleken, Jósuvafőn, Szinpetriben és Varbócon találtam adatokat a kecskehús *füstölésére*. A hús egy hétig sóban állt, majd *szabadkéményben* (később *füstölőben*) tartósították, *csendes füstön*. Egy hét alatt *piros* színt kapott. Szinpetriben szokás volt néhány vékony *boróka-gallyat* dobni ilyenkor a tűzbe, mert ennek füstje jó ízt és illatot adott a húsnak. De csak *megcsapat-ták* vele, mert egyébként kesernyés lett a hús. A füstölt hús félévig is elállt a *padon*, ha jól kiszikkadt. Tél folyamán *káposztába*, *grujalevesbe*, *bablevesbe* tették, de főzték *levesbe gombóttal* (csipetke), s tették *sztrapacskára* is. Aggteleken, Jósuvafőn és Szögligeten szokás volt az ősszel levágott kecske húsát *sózással* tartósítani. *Beperdtették* sóval a húst, majd télen a padra akasztották, ahol kifagyott.

Aggteleken, Jósuvafőn és Trizsben a pásztorok alkalmanként *kiherélték*, *kivágták* az 1—2 éves bakkecskét. A herélt állat neve *cap*. A herélés menete a következő volt: késsel felvágták a bak *zacskóját*, s kinyomták belőle a *heréjét*, *golyóját*. Ezt foggal megragadták, s húzni kezdték, míg a *zsinórja* ki nem szakadt. A sebet ezután sebhintőporral szórták be. Capot csak a pásztorok tartottak, ők is herélték foggal, mint a birkát. Ez az eljárás a húshozam növelésére szolgált, hiszen egy évig tartották még az állatot, amely ezalatt felhízott. Volt benne 30—35 kg hús is, amiből néha el is adtak. Persze a bakokat csak akkor herélték ki, ha nem voltak alkalmasak utódok nemzésére.

Bőr, csont, szarv és trágya. A levágott kecske nyúzása a következő módon történt: az állatot „két utolsó lábánál fogva” faágra vagy ajtónyílásba akasztották. Bőrét négy lábán és a hasán felvágták, s így nyúzták le. Fejét és *térgyénél* elvágott lábait nem nyúzták ki, hanem ezeket a részeket a bőrből is kivágták

és eldobták. A lenyúzott bőrt létrára, *szinke* (szín, fészter) gerendáira, gazdasági épületek ajtajára szöggel feszítik ki, s hagyják megszáradni. Szinpetriben a nyúzásnak más módja ismert: a bőrt a hason nem nyitják fel, hanem egyben húzzák le a hátsó lábaknál történt felvágás után, s szalmával kitömve a padlason szárítják meg. A kisgedő bőrt általában eldobják, a nagyobb kecskéké bőrt régen zsidó és cigány bőrösök vették meg, az utóbbi években pedig állami felvásárló járja a falvakat. A két világháború között valamennyi településen viselték — férfiak és nők egyaránt — a kecskebőrből készített *bekecset*. A kecske szőrének felhasználására területünkön nem találtam adatot.²⁸

A kecske csontját eldobják, nem használják fel. Általában eldobják a szarvakat is, csak alkalmanként őrizték meg a szebb példányokat, ezek a kecskemaszkos alakoskodásban kaptak szerepet.²⁹

A kecske trágyáját (tréfásan — főleg a gyerekek nyelvén — *kecske-bogyó, kecskedrászé*) általában összevegyítik a többi állat trágyájával, de néha külön is kihordják a *szőlőbe* vagy az *ódalkertbe*, mert *zsírosnak, erősnek* tartják, hasonlónak a juh trágyájához.³⁰

Bódvaszilason a haszonvételnek egy — a többi faluban ismeretlen — formájára, a *fogatolásra* találtam adatot. Itt is egyedi esetként tartják számon.³¹ A kecskepásztor nagytestű, erős bakkecskéjére lószerszámból készített *hámot*. Ez olyan méretű volt, mint egy szamár hámja. *Zabolát* is tett a szájába, s úgy fogta be a kecskét, mint a lovakat szokás. Kb. másfél méter hosszú, négy vaske rékkel felszerelt kiskocsi elé fogta, s fát, követ fuvarozott vele.

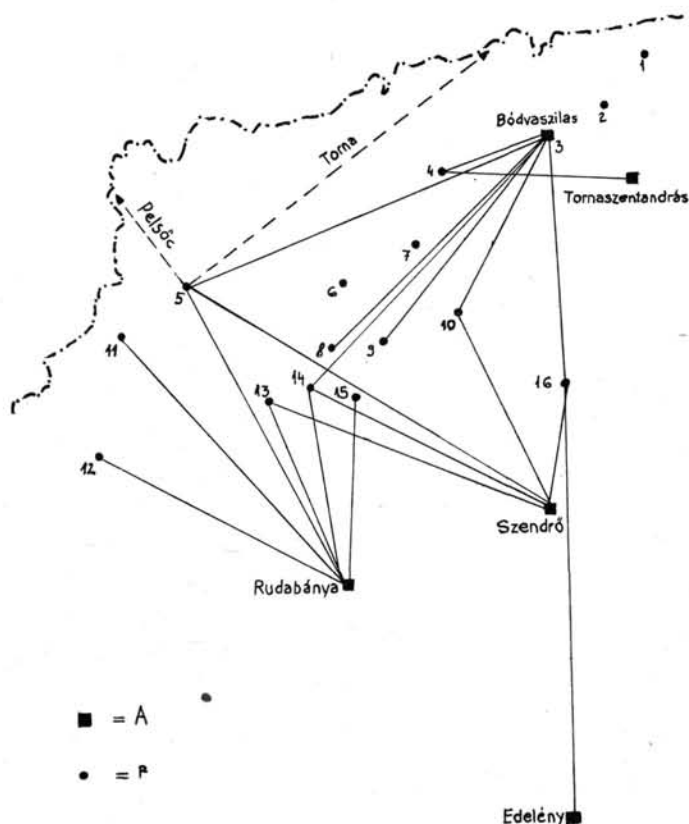
A kecske értékesítése

A terület kecsketartásában az értékesítésnek nem alakultak ki állandó kezei. A kecskét senki nem tartotta eladásra, értékesítésük jobbra spontán módon történt. Azokban a falvakban, ahol a kecskeállomány viszonylag kicsi, ott az állatokat a falun belül lehetett értékesíteni, bár a falun belül nem mindig akadt rá vevő, mert az ivarérett állatokat nagyon nehéz volt új helyre szoktatni. Ezekből a falvakból csak ritkán hajtottak kecskéket vásárra, akkor is csak idősebb állatokat, melyeket már nem akartak levágni. A jelentősebb állománnyal rendelkező falvakból gyakran hajtottak kecskéket vásárra, de itt sem akadt olyan gazda, aki eladásra tartott volna kecskéket. Vásárra csak az éves szaporulat kisebb része került, mert nagyobb részét néhány hetes korban levágták, húsa ilyenkor a leginkább élvezhető. Egy kecskét általában 4-5 évig tartottak, utána a fiát nevelték fel, az öregebb állatot pedig ősszel — miután megüződött — eladták. A jól tejelőket néha 6-8 évig is eltartották. Az állat pedig jó néhány évig tejtelt még ezután is új gazdájánál.

Kecskét nehéz vásárolni, mert mindenki azt igyekszik eladni, amelyik a legöregebb, s a legkevesebb tejet adja. Vásárlásnál az állat fogát nézték, mert az elárulta a korát. Megtapogatták a tőgyét is, mert amelyik jó *tőgyes*, „szép az ajja”, az sok tejet ad. Az eladók éppen ezért vásárra hajtás előtt nem fejték meg állataikat, hogy jó tőgyesnek látszódjanak. Az egészen öreg kecskéket a cigányok vették meg, levágásra.

Általában azokra a helyekre vitték eladni a kecskéket, ahová a többi állatot. Külön kecskevásárok nem alakultak ki. A vásárok helyét a földrajzi tá-

volság és a vásárok naptári megoszlása szabta meg. Bódvaszilas, Szendrő, Rudabánya, Edelény, Tornaszentandrás, valamint a II. világháború alatt bekövetkezett területi átrendeződés idején Pelsőc és Torna voltak a legfontosabb vásárhelyek (17. kép). Egyedül Rudabánya vására jelentett az átlagosnál nagyobb vonzást a kecske értékesítése szempontjából, mert ott a bányászok szívesen vásárolták meg a kecskéket. A vásárra szekéren, megkötve vitték a kecskét, csak az egészen közeli falvakból (4-5 km) hajtották lábon. Az utóbbi tíz évben fokozatosan megszűnt a kecskék vásárra hajtása. Ma már kinevetik azt, aki vásárra viszi a kecskéjét. A beszerzés főleg falvakon belül folyik, s más településekről való vásárlás esetén is nélküli a szervezett árucseré kerekeit. 1976-ban 300–500 Ft egy fejős kecske ára, de általános vélemény az, hogy ennyi hasznót egy hónap alatt hoz.

17. kép. A kecsketartás kapcsolatai a tájegységen belül, III.: vásárok. (A településeket vö. a 3. képpel) A = vásár P = gyűjtőpont.

A kecske gyógyítása

Területünkön a kecskével kapcsolatosan meglehetősen kevés gyógyító eljárás ismeretes. Ez több okkal magyarázható. A kecske meglehetősen igénytelen, a betegségeknek ellenálló állat. Ritkán igényli — sőt tűri el — az emberi ápolást, gyógyítást. Másrészt — mint erre már több kutató rámutatott³² — azokhoz az állatokhoz fűződik a legtöbb hiedelem és gyógyító eljárás, amelyeknek a paraszti gazdaságban nagyobb értéke, jelentősége van. A kecske pedig, amellett, hogy a paraszti gazdaságokban nem játszott fontos szerepet, önmagában nem is képviselt nagy anyagi értéket. (Ez nem azt jelenti, hogy ott, ahol csak a kecske fedezte a család tejszükségletét, nem lett volna érzékeny veszteség annak elpusztulása. Értéke, jelentősége azonban nem hasonlítható pl. a szarvasmarháéhoz, amelynek tartásához talán a legtöbb gyógyító eljárás és hiedelem társul.) Az ismert gyógyító eljárások viszonylag kis száma végül a kecské legeltetési rendszerével, őrzési szisztémájával magyarázható: a kecske falvaink nagyobb részében télen-nyáron a legelőn tartózkodott, így a gyógyítás a pásztorok feladata volt. Mivel önálló kecskenyáj csak néhány helyen volt, s ott is rövid ideig, így a pásztorok elsősorban más állatfajokon gyakorolt és megtanult gyógyító ismereteket, tapasztalatokat alkalmazták a kecské esetében is. Olyan gyógyító eljárást, amelyet csak a kecskéken gyakoroltak volna, nem ismerünk. A fellelhető gyógymódok megegyeznek a szarvasmarhák és a juhok gyógyítására alkalmazott eljárásokkal.

A kecské gyógyítását a pásztorok végezték csekély ajándék (szalonna, bor, kalács, pálinka) ellenében. Nagyon sokszor azonban a pásztor a legelőn gyógyította az állatot, úgy, hogy arról a gazdája nem is tudott. Területünkön két pásztor állt kitűnő gyógyító hírében: az 1940-es években a vidék falvaiban gyakran felbukkanó, ismeretlen nevű, már akkor is nagyon öreg *imolai pásztor*, valamint az 1976-ban 82 éves jósvafői *Szajkó András*.³³ A kecskének, mint a kérődző állatoknak általában, leggyakoribb betegségük a *felfűvódás*. Ezzel kapcsolatos a legtöbb gyógyító eljárás is. Általános, hogy ilyenkor *felszedik a bőrt* az állat hátán, vagyis a marokra fogott bőr mozgatásával igyekeznek elősegíteni az állat gyomrának mozgását. Perkupán emellett *megzavarták, megkergetik* az állatot, hogy meginduljon a gyomorműködése. Égerszőgön egy fej *vereshagymát* tesznek a kecske szájába. Szinpetriben a kút mellé állítják és leöntik egy vödör hideg vízzel. Aggteleken 1-2 szál cigarettából kibontott *dohányt* nyeletnek vele, vagy *meszes tejet*, *meszes vizet* töltenek bele, s *vizes lepedőt* tesznek az oldalára. Szinpetriben *kisbékát* nyeletnek le a *felpuffadt* kecskével, s *hajagmogyorófával* megdörzsölik a hátát. Ugyanitt bolti *pezsgőt* (szódabikarbóna) tesznek a kecske szájába, s előfordult olyan is, hogy ember számára felírt gyógyszer (Bilagit) nyelletek le vele. Aggteleken a már említett imolai pásztortól tanulták a következő receptet: 2 liter tejbe 4 *polyhos* (záp) tojást kell ütni, s ezt kell beleönteni a kecskébe. Egy negyed óra múlva 2 liter langyos *borseprőt* is bele kell tölteni, s ettől meggyógyul. Végső esetben valamennyi faluban végzik a következő eljárást, melyet csak a pásztorok gyakorolnak: hosszú, vékony pengéjű *kést*, vagy hosszú *árat* szúrtak be 2 ujjnyival a kecskebak oldalbordája mögé, hogy a gáz kijöjjön. Utána a sebet sebhintőporral szórták be, s 1-2 nap alatt meggyógyult az állat.

Ha a kecske megcsömörlött, nyújtózkodott, akkor Szinpetriben megszózott vereshagymát etettek vele, vagy kutyazsír (szekérkenőcs) tettek a nyelvére.

Ha tőgy-gyulladását kapott az állat, akkor olomecetes vízzel mosogatták a beteg tőgyet, s gyógyszerházban vásárolt kerolinnal kenték be. Amikor a körme fáj a kecskének (pállós sánta, bűdös sánta), akkor kékkőt faragtak a körmei közé, száraz időben kiégetett por alakú kékkővel, esős időben disznózsírral összekevert kékkővel kenik be. (Aggtelek)

Ha a kecske lábát törte, akkor általában levágták. Esetenként azonban a pásztor sínbe tette (két egyenes faág), szorosan átkötötte egy darab ronggyal, s 3-4 hétig nem hajtotta a legelőre az állatot. Ezalatt a csont általában összeheszt.

Ha az állat testen gyúlt seb van, akkor farkasalma-lapuvál vagy sárga virágú cinadórja összetört virágával dörzsölik be, s ha nem gyógyul, megpuhul a seb, akkor borotvával vagy bicskával kivágják és sebhintőporral szórják be. A pászorkutya okozta seb és más kisebb sérülések fertőtlenítésére tinktúra vagy sóval való behintés szolgál.

A kecske általában könnyen ellik, esetenként azonban segítségre szorul. Ilyenkor a gazdaasszony megfogja a kisgedő két kibújt lábát, s óvatosan húzza kifelé. Mint a közölt adatokból kitűnik, a kecske gyógyítására alkalmazott eljárások racionálisak és hasonlóak a többi állatfajéhoz. Mindez utal a kecsketartás szekunder jellegére is.

Összegezés

Az Aggteleki-karszt falvainak paraszti gazdálkodásában — a terület geográfiai adottságai ellenére — csak a II. világháború alatt és az 1950-es évek elején kapott jelentősebb szerepet a kecske tartása, részben a szarvasmarha és juhállomány pótlására, részben pedig a beszolgáltatási kötelezettség teljesítésének elősegítésére. A terület kecskeállománya — kivéve az 1942-es évet — alatta marad mind a megyei, mind pedig az országos arányoknak. A falvak közül Aggteleken volt kiemelkedő jelentősége a kecsketartásnak, de a többi településen is magasra emelkedett az állomány. Ezt azonban összeírások, statisztikák hiányában számszerűen nem tudjuk érzékeltetni. A kecsketartás elterjedését az állat rendkívüli igénytelensége biztosította, az, hogy tartásában a télen-nyáron való legeltetés játszotta a főszerepet. Az extenzív tartásmóddal szemben ugyanakkor a haszonvétel intenzív formái (főleg tej) voltak biztosítva. Jelentéktelennek látszó — de valójában nem jelentéktelen — feltétele volt a kecsketartás elterjedésének, hogy az említett szociális okok miatt a parasztság „befogadta” a kecskét. Megszűnt a faluközösségben a kecskét tartók megszólása, gúnyolása, annak ellenére, hogy a módosabb gazdák magatartása továbbra sem változott. Az utóbbi két évtizedben a kecske tartása ismét csak a szegényebb rétegek, a legidősebb generáció háztartását jellemzi.

A kecsketartás az Aggteleki-karszt falvainak paraszti gazdálkodásában másodlagos jellegű. A kecske a szarvasmarha- és juhtartás örökebe lépett. Eszközkészlete, haszonvételi formái, gyógyító eljárásai azok elemeit adoptálta. A kecske általában más állatfajok építményeit örökölte, fokozatosan idomult

azok legeltetéséhez és tartásmódjához. A tartásmód és a hasznosítás azonban ma is őriz hagyományos elemeket, amelyeknek további kutatásával a magyar paraszti állattartás sajátos vonásai tárhatók fel.

JEGYZETEK

1. A teljesség igénye nélkül: *Andrásfalvy B.*, 1965. 26.; *Andrásfalvy B.*, 1975. 392—93.; *Fél E.*, 1941. 64.; *Gönczi F.*, 1914. 593.; *Tálasz I.*, 1939. 9—38.; *Vajkay A.*, 1959. 52.; stb. Meg kell jegyezni, hogy Kunt Ernővel közösen elkészítettünk egy dolgozatot az Aggteleki-karszt egy falujának, Teresztenyének a kecsketartásáról. *Kunt E.—Viga Gy.*, *Kecsketartás Teresztenyén. Sajtó alatt az Ethnographiában.*
2. *Herman O.*, 1914. 41, 539—40, 700.
3. *Herman O.*, 1909. Főleg a XVIII. századról írott fejezet.
4. *Takáts S.*, 1915. II. kötet 258—354.
5. *Györffy I.*, é. n. II. kötet 113.
6. *Gunst P.*, 1976. 373.
7. *Jakucs L.*, 1975. 15.
8. *Jakucs L.*, 1975. 16. skk.
9. *Jakucs L.*, 1975. 18.; *Bulla B.*, 1962. 162—66.; *Ila B.*, 1944—1969.; *Szabadsz. J.*, 1963. 131—143.; *Téglás J.*, 1968.
10. *Jakucs L.*, 1975. 18, 39.
11. A Bódva-völgy népi gazdálkodásához: *Gunda B.*, 1937. 45—70.
12. A Galyaság falvai: Égerszög, Teresztenye, Szöllőssardó, Tornakápolna, Varbóc és Szinpetri. Vö.: *Strömpl G.*, 1922. 1—2.
13. A falvak történetéhez lásd: *Ila B.*, 1944—1969—1976. A karsztos terület megtelepülésének feltételeihez vö.: *Strömpl G.*, 1922. 1—7.
14. *Ila B.*, 1944. 7.
15. A vidék kosarazó juhászatához: *Ila B.*, 1969. 138.; A juhok és kecskék kosarazó tartásához: *Takáts S.*, 1915. 304—306.; *Roska M.*, 1943. 113. skk.; *Gunda Béla* erdélyi helynevekben említi a kecske-kosarak emlékét: *Gunda B.*, 1970. 214—15. A kosarazás és a földművelés kapcsolatához: pl.: *Földes L.*, 1957. 149—156.
16. *Gunda B.* Erdély helynevei kapcsán hívja fel a figyelmet a kecsketartás egykori jelentőségére: *Gunda B.*, 1970. 214—215. *Gunda Bélának* ezúton is köszönetet mondok sok, szíves segítségért.
17. Az adatokat a Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970. című kiadvány III/5. kötete tartalmazza. Az 1942. utáni évekből falvankénti összeírás a kecskékről nem áll rendelkezésünkre. Az 1976-os adatokat a pásztoroktól szereztem, így azok nem hivatalosak.
18. Az 1895-ös adatokat közli *Vörös A.*, 1976. 131. A többi adat a Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970. kötetei alapján saját számításom.
19. Vö.: *Enyedi Gy.*, 1964. 50.
20. *Enyedi Gy.*, 1964. 50.
21. *Oláh Bertalan* 66 éves adatközlő (Égerszög).
22. Jósavfőn a toklyó elnevezés is felbukkant a kiherélt bakkecske megjelölésére.
23. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kintháló állatokat őrző pásztorok nem tarthattak kecskét. Vö.: *Tálasz I.*, 1939. 9—38.
24. Teresztenyén 6 hold szántó- vagy erdőterület után lehetett jog szerint 1 szarvasmarhát hajtani a legelőre, Jósavfőn 5 hold után, 2 hold után pedig 1 sertést vagy 1 kecskét. A *zsellérek a gazdák* tollal pénzzel vagy *ledolgozással* váltották meg a fölös legelőjogot.
25. A Galyaság falvai a II. világháború előtt Aknaszlatináról szereztek be sót.
26. *Magyary-Kossa Gy.*, 1931. III. kötet 368.
27. A kecsketejet a magyar néphit szerint nem lehet megrontani, sőt a Göcsej és Hetés területén élők hiedelme szerint ha a kecsketejet megrontott tehénjéhez keverik, akkor az a rontást erőtlenníti. (*Gönczi F.*, 1907. 94.) A kecsketejnek ez a tulajdonsága abból adódik, hogy a néphitben a kecske maga is emanációs, ellenálló erőt és egészséget kisugárzó állat. (*Szendrey Zs.*, 1937. 159.) Gömör megyében a néphit szerint aki este kecsketejet iszik, annak szép álmai lesznek (*Elek Z.*, 1896. 288.), de javítja a kecsketej a nagyothallást is (*Barla Sz. J.*, 1907. 226.).
28. A Dunántúlról kecskeszörből dolgozó tarisnyásokról tudunk: *Ébner S.*, 1931. 165—69.

29. Szinpetri adatközlőm szerint a két világháború között alkalmanként szekeres cigányok bukkantak fel a faluban, akik a kecske és a tehén szarvát is megvásárolták, mert valamit faragtak belőle. Erre vonatkozóan nem ismerek több adatot. A kecskének a terület folklórájában betöltött szerepére külön dolgozatban visszatérek.
30. Megjegyezzük, hogy a magyar orvosi emlékek között a középkorban a kecske trágyájának gyógyításra való felhasználása is felbukkan: *Magyary-Kossa Gy.*, 1931. III. kötet 464.
31. Irodalmi adataink vannak arra vonatkozóan, hogy az ókorban igyekeztek a kecske vonóerejét hasznosítani. Kréta szigetén eke elé is fogták a kecskét. *Vö.: Matolcsi J.*, 1975. 162.
32. *Vö.: Moór E.*, 1933. 57.
33. Szajkó András véleménye szerint „ha a kecske megbetegszik, akkor az meg is döglök, nem lehet rajta segíteni”. Az adatközlők szerint azonban régen kecskéket is gyógyított.

IRODALOM

- Andrásfalvy B.*, 1965.
A sárköziek gazdálkodása a XVIII—XIX. században. Pécs
- Andrásfalvy B.*, 1975.
Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd
- Barla Sz. J.*, 1907.
Régi babonás gyógymódok. *Ethn.*, XVIII. 221—227.
- Bulla B.*, 1962.
Magyarország természeti földrajza. Budapest
- Elek Z.*, 1896.
Gömörmegyei babonák. *Ethn.*, VII. 285—288.
- Enyedi Gy.*, 1964.
Az állattenyésztés földrajza. Budapest
- Ébner (Gönyey) S.*, 1931.
A szőrtarisnyás mesterség a Dunántúlon. *N. É.*, XXIII. 165—169.
- Fél E.*, 1941.
Kocs 1936-ban. Budapest
- Földes L.*, 1957.
A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. *Néprajzi Közlemények*, II. 149—156.
- Gönczi F.*, 1907.
Az állatbetegségek elhárításai s gyógyításai a göcseji és a hetési népnél. *Ethn.*, XVIII. 91—99.
- Gönczi F.*, 1914.
Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- Gunda B.*, 1937.
Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. *N. É.*, XXIX. 45—70.
- Gunda B.*, 1970.
Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében. In.: *Kázmér M.—Végh J. (szerk.): Névtudományi előadások.* Budapest. 213—219.
- Gunst P.*, 1976.
A mezőgazdaság fejlődésének megkezdése a két világháború között (az 1920—30-as években). In.: *Gunst P.—Hoffmann T. (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században.* Budapest. 275—400.
- Györffy I.*, é. n.
Állattartás. In.: *Magyarság néprajza*, II. Budapest. 107—182.
- Herman O.*, 1909.
A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Budapest
- Herman O.*, 1914.
A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest
- Ila B.*, 1944—1976.
Gömör megye. I—IV. Budapest
- Jakucs L. (szerk.)* 1975.
Aggteleki-karsztvidék. Budapest

Magyary-Kossa Gy., 1931.

Magyar orvosi emlékek, III. Budapest

Matolcsi J., 1975.

A háziállatok eredete. Budapest

Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970. Központi Statisztikai Hivatal kiadása. Budapest. 1972.

Moór E., 1933.

Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. Ethn. XLIV. 57—64.

Roska M., 1943.

Román juhászat a Máramaros megyei Budescu Morén (1923). Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolozsvár, 113—121.

Strömpl G., 1922.

A Gömör-Tornai karszt emberi telepei. Föld és Ember, II. 1—7.

Szabadfalvi J., 1963.

Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. Műveltség és Hagyomány V. Budapest. 131—143.

Szendrey Zs., 1937.

A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethn. XLVIII. 154—166.

Takáts S., 1915.

Rajzok a török világból. II. kötet. Budapest, 258—354.

Tóth I., 1939.

A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9—38.

Téglás J., 1968.

Juhászat az Észak-Borsodi karszton. (Szakdolgozat) Kézirat a KLTE Néprajzi Tanszékén. Debrecen

Vajkai A., 1959.

Szentgál. Budapest

Vörös A., 1976.

A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján. In.: *Gunst P.—Hoffmann T.* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században. Budapest, 9—152.

ZIEGENHALTUNG IM AGGTELEKER KARST

(Auszug)

Die volkskundliche Untersuchung der Ziegenhaltung ist ein verhältnismässig vernachlässigtes Gebiet, obwohl die Ziegenhaltung — mengenmässig unbeträchtlich — eine bedeutende Rolle spielte im Leben der ärmeren Gesellschaftsschichten. In dieser Studie untersuchen wir die Traditionen der bäuerlichen Ziegenhaltung in 16 Dörfern im Aggteleker Karst, einem in geographischer Hinsicht spezifischen Gebiet Ungarns.

In den Bauernwirtschaften dieses Gebietes verbreitet sich die Ziegenhaltung — trotz der geographischen Gegebenheiten — erst während des 2. Weltkrieges und als Ergebnis der sozialen Auswirkungen der 50-er Jahre. In erster Linie diente die Ziegenhaltung zur Ergänzung des Rinder- und Schafbestandes, doch auch die ausserordentliche Anspruchslosigkeit des Tieres und die Weidemöglichkeiten sommers wie winters begünstigten die Intensivierung der Haltung. Im Gegensatz zur extensiven Haltung war der intensive Nutzen gesichert. In dieser Beziehung war die Milch am wichtigsten, die zu Quark, Käse und Butter verarbeitet wurde. Eine weitere grundlegende Bedingung der Ausbreitung der Ziegenhaltung war die Tatsache, dass einerseits die Bauern — gezwungen durch die sozialen Auswirkungen der Zeit — die Ziege „akzeptierten“, andererseits die Verspottung, das Schlechtmachen der Ziegenhalter durch die Dorfgemeinschaft aufhörte. In den letzten zwei Jahrzehnten ist die Ziegenhaltung wieder zurückgegangen. Nur die ärmeren Schichten, unter ihnen hauptsächlich die älteste Generation, befassen sich noch damit.

In den Bauernwirtschaften der Karstdörfer ist die Ziegenhaltung sekundärer Art. Die Ziege trat die Nachfolge der Rinder- und Schafhaltung an, adoptierte Elemente deren Gerätschaften, Nutzungsformen und Heilmethoden. Die Ziege erbte im allgemeinen die Stallungen anderer Tierarten, passte sich deren Weide- und Haltungsmethoden an. In der Haltungsweise sind auch heute noch traditionelle Elemente erhalten, mit deren weiterer Erforschung die spezifischen Züge der ungarischen Tierhaltung erschlossen werden können.

Gyula Viga

A BÜKK HEGYSÉG MACROLEPIDOPTERA FAUNÁJÁNAK ÖKOFAUNISZTIKAI-ÁLLATFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA II.

DIURNA 2.

GYULAI PÉTER

A dolgozat első része, amely ugyanezen kiadvány előző kötetében jelent meg — a bevezető-történeti rész után — a Bükk hegység geológiai, klimatológiai, növénycönológiai viszonyait tárgyalta, és ismertette a hegység területéről eddig ismertté vált 133 *Diurna*-faj gyűjtési adatait.

A jelenlegi, második rész ebből a 133 fajból 38, faunisztikailag, ill. a hegység faunagenezisének megismerése szempontjából fontos fajjal foglalkozik. Ismerteti ezeknek a fajoknak általános, hazai és bükki elterjedését, ökológiáját, etológiáját, fenológiáját, irodalomból ismert és újabban megfigyelt tápnövényeit, és röviden foglalkozik az egyes fajokkal kapcsolatos alfaji („mikroszisztematikai”) problémákkal.

Az ismertetett fajok közül a *Pieris mannii reskovitsi* Szabó, a *Pieris bryoniae marani* Moucha, a *Maculineaalcon curiosa* Szabó és az *Aricia artaxerxes issekutzi* Balogh a Tornai Karszt faunájával közös szubendemizmusok. A *Heodes a. alciphron* Rott; a *Palaeochrysophanus hippothoe eurydice* Rott; a *Fabriciana niobe zemplenensis* Varga és *Mellicta britomartis confulgens* Iss. et Kov. hazánkban csak a Bükkben, a Zempléni hegységben és a Tornai Karszton fordulnak elő. Magyarországon eddig csak a Bükk hegységből került elő a *Colias palaeno europome* Esp. és a *Clossiana t. titania* Hbn.

FAM.: HESPERIIDAE

Carcharodus floccifera floccifera Z.

Európában (Közép- és Dél-Európa) és Ázsia középső és déli részein elterjedt faj.¹ Európában legészakabbra Németország déli részén jut.² A hazai populációk a törzsalakot képviselik.³ Főleg domb- és hegyvidékeinken gyűjtötték (Dunántúl, Budapest környéke, Északi-Középhegység, Tornai Karszt),⁴ de ismeretes néhány síkvidéki lelőhelye is (Miskolctól délkeletre a Bársonyos környéke,⁵ a Tisza völgye,⁶ Debrecen környéke⁷). Melegkedvelő faj, főleg sztyeppelejtőkön él a Déli-Bükkben, de a fennsík rétjein és — meleg, száraz időben — a töbrökben is gyakori.

Két nemzedékes (V—VI és VII—VIII.). A fennsíkon azonban csak VII-ben sikerült gyűjteni, valószínűleg itt csak egyetlen nemzedéke fejlődik évente. Hernyója telel át, *Lavathera*-, *Malva*-, *Alchemilla*-fajok összeszótt levelei között él. Irodalom szerint *Marrubium*-fajok és a *Stachys silvatica* és *germanica* leveleit is fogyasztja.⁸

Pyrgus fritillarius fritillarius Poda

Közép- és Dél-Európában valamint Délnyugat-Ázsiában él.⁹ Legészakabbra Észak-Németországban jut, itt a *ssp. septentrionalis* Alb. képviseli.¹⁰ A hazai populációk a törzsalakot képviselik. Hazánkban domb- és hegyvidékeken élnek populációi, a Dunántúl középső és déli részén, a főváros környékén, az Északi-Középhegységben, és a Tornai Karszton.¹¹ Meleg- és szárazsággal kedvelő faj, sztyeppelejtőkön, sziklagyepekben a leggyakoribb. A Bükknek eddig csak a déli részéről ismeretes, de valószínűleg minden, számára kedvező ökológiai adottságú helyen előfordul ritkán.

Meleg helyeken kettő (V—VI. és VII—VIII.), hűvösebb éghajlatú területeken egy (VI—VII.) nemzedékes. Hernyójának tápnövényei főleg az *Althaea officinalis* és a *Malva silvestris*,¹² irodalom szerint *Potentilla*- és *Centaurea*-fajokat is fogyaszt.¹³

Pyrgus serratulae serratulae Rmbr.

Dél-palearktikus faj,¹⁴ elterjedését nem ismerjük pontosan, de még Közép-Szibíriából is van adatunk.¹⁵ Vertikális elterjedése jelentős, kedvező helyeken az alpin zónába is felhatol. Európában legészakabbra Közép-Németországban jut.¹⁶ Hazánkban lokálisan fordul elő a Dél-Dunántúlon, a Dunántúli-Középhegységben, a főváros környékén, az Északi-Középhegységben és a Tornai Karszton.¹⁷ Síkvidéki előfordulásáról nincs adatunk. A hazai populációk nem térnek el a törzsalaktól. Melegkedvelő faj, mely főleg a Déli-Bükkben¹⁸ és a magasabb csúcsok déli oldalának sztyeppelejtőin (Bálvány¹⁹) él, de ritkán figyelhető meg. Egyetlen nemzedéke V—VI.-ban repül. Hernyója telel át, *Potentilla*-fajok (*opaca*, *incana*) leveleivel táplálkozik.²⁰

Spialia orbifer orbifer Hbn.

Dél-Európában és Kisázsiaiban élő,²¹ jellegzetes pontomediterrán faj. Egyes szerzők nem ismerik el önálló fajként, hanem a közelrokon *S. sertorius* Hffmgg. fajjal azonos fajnak tartják, és szerintük egy faj keleti és nyugati alfajáról van szó.²² Azonban ez helytelen nézet, ugyanis a pontomediterrán *S. orbifer* Hbn., és az atlantomediterrán *S. sertorius* Hffmgg. (nálunk csak Sopron, Mosonmagyaróvár, Keszthely) areája részben átfedi egymást, de hibridizálódás mégsem figyelhető meg.²³ — A hazai populációk a törzsalakot képviselik. Domb- és hegyvidékeinken, sztyeppelejtőkön él, de lokális. A Bükkben a déli részeken és a Bálvány sztyeppelejtőjén gyűjtötték, ritka. Két nemzedéke IV—VI. és VII—IX. eleje repül. Hernyója telel át. Tápnövénye — irodalmi állításokkal szemben²⁴ — valószínűleg a *Sanguisorba minor*.

Thymelicus actaeon actaeon Rott.

Holomediterrán faj, mely a Kanári szigetektől Dél- és Közép-Európán át Iráig terjedt el.²⁵ A hazai populációk a törzsalakot képviselik. Lokális és ritka fajunk, a Dunántúl északi részéről, a Budai hegyvidékről, a Bükkből és a Tornai Karsztról ismeretesek példányai.²⁶

Nedvesség- és melegigényes faj, mely dús hegyvidéki réteken él. A Bükkben főleg a fennsíkron és peremén gyűjtötték, de van egy déli bükki adat is.²⁷ Egyetlen nemzedéke VI. végétől VIII. közepéig repül. Hernyója áttelel, fűfélék csöszzerűen összeszőtt levelei között él.

Tápnövényei: *Triticum repens*, *Dactylis glomerata*, *Arrhenatherum elatius*, *Brachypodium pinnatum*, *Calamagrostis epigeios*, *Festuca*-fajok.²⁸

FAM.: PIERIDAE

Leptidea morsei major Grund.

Palearktikus faj, azonban a közelrokon *L. sinapis* L. fajhoz való nagyfokú hasonlósága miatt elterjedését — különösen areájának keleti részén — nem ismerjük pontosan. A törzsalakot Kelet-Ázsiából írták le,²⁹ azonban Nyugat-Szibíriából már hiányzik,³⁰ tehát diszjunkt areájú faj. Európának csak északi részéről hiányzik.³¹ A Dalmáciában, Jugoszláviában és Kárpát-medencében élő populációk nagyobbak a törzsalaknál és önálló alfajt képviselnek.³²

Hazánkban lokálisan fordul elő domb- és hegyvidékeken, a Dunántúlon és a Középhegységben,³³ főleg meszes alapkőzetben, sztyeppeljtőkön, völgyekben. Melegkedvelő faj.

A Bükkben sok helyen együtt repül a rokon *L. sinapis* L. fajjal, azonban míg az a zárt bükkösök kivételével csaknem mindenütt előfordul, addig a *L. morsei* Fent. faj főleg a hegység délnyugati részén elterjedt és nem ritka. Egyedi példányok ritkán előkerülnek a hegység más részeiről is. Két nemzedéke IV—VI. és VII—VIII.-ban repül. Tápnövényei főleg a *Lathyrus pratensis* és a *Lotus corniculatus*, esetleg *Vicia*-fajok is.³⁴

Colias palaeno europome Esp.

Nagy areájú, holarktikus faj; Euráziában és Észak-Amerikában (Alaska, Labrador) él. Észak felé egészen a 70°-ig terjed előfordulása. Areáján belül számos alfajra tagolódik (*europomene* Ochs., *europome* Esp., *jurassica* Vrtý., *arctica* Vrtý., *poktussani* Ohl., *sachalinensis* M., *orientalis* Stgr. stb.). Európának déli részeiről hiányzik, Közép-Európában hegyvidéki, Észak-Európában pedig síkságon is repül. Vertikális elterjedése is jelentős: Belgiumban 500—700 m-en, az Alpokban 2300 m-en is rendszeresen gyűjtötték.³⁵

A törzsalakot Skandináviából írták le; a Kárpátokban élő populációk ettől eltérnek és a *ssp. europome* Esp.-t képviselik (elterjedése: Júra, Vogézek, Belgium, Németország, Ausztria egy része, a Kárpátok íve és Lengyelország).³⁶ Az alfajnak a Kárpát-medence belső területeiről egyetlen példánya ismeretes a Bükk hegységből. (1964 júliusban a hegység keleti részén is észleltünk egy példányt, de megfogni nem sikerült.) A Bükkben valószínűleg nem tenyészik, csak szél által elsodródott, és a hegység területén kedvező életfeltételeket találó példányokról van szó. Tápnövénye (*Vaccinium uliginosum*) és ökológiai igényei miatt havasi fellápokhoz („*Hochmoor*”) kötött faj, éppen azért érdekes bükki előfordulása. Tenyésztését a hegységben nem sikerült kimutatni. Egyetlen nemzedéke VI—VII.-ben repül. Hernyója telel át.

Colias australis calida Vty.

Belgiumtól és Németországtól, Közép- és Dél-Európán át Kisázsia keleti részéig terjed areája. Az 51. szélességi foktól északra nincs előfordulásáról adatunk. A nominotipikus forma Spanyolországban él.³⁷ A hazai populációk a közép-európai *ssp. calida* Vty.-t képviselik.³⁸

Valamennyi hegyvidékünkön ismert, de helyenként dombvidékeken is tenyészik. A napsütéses, száraz, meleg helyeket kedveli. Ezért lokális, szemben a közelrokon *C. hyale* L. fajjal (mellyel sokáig egy fajnak tekintették), amely

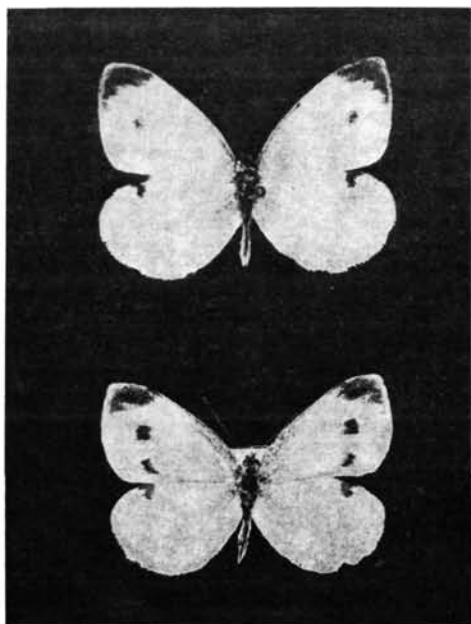
euryök, és csaknem minden nyílt, füves helyen, még kultúrterületeken is gyakori. — Gyűjtötték az Alföld peremén és a Tisza völgyében³⁹ is, ezek azonban valószínűleg elkóborolt példányok lehetnek. Leggyakoribb meleg, meszes alapkőzetű területeken.

A Bükkben főleg sztyepplejtőkön és napsütötte réteken repül, sebesebben mint a *C. hyale* L., ezért többnyire már jellegzetes, gyors röptéről felismerhető. Egyes helyeken (pl. bükki „kövek” sztyepplejtői, Déli-Bükk, Létrástető) gyakori. Általában két nemzedékes (V—VI. és VII—VIII.), kedvező években és helyeken részleges harmadik nemzedéke (IX—X. eleje) is van. Hernyója (áttelel) a *Hippocrepis comosa*, *Coronilla varia*, és *Trifolium*-fajok leveleivel táplálkozik.⁴⁰

Pieris mannii reskovitsi Szabó

Dél-európai és kisázsiai faj. A hazai populációk önálló, endemikus alfajt képviselnek,⁴¹ melyet a Bükk hegységből írtak le. A Kárpátok ívéen kívül, Romániában élő populációk már más alfajt (*P. mannii rossii*) képviselnek.⁴²

A Kárpát-medencei izolált populációkat Reskovits M. találta meg a Bükkben,⁴³ melyről az első irodalmi hivatkozást csak 1958-ban találjuk.⁴⁴ Később előkerült ugyanez az alfaj a Tornai Karsztról is. (A szubendemizmusok a Bükk és a Tornai Karszt faunájában azonosak, mely a két terület faunájának közös eredetére és kapcsolatára mutat!)

1. kép. *Pieris mannii reskovitsi* Szabó második nemzedéke hím és nőstény

A meleg és mérsékelt nedvességkedvelő faj a Bükknek főleg a déli és nyugati részén van elterjedve (klasszikus élőhelyeit a Hór-völgyben sajnos teljesen elpusztították), de ismeretesebb példányai a fennsíkról és annak pereméről, patak völgyekből is. A hideg völgyszakaszokat és a zárt erdőket kerüli. Csak erősen meszes alapkőzetű területeken tenyészik, ezért vulkáni alapkőzetű részéről még a Bükkben is hiányzik.

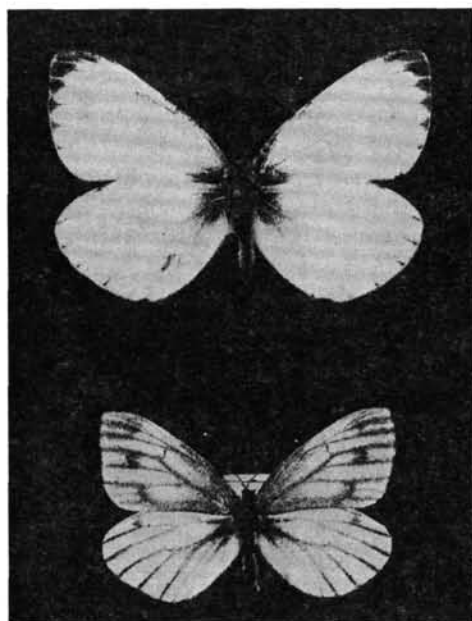
Évente két nemzedéke fejlődik ki; az első V.-ben, a második VII–VIII.-ban repül, de főleg VII. első felében.

Nálunk megfigyelt tápnövényei a *Cardamine pratensis* és a *Cardaminopsis arenosa*.⁴⁵ Dél-Európában és a Bécsi-medencében a *Peltaria alliacea* is tápnövénye.⁴⁶ A ssp. *rossii* Stef. hernyói a *Diplotaxis tenuifolia*, *Lepidium graminifolium* *Origanum*-, *Scabiosa*- és *Lavandula*-fajok leveleit fogyasztják.⁴⁷

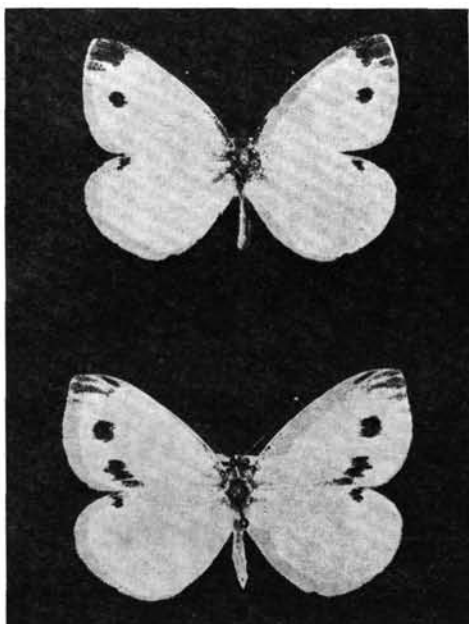
Pieris bryoniae marani Moucha

Eurázsia arktikus-szubarktikus és magashegységi területein elterjedt állat, amelynek faji önállósága hosszú idő óta vita tárgya, és sok neves szerzőt foglalkoztat (Müller-Kautz,⁴⁸ Lorkovič,⁴⁹ Niculescu,⁵⁰ Petersen,⁵¹ Verity,⁵² Moucha,⁵³ Varga⁵⁴ és mások).

A felsorolt szerzők közötti véleménykülönbségek oka elsősorban az, hogy a *P. bryoniae* szaporodásbiológiai izolációjának mértéke a *P. napi*-tól területenként eltérő, ezért nem tekinthető teljesen megnyugtató módon önálló faj-

2. kép. *Pieris bryoniae marani* Moucha első nemzedéke, hím és nőstény

3. kép. *Pieris bryoniae marani* Moucha második nemzedéke hím és nőstény

nak sem, ugyanakkor óriási elterjedése, önálló földrajzi és ökológiai variabilitása, sajátos fejlődési ritmusa, karyotípusa stb.) miatt nem sorolható be a *P. napi* alfajai közé sem. Anélkül, hogy részletesen érintenénk a *P. bryoniae* faji önállóságának problémáját, előre kell bocsátanunk, hogy a *P. bryoniae* a Bükk hegységben főként a *P. napival* alkotott hibridpopulációk képében van jelen, s a két taxon izolációjának mértéke az eddigi vizsgálatok szerint elsősorban ökológiai tényezőktől függ.⁵⁵

Viszonylag tiszta *bryoniae* jellegű populációkat találunk a Bükk-plató peremének szikla- és szurdokerdeiben, míg a fennsík nagy kiterjedésű rétekekkel tarkított zonális bükköseiben a hibridizáció mértéke erősebb. A hegység alacsonyabb részeinek és előterének zonális tölgyeseiben úgyszólván kizárólag csak a *P. napi*-t találhatjuk meg, bár egyes szurdokszerű völgyszakaszokban a *P. bryoniae* szigetszerű populációi (Lökvölgy, Vöröskői-völgy, Oldal-völgy, Imóforrás, Hór-völgy) egészen alacsony tengerszint feletti magasságban is tenyésznek. Varga Z. megfigyeléseire hivatkozva megjegyezzük, hogy a *P. bryoniae flaveszens* előfordulása a Bécsi-medence peremén (Mödling—Baden környéke) sem elsősorban a tengerszint feletti magasság, hanem sokkal inkább a vegetáció függvénye (dealpin elemekben gazdag aljnövényzetű reliktum fekete-fenyvesek).⁵⁶

A *P. bryoniae* O. és a *napi* L. közötti fenológiai különbség (*bryoniae* O. kettő, *napi* L. három nemzedékes) oka valószínűleg a két faj eltérő fotoperiodikus sajátosságából adódik. A *bryoniae* esetében a nyár második felében, a felnövekvő hernyókból kialakuló bábok diapauzába mennek (rövidülő megvilágítás, esetleg a növényekben megnövekvő aktív-tannin-szint miatt) és az új, imágók csak a következő tavasszal kelnek ki. A *napi* nyár végén felnövekvő hernyóira mindez kevésbé hat és a bábokból az ősszel még egy harmadik generáció is megjelenik, és csak az őszi bábok diapauzálnak. Ez a különbség hibrid-populációk egyedeinél is kimutatható.⁵⁷ Lehetséges, hogy mint arktikus, ill. magashegységi faj, a *bryoniae* az ottani viszonyokat (rövid vegetációs időszak és ökológiai tényezők különlegessége) genetikailag olyan mértékben magán viseli, hogy a bükki populációk alacsony hegyvidéki, lomberdőlakó jellege ezen még nem változtatott.

A *P. bryoniae marani Moncha* eddig megfigyelt bükki tápnövényei a következők: *Dentaria bulbifera* (főleg a fennsík montán bükköseiben), *Lunaria rediviva* (szurdok és sziklaerdőkben), *Arabis alpina* (reliktumőrző sziklaerdőkben), *Arabis hirsuta*, *turrita*, *Hesperis matronalis*, *vrabélyiana* (hársas-kőrises sziklaerdőkben, sziklás bükkösökben).⁵⁸ A felsorolt tápnövények többnyire foltszerűen fordulnak elő, és ez a tény is elősegíti a *bryoniae*-populációk topográfiai és ökológiai lokalizációját. Újabban *Cardamine impaciens* és *Rorippa altissima* levelein is megfigyeltük hernyói táplálkozását. Külföldi irodalomból még az alábbi tápnövényei ismeretesek: *Biscutella laevigata*, *Thlaspi alpinum*, *Arum maculatum*, *Reseda*-fajok.⁵⁹

A *P. bryoniae* nálunk az eddigi adatok szerint két nemzedékű, bár lehetséges, hogy a Bükk hegység leghűvösebb részein előfordul egy nemzedékű formája is. (1969 és 1970 évben június—július fordulóján a Leány-völgy felső végénél és a Lusta-völgy magasabb fekvésű szakaszán még észleltünk megkéssett

első generációs példányokat.) Harmadik generációs példányok kifejlődését csak elszigetelt egyedi esetekben tartjuk lehetségesnek.

Nehezebben megítélhető kérdés a Bükk hegységi *P. bryoniae* O. alfaji hovatartozásának kérdése. Területileg a *Moucha* által 1956-ban, a Tornai Karsztról leírt *P. bryoniae marani*-hoz csatlakozik, azonban több szerző megállapítása szerint nincs lényeges különbség a bükki, kelet-szlovákiai és vihorláti *bryoniae* populációk között sem.⁶⁰ A fenti munkák alapján a bükki *P. bryoniae* alfaji besorolását sem tekinthetjük lezárt kérdésnek, annál kevésbé, hiszen variabilitása jelentős mértékben függ a *P. napi*-val való hibridizáció mértékétől.

A *P. bryoniae* O. kétségtelenül a Bükk hegység lepkefaunájának egyik legérdekesebb tagja, amely a hegységnek a Kárpátokkal való állatföldrajzi kapcsolatát jelzi.

FAM.: PAPILIONIDAE.

Parnassius mnemosyne, *mnemosyne* L., *veselyi* Zely

Észak-, Közép- és Délkelet-Európában, valamint Turkesztánban elterjedt faj.⁶¹ A Szibíria keleti részéről leírt változatai más, közelrokon vikariáns fajoknak bizonyultak. Rendkívül variabilis faj, melynek Európában már 1949-ben, *Fischer* öt nagy rassz-csoportját különböztetett meg. Ezek mindegyike több alfajra oszlik. Az Aunus-vidéken és Karéliában a *P. mnemosyne poppii* Bryk.,⁶² a Harz-ban a *ssp. hercynainus* Pag., Hessenben a *ssp. hassicus* Pag., az Északi-Alpokban a *ssp. ariovistus* Fr., Donautal—Regensburg—Passau környékén a *ssp. batavus* Fr.,⁶³ a Dunántúli-Középhegységben és a Budai hegyekben a *ssp. bohemiensis* Bryk., a nyugati határvidéken — Alpok keleti lábainál a *ssp. litavia* Bryk., Dél-Dunántúl domb- és hegyvidékein *ssp. ophrinion* Fruhst., Nyugati-Kárpátok—Tátra: *ssp. mesoleucus* Fruhst., Középhegység északkeleti részén (Bükk, Zempléni-hg., Tornai Karszt) és Kelet-Szlovákiában *ssp. veselyi* Zely, Erdélyben a *ssp. hungaricus* Rothsch., a Retyezáton a *ssp. diószeghyi* Bryk.,⁶⁴ Afganisztánban a *ssp. tadjikistana* Br.-E. él.,⁶⁵ Mindemellett meg kell említenünk, hogy még további alfajok is ismeretesek és az egyes *mnemosyne*-populációk pontos alfaji helyzete még mindig nem tisztázott teljesen.

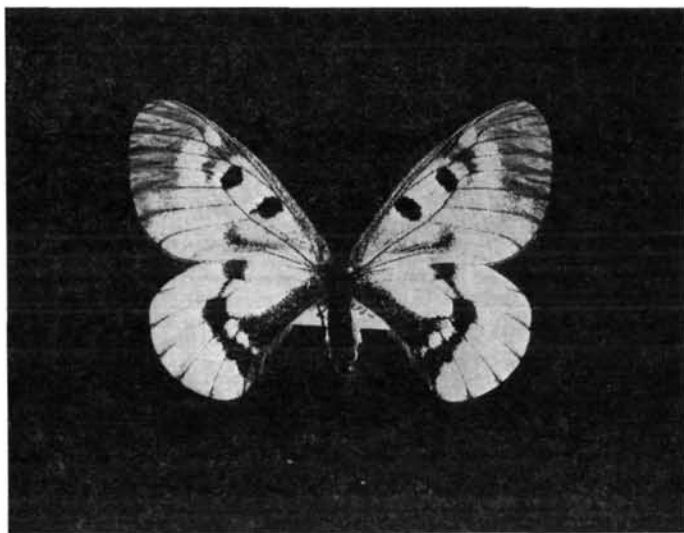
A Kárpát medencében — az Alföld szárazabb területeitől eltekintve — eléggé általánosan elterjedt,⁶⁶ bár az utóbbi évtizedben igen sok élőhelyét felszámolták, vagy az ökológiai tényezők megváltoztatása miatt tűnt el. Legnagyobb példányszámban középhegységi élőhelyeken, valamint — lokálisan — ligeterdőkben található.

Mint a fentiekben említettük, a Kárpát-medencéből számos alfaj került leírásra, azonban a *mnemosyne* kárpát-medencei alfajainak problémája még mindig nem tekinthető megoldott kérdésnek. A terület a nomenklatúrai törzsalakhoz közelálló, világos színezetű, valamint az alpi típusú, sötétebb színezetű formák határterületére esik, emellett a Bánátban és a Dunántúl déli részén balkáni rokonságú formák is előfordulnak.

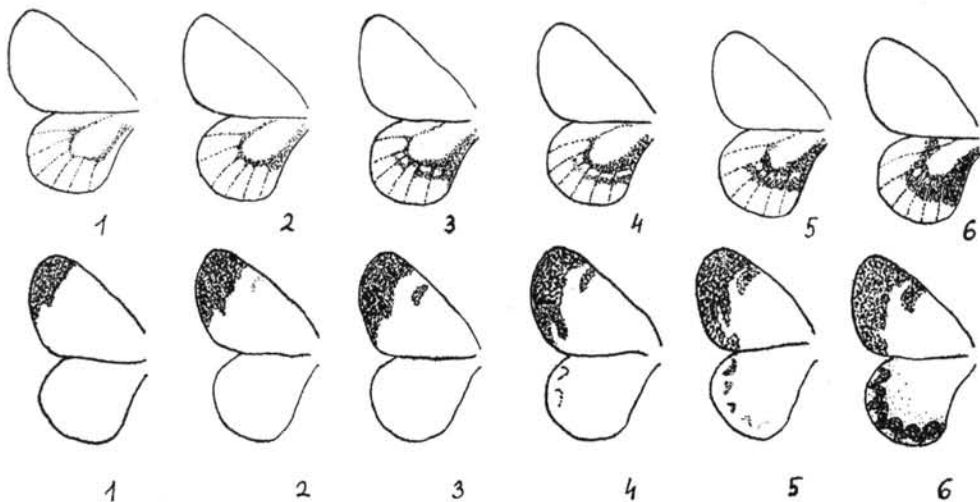
A Kárpát-medencén belül, a Bükk hegységi populációk taxonómiai helyzetének megítélése is további vizsgálatokat igényel. Noha a rendelkezésre álló anyag nem túlságosan nagy, mégis a kérdés részletesebb feldolgozásának elő-

készítése érdekében, variáció-statisztikai vizsgálataink eredményét táblázatos formában adjuk közre.

A *mnemosyne* L. a Bükkben — mint a közölt táblázatból is kitűnik — a hegység egész területén megtalálható, sőt helyenként tömeges (Kiskőhát, Bányahegy, Lustavölgy). Helyenként lehúzódik a hegység lábánál fekvő területekre is, síksági élőhelyeiről azonban rohamosan pusztul ki. Említésre méltó ugyanakkor, hogy a Bükk hegységhez közeledő sajóládi ligeterdőben (*Fraxi-*

4. kép. *Parnassius mnemosyne* L. nőstény. A cikk felvételeit Magyar Gyula készítette

4a. kép. A *Parnassius mnemosyne* L. variabilitása

neto-Ulmetum) és a kerecsendi tatárjuharos löszölgyesben továbbra is nagy egyedszámban tenyészik.

Évente egy nemzedéke fejlődik ki. Az alacsonyabb fekvésű helyeken már V. elején megjelenik, fő repülési ideje V. közepére esik. Magasabb fekvésű helyeken főként V. második felében repül, de kis példányszámban még VII. elején (töbrökben) is megtalálható. Nedvességkedvelő faj.

Tápnövénye a *Corydalis cava*, de más *Corydalis*-fajok is. Hernyó alakban telet át.

I. táblázat: a *Parnassius mnemosyne* L. ♂♂ variabilitása (magyarázat a 14. oldalon)

Lelőhely	Hsz. sötét rajzolatának intenzitása						Szárnyak üvegszegélye					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Bükk nyugati pereme												
Szarvaskő		1	3					1	2	1		
Déli-Keleti Bükk												
Hárskút			1					1				
Répáshuta		2	1					3				
Gyertyánvölgy		1						1				
Lillafüred—Hollóstető		7	1				1	6	1			
Bükk fennsík												
Ablakoskővölgy		2	7	1				4	6			
Leányvölgy		1	1					1	1			
Bányahegy		1	1	1				2	1			
Tarkó—Hámorkő		5	4					7	2			
Kecskelábrét			1	1					2			
Kis-Fennsík												
Szentlélek	1	4	2					5	2			
Örvénykő	1	3	1				2	2	1			
Sajó-völgy												
Sajólad		8	7				2	9	1			

II. táblázat: a *Parnassius mnemosyne* L. ♀♀ variabilitása (magyarázat a 14. oldalon)

Lelőhely	Hsz. sötét rajzolatának intenzitása						Szárnyak üvegszegélye					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Déli-Keleti Bükk												
Lillafüred—Hollóstető			1	5					2	4		
Gyertyánvölgy		1	1	1				2	1			
Bükk fennsík												
Ablakoskő-völgy				3	5				7		1	
Leány-völgy				1	1	1		1	1	1	1	
Bányahegy				1	3	5		1	1	5	2	
Tarkó—Háromkő				1	2			1	1	1	1	
Kecskelábrét				1	2	1			3	1	1	
Jávorkút				1	1				1	1	1	
F. Sebesvíz-völgy					1	1					2	
Kis-Fennsík												
Szentlélek			1	3	2				3	3		
Sajó-völgy												
Sajólad				3	2			3	2			

FAM.: LYCAENIDAE

Loweia alciphron alciphron Rott.

Az eurosibíriai faj számos alfajra tagolódik.

A hazai populációk sem egységesek, és egy részük a törzsalakot, már részük egy alfajt képvisel.⁶⁷

1. *L. alciphron chairemon* Fruhst.: Lokálisan fordul elő a Dunántúlon (Baláta tó környéke, Uzsa, Budai hegyvidék), a Duna—Tisza közén, a főtí Somlyó hegyen,⁶⁸ a Nyírségben (Bátorliget), és Debrecen környékén (Debrecen—Hajdúbajos—Létavértes—Monostorpályi).⁶⁹ Rendkívül erősen variál, ugyanazon helyen látszólag más alfajokhoz tartozó formák is felléphetnek (pl. Debrecen környékén a mediterránban elterjedt *ssp. gordiushoz* hasonló példányok), természetesen anélkül, hogy az említett populációk között közvetlen genetikai kapcsolat lenne.⁷⁰

2. *L. alciphron alciphron* Rott.: a faj törzsalakjának a Bükkben, a Zempléni hegységben és a Tornai Karszton élnek populációi. A Bükkben főleg a fennsíkon fordul elő, de igen ritka, a Tornai Karszton gyakoribb. Szintén egyetlen nemzedéke van (V.—VII.), mint az előző alfajnak. Hernyója telel át. Tápnövénye a *Rumex acetosella*.

Heodes virgaureae pyronitens Szabó

Nagy areájú eurosibíriai faj. A nominotipikus alakot Svédországból írták le. Számítalan alfajra tagolódik (Németország: *ssp. chrysorhoas* Courvoisier,⁷¹ Kárpát-medence: *ssp. pyronitens* Szabó,⁷² Szibíria: *ssp. oranula* Frr., *inalpinus* Ver. stb.).⁷³

Hazánkban a Középhegység magasabb részein élnek populációi, azonban leggyakoribb a Bükkben. A nedves, dús hegyi réteket, magasabb fekvésű völgyeket kedveli, ezért érthető, hogy a Bükk fennsík többrétjein tömegesen figyelhető meg.

Érdekes újabban felfedezett, de csak igen kis egyedszámban gyűjtött kisbalatoni populációja.⁷⁴ Különösen a hím imágók sápadt-vörös színe és a felső szárny gyenge fekete foltosra üt el az ismert formáktól, így ez a populáció valószínűleg önálló alfajt képvisel.

Egyetlen nemzedéke VI. végétől VIII. közepéig repül. Tápnövényei a *Rumex acetosa* és *R. acetosella*.

Palaeochrysophanus hippothoe eurydice Rott.

Az eurosibíriai faj Észak-, Közép- és Kelet-Európában, valamint Szibíriában fordul elő.⁷⁵ Areájának határait különösen dél felé nem ismerjük pontosan. A hasonló habitusú (biztosan csak genitália-bélyegek alapján elválasztható!) és ökológiájú *P. candens*, dél-európai hegyvidéki vikariánsa, azonban lehetséges, hogy csak alfaja. A törzsalak Észak- és Kelet-Európában nagy területeken él, de Szibíriában már a *ssp. mirus* Ver. váltja fel.⁷⁶

A hazai populációk sem egységesek; a Kárpát-medencében két alfaja is él.⁷⁷

1. A Dunántúl néhány pontján lokálisan (Sopron, Kőszeg, Sárvár, Káld, Bakony, Lentikápolna, Kaposvár,⁷⁸ Sellye)⁷⁹ hegyvidéki nedves réteken, és síkvidéki lápréteken egy kétnemzedékes (V. és VII.—IX.) alfaj él: *P. hippothoe sumadiensis* Szabó.⁸⁰

2. Az Északi Középhegységben (Bükk, Tornai Karszt, Zempléni-hegység) élő populációk a kelet-szlovákiaiakkal együtt a *P. hippothoe eurydice* Rott. alfajt képviselik. Ez mindig egyetlen nemzedékes (VI—VII., a Bükkben VI. vége VII. eleje), az imágók jóval nagyobb méretűek az előző alfaj példányainál.

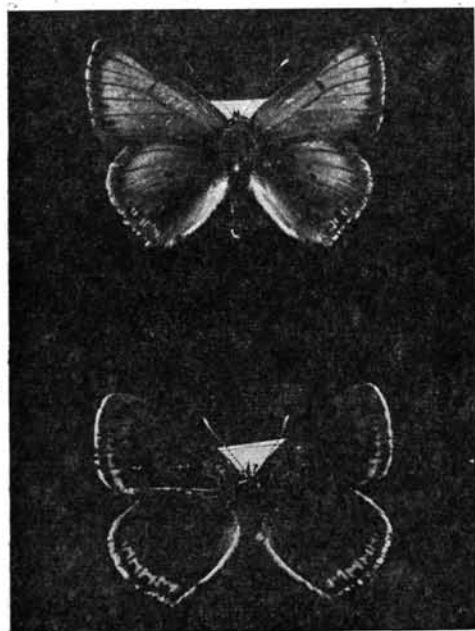
Az erősen nedvességkedvelő, hegyvidéki alfaj a Bükkben csak a fennsík töbrös-mogyorócsérjés hegyvidéki rétjein él, 700—900 m közötti magasságban. Ezeken a helyeken nedves években nem ritka, de egy-egy száraz tavaszt követő néhány évben szinte eltűnik, és igen ritka.

Tápnövényei a *Rumex acetosa* és *R. acetosella*, valamint főleg Nyugat-Európában a *Polygonum bistorta* is.

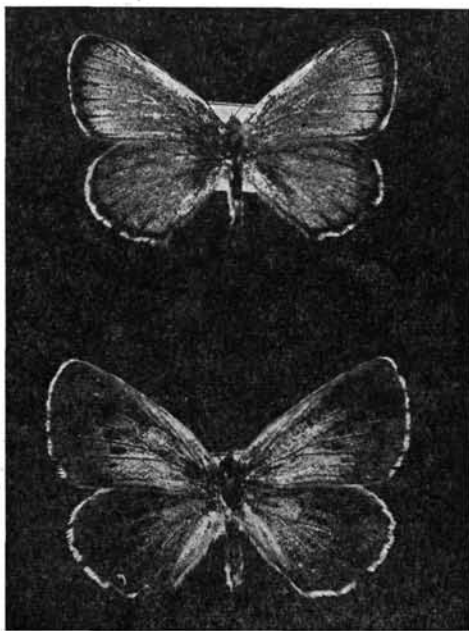
Everes decolorata austriaca Beuret

Ausztriától Bulgárián keresztül Kisázsiaig elterjedt, jellegzetes pontomediterrán areájú faj.⁸¹

Hazánkban főleg hegyvidékeink meleg, déli lejtőin fordul elő, meszes közeten élő sziklagyepekben és sztyepplejtőkön (Villányi hegység,⁸² Dunántúli-középhegység, Gödöllői dombvidék, Északi-középhegység, Tornai Karszt),⁸³ de meleg, homokos területeken síkvidékeken is előfordul lokálisan (főváros környéke, Debrecen—Nagycsere környéke).⁸⁴ A hazai — és ezen belül a bükki — populációk eltérnek a kis-ázsiai törzsalaktól, de megegyeznek a Bécsi-medencében élőkkal.

5. kép. *Palaeochrysophanus hippothoe eurydice* Rott. hím és nőstény

6. kép. *Maculinea alcon curiosa* Szabó hím és nőstény

A Bükkben csaknem minden nyílt területen előfordul, még a fennsíkon is, de csak a déli és keleti részek meleg sztyeppelejtőin gyakori. Két nemzedékes faj (V.—VI. és VII.—VIII.).

Tápnövénye a *Medicago lupulina*.

Jolana jolas jolas O.

A pontomediterrán faj keleten Iránig és Nyugat-Turkesztánig terjedt el.⁸⁵ A hazai populációk a törzsalakot képviselik. A fajt hazánkban fedezték fel (Koy T. 1816-ban a budai Farkas-völgyben). Ma már ismeretes a Villányi-hegységből (Siklós, Máriagyűd),⁸⁶ a Balaton nyugati partvidékéről, Verőce és Szentendre környékéről, a Budai hegyekből, a Naszályról⁸⁷ és a Bükkből. A Bükkben éri el elterjedésének északi határát.

A száraz, meleg déli fekvésű domb- és hegyoldalak az élőhelyei, ahol tápnövénye környékén meleg napsütésben sebesen repkednek az imágók. Ezekhez a tenyészőhelyekhez erősen ragaszkodik, ezért lokális. A Bükkben eddig csak a Miskolc felé eső, alacsony fekvésű meleg mészkőlejtőkön találták Diósgyőrben és Fehérkőlapán. Valószínű azonban, hogy a déli Bükkben, a dél felé nyíló meleg völgyek bejáratí részeinek (Hór-völgy) *Colutea*s területein rendszeresen tenyészik. Ezeken a helyeken azonban a repülési időben még nem történtek kielégítő gyűjtések. Egyetlen nemzedéke V.—VII.-ben repül.

Hernyójának különleges életmódját elsősorban Frivaldszky J. és Abafi-Aigner L. kutatta ki. Hernyója változékony színű, sokszor fülbemászók és hangyák társaságában a *Colutea arborescens* termésében él.⁸⁸ Bábozódni a talajba húzódik. Kedvezőtlen időjárás esetén a báb diapauzája több évig is eltarthat.

Maculineaalcon curiosa Szabó-M. a. *alcon* Schiff.

A nyugat-palearktikus faj Észak-Európából hiányzik, keleten Szibíria délnyugati részéig van elterjedve.⁸⁹ Azonban elterjedési területén belül is rendkívül lokális, főleg hegyvidékeken él.

Magyarországon erősen izolált populációi élnek, melyek két csoportra különülnek.⁹⁰

1. *M.alconalcon Schiff.*: A nominotipikus alak a Dunántúl néhány pontján (Kőszegi-hg., Bakony, Esztergom környéke, Budai hegyvidék) és a Bükk hegység déli részén (száraz meleg helyeken, kis tengerszint feletti magasságban) él. A törzsalak bükki példányai azonban még Reskovits M. régi gyűjtéseiből származnak (Szőlőske, Síkfőkút, Oldal völgy), lehetséges, hogy a tenyészőhelyeket azóta elpusztították.

2. *M.alcon curiosa Szabó*: Az imágók kékesebb csillogásukban, és ökológiájukban térnek el a törzsalaktól. A Bükk hegységben és a Tornai Karszton tenyészik, egy példánya újabban előkerült a Zempléni-hegységből is (Dorgó, leg.: Gyulai I.).

A Bükk endemikus alfajának élőhelyei főleg a fennsík töbreiben vannak. Ritkábban gyűjthető még a fennsík nagyobb kiterjedésű rétjein, és az ide vezető völgyek magasabb szakaszain is. Egyetlen nemzedéke VI. végétől VII. elejéig gyűjthető, töbörreteken VII. elején igen gyakori. Röpte jellegzetes, a nőstények alacsonyan, a fűszálak között lebegnek. A nőstény a *Gentiana cruciata* és *G.ciliata* levélhóraljába helyezi el egyesével,⁹¹ aránylag nagy, csontszínű petéit.

(A törzsalak a *G. pneumananthen* is él.) A hernyó az utolsó vedlésig tápnövényén táplálkozik. Utána hangyák bolyaikba hurcolják őket, ahol áttelelnek. Tavasszal hangyalárvákkal élnek. Különleges életmódjuk, ökológiájuk, tápnövényük lokális előfordulása, *myrmecophyliájuk* indokolja a faj elterjedésének nagyfokú lokalitását. A Bükk fennsíkja az egyik legnagyobb összefüggő elterjedési területe.

Nem ennek a fajnak a hernyója az egyedüli, mely hangyákkal él együtt. Az eddigi vizsgálatok szerint a *Maculinea* genusz mind a négy faja hangyákkal (*Myrmica* genusz fajai) él együtt hosszabb-rövidebb ideig. Ez az együttélés azonban alig nevezhető szimbiózisnak. A lárvák 7. potroh szelvényén, a háti oldalon található a különleges glanduláris szervek nyílása, melyeken keresztül megtörténik a termelt váladék *exudációja*, melyet a hangyák fogyasztanak; azonban a *Lycaenida* lárvák a bolyban a hangyák fejlődési alakjait adják. Ezeket többnyire maguk a dolgozók adják nekik. A *Lycaena* lárvák tehát egészen az utolsó vedlésig fitofágok, és ezalatt a vedlések igen rövid idő-intervallumokban követik egymást. A bolyba hurcolás csak az utolsó vedlés után következik be. A lárvák sértetlenül maradását, megtalálását, kifejlődését számos etológiai, morfológiai, kémiai (feromonok) és ökológiai tényező határozza meg, melyekről még mindig nem tudunk eleget. Az irodalom más *Lycaenidák myrmecophiliáját* is említi.⁹²

Lycaeides idas acreon F.

Nagy elterjedésű euroszibíriai faj, mely különösen hűvös (boreális) klímájú területeken, és néhány magashegység szubalpin zónájában tömeges is lehet. Igen sok alfajra tagolódik. A törzsalak Észak-Európában (Skandinávia, Dánia, Holstein) él.⁹³

Hazánkban főleg domb- és hegyvidékeinken, és lokálisan hűvös, nedves mikroklímával rendelkező síkvidékeinken fordul elő (Nyugati határszél, Kisbaltaton, Budai hegyek, Gödöllői dombvidék, Északi-középhegység, Tornai Karszt, Sajóládi erdő).⁹⁴ A hazai — és bükki — populációk az alsó-ausztriai és csehszlovákiai populációkkal együtt, önálló alfajt képviselnek.

Az enyhén vagy erősebben savanyú talajú, jó nedvesség ellátottságú helyek a legkedvezőbbek számára; nálunk főleg csapadékos, dús sztyeppelejtőkön, Szlovákiában lápréteken repül, de gyakori lehet csarabosokon és erdei fenyves fenyérekén is. A Bükknek főleg a déli, nem mész alapkőzetű részein tenyészik.

Két nemzedéke együtt repül a *Plebejus argus* L. fajjal, de utóbbi három nemzedékes, és korábban kezd repülni. Így VI. második felétől már lerepült *argusok* mellett friss *idasok* találhatók. Az első nemzedék VI.—VII. közepéig, a második VII.-ban repül.

Tápnövényei irodalom⁹⁵ szerint különböző pillangósvirágú növények, pl. *Lotus corniculatus*, *Cytisus*- és *Genista*-fajok, állítólag a *Calluna vulgaris* is *Varga* Z. megfigyelése alapján,⁹⁶ a Tornai Karszton a *Dorycnium herbaceum*ra történt a tojásrakás. A faj lokális jellegét myrmecophiliája is indokolja.

Arícia artaxerxes issekutzi Balogh

Az *A. artaxerxes* F. faji önállósága csak a század harmincas éveiben vált ismertté, *Obraztsov* munkássága nyomán.⁹⁷ Előtte a hasonló habitusú, közeli rokon *A. agestis* Schiff. (= *astrarche* Bgstr., = *medon* Hufn.) egyik változatá-

nak tekintették, illetve az *artaxerxes* F. alfajait (pl. *ssp. inhonora* Jack.) *agestis* Schiff. alfajaiként írták le.⁹⁸ Alfajilag rendkívül erősen tagolt (részletesen Obratzsow és Varga munkáiban),⁹⁹ palearktikus elterjedésű faj, amely Európa középső részein általában magashegységi jellegű. Egész areáját tekintve rendkívül nagy vertikális elterjedése is, és a rendelkezésünkre álló adatok alapján 300¹⁰⁰–2700 m¹⁰¹ közötti magasságokban fordul elő.

Magyarországon lokálisan fordul elő, a Bükk hegységben és a Tornai Karszton. Csak erősen inszolált mészkőterületeken él. A magyarországi populációk önálló alfajt képviselnek,¹⁰² de azonosak a Kelet-Szlovákiában élő populációkkal. Ennek az alfajnak sajátja, hogy igen alacsony tengerszint feletti magasságokban is előfordul (Bükk hg.: Garadna völgy 330 m, Tornai Karszt: Tohonya-völgy kb. 300 m), valószínűleg a pleisztocén klímaingadozások alatt szorult le a Kárpátok magasabb régióiból. A *ssp. issekutzi* Balogh morfológiai bélyegei alapján a balkáni magashegységi *ssp. macedonica* Vrty.-hez áll legközelebb. Az alpesi *ssp. allous* Hb.-tól a bükki populációk elsősorban nagyobb méreteikkel, a jösvafőiektől (*issekutzi f. tornensis* Varga) pedig a fonák alapszínének világosabb, tisztább szürke tónusában térnek el. Hasonló méretű, de jóval sötétebb a nagy areájú kontinentális alfaj, a *ssp. inhonora* Jach.¹⁰³

A Bükkben főleg a fennsík töbrös-mogyorócsérjés részein tenyészik, de ritkán előfordul a fennsík peremén és az ide vezető völgyek magasabb szakaszain. A hímek röpte gyors, a nőstények ritkábban kerülnek szem elé, mivel vagy a tápnövényen, vagy fűszálakon ülnek. Az imágók meleg és fényigényesek, csak ragyogó napsütésben de. 10–du. 14-ig repülnek, borult időben főleg fűszálakon, esetleg mogyorócsérjék levelein ülnek.

Az endemikus alfajnak egyetlen nemzedéke van, mely VI. utolsó napjaitól, VIII. elejéig repül. Tápnövénye nálunk a *Helianthemum ovatum*, de nevelve a *Geranium pusillumot* és *Erodium cicutariumot* is fogyasztja.¹⁰⁴ Tápnövényéhez erősen ragaszkodik, többnyire közvetlenül tápnövénye termőhelye környékén repül. A peték és a fiatal hernyók a tápnövény leveleinek fonákján találhatók VII. végén és VIII.-ban. A fejlett hernyók hangyabolyokban telelnek át, *myrmecophil* faj.

Agrodiaetus admetus admetus Esp.

Pontomediterrán-turkesztáni elterjedésű faj.

Hazánkban rendkívül lokálisan fordul elő, meleg, száraz, főleg dolomit alapkőzetű területeken (Pécs környéke, Dunazug-hegység, Budai hegyek, Naszály,¹⁰⁵ Bükk,¹⁰⁶ Tornai Karszt).¹⁰⁷ A hazai populációk a törzsalakot képviselik.

A Bükkből eddig egyetlen példány ismeretes az Uppony környéki dolomit-lejtőről. Egyetlen nemzedéke VII–VIII.-ban repül. A hernyó még leíratlan, *Onobrychis*-fajokon él.

FAM.: NYMPHALIDAE

Clossiana selene selene Schiff.

Holarktikus faj,¹⁰⁸ melynek számos alfaja ismeretes. Hasonló hozzá — még genitália-bélyegekből is¹⁰⁹ — a neoarktikus *C. myrina* Cramer faj. Erdős területeken a legváltozatosabb élőhelyeken előfordul, de legkedvezőbb-

bek számára a savanyú talajú területek (savanyú homok, láprétek, nyíltabb fenyvesek). *Acidokrin* természete főleg Európa északi részén kifejezett (*C. selene hela* Stgr.).¹¹⁰

Hazánkban főleg dombvidékeken és hegyvidékeken élnek populációi, de csak nedves helyeken. Az Alföldön rendkívül lokális, csak jó nedvesség ellátottságú erdők tisztásain él (Sajólád, Debrecen környéke) de az utóbbi években sok helyről kipusztult.

A Bükkben főleg a nagyobb réteken gyakori. Két nemzedéke van, de a második kisebb és élénkebb színű. V—VI. és VII—VIII.-ban repül. Tápnövényei *Viola*-fajok, főleg a *V. canina* és *V. palustris*.¹¹¹

Clossiana titania titania Hbn.

Eurázsiai faj, amely Európában főleg magashegységi, de tőlünk észak-keletre sík- és dombvidékeken is előfordul.

Irodalmi adat szerint hazánkban egyetlen példányt fogtak a Bükk hegységben.¹¹² Ez az adat azonban — a példány revíziója alapján — valószínűleg téves. Jelenleg az egész Kárpát-medencéből nincs biztos adat előfordulására vonatkozóan.

Egyetlen nemzedéke VII.-ben repül, tápnövénye a *Viola sylvatica* és a *Polygonum bistorta*.

Brenthis hecate hecate Esp.

A palearktikus *hecate*-csoport (3 faj tartozik ide: *hecate* Esp., *daphne* Schiff., *ino* Rott. — utóbbi a Bükkből hiányzik) sajátos helyet foglal el a *Boloria-Clossiana*, ill. az *Argynnis* genuszok között. (Ez genitális-bélyegegben is kifejezésre jut; az *uncus* inkább a *Boloria-Clossiana* genuszok fajaiéhoz hasonlít, de van egy harmadik, rövid centrális része is.)¹¹³

A *hecate* Esp. faj Közép- és Délkelet-Európában, Kisázsiaiában, Turkesztánban¹¹⁴ és Afganisztánban (utóbbi két területen: *ssp. alaica* Stgr.) terjedt el.¹¹⁵

A melegkedvelő faj hazánkban főleg a Középhegység dús sztyeppelejtőin él, de lokálisan a Duna—Tisza köze meleg, meszes homokterületein is tenyészik.

A Bükkben ritkán fordul elő, a fennsíkon töbörreteken, az alacsonyabb részeken sztyeppelejtőkön. A bükki populáció is megegyezik a törzsalakkal, de a példányok méretei átlagban kisebbek, ugyanúgy mint a Tornai Karszt és a Zempléni-hegység rétején repülő példányok. A méretbeli variabilitás valószínűleg a tenyészőhely magasságával függ össze.

Egyetlen nemzedéke V. végétől VII. közepéig repül.

Tápnövénye a *Dorycnium germanicum*¹¹⁶ és *herbaceum*,¹¹⁷ hernője korábbi irodalmak (*Abafi-Aigner*, *Seitz* stb.) szerint ismeretlen, leírását *Niculescu* adja meg.¹¹⁸

Argyronome laodice laodice Pall.

Az ázsiai faj Németországban (Mecklenburg, Pomeránia), Lengyelországban és Magyarország északkeleti hegyvidékén éri el elterjedésének nyugati határát.¹¹⁹ Észak-Európában (Baltikum, Finnország), kelet felől megismétlődő inváziók útján (ilyenek voltak 1947 és 1960-ban) újra és újra megtelepszik.¹²⁰

A magyarországi populációk megegyeznek a törzsalakkal. A Bükkben, a Zempléni hegységben és a Tornai Karszton sikerült megtalálni. A Bükkben

legnagyobb populációja a Harica völgyben él, sajnos azonban az utóbbi két évben a nagymértékű erdőirtásokkal és területrombolásokkal innen csaknem kiirtották. Egyedi példányok ismeretesek még a hegység más részeiről is (Hosszúsom, Garadna-völgy, Nagykőmázsa). Élőhelyei a tölgyes-bükkös vegyes állományú, dús aljnövényzetű, nedves völgyek. Az imágó irtások, rétek szélén *Carduus*-fajok virágain és a *Sambucus ebulus* virágzatán táplálkozik, kopuláció és tojásrakás céljára *Rubus*os erdőszeleket, irtásokat keres fel. Röpte igen érdekes; egyenes vonalú, kissé vitorlázó, a nőstények keveset mozognak.

Egyetlen nemzedéke VI. elejétől IX. elejéig repül, zömmel VII.-ben. Tápnövényei irodalom szerint *Viola*-fajok,¹²¹ szerintünk valószínűbb, hogy a *Rubus*-fogyasztó fajok (pl. *B. daphne* Schiff. faj is) egyike.

Fabriciana niobe zemplenensis Varga

Csaknem az egész palearktikumban elterjedt, nagy areájú faj. Legközelebbi rokonfaja az ázsiai *F. cydippe* L., ehhez genitális bélyegeken is nagyon hasonlít.¹²² Rendkívül variabilis faj, mely alfajilag rendkívül erősen tagolt, az egyes alfajok azonban területileg és többnyire ökológiailag is jól elválnak egymástól. Igen nagy a vertikális elterjedése is; a síksági *ssp. kuhlmanni* Seitz mellett többnyire domb- és hegyvidéki alfajai képviselik, azonban az Afganisztánból leírt *ssp. shiva* C. Wyatt — *K. Omoto* a Shiva hegységben 3200, a *ssp. kurana* C. Wyatt — *K. Omoto* az Anjuman völgyben (Bala Quaran) 3600 m magasságban is él.¹²³

Hazánkban 4 alfaja is megtalálható:¹²⁴

1. *ssp. austriaca* Vty.: a nyugat-dunántúli dombvidék alfaja.
2. *ssp. kuhlmanni* Seitz: az északkeleti síkvidékeken, leggyakoribb a Nyírség déli peremvidékén, savanyú homokon.
3. *ssp. laranda* Fruhst.: a Duna—Tisza közén, a Balatontól keletre meleg, meszes homokon lokálisan és a Középhegység meleg déli lejtőin. Ez az alfaj a Bükk legdélebbi részén (Eger környéke) is előfordul.
4. *ssp. zemplenensis* Varga: nálunk csak az Északi-Középhegység magasabb részein él, areája az északi és keleti Kárpátokig nyúlik. Igen gyakori Szlovákia keleti részén (Murány, Szádelő, Hacava, Kassa, Stratena-völgy, Vernár stb.). Hasonló a Keleti-Alpok és Krajna hegyeinek populációihoz. A Bükk hegységre ez az alfaj a jellemző.

Előfordulása főként magassághoz kötött, élőhelyei a fennsíkon vannak, ahol főleg töbréteken repül. Néhány példány ismeretes a Harica- és Lusta-völgyből is. A töbrökben élők között gyakran előfordulnak kisebb termetű kiterjedtebb fekete rajzolati elemű, intenzív lila interferencia-színű példányok.

Egyetlen nemzedéke VI. közepétől (legkorábbi adat a Bükkből VI. 19., a Zempléni-hegységből VI. 3.). VIII. elejéig repül, de rajzásának fő tartama VII. első felére esik.

Hernyójának tápnövényei *Viola*-félék, főleg a hegyi réteken gyakori *Viola canina*.

Melitaea didyma austriaca Bryk.-*M. didyma crasnensis* Horm.

A palearktikus faj areája alfajilag rendkívül erősen tagolt. A törzsalak Közép-Európa északi részén él. Az európai alfajokon kívül ismeretes még a *ssp. neera* F.-W. Szibíriából,¹²⁵ a *ssp. elevar* Fruhst. pedig Afganisztánból.¹²⁶

Észak-Európában (Baltikum, Finnország) bevándorol és csak időnként lokálisan tenyészik.¹²⁷

A magyarországi populációk két alfajra különülnek:¹²⁸

1. *spp. austriaca* Bryk.: Dunántúl, Középhegység nyugati és déli része, pesti síkság.

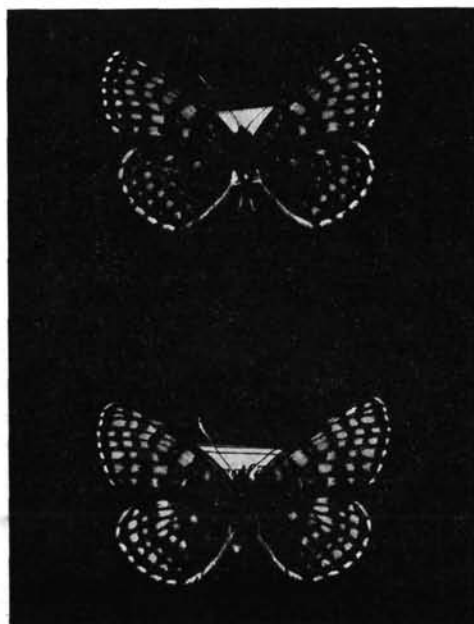
2. *spp. crasnensis* Horm.: Bükk egy része, Zempléni-hegység, Tornai Karszt, Nyírség, Szatmár—Beregi síkság, Tisza-völgy.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a két alfaj elterjedése részben fedi egymást, és a határterületeken hibridpopulációk találhatók, mint pl. a Bükk hegység alacsonyabb részei, Nyírség déli pereme (Nagycsere, Haláp), Tisza völgy (Dombrád, Tiszakarád, Gáva). Tiszta *crasnensis*-jellegű populációk csak a Bükk és Zempléni-hegység nedves részein és főleg a Szatmár—Beregi síkságon (Lónya) élnek.

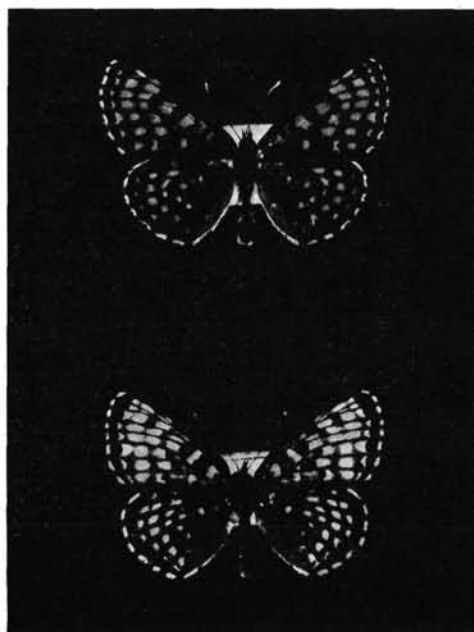
A két forma főként biológiai különbségek alapján választható szét.

A *crasnensis* nedvesséigényes, fejlett hernyóként telel, és az imágók már V—VI. elején repülnek (pl.: Nyírség, Szatmár—Beregi síkság, Zempléni-hegység, Tornai Karszt, Déli-Bükk). Ezért alacsonyabb helyeken két teljes generációja van, amelyek jól szétválnak (V—VI. és VIII—IX. eleje).

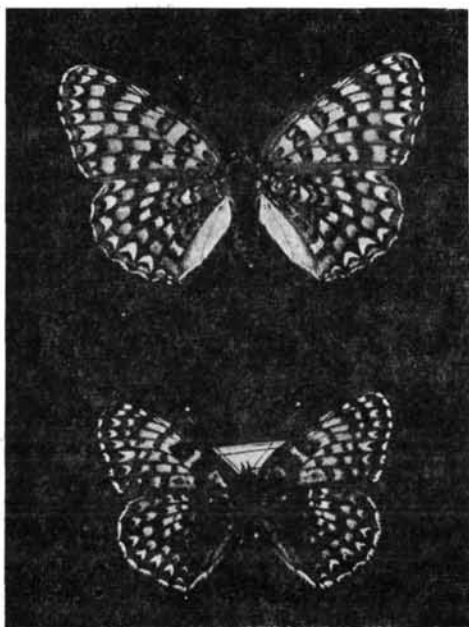
Az *austriaca* lárvái viszont harmadik lárvális stádiumban telelnek, az imágó meleg helyeken is csak VI. közepétől repül. Csak kedvező években van részleges második nemzedéke. Xerotherm jellegű faj.

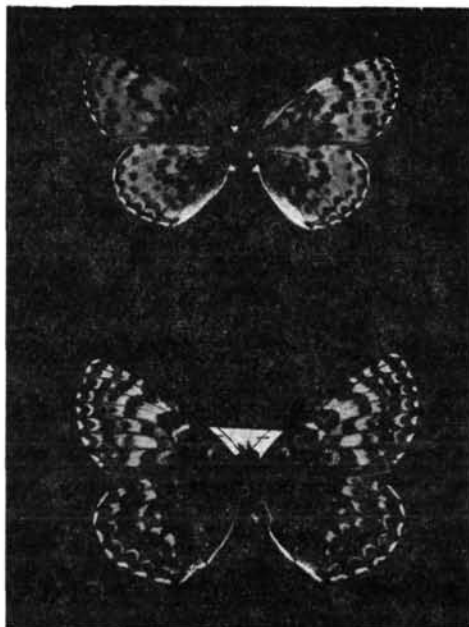
7. kép. *Mellicta athalia* Rott, és *Mellicta diamina* Lang.

8. kép. *Mellicta britomartis conflgens* Iss. et Kov. és *Mellicta aurelia* Nick.

9. kép. *Melitaea phoebe malvida* Fruhst. és
Melitaea phoebe kovácsi Varga

10. kép. *Melitaea didyma austriaca* Bryk. és
Melitaea didyma crasnensis Horm. mindkettő
nőstény

A Bükk tehát a két alfaj elterjedésének határterületére esik, a hibridizáció miatt a *didyma* Esp. VI. elejétől IX. elejéig csaknem folyamatosan repül.

Egyazon populáción belül sokszor kétféle fejlődési ritmusú alak található, vagyis egymás mellett korai vagy késői repülésű egy, vagy kétgenerációs példányok vannak. Ezt a kettősséget már *Verity* leírta 1955-ben (egyazon területen korai — „*schiusura precoce*” — és késői — „*schiusura tardiva*” — kelésű példányok találhatók).¹²⁹

Mindehhez még hozzájárul a nagyfokú morfológiai változékonyság, szinte nem lehet két egyforma példányt találni. Ez a nőstényeknél az elülső szárny sötét behintésében, a hímeknél a fekete rajzolat terjedelmében, a pettyek számában mutatkozik meg. Ezek kiterbélyesedésével sokszor a *M. trivia* Schiff. fajára emlékeztető rajzolat jön létre. Jellemző továbbá, hogy a második generáció példányai kisebbek, a nőstények világosabb vörösek, hasonlóak lehetnek a Dalmáciában élőkhöz.

Hernyójának tápnövényei *Linaria*-, *Plantago*-, *Veronica*-, *Genista*-, *Stachys*-, *Scabiosa*-, *Artemisia*-, *Verbascum*-fajok.¹³⁰

Melitaea phoebe kovácsi Varga-*M. ph. phoebe* Schiff.

A palearktikum nagy részében honos faj, az Ibériai félszigettől és Észak-Afrikától egészen Japánig fordul elő.¹³¹ A széles elterjedésű faj alfajilag rendkívül erősen tagolt; eddig összesen 25 alfaját írták le, bár a palearktikum keleti

részein élő populációk helyzete még nincs olyan alaposan tisztázva, mint az európaiaké.

A *M. phoebe* Schiff. dél-európai formáit tanulmányozva, már Verity felismerte, hogy azok sajátos kettősséget mutatnak és két rassz-csoport létezik, melyek a morfológiai bélyegekből jellemző különbségeket mutatnak (kisebb egyedek, tompább színek, kerekesebb szárnyak, ill. nagyobb egyedek, élénkebb vörös színek, nyújtottabb, íveltebb szárnyak. Mindkét rassz-csoport több alfajt foglal magában; az ún. „telona csoport” nyolcat, az „aetherea csoport” a törzsalakot és 16 alfajt.¹³² (Később Kovács L. is hasonló megállapításokat tett a hazai populációkra.) A két rassz-csoport közti eltérés Verity szerint megközelelti a faji szintet, azonban — Varga Z. vizsgálatai szerint — a két fő csoport képviselői a peremterületeken hibridpopulációkat képeznek (mint a Bükk déli részein is) ezért a két fő rassz-csoport nem tekinthető önálló fajnak.¹³³

A *M. phoebe* hazai formái a következők:¹³⁴

1. *M. phoebe phoebe* Schiff.: a Dunántúl északnyugati része (Kisalföld); — azonosak a Bécsi-medencéből leírt törzsalakkal. Sötét színű, kevésbé kontrasztos, sötét rajzolata teljes.

2. *M. phoebe malvida* Fruhst.: a Középhegység nagy részén és az ország középső területein. Tüzes vörös alapszínű, nem kontrasztos, sötét rajzolata finom, néha hiányos.

3. *M. phoebe ottonis* Fruhst.: Dunántúl délnyugati része, Alföld keleti része. Nagy tüzes, erősen kontrasztos, feltűnően nyújtott, hegyes elülső szárnyú példányok.

4. *M. phoebe kovácsi* Varga: A Budai hegyvidéken, a Pilis—Visegrádi hegyvidéken, a Börzsönyben, a Mátrában, a Bükkben, a Tornai Karszton és Szlovákiában (Plastovce környéke) élnek populációi. Zömök, rövid elülső szárnyú, kontrasztos, erős, jellegzetes fekete rajzolatú alfaj. A kárpát-medencei endemikus alfaj legközelebbi rokonai Macedóniában (*ssp. nigroogygia* Verity), ill. Podóliában és délnyugat-Ukrajnában (*ssp. capreola* Varga) élnek. A *M. phoebe kovácsi* Varga izolált populációi a *M. phoebe malvida* Fruhst. elterjedési területén belül, szigetszerűen, de attól ökológiailag és részben szaporodásbiológiaiilag elkülönülve, reliktumjelleggel tenyésznek.¹³⁵

A többi *phoebe* alfajjal szemben, a *phoebe kovácsi* jellemzője, hogy a karsztbokorerdőkhöz és ezek pusztafüves tisztásaihoz ragaszkodik, ez is oka mozaikos, lokális előfordulásának. Előfordulása a Bükk déli részére szorítkozik, a hegység egyik igen érdekes *interglaciális* reliktum állata.

A Bükkben tehát — mozaikos jelleggel — két *phoebe* alfaj is él:

1. A déli rész meleg karsztbokorerdeiben (Maklár, Eger, Margit-völgy, Gyökerestető, Oldal-völgy, Szőlőske, Leshely, Hór-völgy, Oszla, Noszvaj, Rakottyás): *M. phoebe kovácsi* Varga. Egynemzedékes (V—VII. elejéig), később kezd el repülni, mint a többi hazai alfaj. Kedvező, meleg években néhány második nemzedékes példányt is gyűjtöttek (Budai-hg., Bükk). Tápnövénye — Kovács L. (1946) szerint — valamelyik *Centaurea*-faj.

2. A hegység többi részén, napsütöses helyeken, patak völgyekben: *M. phoebe malvida* Fruhst. Két nemzedéke (V—VI. és VIII—IX. eleje) gyér egyed-számban repül. Tápnövényei különböző *Centaurea*-fajok.

Megjegyzendő még, hogy az utóbbi évtizedben, a Hór völgybe, a hegység déli előteréből lenyomult a *M. phoebe malvida Fruhst.*, így itt — a korábban kizárólagos *M. phoebe kovácsi Varga* helyett — ma már hibridpopuláció található, bár az ökológiai és fenológiai eltérések miatt a két forma önállósága még ma sem szűnt meg teljesen (1971. 6.2.-gyűjtési adat!).

Mellicta britomartis confulgens Kovács et Issekutz

A *M. britomartis Assm.* faji önállósága hosszú ideig vita tárgya volt. Sokáig a *M. aurelia Nick.* fajjal tartották azonosnak. Önálló fajként először Assmann említi,¹³⁶ de hogy biztosan az, Szuskin és Hormuzaki bizonyították be.¹³⁷

Kontinentális jellegű, Közép- és Kelet-Európától Kelet-Szibíriáig és Koreáig elterjedt faj.¹³⁸ Alfajainak kérdésével, ökológiájával, etológiájával Kovács L.—Issekutz L. foglalkozott és hazánkban három alfaj előfordulását állapították meg.¹³⁹ További vizsgálatok révén sikerült az alfajok pontos elterjedését is tisztázni.¹⁴⁰

1. Kaposvár és környékének dombvidéke: *M. britomartis kaposensis Kov. et Iss.*

2. Dél-Morvaország, Nyugat-Szlovákia, Burgenland, Dunántúl nagy részén és a Középhegységben, lokális előfordulással: *M. britomartis centroposita Kov. et Iss.*

3. A Zempléni-hegység északi részén, a Tornai Karszton (Tornanádaska-Alsóhegy, Jósavfő: Haragistya, Tohonya-, Kecső-völgy) és a Bükk fennsíkján egy ősbib, a Balkán és a Bihar hegység alfajaihoz hasonló forma él: *M. britomartis confulgens Kov. et Iss.* Valószínűleg a Szlovákia délkeleti részén élő populációk is ezen alfajt képviselik.

A Bükkben előfordulása főleg a plató töbreihez, rétjeihez kötődik, és ezeken a helyeken többnyire gyakori (főleg a Nagymező töbreiben). Megtaláltuk még a platóra vezető völgyek magasabb szakaszain (Harica-, Lusta-völgy) és a déli rész legmagasabb pontjain (Várhegy) is, de ezeken a helyeken eléggé szórványos.

Egyetlen nemzedéke VI. végétől — VII. közepéig repül.

Tápnövényei: *Plantago*-, *Veronica*- és *Linaria*-fajok.

Mellicta aurelia aurelia Nick.

Nyugat-palearktikus elterjedésű faj, amely a Szovjetunió európai területeinek déli részéig (Voronyezs környéke) és a Kaukázusig hatol.

Magyarországon a Középhegység erdei tisztásain, mezofil rétjein és pusztafüves lejtőin a németországi törzsalakkal megegyező populációk élnek. A Duna—Tisza közének homokján pedig a *M. aurelia vividicolore Vty.* repül.¹⁴¹

A Bükkben a törzsalak található. A környező dombvidéken ritka, a hegységben erdei tisztásokon, völgyekben gyűjthető, de már Reskovits M. megjegyzi, hogy ritkább, mint a *M. britomartis Assm.* faj.¹⁴²

Legnagyobb mennyiségben a fennsík mezofil rétjein, töbreiben található. Jóval nagyobb példányszámban fordul elő Jósavfő környékén, Szlovákiában Moucha szerint ritka, bár Dél-Szlovákiában (Hacava környékén 800—850 m magasságban) karsztos fennsíkon igen gyakorinak találtam.

A Bükk fennsíkon a legkorábban megjelenő *Mellicta* (1971. 6. 3.-án már Jávorkúton és a Nagymezőn is repült). Egyetlen nemzedéke VI. elejétől VIII. közepéig repül.

Hernyójának hazai tápnövénye a *Plantago lanceolata*, irodalom szerint Németországban a *Melampyrum nemorosum* és *Veronica*-fajok is.¹⁴³

Euphydryas maturna maturna L.

Észak- és Közép-Európától (legnyugatabbra Franciaország keleti részén, legdélebbre a Balkánon jut) — egyre elkeskenyedő sávban — Transzbajkáliaiáig terjed előfordulása, jellegzetes eurosibíriai faj. A nominotipikus alakot valószínűleg Dél-Svédországból írták le (elterjedése: Dél-Svédország, Lengyelország, Németország, Kelet-Franciaország, Svájc, Észak-Ausztria, Csehszlovákia, Észak-Magyarország). Európából még hét alfaja ismert (*ssp. tenuireticulosa* Varga et Sántha, *ssp. partiensis* Varga et Sántha, *ssp. urbani* Hirschke, *ssp. adamczewskyi* Krzywicki, *ssp. ornivora* Varga, *ssp. idunides* Fruhst., *ssp. staudingeri* Wnukowski), Szibíriában pedig a *ssp. uralensis* Stgr., és a *ssp. ichnea* B. képviseli.¹⁴⁴

Hazánkban lokális, de ahol előfordul, ott általában tömeges.

A hazai populációk nem egységesek.¹⁴⁵

1. *E. maturna maturna* L.: a törzsalakot az északnyugati határszélen (Mosonmagyaróvár), az Északi-középhegységben (Tornai Karszt, Bükk) és előterében, ligeterdőkben (Sajólád, Onga) élő populációk képviselik.

2. *E. maturna partiensis* Varga et Sántha: a Szatmár—Beregi síkságon, a Nyírségben, Ukrajnában és Erdélyben él. Főleg láp- és ligeterdőkben tenyészik, de a Nyírség déli peremén *Convallario-Quercetum* erdők *Ligustrum*os részein található meg.

3. *E. maturna ornivora* Varga: a Vértes, a Dunazug-hegység és a Budai hegyek ritkás karsztbokorerdeinek endemikus alfaja, sajnos az utóbbi években eltűnt, a Budai hegyekből kipusztultnak tekinthető.

4. *E. maturna idunides* Fruhst.: a Dél-Dunántúl, Bosznia, Hercegovina alfaja, főleg ártéri ligeterdőkben, valamint dombvidékeken él.

A Bükkben élő törzsalak példányai rendkívül szórványosan és ritkán kerülnek kézre. A fennsíkról és az északi-északkeleti részéről hiányzik, a hegység délnyugati és keleti részéről van a legtöbb adatunk. Jellemző élőhelyei kőrises ligeterdők (Sajólád mellett *Fraxinetum-Ulmetum* erdőben közönséges), azonban a Bükkből ezek hiányzanak tipikus formájukban, ezért a Bükkben főleg kőrises szurdokokban él. Az imágók csak napos időben aktívak (ilyenkor *Sambucus*-, *Spiraea* virágzatokon táplálkoznak), borús időben kőrisfák levelein, magaskórósokon pihennek. Egyetlen nemzedéke V.-ben és VI. elején, zömmel V. közepén repül.

Hernyója őszi társasan él *Fraxinus* fajokon (a *ssp. ornivora* Varga alfajé kizárólag *F. ornus*on,¹⁴⁶ a *ssp. partiensis* Varga et Sántha alfajé pedig a Nyírségben *Ligustrum vulgare*-n),¹⁴⁷ majd áttelel. Tavasszal lágy szárúakkal táplálkozik (főleg: *Plantago*-, *Veronica*-, *Scabiosa*- és *Oxalis*-fajokon), a *ssp. idunides* Fruhst. tavaszi tápnövénye a *Melampyrum pratense*.¹⁴⁸ IV. végén V. elején fák törzsén bábozódik. A hernyók nagy része *Apanteles* fajokkal parazitált.

Nymphalis l-album l-album Esp.

Európában ritka faj, amely Közép- és Délkelet-Európától Kelet-Ázsiáig fordul elő. Elterjedésének keleti részén gyakori faj. Észak-Európába is eljut időnként kelet felől kiinduló vándorlásai során.¹⁴⁹

Hazánkban viszonylag kevés lelőhelyről ismeretes egy-egy példánya, igen ritka; Mosonmagyaróvár, Kaposvár, Pécs környékén, a Budai hegyekben, Gödöllő, Baja és Kecskemét környékén, valamint a Bükk hegységben gyűjtötték. A hazai populációk megegyeznek a törzsalakkal.¹⁵⁰ A Bükkben is igen ritka, eddig mindössze három példány került elő (Oldal-völgy, Hór-völgy, Avas).

Egynemzedékes (VI—VII.), irodalom szerint áttelelve (III.—V.) is repül.¹⁵¹ Hernyója társasan él *Salix*-, *Betula*- és *Ulmus*-fajokon.

Nymphalis xanthomelas xanthomelas Esp.

A Közép- és Kelet-Ázsiában általánosan elterjedt, és irodalmi adatok szerint közönséges faj Európában csak rendkívül lokálisan lép fel (Közép-Európa keleti része, Szovjetunió déli része,¹⁵² és Baltikum-Finnországból is ismeretek bevándorolt példányok).¹⁵³ Afganisztánban a *ssp. hazara* C. Wyatt—K. Omoto a Koh-i-Baba hegységben 2700 m magasságban is tenyészik.¹⁵⁴

Magyarországon rendkívül lokálisan fordul elő a Dunántúl és a Középhegység néhány pontján, főleg patakperti füzesekben. Hasonló élőhelyeken gyűjtöttük a Bükk hegységben is (Hór-, Oldal- és Garadna-völgy). Egyetlen nemzedéke van; VI.-ban, átnyaralva IX.-ben, áttelelve III—V.-ben repül.

Hernyója társasan él a víz fölé hajló *Salix*-fajok ágain.

Paraneptis rivularis lucilla Schiff.

Az Alpok keleti részétől Közép-Európán át a Bajkál tóig terjed előfordulása, de eléggé izolált csoportokat alkot, és monofágiája miatt nagy területekről hiányzik is.

Magyarországon a Dunántúl délnyugati részéről és a Középhegységből ismeretes, de rendkívül lokális. Tápnövénye délnyugaton a *Spiraea ulmifolia*, északon a *Spiraea media*; ennek megfelelően, a délnyugati populációk (melyek a nevezéktani törzsalakkal azonosak) árnyas ligeterdőkben, a középhegységek *Spiraeas* sziklacserjéseiben fordulnak elő.

A Bükkben a délnyugati részen völgyekben és a „kövek” déli lejtőinek (Szarvaskő, Tarkó stb.) *Spiraeasaiban* él. Melegkedvelő faj. A közelmúltban még rendkívül nagy egyedszámú populációja élt Miskolc mellett, az Avason is, innen azonban az utóbbi években — a *Spiraea*-bokrok kiirtása után — kipusztult. Lokális előfordulása főleg arra vezethető vissza, hogy tápnövényéhez erősen ragaszkodik. A vitorlázva repülő imágók a *Spiraea* bokrok körül, vagy az ágak között figyelhetők meg. Egyetlen nemzedéke V. végétől VII. közepéig repül.

Hernyója telet át, fejletlenebb korokban a hernyók — sokszor társasan — a *Spiraea* előző évi, elfonnyadt, de a cserjén maradt leveleiben tartózkodnak.

Limenitis populi bucovinensis Horm.

Közép-Európától északra Skandinávia déli részéig, keleten az Amur- és Usszuri-vidékig terjed előfordulása, de Szibíria déli részeiről nagyrészt hiány-

zik. Több alfaja ismeretes, areájának keleti részében a *L. populi ussuriensis* Stgr. képviseli.¹⁵⁵ A Kárpát-medencében hegyvidéki faj.

Hazánkban lokálisan fordul elő Sopron környékén, a Kőszegi-hegységben, a Mátrában, a Bükkben, a Tornai Karszton és a Zempléni hegységben. A hazai populációk leginkább a dél-tiroli és bukovinai populációkkal egyeznek meg.¹⁵⁶

A Bükkben szórványosan és ritkán figyelhető meg, a hegység központi részén; nagyobb példányszámban eddig csak a Várvolgyben fogták. A patak-völgyeket és erdei utakat kedveli, ahol a nedvességet szívogatja. Egyetlen nemzedéke zömmel VI. második felében repül, de ritkán VII. végéig előfordul.

Hernyó alakban tel. Hernyója a *P. tremula* és *P. nigra* leveleivel táplálkozik.

Apatura ilia ilia Schiff.

Nagy areájú, palearktikus faj, amely azonban a magasabb hegyvidékekről már hiányzik.

A Kárpát-medencében, nedves helyeken — a művelt területek és a legmagasabb hegycsúcsok kivételével — mindenütt előfordul: főleg vízfolyások mellett. A kárpát-medencei *ilia*-populációkat egészen a legutóbbi időkig, a törzsalakkal tekintették azonosnak (kivéve a Fuchs által „lokalvarietat”-ként leírt *A. ilia budensis* Fuchs. esetét, melynek azonban a leírása érvénytelen).¹⁵⁷

Uherkovich vizsgálatai szerint a Kárpát-medencében a törzsalak mellett egy alfaj is él.¹⁵⁸ Az *ilia* Schiff. kárpát-medencei elterjedése és alfaji tagolódása az alábbi:

1. A Kárpát-medence domb- és alacsonyabb hegyvidékein a nominotipikus forma él: *A. ilia ilia* Schiff. (főleg patak-völgyekben).

2. Az *ilia* Schiff. populációktól ökológiaileg és nagyrészt területileg is izolált *A. ilia nattani* Uherkovich, mely a Kisbalatonon és a Kárpát-medence nagyobb folyói (főleg Tisza, Duna, Maros) mellékén tenyészik.

Ökológiaileg a legfőbb különbség, hogy az *ilia nattani* Uherkovich-nak nincs hegyvidéki adata, továbbá mindig két nemzedékes (V—VI. és VII—IX.), a törzsalak pedig csak egy (VI—VII.). Ilyen szempontból ez az alfaj közelebb áll egyes észak-olaszországi alfajokhoz és az *A. metis* Frr. fajhoz.

A Bükk hegység központi részén kizárólag a törzsalak fordul elő, a fennsíkról azonban ez is hiányzik. A hegységhez kapcsolódó dombvidéken (Avas) azonban a *ssp. nattani* Uherkovich alfajt sikerült gyűjteni. (A közelben még a Sajó környékén — Sajóecseg — találtuk meg.)

A faj alfaji tagolódása mellett nagy az egyes példányok variabilitása is. Általában a barnás alapszínű példányok a gyakoribbak, de jelentős a fekete-fehér rajzolatú egyedek aránya is.

Tápnövényei: *Populus*- és *Salix*-fajok.

FAM.: SATYRIDAE

Coenonympha tullia tiphon Rott.

Európában (Dél-Európában már hegyvidéki jellegű) és Belső-Ázsiában elterjedt faj. Rendkívül sok alfajra tagolódik, a kárpát-medencei populációk önálló alfajt képviselnek.¹⁵⁹ A Kárpát-medencében hegyvidéki jellegű faj, a *ssp. isis* Thnbg. Észak-Európában azonban már főleg síkvidékeken repül.¹⁶⁰

Hazánkban csak a nyugati határszállón (Sopron—Kőszeg környéke, Sár-vár—Káld térsége),¹⁶¹ a Bükkben¹⁶² és a Nyírség peremén (Haláp)¹⁶³ gyűjtöt-ték. Utóbbi élőhelyét azonban már nagyrészt elpusztították és a bükki adat is régi, ezért valószínű, hogy ezekről a helyekről már kipusztult. Jellemzőes élőhelyei savanyú talajú, *Eriophorumos* láprétek. Egyetlen nemzedéke VI—VII.-ban repül.

Tápnövényei *Eriophorum*-, *Carex*-, *Festuca*-fajok.¹⁶⁴

Lopinga achine achine Sc.

Az eurosibíriai faj Horvátországból leírt törzsalakja hazánkban is előfordul, de rendkívül lokálisan és az utóbbi években több helyről kipusztult. Jelenleg népesebb populációi csak a Dél-Dunántúlon (Marócsa környéki *Con-vallario-Quercetum*)¹⁶⁵ a Tornai Karszton (Jósvafő—Haragistya: *Quercu-Carpinetum*) és a Szatmár—Beregi síkságon (Lónya, Tarpa, Csaroda-ligeterdők, láperdők)¹⁶⁶ élnek. Régebben gyűjtötték a Gödöllői dombvidéken és a Bükk hegységben (délnyugati rész: Oldal-völgy, Lök-völgy, Felsőtárkány).

Nedvességkedvelő, szkiófil faj. A Dél-Dunántúlon már V.-ben, az északi határszállón VI—VII.-ben repül egyetlen nemzedéke. A nőstények általában 2-3 héttel később jelennek meg, mint a hímek.

Tápnövényei *Gramineák* (*Triticum*-, *Lolium*-, *Poa*-fajok).

Chazara briseis pannonica Moucha et Varin

Közép-Európa déli részén, Dél-Európában, Észak-Afrikában (*ssp. meri-dionalis Stgr.*), a Szovjetunió délnyugati részén élnek populációi, azonban areája Nyugat-Szibíriába (*ssp. magna Stgr.*) is benyúlik.¹⁶⁷ Meleg- és száraz-ságkedvelő, xerotherm faj, legjobb élőhelyei a mediterrán területeken vannak.

A hazai populációk önálló alfajt képviselnek. Nálunk az Alföld néhány meszes homokterületén és főleg a Középhegység meleg mészkőplatóin fordul elő, de rendkívül lokális. A hegyvidéki példányok sötétebbek és kisebbek, mint az alföldiek. Az imágók általában összecusokott szárnyakkal a talajon pi-hennek. Egyetlen nemzedéke VI—VIII.-ban repül. A Bükkben szórványos és ritka, élőhelyei megegyeznek más középhegységekkel.

Hernyója *Sesleria*-fajokon él.¹⁶⁸

JEGYZETEK

1. Gozmány, L.: Macrolepidoptera-Diurna. in: Fauna Hungariae 91. Budapest, 1968. 7.
2. Koch, M.: Wir Bestimmen Schmetterlinge I. Tagfalter Deutschland. Berlin, 1963. 109.
3. Gozmány i. m. 7.
4. Gozmány i. m. 7. és saját gyűjtések alapján
5. Saját megfigyelés
6. Uherkovich, Á.: Beiträge zur Verbreitung der Tagfalter im Tisza-Tal. Tiscia, 4. Szeged, 1968. 103—109.
7. Varga Z.: Debrecen és környéke nagylepkéfaunája. Fol. Ent. Hung., X. Budapest, 1957. 236—258.
8. Bergmann, A.: Die Gross-schmetterlinge Mitteleuropas I. Jena; Gozmány i. m. 7.; Koch i. m. 109.; Hruby, K.: Prodromus Lepidopter Slovenska. Bratislava, 1964.
9. Gozmány i. m. 10.
10. Koch i. m. 110.
11. Gozmány i. m. 10; Uherkovich Á.: Adatok Baranya nagylepkéfaunájának ismeretéhez IV. A Villányi-hegység nappali lepkéi Jan. Pann. Múz. Évk., XVII—XVIII. 1972—73. 33—43.

12. Gozmány i. m. 10.
13. Koch i. m. 110.
14. Gozmány i. m. 11.
15. Wnukowsky, W.: Contribution à la faune des Lépidopteres de la Sibérie 9/VII. 1935. Russzk. Ent. Obozr. 129—139.
16. Koch i. m. 110.
17. Gozmány i. m. 11. és saját gyűjtések alapján
18. Reskovits M.: A Bükk hegység lepkefaunája Fol. Ent. Hung. XVI. Budapest 1963. 1—62.
19. Balogh I.: A Bükk hegység lepkefaunájának kritikai vizsgálata I—II. Fol. Ent. Hung., XX. Bpest, 1967. 95—166. és 521—588.
20. Koch i. m. 110. Gozmány i. m. 11.
21. Gozmány i. m. 12.
22. Higgins-Riley.: A Field Guide to the Butterflies of Europe and North-Africa, London 1971.
23. Gyulai P.—Uherkovich Á.—Varga Z.: Újabb adatok a magyarországi nagylepkék elterjedéséhez. Fol. Ent. Hung., XXVII/2. 1974. 76.
24. Gozmány i. m. 12.
25. Gozmány i. m. 18.
26. Gozmány i. m. 18.; és Varga Z. szóbeli közlése alapján
27. Balogh i. m. 521—588.; Reskovits i. m. 1—62.
28. Koch i. m. 112.; Gozmány i. m. 18.
29. Gozmány i. m. 26.
30. Vnukovszkij, V.: Materialü k lepidopterofaune zapadnoj i szrednej Szibiri i szopregelnüih vosztocsnüih oblasztej Kirgizszkava kraja. Zool. Kab. Tomsz. Univ., 32. 1929. 1—48.
31. Kaisila, J.: Die Makrolepidopterenfauna des Aunus Gebietes. Acta Ent. Fenn., 5—112. Helsinki, 1947.; Clayhills, T.: Provinsen Nylandias Macrolepidoptera. Faun. Fenn., III. Helsinki 1957. 3—83.
32. Gozmány i. m. 26.; Niculescu, E.: Lepidoptera: Fam.: Pieridae. Faun. Rep. Pop. Rom., 1963. XVI/6. 63—65.
33. Gozmány i. m. 26. és saját megfigyelések
34. Niculescu i. m. 63—65.; Gozmány i. m. 26.
35. Koch i. m. 72.; Gozmány i. m. 29.; Niculescu i. m. 167—171.
36. Gozmány i. m. 29.; Niculescu i. m. 167—171.
37. Koch i. m. 73.
38. Gozmány i. m. 34.
39. Uherkovich i. m. 103—109. és saját gyűjtések
40. Gozmány i. m. 34.; Koch i. m. 73.
41. Gozmány i. m. 42.
42. Niculescu i. m. 122—128.
43. Reskovits i. m. 1—62.
44. Kovács L.: Változások a magyarországi nagylepkék adataiban a FRH és Abafi—Aigner lepke-könyvének megjelenése óta. Fol. Ent. Hung., XI. 1958. 315.
45. Gozmány i. m. 42.
46. Varga Z. szóbeli közlése
47. Niculescu i. m. 126.
48. Müller, L.—Kautz, H.: Pieris bryoniae O., und Pieris napi L. Österreich. Ent. Verein. Vienna, 1938. 191.
49. Lorkovič, Z.: The genetics and reproductive isolating mechanisms of the Pieris napi-bryoniae group. Journ. of the Lep. Soc., 16. 1962. 5—19; 105—127.
50. Niculescu i. m. 200.
51. Petersen, B.: Geographische Variation von Pieris (napi) bryoniae durch Bastardierung mit P. napi Zool. Bidr. Uppsala, 1955. 30: 355—397.
52. Verity, R.: Le farfalle diurne d'Italia III. Firenze, 1947. 318.
53. Moucha, J. Sur la systématique de Pieris bryoniae O. des Carpathes. Bull. Soc. Ent. Mulhouse., 1956. 61—67.
54. Varga, Z.: Populationsstudien über Pieris bryoniae O. im Karpathenbecken I. Verbreitung und Phaenologie der P. bryoniae O. in. Ungarn. Autökologische und Synökologische beobachtungen. Acta Biol. Debr., V. 1967. 139—150.
55. Varga i. m. 139—150.

56. *Varga Z.* szóbeli közlése
57. *Varga i. m.* 139—150.
58. *Varga i. m.* 139—150.
59. *Niculescu i. m.* 115.
60. *Moucha, J.*: *Pieris napi* und *P. bryoniae* im Vihorlat-Gebirge Acta Ent. Mus. Nat. Pragae, 1957. 91—100.
61. *Gozmány i. m.* 50.
62. *Kaisila i. m.* 3—83.
63. *Koch i. m.* 69.
64. *Gozmány i. m.* 50—51.
65. *Wyatt, C.—Omoto, K.*: New Lepidoptera from Afghanistan. Entomops. Nice, 1966. 197.
66. *Gozmány i. m.* 50—51; *Uherkovich i. m.* 33—43; *Uherkovich*: Adatok Baranya nagylepkefaunájának ismeretéhez I. Jan. Pann. Múz. Évk., 1968. 15—18; és saját gyűjtések alapján
67. *Gozmány i. m.* 70.
68. *Kovács, L.*: The Marcolepidoptera Characteristic to our Sandy Districts Annales, VI. Bpest, 1955. 330.
69. *Varga, Z.*: Debrecen környéke nagylepke-faunájának állatföldrajzi elemzése. Fol. Ent. Hung., XIII. Bpest, 1960. 69—96.
70. *Varga i. m.* 69—96.
71. *Koch i. m.* 97.
72. *Szabó, R.*: Magyarország Lycaenidai Fol. Ent. Hung., 9. Bpest 1956. 235—362.
73. *Vnukovszkij i. m.* 1—48.
74. A példányokat *Gyurovics L.* gyűjteményében láttam.
75. *Gozmány i. m.* 75.
76. *Vnukovszkij i. m.* 1—48.
77. *Gozmány i. m.* 75.
78. *Gozmány i. m.* 75.
79. *Uherkovich i. m.* (1968) 15—18.
80. *Szabó, i. m.* 235—362.
81. *Gozmány i. m.* 79—
82. *Uherkovich i. m.* (1972—73.) 33—43.
83. *Gozmány i. m.* 79 és saját gyűjtések
84. *Varga Z.*: Újabb adatok Debrecen környéke nagylepkefaunájához. Fol. Ent. Hung., XIII. 1960. 537—542.
85. *Gozmány i. m.* 85.
86. *Uherkovich i. m.* 1972—73. 33—43.
87. *Gozmány i. m.* 85.
88. *Abafi-Aigner L.*: Magyarország lepkéi. Budapest, 1907.
89. *Gozmány i. m.* 87.
90. *Gozmány i. m.* 87; *Szabó i. m.* 235—362.
91. Saját és *Varga Z.* megfigyelései
92. *Malicky, H.*: New Aspects on the Association between Lycaenid Larvae and Ants (Formicidae). Journ. Lep. Soc., 1970; 190—202.
93. *Koch i. m.* 101.
94. *Gozmány i. m.* 89. és saját gyűjtések alapján
95. *Gozmány i. m.* 89.; *Koch i. m.* 101.
96. *Varga Z.* szóbeli közlése
97. *Obraztsov, N. S.*: *Lycaena inhonora* Jach., als selbststandige Art. Deutsche Ent Zeitschr., 1933. 219—224.; *Obraztsov, N. S.*: *Lycaena (Aricia) allous* Hb. und ihre östlichen Rassen. Fol. Zool. et Hydrobiol., 8. Riga, 1935. 141—150.; *Obraztsov, N. S.*: Weiteres über *Lycaena (Aricia) allous* Hb. Fol. Zool. et Hydrobiol., 9. 1936. 58—60.
98. *Vnukovszkij i. m.* 1—48.
99. *Varga Z.*: Vizsgálatok az *Aricia allous* Hb. kárpát-medencei és balkáni formáin. Fol. Ent. Hung., XIII. 1960. 439—458.
100. Saját gyűjtés: Jósavő-Tohonya völgy
101. *Sheljuzko* gyűjtése: Kaukázus, Chatipara
102. *Balogh I.*: Új Lycaenida-faj Magyarországról. Fol. Ent. Hung., IX. 1956. 65—77.
103. *Varga i. m.* (1960.) 439—458.

104. Varga szóbeli közlése
105. Gozmány i. m. 101.
106. Jablonkay, J.: Beschreibung einer neuen Subspecies von *Erannis ankeraria* Stgr., und Bericht über die Macrolepidopterensammlung im Jahre 1964 in der Umgebung von Eger und im Bükk-Gebirge. Fol. Ent. Hung., XVIII. 521—550.
107. Gyulai—Uherkovich—Varga i. m. 76.
108. Gozmány i. m. 114—115.
109. Grey, P. L.—dos Passos, C. F.: A Genitalic Survey of *Argynninae*. Am. Mus. Nat. Hist., 1945. New York. 1296. 6—7.
110. Kaisila i. m. 5—112.
111. Koch i. m. 90; Gozmány i. m. 115.
112. Jablonkay i. m. 521—550; Gozmány i. m. 115; Kovács i. m. 313.
113. Grey, P. L.—dos Passos, C. F. i. m. 8.
114. Gozmány i. m. 117.
115. Wyatt, C.—Omoto, K.: i. m. 199.
116. Gozmány i. m. 117.
117. Varga Z. szerint
118. in: Bull. Soc. Ent. Mulhouse, 1963.
119. Gozmány i. m. 120, Koch i. m. 92.
120. Kaisila, J.: Immigration und Expansion der Lepidopteren in Finland in den Jahren 1869—1960. Acta Ent. Fenn., Helsinki 1962. 96—98.
121. Gozmány i. m. 120; Koch i. m. 92.
122. Grey, P. L.—dos Passos, C. F.: i. m. 10.
123. Wyatt—Omoto i. m. 149—152.
124. Gozmány i. m. 125—126.
125. Vnukovszkij i. m. 1—48.
126. Wyatt—Omoto i. m. 199.
127. Kaisila, 1962. i. m. 92.
128. Gozmány i. m. 129.
129. Verity R.: Le farfalle diurne d'Italia. Firenze, 1955.
130. Gozmány i. m. 129. és saját megfigyelések alapján
131. Gozmány i. m. 130.
132. Verity, R.: The butterfly races of Macedonia. Ent. Rec. Suppl., 1936—37. 48, 49: 11—12; 1—3.; Verity, R.: Supplement to the „Butterfly races etc.” 1938—39. Ent. Rec. Suppl., 50. 7—12.
133. Varga Z.: A *Melitaea phoebe* Schiff. délkelet-európai populációinak taxonómiai elemzése, két új alfaj leírásával. Acta Biol. Debr., V. Debrecen, 1967. 119—137.
134. Varga i. m. 119—137.
135. Gyulai—Uherkovich—Varga i. m. 76.
136. Assmann, A.: Berichtigung und Ergänzung der schlesischen Lepidopteren-Fauna. Zeitschr. Ent., Breslau, 1847, 2—4.
137. Suschkin, F.: Zur anatomischen Begründung einiger paläarktischen Arten der Gattung *Melitaea* F. Zeitschr. Wiss. Insekt., 1913. 169—175, 285—289, 321—325.
138. Gozmány i. m. 133—134.
139. Issekutz L.—Kovács L.: A *Melitaea nem athalia* csoportja, különös tekintettel a *M. britomartisa*. Fol. Ent. Hung. VII. Bpest 1954. 133—146.
140. Varga Z.—Simonyi S.: publikálatlan
141. Gozmány i. m. 135.
142. Reskovits M. i. m. 1—62.
143. Gozmány i. m. 135; Koch i. m. 88.
144. Varga, Z.—Sántha, G.: Verbreitung und Taxonomische Gleiderung der *Euphydryas maturna* L. in SO-Europa. Acta Biol. Debr., X—XI. Debrecen, 1972—73. 213—231.
145. Varga—Sántha i. m. 213—231.
146. Gozmány i. m. 136.
147. Varga—Sánta i. m. 213—231.
148. Uherkovich i. m. 15—18.
149. Kaisila i. m. 82—83.
150. Gozmány i. m. 141.
151. uo.

152. *Gozmány* i. m. 143.
153. *Kaisila* i. m. 80—82.
154. *Wyatt—Omoto* i. m. 153.
155. *Vnukovszkij* i. m. 1—48.
156. *Gozmány* i. m. 152.
157. *Fuschs, A.*: Macrolepidopteren der Loreley-Gegend und verwandte Formen. Jahresber. Nassauer Ver. Nat., 52. 122.
158. *Uherkovich, Á.*: *Apatura ilia nattani* ssp. nov. Magyarországról. Fol. Ent. Hung., XXVIII/1. Bpest, 1975. 209—211.
159. *Gozmány* i. m. 165—166.
160. *Kaisila* i. m. 5—112.
161. *Gozmány* i. m. 165.
162. *Reskovits* i. m. 1—62.
163. *Varga* i. m. 1960. 69—96.
164. *Gozmány* i. m. 166; *Koch* i. m. 82.
165. *Uherkovich* i. m. 15—18.
166. saját gyűjtések
167. *Gozmány* i. m. 179—180; *Vnukovszkij* i. m. 1—48.
168. *Gozmány* i. m. 180.

ÖKOFAUNISTISCH-ZOOGEOGRAPHISCHE UNTERSUCHUNG DER MACROLEPIDOPTERA-FAUNA IM BÜKK-GEBIRGE. II. DIURNA 2.

(Auszug)

Der erste Teil der Arbeit erschien im Jahrbuch des Herman-Ottó Museums 1976. (Bd. 15). Nach einem einleitenden historischen Teil wurden die geologischen, klimatologischen, pflanzenökologischen Verhältnisse behandelt, und die Sammeldaten von 133 *Diurna*-Arten, die bisher in diesem Gebiet registriert wurden, erläutert.

Der vorliegende zweite Teil beschäftigt sich mit 38 dieser 133 Arten, die faunistisch, bzw. vom Aspekt der Faunagenese des Gebirges wichtig sind. Weiterhin werden das Vorkommen — im allgemeinen, in Ungarn und im Bükk-Gebirge —, die Ökologie, die Ethologie, die Phänologie, die aus der Literatur bekannten und die neuerdings beobachteten Nährpflanzen dieser Arten erläutert. Kurz wird noch auf die mit den einzelnen Arten zusammenhängenden Unterarten- (mikrosystematische) Probleme eingegangen.

Von den erläuterten Arten sind die *Pieris mannii reskovitsi* Szabó, die *Pieris bryoniae marani* Moucha, die *Maculineaalcon curiosa* Szabó und die *Aricia artaxerxes issekutzi* Balogh mit der Fauna des Tornaer Karstes gemeinsame Subendemismen. Die *Heodes a. alciphron* Rott., die *Palaeochrysophanus hippothoe eurydice* Rott., die *Fabriciana niobe zemplenensis* Varga und die *Mellicta britomartis confulgens* Iss. et Kov. kommen in Ungarn nur im Bükkgebirge, in Zempléner Gebirge und im Tornaer Karst vor. In Ungarn wurden bisher nur im Bükk-Gebirge *Colias palaeno europome* Esp. und *Clossiana t. titania* Hbni angetroffen.

Péter Gyulai

79.4772:66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

80,— Ft